

e-ISSN: 2822 - 3136

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Mart/March
2025

**Uluslararası
Hakemli Dergi**
*International
Refereed Journal*

67

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

*Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute*

e-ISSN: 2822 - 3136

Yıl/Year: 2025 Sayı/Issue: 67

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.

The journal is published four times a year (March, June, September, December)

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi'nde

en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University Journal of Institute of Social Sciences
uses a double-blind method refereeing system with at least two referees.

Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes

ULAKBİM TR Dizin, EBSCO,
MLA (Modern Language Association),
ERIH PLUS, DOAJ.

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.
This journal uses iThenticate (Plagiarism Detection Software)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Doç. Dr. Ercan ÇALIŞ

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Murat ÇABAZ

Baş Editör | Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Aytaç Aykaç

Editörler | Editors

Doç. Dr. Ercan ÇALIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TÜRKMENOĞLU

Dil Editörleri | Language Editors

Arş. Gör. Dr. Nevzat AĞÇAKAYA

Dr. Öğr. Üyesi Nükhet Eltut KALENDER

Prof. Dr. Mehmet KESKİN

Sekreteryaya /Secretary

Yazar KORKMAZER

Dizgi ve Tasarım | Design
Muhammed İkbâl Candan

İletişim Bilgileri | Contact Details

e-posta/e-Mail: sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed>

Tel /Phone: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

Faks / Fax: 0432 225 10 52

Adres / Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi | Publication Date

18 Mart 2025 / March 18, 2025

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez

All responsibility for the articles published in the journal belongs to the authors. The editorial board of the journal is free to publish the articles. The editorial board does not accept any legal liability for articles.

ALAN EDİTÖRLERİ

Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Arabic Language and Literature

Prof. Dr./ Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Arkeoloji Alan Editörü / Area Editor of Archeology

Prof. Dr./ Prof. Hanifi BİBER / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Coğrafya Alan Editörü / Area Editor of Geography

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Nurcan AVŞİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe Alan Editörü / Area Editor of Philosophy

Prof. Dr./ Prof. Ahmet EYİM - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif Arvas - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İngiliz Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of English Language and Literature

Prof. Dr. /Prof. Aydın GÖRMEZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İşletme Alan Editörü / Area Editor of Management

Prof. Dr. /Prof. Mehmet AYGÜN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Kamu Yönetimi Alan Editörü / Area Editor of Public Administration

Doç. Dr./Assoc. Prof. Yıldız ATMACA - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sanat Tarihi Alan Editörü / Area Editor of Art History

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Osman AYTEKİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sosyoloji Alan Editörü / Area Editor of Sociology

Prof. Dr./ Prof. Suvat PARİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Turizm Alan Editörü / Area Editor of Tourism

Doç. Dr./Assoc. Prof. Hacer Arslan KALAY - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Tarih Alan Editörü / Area Editor of History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercüment TOPUZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Turkish Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Tolga ÖNTÜRK - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Fars Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Persian Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Soner İŞİMTEKİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Psikoloji Alan Editörü / Area Editor of Psychology

Dr. Zeynep MERCAN/ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Antropoloji Alan Editörü / Area Editor of Anthropology

Doç. Dr./Assoc. Prof. Cansev Meşe YAVUZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Dil Bilimi Alan Editörü / Area Editor of Linguistics

Prof. Dr./ Prof. Fırat YILDIZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif Arvas - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe ve Din Bilimleri Alan Editörü / Area Editor of Philosophy and Religious Studies

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Münir ECER - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İslam Tarihi ve Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Islamic History and Arts

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Mehmet Şahin YAVUZER - Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi/University

Temel İslam Bilimleri Alan Editörü / Area Editor of Basic Islamic Sciences

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Şirin ÇINAR - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

**Gastronomi ve Mutfak Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Gastronomy and Culinary
Arts**

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Pelin KOÇ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Radyo, Sinema ve Televizyon Alan Editörü / Area Editor of Radia, Television and Cinema

Doç. Dr./Assoc. Prof. Nergis Karadaş TOKTAŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Resim Alan Editörü / Area Editor of Painting

Doç. Dr./Assoc. Prof. Mehmet GÖKTEPE - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Geleneksel Türk Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Traditional Turkish Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Nazan OSKAY - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sahne Sanatları Alan Editörü / Area Editor of Performing Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aslı Erciyeş TOSUN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLE

Ali Bozbey

- Yaratıcı Turizm Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi** 10
Bibliometric Analysis of Creative Tourism Research 10

Alper Kasımoğlu

- Şiddetin Etkili Gücü: Uygarlıkların Kuruluşunda ve Yıkılışındaki Tarihsel ve Sosyal Dinamikler** 24
The Effective Power of Violence: Historical and Social Dynamics in the Formation and Collapse of Civilizations 24

Eray Acar

- Küresel Düzeyde Kamu Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümünde Dünya Bankasının Rolü** 38
The Role of the World Bank in the Transformation of Public Health Services at the Global Level 38

Ergin Sarı

- Sosyal Medyada Dezenformasyonla Mücadelede Yapay Zekâ: Olanaklar ve Sınırlılıklar** 49
Artificial Intelligence in Combating Disinformation on Social Media: Possibilities and Limitations 49

İbrahim Halil Sugözü, Seda Şen, Melahat Karadağ

- İslam Ekonomisinin Temel ve Evrensel İlkeleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz** 62
A Bibliometric Analysis on Fundamental and Universal Principles of Islamic Economics 62

İsa Yalçın

- Hintli Sûfi Muhammed Gavs Gevâliyârî: Tasavvufî Düşüncesinde Aşk ve Muhabbetin Yeri** 82
Indian Sufi Muhammad Ghawth Gwâliyârî: The Place of Love and Affection in Sufi Thought 82

Mehmet Sadık Çoban, Ahmet Baran Yılmaz

- Dijital Liderliğe Yönelik Algılamının İş Performansı ile İşe Yabancılaşma Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi** 94
Examination of The Effect of Perceptions Towards Digital Leadership on Job Performance and Alienation From Work 94

Ömer Ertürk, Bekir Koçlar

- İttihatçıların Yurda Geri Dönme Çabaları ve Türk Kamuoyunda Yarattığı Etki** 108
Unionists' Efforts to Return to the Country and Its Impact on Turkish Public Opinion 108

Saadettin Aydın

- Farklı Normalizasyon Tekniklerinin Kriter Ağırlıklandırma Yöntemlerinin Sonuçlarına Etkisi: CRITIC Yöntemi Temelinde Bir Uygulama** 121
Effect Of Different Normalization Techniques On The Results Of Criteria Weighting Methods: An Application Based On The CRITIC Method 121

Mehmet Halil Erzen

- Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Salâmân u Absâl Mesnevisi** 131
Salâmân and Absâl Masnavi in The Context of Intertextual Relations 131

Burak Çakır, Mutlu Yoruldu

- Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Dijital Hizmet Vergisi Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme** 148
Digital Service Tax Applications in Türkiye and Selected Countries: A Comparative Review 148

Fatma Eban

- Dijital Göçebelerin Destinasyon Seçimi ve Ortak Çalışma Alanlarına Yönelik Görüşleri Üzerine Bir Araştırma*** 164
A Research on Digital Nomad's Opinions on Destination Selection and Co-Working Spaces 164

Can Şahin

- Etkilenme Zincirine Örnek Olarak Romeo ve Juliet, Zavallı Çocuk, Ecel-i Kaza, Vuslat ve İçli Kız Tiyatroları*** 183
Romeo and Juliet, Zavallı Çocuk, Ecel-i Kaza, Vuslat and İçli Kız plays as examples of the chain of influence 183

Serhat Teğın, Melek Kaya, Mehmet Aygün

- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde İktisadi ve İdari Bilimler Alanında Yayımlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi*** 200
Bibliometric Analysis of Articles Published in The Field of Economics and Administrative Sciences in Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute 200

Didem Şahal Çelik, Gülçın Güreşçi, Ahmet Oğuz

- Evaluation of Brexit and Migration Relation*** 211
Brexit ve Göç İlişkisinin Değerlendirilmesi 211

Özge Sukut, Cemile Hürrem Ayhan, Fuat Tanhan, Hülya Bilgin, Mehmet Cihad Aktaş, Kadriye Aslan

- Microaggression Towards Mental Illness and Related Factors*** 218
Ruhsal Hastalıklara Yönelik Mikroagresyon ve İlişkili Faktörler 218

Kübra Nur Ender, Şengül Demirel

- Orta Asya Şamanizminde Evrenin Tezahürü*** 231
Manifestation of the Universe in Central Asia Shamanism 231

Savaş Aydın, İsa Aydemir, Umut Yılmaz, Salih Öner

- Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik İlişkisinin İncelenmesi*** 244
An Examination of the Relationship Between Physical Activity Levels and Occupational Burnout Among Physical Education and Sports Teachers 244

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevich KAYIPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Timur KOCAOĞLU	Michigan Üniversitesi/Michigan State University ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Liliana BOŞCAN	Bükreş Üniversitesi/University of Bucharest Romanya/Romania
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Teksas Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdülmecit NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi/International Vision University Makedonya/Macedonia
Prof. Dr./Prof. Fuat GÜLLÜPINAR	Anadolu Üniversitesi/University Türkiye
Prof. Dr./Prof. İbrahim Moh'd Mahmoud KOFAHİ	Ürdün Üniversitesi/Jordan University Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYGÜN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Doç. Dr./Assoc. Prof. Emina BERBIC KOLAR	Osijek JJ Strossmayer Üniversitesi/JJ Strossmayer University in Osijek Hırvatistan/Croatia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Nihada DELIBEGOVIC DZANIC	Tuzla Üniversitesi/ University of Tuzla Bosna Hersek/ Bosnia and Herzegovina
Doç. Dr./Assoc. Prof. Oqtay QULİYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Azerbaycan/ Azerbaijan

Yaratıcı Turizm Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis of Creative Tourism Research

Ali BOZBEY

Dr.

Orcid: 0000-0001-7574-0562 ali_bozbey@hotmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Bozbey, A. (2025). Yaratıcı Turizm Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 10-23

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 27, 2024/27 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 2025/Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March 18, 2025/18 Mart 2025

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 10-23

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ali BOZBEY).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu araştırmada yaratıcı turizm ile ilgili yapılan çalışmaların bibliyometrik incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda web of science veri tabanında yer alan “creative tourism” kelimelerini içeren çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir. Yapılan tarama sonucunda 470 adet çalışma elde edilmiştir. Elde edilen bu çalışmalara bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda kavrama ilişkin ilk çalışmanın 2005 yılında gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Bununla birlikte yayın sayısının en fazla olduğu ülke Endonezya, en fazla yazım dili İngilizce ve en çok atıf alan çalışma Richards ve Wilson tarafından 2006 yılında yayınlanan çalışma olduğu bulgusu elde edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bu veriler, araştırmacıların konu ile ilgili farkındalıklarına katkı sağlayacağı ön görülmektedir. Bu farkındalıkları ile birlikte; En çok yayının Endonezya dışında farklı ülkelerin dikkatini çekebileceği, İngilizce dışında farklı dillerde çalışmaların yapılacağı ve faydalı çalışmaların artışında etkili olacağı ön görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Bibliyometrik Analiz, Yaratıcı turizm, Web of Science.

Abstract

In this study, a bibliometric analysis of the studies on creative tourism was carried out. In this direction, studies containing the words ‘creative tourism’ in the web of science database were included in the research. As a result of the search, 470 studies were obtained. These studies were subjected to bibliometric analysis. As a result of the analysis, it was determined that the first study on the concept was carried out in 2005. In addition, it was found that the country with the highest number of publications is Indonesia, the most written language is English and the most cited study is the study published by Richards and Wilson in 2006. These data obtained as a result of the research are predicted to contribute to the awareness of researchers on the subject. With this awareness; It is predicted that the most publications will attract the attention of different countries other than Indonesia, studies will be carried out in different languages other than English and will be effective in increasing useful studies.

Key Words

Bibliometric Analysis, Creative tourism, Web of Science.

Giriş

Yaratıcı turizm, turistlerin seyahat ettikleri bölgelerdeki kültürel mirasına, gastronomi faaliyetlerine, sanatsal faaliyetlerine ve günlük yaşantılarını doğrudan deneyimlemek ve katılması şeklinde ifade edilmektedir. Yaratıcı turizm, turistlerin kendilerini gittikleri bölgelerde oranın vatandaşı gibi hissetmelerine, oradaki insanların yaptıkları rutin yaşam tarzlarını deneyimlemelerine ve haz almalarını sağlamıştır. Bir turizm destinasyonunda ne kadar çok kültürel unsur, mekân, olay ve turist var ise o bölgede tüm bu unsurların birleşimi kadar çok yaratıcılık ve deneyim ortaya çıkacaktır (Zoğal ve Emekli, 2017, s. 24).

Turizm sektörü yaratıcılığın kullanıldığı alanlar içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Bununla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomisinde de turizmin konumu önem arz etmektedir. Bu kapsamda inanç, sağlık ve kültür gibi farklı amaçları olan turizm türlerinde dahi turistlerin çekilebilmesi amaçlanmaktadır. Bunlara ek olarak, gelişen teknolojik ve ekonomik faaliyetlerdeki gelişmeler ile küreselleşme gibi etkenler turistlerin farklı arayış içerisinde olmasına neden olmaktadır. Bütün bu etkenler turizmin farklı arayış içerisinde girmesine neden olmuş ve buna bağlı olarak yaratıcı turizm devreye girmeye başlamıştır (Küpeli, 2017, s. 23). Bu noktada yaratıcı turizm aktiviteleri insanların farklı arayışlara girmelerinde etkili olmuştur. Bun arayışlar; yerel kültür ve yaşantının deneyimlenmesi, yerel zanaat aktivitelerine katılmak, gastronomi ve sanatsal faaliyetlerin içerisinde bulunmak gibi deneyimlerden oluşmaktadır. Ayrıca yaratıcı turizmin yeni aktiviteleri sunması, bölgeye gelen turistlerin tekrar gelmelerini sağlayarak turizmin canlı kalmasını sağlaması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda yaratıcı turizm turistik destinasyonun sürdürülebilir olmasında da önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerdeki değişim insanların istek ve tatmin duygularında da değişimi beraberinde getirmektedir. Bu durumda insanlar aynı şeyleri görmekten ziyade gittikleri bölgelerde farklı arayış içerisinde bulunmaya başlamaktadır. Yaratıcı turizm bu noktada insanların seyahatlerinde farkı fark edebilme farkındalığını uyandırarak yeni ve farklı deneyimlerde bulunmalarını sağlamaktadır. Bu durum yaratıcı turizm anlayışını önemli hale getirmiş ve yaratıcı turizm kavramı içerisinde bulunun aktivite ve deneyimler her geçen gün daha cazip olmaya başlamıştır.

1. Yaratıcılık ve Yenilik Kavramı

Yaratıcılık, insanlara etkileyiciliği, olağanüstülüğü çağrıştıran bir sözcüktür. “Yaratıcılık, yeni fikir üretme yeteneğidir” (Barker, 2002, s. 23). “Yaratıcılık var olan değerden katma değer elde etme yeteneğidir” (Bono, 1996: 72). Yaratıcılık, birey veya gruplar tarafından yeni, uygun ve yararlı fikirlerin üretilmesidir. Başka bir ifade ile yaratıcılık; mevcut bilginin kullanılması ile yeni ve yararlı fikirlerin üretilmesi olarak ifade edilebilir. Yaratıcılık, düşünce oluşturma ve fikir üretme olarak ifade edilirken yenilik ise bu düşünce ve fikirlerin maddiyata dönüştürülmesi olarak ifade edilmektedir. Buradan yola çıkarak yeniliğin başlangıcı yaratıcılık olduğu söylenebilir. Örgütler uzun dönemli finansal durum elde etme, tüketicilerin yeni yaklaşımlar istemesi, inovasyonların daha kolay taklit edilmesi ve teknolojik gelişmelerin yenilikçiliğe yönlendirmesi gibi etkenlerden dolayı yaratıcılık yeniliğe gerek duymaktadır. Bu bağlamda temel hedefi başarı olan örgütler, yeni uygulama veya yeni fikirleri sık kullanarak, yenilik sürecini denemektedirler (Amabile, 1983; Özçer, 2005; West ve Farr, 1990; Plsek, 1997’ den aktaran Güven, 2016, s. 3). Yaratıcılık var olanı güçlendirme veya var olmayan yeni bir durum ortaya koyabilme, insanda gizli kalmış yetenekler, problemlere karşı duyarlılık, etkileyici ve heyecanlı düşünme, yenilikçi gibi kavramlarla ifade edilebilmektedir (Öncü, 1992).

2. Yaratıcılığın Özellikleri ve Unsurları

Yaratıcılık, beş düzeyde ifade edilebilir. Bunlardan birincisi anlatımsal yaratıcılık, burada özellikle vurgulanan bireyin kendini gösterme biçimidir. İkincisi, üretici yaratıcılık, üretici yaratıcılıkta ortaya çıkan en belirgin özellik yeteneklerin ortaya konulmasıdır. Üçüncüsü tecrübelerin orijinal kullanımı ile değerlendirilen buluşçu yaratıcılık, dördüncüsü, ilerlemede üreticiliğe dönüşen yenilikçi yaratıcılık ve son olarak yeni anlayış ile en iyi hazırlanmış yaratıcılık olarak ifade edilmektedir (Samen, 2008, s. 366).

Yaratıcılık; bilim, moda, sanat, dekorasyon, reklamcılık, ürün gibi pek çok alana yayılmış geniş bir perspektife sahiptir (Öncü, 1992). Yaratıcılık, yaratıcı düşünmeyi gerektirmektedir. Üretilen veya yeni bir fikir yaratıcı olabilir ancak bir fikir yaratıcı olduğu kadar faydalı ve bir getirisinin de olması gerekmektedir. Amabile (1998) yaratıcı düşünceler için; “Bir fikrin yaratıcı olabilmesi için aynı zamanda yararlı, uygun ve uygulanabilir olması gerekir” yani fikrin yaratıcılığı ve özgün olması tek başına yetmediği, bu fikrin aynı zamanda hem uygun ve faydalı hem de uygulanabilirliği büyük önem taşımaktadır. Yaratıcılık ve yaratıcı düşünme ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde yaratıcılığın özellikleri şöyle sıralanabilir (Samen, 2008, s. 365-366):

- İltir, yani daha önce ortaya çıkmamış olanı gerçekleştirir.
- Yeni üretmektir (ürün, hizmet).
- Sezgi ve haya gücüne dayanır.
- Daha önce olanın son şekil verilmiş halidir. Değer katar.
- Merak ve sorgu ile elde edilir veya oluşur. Nedir, nasıldır, neden ve nasıl böyledir, nasıl farklı olabilir gibi sorular yaratıcı düşünmeye aracılık eder.
- Dünyadaki gelişmeler yaratıcılığı zorunlu kılmıştır “zorunludur”.
- “İhtiyaçtır” insanlar her gün yeni bir sorun ile karşı karşıya kalabilir. Bu durumda sorunların çözümünde yaratıcı düşünmeye ve fikirlere ihtiyaç duyulur.
- Öğretilbilir bir özelliktedir. Örneğin; bir şirketin yaratıcılık kursuna katılanların katılmayanlara oranla daha çok yaratıcı fikir öne sürdükleri görülmüştür (Barker, 1996, s. 13).
- Çalışma ortamı özgür düşünebilmeyi gerektirmektedir.
- Yaratıcılık; akıcılık, esneklik, özgünlük ve ayrıntılama olmak üzere dört temel boyuttan oluşmaktadır.
- Yaratıcılık bazı süreçlere dayanmaktadır. Bu süreçler; ihtiyacın belirlenmesi, mevcut bilgilerin değerlendirilmesi, bilginin özümsemesi, parılının sezilmesi, ortaya çıkarların değerlendirilmesi. Bu beş adım başarılı olduğu sürece yaratıcılık ve yaratıcı düşünceler geliştirilebilir (Bentley, 1999, s. 76).

3. Yaratıcı Turizm Kavramı ve Gelişimi

Müze, kültürel sanat galerisi, bale ve konserler gibi seyretme veya izleme eylemlerinin içerisinde yer aldığı kültürel turizm animasyonları yaratıcı turizm kapsamında yer almamaktadır. Çünkü yaratıcı turizm kavramı, bir destinasyonda bulunan kurs ve eğitim gibi faaliyetlere katılarak tecrübe, öğrenme ve katılım gibi deneyimlere dayalı bir aktivitedir. Bu durumda yaratıcı turizm kavramı, kültürel turizme karşı beklenti ve memnuniyetin gittikçe azalması ile birlikte ortaya çıkan bir kavram olduğu söylenebilir (Ohridska ve Ivanov, 2010). Yaratıcı turizm, bir kültürün davranışlarını hem görmek hem de bilmekten ziyade o kültürün davranışları içerisinde bizzat bulunmak anlamını taşımaktadır (Özdaşlı vd., 2010). Yaratıcı turizmde; turistin bulunduğu bölgedeki günlük yaşamın içerisinde bulunması gerekmektedir (Richards ve Wilson, 2007).

Yaratıcı turizm kavramının git gide daha önemli bir kavram haline gelmesinde birçok nedenin yer aldığı vurgulanmaktadır. Bunlar (Richards, 2009a):

- Kültür turizmin kitle turizm haline gelmesi
- Kültür turizmi faaliyetlerine katılan turistlerinin daha deneyimli olması ve buna bağlı olarak daha ilgi çekici deneyimleri istemeleri
- Turizm bölgelerinin var olan turizm türlerine karşı alternatif bulma çabaları

- Büyük şehirlerde kültürel yerleri gezen ve gezdikleri yerlerde resim çeken turistlerin geleneksel turizmin unsuru haline gelmeleri
- Turistlerin paket tur ürünlerden sıkılmış olmaları gibi nedenler bulunmaktadır.

Yaratıcı turizm kavramını birçok tanım ve bakış açısı ile ele alındığı görülmektedir. Farklı bakış açıları ve tanımlamalar ile birlikte genel itibari ile “turistlere yerel insanlar ve onların kültürleri aracılığıyla iletişim kurarak yeteneklerini geliştirme imkânı veren katılımcı ve özgün deneyimler” biçiminde tanımlanmaktadır (Richards ve Raymond, 2000; Richards, 2011). Genel itibari ile kültür turizminin bir çeşidi olarak düşünülen yaratıcı turizm (Ohridska-Olson ve Ivanov, 2010), temelde kültür turizminden farklı bir kavramdır. Yaratıcı turizm 25-27 Ekim 2006 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin New Mexico eyaletinin Santa Fe şehrinde UNESCO tarafından yapılan ‘Yaratıcı Turizm İçin Sürdürülebilir Stratejilere Doğru’ adlı konferansta “sanata, kültürel mirasa ya da bir yerin özgün değerlerine katılımcı bir öğrenme şekliyle otantik deneyimlere yönlendirilen bir seyahat” olarak ifade edilmiştir. UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı temsilcilerinin de katıldığı bu konferanstaki görüşmelerde; yaratıcı şehirler ağını geliştirmek, yaratıcı turizm kavramına ilişkin tanımlama yapmak, Santa Fe şehrinde 2008 yılında yapılacak olan “Yaratıcı Turizm konulu Uluslararası Konferansı” nı başlatmaya ilişkin planlamaların başlanması amaçlanmıştır (UNESCO, 2006).

UNESCO (2006) konferansında yapılan görüşmeler neticesinde yaratıcı turizm kavramının, bir şehrin gerçek kültürel yaşamıyla ilgilenmeyi, deneyimlemeyi gerektirdiğini ifade etmiştir. Bu deneyimle destinasyondaki kültüre yönelik tecrübe, deneyim kazanan kişiler yaratıcılıklarını geliştirerek o bölgedeki insanlar ile yakınlaşma durumları artar (Raymond, 2009).

Richards ve Raymon (2000) yaratıcı turizm kavramını ilk olarak ortaya atan yazarlar olarak bilinmektedir. Yazarlar çalışmalarında da bu özellikleri yaratıcı turizm tanımında kullanmışlardır. Bu bağlamda yaratıcı turizm, “yaratıcı potansiyellerini geliştirmek isteyen turistlere, buldukları tatil bölgesinin özelliklerini aktif katılımı öğrenme ve geliştirme fırsatı sunan bir turizm çeşididir”. Günümüzde kültürel özellikleri bulunan bölgelerin ekonomik gelişime katkı sağladığı önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, turizm bölgelerinin gelişmesinde önem taşıyan yaratıcı turizm çerçevesinde, pazar ortamında avantajın elde edilebilmesi ancak kültürel ürünlerin yenilenmesi ile gerçekleşeceği söylenebilir (Richards ve Wilson, 2007).

Yaratıcı turizm, kişisel ihtiyaçlar kapsamında çeşitlendirilebilen müzik, film, tiyatro, tarım, gastronomi, doğa veya imalat gibi birçok aktiviteyi tek çatı altında toplayabilmektedir. Turizm aktiviteleri ekonomik fayda sağlayan endüstrilerin başında yer almaktadır. Dolayısıyla yaratıcı turizm potansiyelinin yapılan her ekonomik faaliyette yer aldığı söylenebilir (Fernandez, 2010). Bu bağlamda yaratıcı turizm konusunun önemi, ekonomik gelişimdeki faydası, UNESCO (2006) konferansında yer alan önemli konulardan biri olarak yerini almıştır. Konferansta ülkeler yaratıcı turizm kapsamında ekonomilerini geliştirmek ve zenginleştirmek için çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. Öne sürülen fikirler aşağıdaki gibi sıralanmıştır;

- Ülkelerin yaratıcı ve özgün ürünler ortaya koymak
- Yaratıcı turizm bünyesinde meslekler geliştirmek
- Rehberlik etmek
- Ulaşım ağlarını geliştirmek
- Yerli zanaatçıları teşvik etmek
- Bölge halkını teşvik etmek
- Alt yapı ve topluluk ekonomisi gelişimini desteklemek
- Politika geliştirmede yaratıcı turizmin güçlenmesine yönelik olmasına dikkat çekmek
- Düşük fiyatla talebi artırarak kaliteye önem vermek
- Özel sektör yatırımcıları ve kamu yöneticileri arasında koordinasyon sağlamak

- Kalite ve mükemmelliği artırmak, şehir kapsamında eş zamanlı hareket etmek
- Yaratıcı turizmi şehir yerleşmesine ilgi duyan insanları çekmek için kullanmak
- Bazı konularda yeni etkileşim fırsatlarını geliştirmek; yemek, müzik, dans ve tasarım gibi

4. Yaratıcılık ve Yaratıcı Turizm

Yapılan araştırmalar turizmde yaratıcılık kavramının sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, mevcut turizm ürün veya faaliyetlerini canlandırmak, yeni ürün geliştirmek ve artırmak için yaratıcı teknolojiden faydalanmak ve destinasyona hareketlilik katmak bunlar arasında yer alan birkaç etkidir. Yaratıcılık ve turizm arasındaki ilişkiye dikkat edildiğinde, yaratıcı kişilerin yaptıkları faaliyetler, yaratıcı şehirler veya destinasyonlar, yaratıcı ürünler gibi birçok yaklaşımın var olduğu görülmektedir (Richards, 2014). Yaratıcılık sanatsal günlük ve entelektüel faaliyetler gibi birçok boyuttan ele alındığından dolayı hem turizm aktivitelerine hem de yaratıcı turizm faaliyetlerine katkısını anlamak oldukça güçlenmektedir (Ivcevic ve Mayer, 2009). Özetlenecek olursa yaratıcılık sadece arka planda görülen bir etken olmaktan ziyade, turistlerin satın aldıkları, öğrendikleri, gördükleri ve tattıkları bir turizm aktivitesi olarak görülmektedir (Tan vd., 2014).

Yaratıcılık, gelecek dönemlerde turizmin yaratıcı yönlerini daha popüler hale getirmesinde önemli rol oynayacağı gibi yaratıcı turizm deneyimi için de birçok fayda sağlayacaktır Richards, yaratıcılığın yaratıcı turizmi kültür turizminde daha ileri seviyeye taşıyacağını birkaç nedenle ifade etmektedir. Bunlar (Güven, 2016, s. 10-11):

- Yaratıcılık, bölgeye özgü olması nedeniyle bir bölgeye değer katabilme niteliği olarak daha kolay süreç sunmaktadır. Ayrıca bölgenin turizm pazarında da ön plana çıkmasını sağlamaktadır.
- Yaratıcılığın olduğu bölgelerin diğer bölgelere oranla daha avantajlı bir rekabet ortamında olduğu ve dolayısıyla diğer bölgelere kıyasla daha hızlı yaratıcı turizm ve ürün üretme olanağı olacaktır. Bu durum ayrıca o destinasyonun ön plana çıkmasını sağlayacaktır.
- Yaratıcılık kaynaklarının daha sürdürülebilir olması için yaratıcılığın bir süreç olması ile ilişkilidir. Örneğin; müze, anıt, tarihi ören yerleri gibi fiziki kültürel kaynaklara kıyasla yaratıcı turizm için “sonsuz yenilenebilir kaynaklardır” denilebilir.
- Yaratıcılık kavramı değişken bir özelliktedir. Örneğin; bir sanat performansı için özel bir alt yapı gereksinimi duyulmadan hemen hemen her ortamda yapılabilecek bir eserdir (Ricards, 2009a).

Yaratıcı turizm aktiviteleri (Binkhorst, 2007), uygulayıcıları olan turistler ve ziyaret ettikleri bölgedeki insanlar ile iletişim ne kadar önemli ise yaratıcılık da turizm için bir o kadar önem teşkil etmektedir ve seyahat etme konusunda da turisti teşvik etme niteliğine sahiptir (Richards, 2009a).

5. Yaratıcı Turizm Ürünlerinin Farklı Tipteki Örnekleri ve Yaratıcı Turizm Modelleri

Yaratıcı turizm aktiviteleri genel olarak günlük yaşam ile ilişkilidir. Yaratıcı turizm kapsamındaki bu aktiviteler ziyaret edilen yerlerin özellikleri, yetenek ve gelenekleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmayı sağlar. Bunlar porselen boyama, gastronomi, zanaat faaliyetleri ve el sanatları (Richards ve Wilson, 2007) veya otantik, dans ve yaratıcı olarak kabul edilen aktivitelerdir (Daniel, 1996). Yaratıcı turizm bu tarz aktivitelerle dayalı yerel kültürün bir parçası olarak kabul edilmektedir. Ancak yaratıcı turizmin henüz yeni bir kavram olması onun pazarlama alanında yerel bir ürün olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla birçok ülkenin yaratıcı turizm markası başlatacak vizyonun olmaması yaratıcı turizm ürün veya hizmetlerin yerel halk için henüz yeni olmasından kaynaklanmaktadır (Ohridska-Olson ve Ivanov, 2010). Ancak yaratıcı turizmin gelişme anlayışında olduğunun farkında olan ülkeler yaratıcı turizmi geliştirmeye ilişkin plan ve politikalar düzenlemektedirler (Güven, 2016, s. 14).

Yaratıcı turizmin en önemli unsurlarından birisi de turistlerin o belgeye ait karakteristik özelliklerinden faydalanması ve o özellikleri deneyimlemeleridir (Tablo 1.). Turistlerin bu tarz yaratıcı deneyimlere sahip olabilmeleri ve bu deneyimleri geliştirebilmeleri için yaratıcı kavramların geniş ölçekte kullanılmasının sağlanması gerekmektedir. Bu noktada önemli olan turistlerin destinasyonlardaki yaratıcı etkinliklere katılımda bir nedenin (sanat, tiyatro etkinliği, yiyecek kültürü, doğal yaşam alanları vb.) sunulması gerekmektedir (Raymond, 2009).

Tablo 1. Destinasyonların Özelliklerine Göre Yaratıcı Turizm Aktiviteleri

Yaratıcı Turizm	Yaratıcı Turizm Aktiviteleri	Yaratıcı Turizm Ağları
Yaratıcı Paris	Sanat, müzik, açılış, tasarım vb.	http://www.creativeparis.info
Barselona Yaratıcı Turizmi	Sanat icra etmek, tiyatro, gastronomi, müzik, edebiyat vb.	http://www.barcelonacreativa.info
Yaratıcı Yaşam Endüstrileri	Yiyecek kültürü, yaşam eğitimi, doğal ekoloji, iç dekorasyon, tarihi sanat ve zanaat kültürü	www.creativelife.org.tw

Kaynak: Tan vd. 2014

Müzik, açılış, sanat, yaşam eğitimi, tasarım, doğal ekoloji, iç tasarım gibi aktiviteler yaratıcı turizmin temelini oluşturmaktadır (Tan vd., 2014). Yaratıcı turizmin üretim ve tüketimindeki temel faktörler olan; sanat, el sanatları, tasarım, gastronomi, sağlık, şifa, diller, manevi değerler, doğal çevre ve spor gibi yaratıcı turizm aktivitelerine katılmak isteyen turistler yerel becerileri, uzmanlık ve gelenekleri öğrenmek isteyebilmektedirler. (Richards ve Raymond, 2000, s. 18).

Bu ürünlerin (Tablo 2.) tamamı yaratıcılığa dayanmakta ve turizm endüstrisinde önemli bir büyüme alanına sahip.

Tablo 2. Yaratıcı Turizm Aktiviteleri

Geleneksel Kültür, Tarih ve Kültürel Miras	El sanatları, antika ve restorasyon	Kuyumculuk, tekstil, seramik, ahşap işleme, antika ve mimari restorasyon
	Geleneksel mutfak	Yemek yapımı, yöresel mutfak
	Tarihi, kültürel ve doğal miras	Müzeler, arşivler, kütüphaneler, anıtlar, doğal parklar, antik kentler, taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları
Sanat	Görsel sanatlar	Resim, heykel, fotoğraf, edebiyat
	Performans sanatları	Tiyatro, dans, opera, sirk, kukla
Kültürel Endüstriler	Görsel-işitsel	Film, tv, video, radyo, belgesel
	Müzik	Canlı müzik, albüm, plak
	Yayıncılık	Kitap, dergi, gazete
Yaratıcı Faaliyetler	Tasarım	Moda tasarımı, grafik tasarımı, iç mimari
	Yaratıcı Hizmetler	Mimari, reklam
	Yeni Medya	Yazılım, video oyunları, dijital içerikler

Kaynak: İnteli, 2011: 20

Yaratıcı turizmin uygulanmasında iki model yer almaktadır: birinci model, yaratıcılığı turist aktivitesi olarak kullanma, ikinci model ise; yaratıcılığı turizm için arka plan olarak kullanma olarak ifade edilmektedir.

Birinci model turistlerin yaratıcı turizm aktivitelerine katılmalarından dolayı klasik olan modeldir (Minhua, 2010; Pratt, 2010; Carreau, 2010). İkinci modelde ise aktiviteler haricinde destinasyonun sahip olduğu doğal güzellikler, mekanlar, değerler gibi geniş alanda geliştirebilecek yaratıcı turizm deneyimlerinden bahsetmek mümkün. Bir destinasyonun sadece kültürel değerlerini satmaktan ziyade yaratıcılık tüketimini ve yerel kültürünü canlandırmak ve kimliğini desteklemek için turizmin kullanılması daha önemli olduğu anlaşılmıştır (Richards, 2011).

6. Literatür Taraması

Literatürde yaratıcı turizme ilişkin yapılan çalışmalar incelenmiş ve aşağıda özetlenmiştir.

Richards ve Wilson (2006) yaratıcı turizmi her derde deva veya geleneksel kültürel turizme taban tabana zıt bir alternatif olarak sunmak yerine, turizmde yaratıcılık ve dolayısıyla yaratıcı turizm kavramları, kültürün seri üretimi sorunlarından kaçınmaya çalışan destinasyonlar için diğer birçok seçenek arasında potansiyel bir seçenek olarak görülmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bununla birlikte yaratıcı turizmin faydalarından yararlanabilmek için, yöneticilerin sadece ürün yeniliği açısından değil, aynı zamanda turistlerin yaratıcı potansiyelinin farkına varılması açısından da yaratıcı süreçle daha aktif bir şekilde ilgilenmeleri gerektiğini ifade etmişlerdir.

Richards (2011) yaratıcılık turizm için aktivite, içerik ve atmosfer sağlar ve turizm de yaratıcı faaliyetleri desteklemektedir. Turizmin ve yaratıcılığın artan entegrasyonu, turizmin yaratıcı bir endüstri olarak muamelesinde açıkça görülmektedir. Bu entegrasyon, bazılarının, insanların yerel halk ve kültürle temas yoluyla yaratıcı potansiyellerini ve becerilerini geliştirmelerine izin veren katılımcı, otantik deneyimlerin birlikte yaratılmasını içeren belirli bir yaratıcı turizm biçimini tanımlamasına yol açmıştır. Büyük şehirler ve kırsal alanlardaki sanatsal alanlar da dahil olmak üzere çeşitli yerlerde özel yaratıcı turizm girişimleri ortaya çıkmıştır. Bu tür girişimler genellikle çok sayıda kültürel turizmi etkileyen seri yeniden üretime bir alternatif sağlama fikrine dayanır ve genellikle yaratıcı becerilerinden ekonomik sermaye üretmeye çalışan yaşam tarzı girişimcileri tarafından öncülük ederler.

Ali, Ryu ve Hussain (2016) yaratıcı-turist deneyiminin kaçış ve tanıma, huzur, benzersiz katılım, etkileşim ve öğrenme olmak üzere beş boyuta sahip ikinci dereceden bir faktör olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Ayrıca yaratıcı turistlerin deneyimlerinin anılarının, memnuniyetlerinin ve davranışsal niyetlerinin iyi bir yordayıcısı olduğu bulgusu araştırma kapsamında elde edilmiştir.

Richards (2014) yaratıcılık, son yıllarda şehirlerde turizmin gelişmesi için giderek daha önemli hale geldiğini, kentler arasındaki rekabet arttıkça, yaratıcı stratejilerle kendilerini farklılaştırma arayışlarının da arttığını ifade etmektedir. Bununla birlikte yazarın araştırması yaratıcılığa ve yerleşik bilgiye dayalı ilişkisel turizm biçimlerine doğru bir eğilimle birlikte, somut rekabet avantajından soyut rekabet avantajına doğru kayışın devam ettiğini savunmaktadır.

Hung, Lee ve Huang (2016) yaratıcı deneyimler, hatırlana bilirlik ve tekrar ziyaret etme niyetleri arasında önemli ölçüde pozitif ilişkiler olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Yapısal eşitlik modelleme analizi, hatırlana bilirliğin yaratıcı deneyimlerin yeniden ziyaret etme niyetleri üzerindeki etkisine tam olarak aracılık ettiğini doğrulamıştır. Çalışma, özellikle yaratıcı faaliyetler söz konusu olduğunda, hatırlana bilirliğin niyetleri yeniden gözden geçirmek için daha uygun bir öngörücü olabileceğini düşündürmektedir.

Chang ve arkadaşları (2015) yapmış oldukları çalışma sonucunda yerinde turizm deneyiminin, standartlaştırılmış katsayının büyüklüğü açısından yaratıcı turizm alanlarına yeniden girme niyetinin en etkili öncüsü olduğunu elde etmişlerdir.

Suhartanto ve arkadaşları (2020) tarafından gerçekleştirilen bu çalışma, deneyim kalitesi, algılanan değer, turist memnuniyeti ve turist motivasyonunun, turistlerin yaratıcı bir cazibe merkezine yönelik sadakatini belirleyen temel faktörler olduğunu ortaya koymaktadır.

Richards (2020)'a göre yaratıcılık, yaratıcı sınıf için çekiciliklerini artırmaya, yaratıcı endüstrileri desteklemeye veya 'yaratıcı şehirler' olmaya çalışan şehirler ve bölgelerle birlikte, yerlerin oluşturulmasında bir strateji haline gelmiştir. Teorik odağın yaratıcı bireylerden yaratıcı bölgelere veya yerlere doğru kayması, gelişmekte olan yaratıcı yerleştirme alanıyla uyumludur. Yaratıcı gelişim vaka çalışmaları, stratejilerin yerel bağlama duyarlı olması ve bazı temel tasarım ilkelerini takip etmesi gerektiğini göstermektedir.

Tan ve arkadaşları (2014) kişisel yaratıcı deneyimin çeşitli tanımlarıyla ilişkili içsel özneliği ortaya çıkarmak için Q metodolojisi kullanılmışlardır. Analizden beş farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında şunlar yer almaktadır: 'yenilik arayanlar', 'bilgi ve beceri öğrenenler', 'seyahat ortaklarının büyümesinin farkında olanlar', 'yeşil sorunların farkında olanlar' ve 'dinlenme ve eğlence tipi'.

Güven, (2016) yapmış olduğu çalışmada yaratıcı turistler hakkında genelde deneyim ve öğrenme konusunda istekli olduklarından bahsetmiştir. Bununla birlikte yaratıcı turistlerin isteklerinin ziyaret ettikleri yerin yaşantısını deneyimlemek için yerel turizm faaliyetlerine katılmak yönünde olduğunu vurgulamıştır. Araştırmada elde edilen bir

başka bulgu ise, yaratıcı turistler kendilerini tatmin edecek ve ilgi alanlarına hitap eden yerleri tercih ettikleri yönünde olduğu tespit edilmiştir.

Richards ve Raymond (2000) yaptıkları araştırmada yaratıcı kalkınma ve yaratıcı turizm, küçük topluluklar için ilginç kalkınma fırsatları sunuyor gibi görüldüğünü vurgulamışlardır. Bununla birlikte, modelleri daha büyük yerlerden kopyalamanın 'yaratıcılık tuzağından' kaçınmaları veya 'yaratıcı sınıfın' üyelerini çekmenin sorunlarını çözeceğini varsaymaları gerekir. Büyük şehirleri taklit etmeye çalışmak yerine, küçük şehirlerin ve kırsal alanların yaşam ölçeklerine ve hızlarına daha uygun kendi yaratıcı modlarını ve uygulamalarını geliştirmeleri gerekir. Özellikle yaratıcı turizm, kitle turizminin bir biçimi değildir, ancak kitle kültür turizminin gelişimine bireysel, küçük ölçekli bir alternatif olabilir (Richards, 2016). Az sayıda motivasyonu yüksek ziyaretçileri çekmek, turist kitlelerini çekmeye çalışmaktan çok daha önemli ekonomik, sosyal ve kültürel etkiler üretebilir.

Tan ve arkadaşları (2013) dış etkileşimlerin ve iç yansımaların turistlerin yaratıcı deneyim modelini oluşturduğunu vurgulamışlardır. Birincisi turistlerin çevre, insanlar ve ürün / hizmet / deneyim ile etkileşimlerini belirtirken, ikincisi bilinç / farkındalık, ihtiyaçlar ve yaratıcılık anlamına gelir ve bu boyutlar deneyim boyunca turistlerin kendi içinde etkileşir. Dahası, bilinç / farkındalık, diğer deneyim türlerinden farklılaşarak yaratıcı deneyim için bir ön koşuldur.

7. Yöntem

Yaratıcı turizm kavramı kapsamında yapılan çalışmaların bibliyometrik incelenmesi olarak amaçlanan çalışmada Web of Science veri tabanında taramalar gerçekleştirilmiştir. "creative tourism" kelimeleri seçilmiş ve bu alanda yapılan 470 çalışma tespit edilmiştir. Elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinde Web of Science veri tabanı ile birlikte Vosviewer yazılım aracılığıyla bilgilerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırmada elde edilen çalışmalar yayınlanma yılı, yayımlandığı ülke ve aldıkları atıf sayısı gibi kriterler kapsamında incelenmiştir.

8. Bulgular

8.1. Yaratıcı Turizm Kapsamında Gerçekleştirilen Araştırmalarının Bibliyometrik Analizi

Web of Science veri tabanında yapılan sorgu kapsamında 2005 ve 2024 yıllarına ait yaratıcı turizm kavramı ile ilgili toplamda 470 adet çalışmanın gerçekleştirildiği sonucu elde edilmiştir. Yapılan araştırmaların yıllara göre dağılımı tablo 3'te yer almaktadır. Buna göre yapılan ilk çalışmanın 2005 yılına ait olduğu, en fazla yayının ise 2021 ve 2019 yıllarına ait olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	N
2021	156
2019	56
2020	52
2023	35
2016	29
2017	24
2022	22
2024	19
2015	14
2014	10
2013	6
2012	5

2007 ve 2009	4
2008, 2010 ve 2011	3
2005 ve 2006	1

Yaratıcı turizm kavramına ilişkin çalışmaların ülkelere göre dağılımı tablo 4'te yer almaktadır. Tabloda yaratıcı turizm kavramına ilişkin en fazla yayın yapan 10 ülkeye yer verilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre en fazla yayının Endonezya'ya (N: 125) ait olduğu görülmektedir. En az yayın yapan ülkenin ise İngiltere (N: 14) olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Çalışmaların Ükelere Göre Dağılımı

Ülke	N
Endonezya	125
Portekiz	70
Çin	61
İspanya	26
Hırvatistan	20
Malezya	19
Brezilya	17
Tayvan	17
Hollanda	15
İngiltere	14

Çalışmaya dahil olan araştırmaların hangi dillerde yazıldığına dair bilgiler tablo 5'te yer almaktadır. Buna göre en fazla yazım dili olarak İngilizce sonrasında ise İspanyolca olduğu görülmektedir. En az yazılan diller ise Almanca, Slovakça ve Türkçe'nin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Tablo 5. Çalışmaların Yazılan Dillere Göre Dağılımı

Dil	N
İngilizce	437
İspanyolca	14
Portekizce	10
Çince, Çekçe ve Hırvatça	2
Almanca, Slovakça ve Türkçe	1

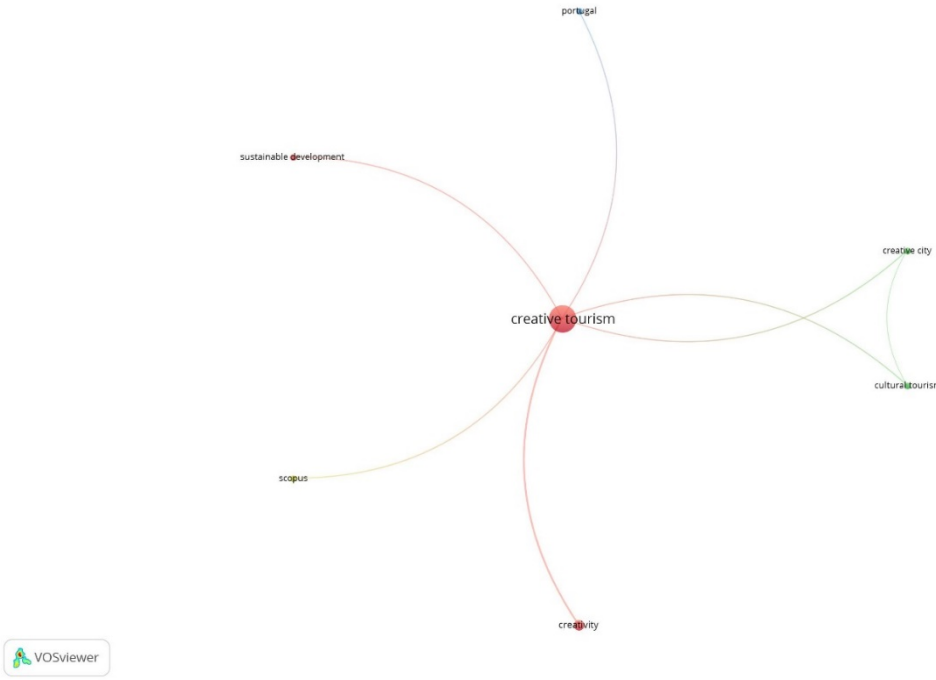
Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde en fazla atıf alan 10 çalışma tablo 6'da yer almaktadır. Tabloya göre Richard ve Wilson tarafından 2006 yılında yapılan araştırma 519 alıntılama ile en fazla alıntı yapılan çalışma olarak görülmektedir. Bu araştırmayı 489 alıntılama sayısı ile Richards tarafından 2011 yılında yapılan araştırmanın takip ettiği sonucu elde edilmiştir. 255 alıntılama ile en fazla atıf alan üçüncü çalışma ise Ali, Ryu ve Hussain tarafından 2016 yılında yayınlanan araştırma olduğu analiz sonucunda tespit edilmiştir.

Tablo 6. En Fazla Atıf Alan 10 Çalışma

Yazar	Başlık	Dergi	Yıl	Alıntı
Richards, Greg; Wilson, Julie	Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of	TOURISM MANAGEMENT	2006	519

	culture?			
Richards, Greg	Creativity and Tourism The State of the Art	ANNALS OF TOURISM RESEARCH	2011	489
Ali, Faizan; Ryu, Kisang; Hussain, Kashif	Influence Of Experiences On Memories, Satisfaction And Behavioral Intentions: A Study Of Creative Tourism	JOURNAL OF TRAVEL & TOURISM MARKETING	2016	255
Richards, Greg	Creativity and tourism in the city	CURRENT ISSUES IN TOURISM	2014	187
Tan, Siow-Kian; Kung, Shiann-Far; Luh, Ding-Bang	A Model Of 'Creative Experience' In Creative Tourism	ANNALS OF TOURISM RESEARCH	2013	166
Hung, Wei-Li; Lee, Yi-Ju; Huang, Po-Hsuan	Creative experiences, memorability and revisit intention in creative tourism	CURRENT ISSUES IN TOURISM	2016	165
Chang, Lan-Lan; Backman, Kenneth F.; Huang, Yu Chih	Creative tourism: a preliminary examination of creative tourists' motivation, experience, perceived value and revisit intention	INTERNATIONAL JOURNAL OF CULTURE TOURISM AND HOSPITALITY RESEARCH	2014	151
Suhartanto, Dwi; Brien, Anthony; Primiana, Ina; Wibisono, Nono; Triyuni, Ni Nyoman	Tourist loyalty in creative tourism: the role of experience quality, value, satisfaction, and motivation	CURRENT ISSUES IN TOURISM	2020	149
Richards, Greg	Designing creative places: The role of creative tourism	ANNALS OF TOURISM RESEARCH	2020	131
Tan, Siow-Kian; Luh, Ding-Bang; Kung, Shiann-Far	A taxonomy of creative tourists in creative tourism	TOURISM MANAGEMENT	2014	114

Araştırmalarda kullanılan anahtar kelimelere ilişkin ağ incelendiğinde; creative tourism, scopus, sustainable development, portugal, creative city, cultural tourism ve creativity kelimelerin ön plana çıktığı görülmüştür. Dolayısıyla bu araştırmada yapılan analizler sonucunda gelecek araştırmalara ilişkin yaratıcı turizm çalışmalarının önceki çalışmalarda hangi konularda ilişkilendirildiğine dair fikir oluşturacağını söylemek mümkün görülmektedir.

Görsel 1. Anahtar Kelime Ağı

Sonuç

Yapılan araştırmalar dünya ekonomisindeki ekonomik faaliyetlerin %10'nun turizm sektörüne ait olması, turizm sektörünün ekonomik açıdan oldukça büyük bir sektör olduğunu göstermektedir. Turizm her ne kadar dinlenme, eğlenme ve rekreasyon işlevleri olarak algılsa da bunların dışında öğrenme işlevine de sahiptir. Bu bağlamda yaratıcı turizm bu işlevin gerçekleşmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Yaratıcı turizm, mevcut turizm geliştirme modellerini değiştirme ve turist deneyiminin çeşitlendirilmesine ve yenilenmesine katkıda bulunma potansiyeline sahip yeni bir turizm şeklidir. Bu sayede yaratıcı turizm, yerel ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın teşvik edilmesine yardımcı olabilir.

Bu çalışma yaratıcı turizm kavramına ilişkin çalışmaların analizini gerçekleştirerek bu kavram üzerinde ne tür çalışma alanlarının yapılabileceğine katkı sağlamak için gerçekleştirilmiştir. Araştırmada web of science veri tabanı ile 470 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmaların en fazla yapıldığı yıllar 2019 ve 2021 yılları olduğu tespit edilmiştir. Bu durum kavrama ilişkin farkındalığın son yıllarda olduğunu göstermektedir. Ayrıca kavrama ilişkin en fazla çalışma Endonezya ve Portekiz olduğu yine yapılan analizler çerçevesinde elde edilmiştir. Diğer ülkelerin bu kavram üzerinde farkındalığın daha az olduğunu göstermektedir. Ülkemiz açısından bakıldığında maalesef ilk on ülke arasında olmadığı görülmüştür. Bu durum Türkiye'de yaratıcı turizme ilişkin faaliyet ve çalışmaların yeterli seviyede olmadığını göstermektedir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler arasında en fazla İngilizce ve İspanyolca dillerinde araştırmaların yazıldığı, ayrıca en fazla atıf sayısının da Richard ve Wilson tarafından 2006 yılında yapılan çalışma ve ikinci olarak Richard tarafından 2011 yılında yapılan araştırma olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu durum Richard adlı araştırmacının yaratıcı turizm üzerinde durduğunu göstermektedir.

Küpeli (2017) araştırması sonucunda Türkiye'de yaratıcı turizm hakkında hem akademik çalışmaların hem de sektörel faaliyetlerin yetersiz olduğunu, bununla birlikte yaratıcı turizm faaliyetlerinin turizmin gelişimi ile ilgili plan ve politikalarda yer almadığı sonucunu elde etmiştir. Dolayısıyla Türkiye turizmi kapsamında yaratıcı turizme gereken önemin verilmediği ve yaratıcı turizmin ile sektör arasındaki ilişkilerin yeterli seviyede olmadığı söylenebilir.

Akdu (2019) araştırmasında yaratıcılığın günümüzde sürdürülebilir gelişme için önemli bir araç olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte yaratıcılığın ve kültürün ekonomik fayda sağlama potansiyelinin farkına varılması durumunda yaratıcılığın ve kültürün önem kazanmasının kaçınılmaz olacağı vurgulanmıştır. Ayrıca yaratıcı turizmin faydaları, sürdürülebilirlik yaklaşımı perspektifinde değerlendirildiğinde yaratıcı turizmin sürdürülebilir turizm gelişimini desteklediği yazar tarafından ifade edilmiştir. Son olarak yaratıcı turizmin bir bölgenin veya ülkenin sahip olduğu kültürel ve tarihi değerlerin korunmasında oldukça önemli bir yere sahip olduğu sonucu elde edilmiştir.

Bu araştırma sadece web of science veri tabanından elde edilen bilgiler kapsamında yapılmıştır. Bu bağlamda gelecekte yapılacak araştırmaların diğer veri tabanları ile yapılması kavrama ilişkin bütünsel perspektif oluşmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akdu, S. (2019) Sürdürülebilir Turizm Gelişimi ve Yaratıcı Turizm. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C:10 S: Ek Sayı s.132-139
- Ali, F., Ryu, K. ve Hussain, K. (2016). Influence of experiences on memories, satisfaction and behavioral intentions: A study of creative tourism. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(1), 85-100. <http://dx.doi.org/10.1080/10548408.2015.1038418>
- Barker, A. (2002) *Yenilikçiliğin Simyası* (Çev: Ahmet Kardam), Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, İstanbul
- Bentley, T; (1996) *Takımınızın Yeteneklerini Geliştirmede Yaratıcılık*. (Çev: Onur Yıldırım, 1999), Hayat Yayıncılık, İstanbul
- Bono, E. De. (1996) *Rekabetüstü*. (Çev: Oya Özel), Remzi Kitabevi, İstanbul
- Carreau, S. (2010) *Montréal's Presence In Santa Fe, Creative tourism A Global Conversation - How to Provide Unique Creative Experiences for Travelers Worldwide*, Der. Wurzbürger R., Aageson T., Pattakos A., ve Pratt S., 108-117, Sante Fe, New Mexico: Sunstone Press
- Chang, L.-L., F. Backman, K., ve Chih Huang, Y. (2014). Creative Tourism: A Preliminary Examination of Creative Tourists' Motivation, Experience, Perceived Value and Revisit Intention. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 8(4) s.401-419
- Güven, A. (2016) *Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Yaratıcı Turizm: Antalya İli Örneği* (Tez no. 431227) [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Hung, W.-L., Lee, Y.-J., ve Huang, P.-H. (2014). Creative Experiences, Memorability and Revisit Intention in Creative Tourism. *Current Issues in Tourism*, 19(8) s.763-770
- Intel, (2011) *Creative-based Strategies in Small and Medium-sized Cities: Guidelines for Local Authorities*. s.1-124.
- Ivcevic, Z. ve Mayer, J. D. (2009) Mapping Dimensions of Creativity in The Life Space. *Creativity Research Journal*, 21 (2-3) s.152-165
- Küpeli, T. (20174) Yaratıcı Ekonomide Turizm Sektörünün Yeri: Yaratıcı Turizm Faaliyetlerine Yönelik Bir Değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi* 1 s.22-51
- Minhua, J. (2010) *Searching for Our Own „Pueblo“ Reflections on a Visit to the Magic City of Santa Fe, Creative tourism A Global Conversation - How to Provide Unique Creative Experiences for Travelers Worldwide*, Der. Wurzbürger R., Aageson T., Pattakos A., ve Pratt S., 156-161, Sante Fe, New Mexico: Sunstone Press
- Ohridska-Olson, R. ve Ivanov, S. (2010) Creative Tourism Business Model and Its Application in Bulgaria, Proceedings of the Black Sea Tourism Forum, Cultural Tourism-The Future of Bulgaria, Varna, Bulgaristan
- Öncü, T. (1992) Yaratıcılığın Betimlenmesi ve Yaratıcılık Üzerine Çevresel Etkiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 14 (1), s.255-264
- Özdaşlı, K., Özdaşlı, E., Alparslan, A. M. (2010) Yaratıcı Turizm: Isparta İli Profili ve Uygulama Modeli Önerisi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 7 (1) s.17-24.
- Pratt, S. V. (2010) *Exploring the Cultures of Santa Fe: The Santa Fe Creative Tourism Experiences Track, Creative tourism A Global Conversation - How to Provide Unique Creative Experiences for Travelers Worldwide*, Der. Wurzbürger R., Aageson T., Pattakos A., ve Pratt S., 209-217, Sante Fe, New Mexico: Sunstone Press

- Raymond, C. (2009) *The Practical Challenges of Developing Creative Tourism*, *Creative Tourism: A Global Conversation*, Wurzbürger, R., Ageson, T., Pattakos, A., ve Pratt, S., Santa Fe, New Mexico: Sunstone Press, s. 145-157
- Raymond, C. (2009) *The Practical Challenges of Developing Creative Tourism* *Creative Tourism, A Global Conversation* s.63-69
- Richards, G. (2009a). *Creative Tourism and Local Development"*, *Creative Tourism: A Global Conversation*, Der. Wurzbürger, R., Pattakos, A. ve Pratt, S., 78-90, Santa Fe: Sunstone Press
- Richards, G. (2011) Creativity and Tourism: The State of the Art. *Annals of Tourism Research*, 38 (4) s.1225-1253
- Richards, G. (2014) Creativity and Tourism in the City. *Current Issues in Tourism*, 17 (2) s.119-144
- Richards, G. (2020). Designing creative places: The role of creative tourism. *Annals of tourism research*, 85, 102922. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102922>
- Richards, G. ve Raymond, C. (2000) Creative Tourism. *Atlas News*, 23 s.16-20
- Richards, G. ve Wilson, J. (2006) *Tourism, Creativity and Development*. London: Routledge
- Richards, G. ve Wilson, J. (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture?. *Tourism management*, 27(6), 1209-1223. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.06.002>
- Samen, S. (2008) İşletmelerde Yaratıcılığın Önemi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2), s.363-378
- Suhartanto, D., Brien, A., Primiana, I., Wibisono, N. ve Triyuni, N. N. (2020). Tourist loyalty in creative tourism: the role of experience quality, value, satisfaction, and motivation. *Current Issues in Tourism*, 23(7), 867-879.
- Tan, S. K. Luh, D. B. ve Kung, S. F. (2014) A Taxonomy of Creative Tourists in Creative Tourism. *Tourism Management*, 42 s.248-259. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.11.008>
- Tan, S., Kung, S. ve Luh, D. (2013) A Model Of Creative Experience in Creative Tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol: 41 s.153-174
- UNESCO (2006) *Towards Sustainable Strategies for Creative Tourism*, Discussion Report of the Planning Meeting for 2008 International Conference on Creative Tourism. Santa Fe, New Mexico, U.S.A., 25-27 Ekim
- Zoğal, V. ve Emekli, G. (2017) Yaratıcı Turizme Kavramsal ve Coğrafi Bir Yaklaşım. *Ege Coğrafya Dergisi* 26/1 s.21-34

Şiddetin Etkili Gücü: Uygarlıkların Kuruluşunda ve Yıkılışındaki Tarihsel ve Sosyal Dinamikler

The Effective Power of Violence: Historical and Social Dynamics in the Formation and Collapse of Civilizations

Alper KASIMOĞLU

Asist. Prof., Yalova University, Department of Political Science and Public Administration, Yalova, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yalova, Türkiye
Orcid: 0000-0003-1753-8790 alperkasimoglu@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Kasımoğlu, A. (2025). The Effective Power of Violence: Historical and Social Dynamics in the Formation and Collapse of Civilizations. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 24-37

Kasımoğlu, A. (2025). Şiddetin Etkili Gücü: Uygarlıkların Kuruluşunda ve Yıkılışındaki Tarihsel ve Sosyal Dinamikler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 24-37

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: September 24, 2024/24 Eylül 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 24-37

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Alper KASIMOĞLU).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Şiddet, geçmişten günümüze yaşamın ve toplumsal teşekküllerin her alanında kendini gösteren bir vakiadır. İnsanlara, hayvanlara veya nesnelere kasıtlı olarak fiziksel, duygusal, zihinsel veya türsel zarar verme ya da acı çektirme eylemi olarak tanımlanan şiddet, farklı coğrafya ve çağlarda çeşitli bağlamlarda ortaya çıkarak etkili olmuştur. Bu çalışmada, şiddetin tarihsel ve toplumsal süreçlerde uygarlıkların kurulmasında ve yıkılmasında oynadığı rol, tarihsel analiz yöntemi ile derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca, şiddetin sosyal, psikolojik ve etik boyutları detaylı olarak ele alınmış ve bu süreçlerin devletlerin kurulması ve çöküşündeki etkileri araştırılmıştır. Şiddet ile uygarlık arasındaki karmaşık ilişki de bu bağlamda çok yönlü bir analize tabi tutulmuştur. Çalışmanın amacı, şiddetin hem kurucu hem de yıkıcı boyutlarını ve toplumsal yapılara yansımalarını incelemektir. Bulgular, şiddetin uygarlıkların gelişiminde dönüştürücü bir etkiye sahip olduğunu, savaşlar, terör eylemleri ve soykırımlar gibi olaylarla da toplumsal ilerlemeyi sekteye uğrattığını göstermektedir. Araştırma, şiddetin uygarlık bağlamındaki etkilerini derinlemesine inceleyerek, bu karmaşık ilişkinin anlaşılmasına katkı sağlamayı ve literatüre yeni bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Şiddet, Uygarlıkların Kuruluşu, Uygarlıkların Çöküşü, Tarihsel Dinamikler.

Abstract

Violence has been an inherent phenomenon manifesting in all aspects of life and social structures from past to present. Defined as the deliberate act of inflicting physical, emotional, mental, or species-related harm or suffering upon humans, animals, or objects, violence has emerged in various contexts across different geographies and historical periods. This study conducts an in-depth examination of the role of violence in the establishment and collapse of civilizations through historical and social processes, employing a historical analysis approach. Moreover, the social, psychological, and ethical dimensions of violence are scrutinized in detail, along with their impact on the formation and disintegration of states. The intricate relationship between violence and civilization is also subjected to a multidimensional analysis within this framework. The primary objective of this study is to explore both the constructive and destructive dimensions of violence and their implications for social structures. The findings indicate that violence exerts a transformative influence on the development of civilizations, while wars, acts of terrorism, and genocides hinder societal progress. By offering a comprehensive analysis of the impact of violence within the context of civilization, this research aims to contribute to a deeper understanding of this complex relationship and provide a novel perspective to the existing literature.

Keywords

Violence, Formation of Civilizations, Collapse of Civilizations, Historical Dynamics.

Giriş

Şiddet, insanlık tarihi kadar eski bir kavram olup, ilkel topluluklardan günümüze kadar yaşamın her alanında varlık göstermiştir. İnsanların hayatta kalma güdüsüyle başlayan bu olgu, doğaya ve diğer insanlara hükmetme arzusu doğrultusunda gelişmiş ve tarih boyunca çeşitli aşamalarda farklı şiddet biçimlerine evrilmiştir (Gümüş, 2007, s. 23; Collins, 2008, s. 45). Bu bağlamda, bir özneye veya topluluğa yönelik, mağdurun bedensel bütünlüğüne, malına ya da kültürel, çevresel ve sembolik değerlerine zarar verici her türlü eylem şiddet olarak tanımlanabilir. Şiddet türlerinin anlamlandırılmasında ve sınıflandırılmasında tipolojik yaklaşımlar önemli bir rol oynamaktadır. Tipolojiler, şiddetin yönelimlerini, etkilerini ve kaynaklarını ele almakta, kavramsal ve analitik bir çerçeve sunmaktadır (Galtung, 1969, s. 167-191; Ünsal, 1996, s. 30-32). Ayrıca, bu tipolojik çerçeve, şiddetin hem bireysel hem de kolektif boyutlarını anlamamıza olanak sağlar, bu da şiddetin toplumsal dinamiklerdeki rolünü daha iyi kavramamıza yardımcı olur.

Uygarlık ise, bir toplumun sosyal, kültürel, iktisadi ve politik gelişmişlik düzeyini ifade eden geniş kapsamlı bir terimdir. Toplumların medeniyet seviyeleri, teknolojik ilerlemeleri, sanatsal ve entelektüel gelişmeleri, sosyal yapıları ve değerleri uygarlık kavramının temel bileşenleridir (Braudel, 1986, s. 2-15; Diamond, 2005, s. 67-70). Tarihsel olarak, farklı uygarlıklar arasında kültürel etkileşimler ve beşerî evrimler, uygarlık kavramının tanımlanmasında önemli rol oynamıştır. Şiddet, bu süreçte hem yaratıcı hem de yıkıcı bir unsur olarak ortaya çıkmış, toplumsal değişimleri tetiklemiş ve yeni düzenlerin kurulmasına yol açmıştır (Tilly, 2003, s. 50-54; Arendt, 2006, s. 90-95). Örneğin, savaşlar ve devrimler mevcut düzenin yıkılmasına ve daha adil toplumsal yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Lakin, şiddetin yıkıcı etkileri de göz ardı edilemez; toplumları, kültürleri ve medeniyetleri tahrip eden bu tür olaylar, sosyal yapının bozulmasına ve korkunun egemen olduğu bir toplumsal düzenin oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, şiddetin dönüştürücü etkisi kadar yıkıcı potansiyeli de tarih boyunca toplumların kaderini şekillendiren kritik bir unsur olmuştur.

Bu çalışmada, şiddet kavramı, şiddet tipolojileri ve uygarlık kavramı ele alınarak, şiddet ve uygarlık arasındaki karmaşık ilişki derinlemesine incelenmiştir. Şiddetin uygarlıklara hem kurucu hem de yıkıcı etkileri, tarihsel süreçler ve sosyal dinamikler bağlamında analize tabi tutulmuştur. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, şiddetin uygarlık üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmek/ortaya koymak ve bu konuda literatüre yeni bir perspektif sunmaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Şiddet Kavramının İncelenmesi

Şiddet, gündelik yaşamda deneyimlenen ve üzerinde sıklıkla düşünülen bir kavramdır. Pek çok bilimsel çalışmada yer verilen bu kavram, çeşitli disiplinlerin merkezinde bulunur. Farklı kültürlerde ve zaman dilimlerinde, şiddetin farklı şekillerde ele alınması, kavramın anlaşılmasında metodolojik çeşitliliğe ve vurgu farklılıklarına neden olmuştur.

Michaud (1991, s. 5), şiddet kelimesinin etimolojik kökeninin Fransızca “violence” sözcüğüne dayandığını belirtir. Bu kelimenin Latince “violentia” ve “violare”den türediği ve “şiddet, kaba ya da acımasız kişilik, sertlik” gibi anlamlar taşıdığı ifade edilmektedir. “Violare” ise “şiddete başvurmak, kıymet bilmemek, kanunlara uymamak, karşı gelmek” anlamlarına gelir (Ünsal, 1996, s. 30). Şiddet, bu anlamda kuvvetin bir nesneye ya da canlıya karşı kullanılması ve bu kullanımın sonucunda meydana gelen olumsuz neticelerle ilişkilidir.

Keane (1998, s. 68) ise şiddeti, bir topluluğun ya da kişinin, diğerlerinin bedenine doğrudan veya dolaylı olarak zarar verecek fiziksel müdahaleler olarak tanımlar. Bu müdahaleler, basit bir yara izinden kemik kırılmasına, hatta ölüme kadar uzanabilir. Benzer şekilde, Michaud (1991, s. 10-11) ve Galtung (akt. Tepe, 2009, s. 32), şiddetin yalnızca fiziki saldırılarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda sosyal ve yapısal şiddet unsurlarını da kapsadığını vurgulamaktadır.

Genel olarak, şiddet kavramı; doğrudan fiziki zarar verme eylemleri kadar, dolaylı yollarla gerçekleştirilen, yapısal ve sosyal adaletsizlikler yoluyla da kendini gösterebilen geniş bir olguyu ifade eder.

1.1.1. Şiddete Yönelik Tipolojiler

Şiddet tipolojilerinden biri, şiddeti gerçekleştiren kişinin eyleminin ferdi mi yoksa kolektif mi olduğuna göre yapılan ayrımları içerir. Belirli bir topluluğun (örneğin çete, mafya, siyasi örgüt) mensubu olma/ait olma durumu, kolektif şiddeti ferdi şiddetten ayıran önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar (Ergil, 2001, s. 40).

Şiddet ayrıca, motivasyon kaynağına göre de sınıflandırılabilir. Töre cinayetleri, namus adına işlenen cinayetler ve iktisadi beklentilere dayalı güdülemeler, şiddetin farklı motivasyon kaynakları olarak tanımlanır. Bunun yanında, şiddet suç unsuru taşıyıp taşımasına göre de tasnif edilir. Adam öldürme, yaralama, darp etmek, gasp, taciz ve soykırım gibi eylemler, suç barındıran şiddet örnekleridir (Ünsal, 1996, s. 32).

Fransız araştırmacı Chesnais'in tipolojik çalışmasında (akt. Keleş ve Ünsal, 1996, s. 92), şiddet "özel şiddet" ve "kolektif şiddet" olarak iki ana başlıkta incelenmiştir. Özel şiddet, cürüm (suç ile ilgili) ve cürüm olmayan (suç ile ilgisiz) alt başlıklarına ayrılırken, kolektif şiddet, terör, grevler, darbeler gibi yurttaşların iktidara uyguladığı şiddet ile iktidarın topluma karşı uyguladığı baskı ve savaşları içerir. Bu tipoloji, politik şiddetin anlaşılmasında da önemli bir çerçeve sunar.

Mehden'in şiddet tasnifi, Türkiye'deki askeri darbeler, öğrenci hareketleri ve etnik çatışmalar gibi toplumsal olayları sınıflandırmak için önemli bir çerçeve sunar (akt. Keleş ve Ünsal, 1996, s. 92). Özellikle 27 Mayıs 1960, 12 Eylül 1980 darbeleri ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi, bu kategori altında incelenebilecek önemli şiddet olaylarıdır. Bu tür olaylar, toplumsal ve siyasi dinamikler bağlamında değerlendirildiğinde, yurttaşların iktidara karşı uyguladığı şiddet ile iktidarın topluma karşı uyguladığı baskı ve şiddet arasında sıkı bir ilişki olduğu görülür. Dahrendorf'un toplumsal çatışma ve çıkar çatışması süreçleri ile Girard'ın mimetik arzular teorisi, şiddetin bireysel ve toplumsal kökenlerini açıklamak için önemli kavramsal araçlar sunar. Walker'ın ekolojik şiddet tipolojisi ise şiddetin çevresel, toplumsal ve bireysel boyutlarını kapsayan daha geniş bir perspektif sunar (Dahrendorf, 1959, s. 145-148; Girard, 1989, s. 1; Walker, 1999, s. 21-23).

1.1.2. Şiddetin Etik ve Felsefi Boyutları

Etik ve felsefi perspektifler, şiddetin doğasını, meşruiyetini ve sonuçlarını anlamada önemli rol oynamaktadır. Şiddetin felsefi temelleri, insan doğasının, ahlakın ve toplumsal düzenin sorgulanmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Şiddetin ahlaki boyutları, bireysel ve toplumsal düzeyde karmaşık etkileşimler içerir; bu etkileşimler tarih boyunca uygarlıkların dinamiklerini şekillendirmede kritik rol oynamıştır. Şiddetin etik ve felsefi açıdan ele alınışı, genellikle insanın varoluşsal durumu ve özgürlük kavramları çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hegel'in diyalektik anlayışında şiddet, tezin ve antitezin çatışması sonucunda senteze ulaşılması süreci olarak tanımlanmaktadır (Hegel, 1999, s. 135). Bu bağlamda, şiddet toplumların gelişimi için kaçınılmaz bir araç olarak kabul edilebilir; ancak bu durum, şiddetin meşrulaştırılma riskini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla etik tartışmalar devreye girer ve şiddetin meşruiyeti adalet, haklar ve özgürlükler çerçevesinde sorgulanır. Kant'a (2003, s. 47-48) göre, hiçbir durumda şiddet bir amaç olarak kullanılmamalıdır; zira şiddet, insanın kendi rasyonel varlığına ve diğer bireylerin özerkliğine saygısızlık olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayışta, şiddet mutlak bir kötülük olarak nitelendirilmekte ve bu tür eylemlerin ahlaki bir sapma olduğu savunulmaktadır.

Judith Butler gibi düşünürler, şiddetin etik tepkilerini ve savaş bağlamındaki etkilerini incelerken, toplumsal ve politik yaşamın içgüdüsel boyutlarını vurgulayarak şiddetin etkilerini etik açıdan ele almışlardır (Butler, 2020, s. 25). Butler, şiddetin ahlaki ve etik normların ihlali olarak görülmesinin, toplumsal düzenin ve bireylerin haklarının korunması açısından önemli tartışmaları beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Diğer taraftan, utilitarist yaklaşım¹ göre, şiddet daha büyük bir iyiliğe hizmet ediyorsa ve toplumun genel refahını artırmaya yönelikse etik açıdan kabul edilebilirdir (Mill, 2017, s. 14). Bu bakış açısı, şiddeti sonuç odaklı bir değerlendirmeye tabi tutar ve bu bağlamda şiddetin etik olarak meşru kılınabileceğini savunur.

Max Weber, devletin meşru şiddet tekeline sahip olduğunu belirtirken, devletin güvenlik, adalet ve düzeni sağlama amacıyla şiddet kullanmasını etik açıdan meşru kabul etmektedir (Weber, 1996, s. 78). Ancak, bu durum devletin şiddet kullanımını kötüye kullanma riskini de içermekte ve bu bağlamda sürekli bir etik sorgulama gerekliliğini doğurmaktadır (Weber, 1996, s. 80). Felsefi olarak, bireylerin şiddete başvurma nedenleri arasında özgür irade, baskı altında olma durumu ve ahlaki zorunluluklar yer almaktadır (Mill, 2017, s. 16). Bu bağlamda, bireysel şiddet eylemleri her zaman bir ahlaki yargının konusu olabilir ve bu eylemler, içinde buldukları bağlama göre etik olarak değerlendirilmektedir.

1.1.3. Şiddetin Sosyal ve Psikolojik Boyutları

Şiddet, bireyler ve toplumlar üzerinde sosyal ve psikolojik açıdan derin izler bırakan, karmaşık yapıda bir olgu olup, özellikle şiddetin, toplumsal normları pekiştirmesi ya da dönüştürmesindeki rolüne ilişkin yapılan araştırmalar, bu olgunun çok boyutlu doğasını ortaya koymaktadır (Huesmann, 2018, s. 334). Sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmalar, şiddetin bireylerin psikolojik durumları üzerindeki etkilerini incelerken; bu olgunun sadece bireysel bir patoloji olmadığını, aksine toplumsal ve kültürel faktörlerle de yakından ilişkili olduğunu göz önüne sermektedir. Şiddetin sosyal boyutu, sosyologlar tarafından ele alınmış olup, bireylerin toplumsal normlar, değerler ve inançlar doğrultusunda nasıl davrandıklarını

¹ Utilitarist yaklaşım, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Bu etik teori, bir eylemin doğruluğunu ya da yanlışlığını, o eylemin neticesinde ortaya çıkan mutluluğun (veya acının) miktarına göre değerlendirmektedir. Bentham, her eylemin insan mutluluğunu maksimize etme potansiyeline göre değerlendirildiği bir "fayda hesaplaması" önerirken, Mill "yüksek" ve "düşük" zevkler arasında bir ayrım yaparak utilitarizmi daha karmaşık bir hale getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jeremy Bentham, *Ahlak ve Yasamanın İlkeleri Üzerine Giriş* (Çev. Cemal Güzel, Yapı Kredi Yayınları, 2000); John Stuart Mill, *Faydacılık* (Çev. Abdullah Yılmaz, Say Yayınları, 2017).

irdelemektedir (Anderson, 1999, s. 452). Şiddetin toplumlar üzerindeki etkileri incelenirken, tarihsel süreçler ve sosyal dinamikler dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Haslam ve Reicher, 2012, s. 154-179).

Psikolojik açıdan ele alındığında, şiddetin bireylerin zihinsel sağlığı üzerinde oluşturduğu etkiler önemli bir inceleme alanını teşkil etmektedir. Şiddete maruz kalan bireyler, uzun süreli stres, kaygı ve depresyon gibi psikolojik sorunlarla karşı karşıya kalabilir; bu travmatik deneyimler, bireylerde post-travmatik stres bozukluğu gibi çeşitli rahatsızlıklara neden olabilir (Kessler, 2005, s. 110). Bu durum, bireylerin sosyal işlevselliğini ve genel yaşam kalitelerini olumsuz etkileyerek, toplumsal bağlamdan kopma eğilimlerinin artmasına yol açabilir (Foa, 1995, s. 345). Şiddetin psikolojik boyutları, bireylerin kendilik algılarını ve diğer insanlarla olan ilişkilerini de etkileyebilmekte olup, şiddete maruz kalan bireyler, kendini suçlu görme/hissetme ve düşük benlik saygısı benzeri olumsuz bilişsel kalıplar geliştirme eğilimindedirler (Tol vd., 2019, s. 43). Şiddetin nesiller arası oluşturduğu etkiler de göz ardı edilmemesi gereken mühim bir noktadır; şiddet deneyimleri, bir nesilden diğerine aktarılabilir ve bu durum bir şiddet döngüsünün oluşmasına zemin hazırlayabilir (Widom, 1989, s. 72).

Şiddetin sosyal dokular üzerinde oluşturduğu etkiler, toplumların içsel yapısını zayıflatabilir ve sosyal uyumu tehlikeye sokabilir. Bu etki, bireylerin toplumdan yabancılaşmasına ve toplumsal bölünmelere neden olabilir. Şiddetin sosyal dokularda oluşturduğu bu yıpranma, bireylerin toplumsal bağlarını zayıflatarak, toplum içindeki güven ve dayanışma duygusunu da sekte vurur. Toplumların dayanıklılığını artırmak ve şiddetin olumsuz etkilerini minimize etmek için toplumsal yapıların güçlendirilmesi ve bireyler arasındaki sosyal bağların kuvvetlendirilmesi gereklidir (Galtung, 1969, s. 176).

1.2. Uygarlık Kavramı

Uygarlık kavramı, pek çok soyut kavram gibi farklı tasvir, tanım ve yorumlar içermektedir. Batı dillerindeki karşılığı olan "civilization" terimi, Latince kökenlidir ve "civitas" (kent, şehir, site) ile "civis" (bir şehrin sakini) kelimelerinden türemiştir. "Civilization" kelimesi şehirleşme, kentleşme, medenileşme anlamlarını taşımaktadır (Anderson ve Cullen, 2002, s. 94). Fransız tarihçi Braudel'e (1993, s. 3) göre, "civilisation" terimi ilk kez 1756 yılında, XVII. yüzyıl Fransa'sında fizyokrat Victor Riqueti Marki de Mirabeau tarafından kullanılmıştır. Bu dönem, aydınlanma tartışmalarının yoğun olduğu ve toplumsal gelişmelerin ivme kazandığı bir çağdır. Dolayısıyla, "uygarlık" sözcüğünün kullanılmasında tarihî sürecin doğrudan etkisi olduğu söylenebilir.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre, uygarlık kelimesinin iki farklı anlamı vardır: ilki; uygar oluş durumu, medeniyet olup, diğeri; bir ülkenin ya da toplumun maddi ve manevi varlıklarının tümü, fikir, sanat, kültür faaliyetleriyle alakalı tüm ayrıcalıklarının bütünüdür (TDK). Akarsu (1998, s. 185-186) ise Felsefe Sözlüğü'nde uygarlık kavramına üç farklı yorum getirmiştir: barbarlık halinden sıyrılarak belirli bir yurt içinde gelenek ve göreneklere bağlı olarak beraberce yaşama durumu; bilim ve teknolojinin gelişmesiyle yaşam koşullarının iyileşmesi ve toplumsal yaşamın incelenmesi; geniş kapsamlı olarak bir toplumun tüm kesimlerinde ortak olan inançsal, ahlaksal, estetik, teknik ve bilimsel özelliklerin bir bütünü.

Ziya Gökalp (2005, s. 11), toplumların üst katmanlarını diğer toplumların üst katmanlarına bağlayan medeni kurumların tümünün, "medeniyet" adı verilen bir bütünü oluşturduğunu belirtmiştir. Meriç'in (2004, s. 81) Fransız Akademisi Sözlüğü'nden aktardığına göre, "medenileştirme fiili" veya "medeni olma hali" insanlığın ahlaki, fikirselle ve içtimai olarak ilerlemesini ifade eder. Marksizm öncesi felsefe, uygarlık kavramını dünya tarihinin çözümlenmesi bağlamında incelerken, Aydınlanma dönemi Fransız düşünürleri, akla, hak ve adalete müstenit olan bir toplumu "uygar toplum" olarak tanımlamışlardır. Modern kentsoylu/burjuva sosyolojisine göre uygarlık, teknoloji, sosyal yapı ve felsefeden oluşan bir bileşke olarak değerlendirilmektedir (Felsefe Sözlüğü, 1991, s. 493-494).

Huntington (2002, s. 20, 40), Medeniyetler Çatışması adlı eserinde, uygarlık kimliklerinin, soğuk savaş sonrası dünyasında kültür ve kültürel kimliklerden kaynaklanan çatışmaların temel nedeni olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, M. Weber, E. Durkheim ve A. Toynbee gibi düşünürlerin uygarlık üzerine önemli katkıları bulunmaktadır. Elias (2005, s. 73-74) uygarlık kavramının teknolojik ilerleme, davranış tarzları, ilmi bilgi seviyesi gibi çok çeşitli olguları açıklamak için kullanıldığını belirtir. Ona göre, uygarlık ile ifade edilen olgunun birkaç kelime ile özetlenmesi zor olsa da, Batılı toplumların son birkaç yüzyıldır bu kavramı, kendilerini önceki toplumlardan ayıran özellikleri vurgulamak için kullandığı açıktır.

Tanilli'ye (2005, s. 11) göre uygarlık, yaşayış tarzlarının, kullanılan aletlerin, çalışma usullerinin, inançların, fikirselle, kültürel ve sanatsal eserlerin, politik ve toplumsal oluşum biçimlerinin tümüdür. İnalçık ve Renda (2003, s. 13) uygarlığı, "bir çizgide gelişen kültürün bir merhalesi" olarak tanımlarken, Özbacı (2000, s. 6) ise uygarlığı, "insanoğlunun bilim, teknik ve toplumsal hayat itibarıyla ulaştığı en ileri seviye" olarak nitelendirmiştir.

1.2.1. Uygarlığın Diyalektiği

Uygarlık diyalektiği, uygarlıkların tarihsel varoluşları, dönüşümleri, çatışmaları, gelişmeleri ve bu süreçte ortaya çıkan yeni uygarlık formlarını anlamaya yönelik bir kavramdır. Bu deyiş, belirli bir akademik disiplinde standartlaşmış bir terim veya kuram olarak değil; felsefi, sosyal-politik, tarihî ve kültürel çalışmalarda, özellikle diyalektik materyalizm veya tarihsel materyalizm bağlamında kullanılan bir ifade olarak öne çıkar (Marx ve Engels, 2013, s. 22). Diyalektik mantık, toplumların tarihsel evrimini, mevcut durumlarını ve devam eden sosyal eşikleri açıklamada önemli bir araç olarak kullanılır (Hegel, 1999, s. 132-139). Farklı tarihî dönemlerde uygarlıkların yaşadığı aşamalar, toplumsal, iktisadi, kültürel ve teknolojik değişimlerle birlikte ilerler. Diyalektik, sosyal-döngüsel süreçleri anlamada analitik bir araç olarak hizmet eder.

Hegel'in idealist diyalektiği ile Marx ve Engels'in materyalist diyalektiği arasındaki farklılıklar, uygarlıkların evrimsel süreçlerinin anlaşılmasında kritik bir rol oynar. Hegel, düşüncenin gelişim sürecine odaklanırken, Marx ve Engels, maddi koşulların toplumsal dönüşüm üzerindeki etkisini vurgulamıştır (Hegel, 1999, s. 138-139). Bir uygarlıkta sosyal yapının değişimi, genellikle farklı sınıf veya gruplar arasındaki çatışmalardan kaynaklanır (Marx ve Engels, 2013, s. 22-30). Bu çatışmalar, o toplumun mevcut yapısal zorluklarını ve çelişkilerini yansıtır. Çatışmaların çözümü veya uyumlanması, yeni bir toplumsal düzenin, yeni bir uygarlık aşamasının doğmasına yol açar. Bu süreç, uygarlığın diyalektiği olarak adlandırılır ve sosyal-politik ile tarihî bağlamda baş gösteren değişimlerin diyalektik süreçlerle nasıl açıklanabileceği üzerine yoğunlaşır.

Bu diyalektik süreçler, modern toplumlarda küreselleşme, teknolojik değişim ve kültürel etkileşimler bağlamında yeniden şekillenmiştir. Sanayi devriminden bilgi çağına kadar geçen sürede toplumsal dönüşümler, uygarlıkların diyalektik gelişiminde belirleyici olmuştur (Braudel, 1986, s. 45-47). Uygarlığın tarihsel süreç içindeki evrimini, çatışmalarını, dönüşümlerini ve ilerlemesini anlamaya çalışan bu yaklaşım, toplumların sürekli dönüşüm ve gelişim süreçlerini inceleyerek uygarlıkların tarihsel ilerlemesini açıklamayı amaçlar (Hegel, 1999, s. 132-133). Örneğin, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte yaşanan dönüşüm, uygarlığın diyalektiği kapsamında değerlendirilebilir (Braudel, 1986, s. 65-67). Tarım toplumlarında görülen çatışmalar ve sınıfsal değişimler, sanayi toplumuna geçişi tetiklemiş ve bu geçiş süreci, çatışmalarla beliren sosyal çözümlenme ile yeni bir uygarlık aşamasının temelini oluşturmuştur (Marx ve Engels, 2013, s. 22-23).

1.2.2. Şiddetin Kurucu Rolü: Uygarlıkların Doğuşu

Şiddetin insanlık tarihiyle başladığı savı, baskın bir görüştür ve tarih; özellikle savaşlar, çatışmalar, isyanlar ve ayaklanmalar üzerinden anlatılır. Bu anlatım, şiddetin tarihsel rolünü ve önemini vurgulasa da, şiddetin yalnızca tarihsel bir olgu olarak değerlendirilmesi, kavramın tam anlamıyla anlaşılmasını engelleyebilir (Smith, 2021, s. 45).

Şiddet, cephelerden evvel, uğruna savaşılan ve idealize edilmiş bir uygarlığı kurmak amacıyla da kullanılmıştır. Bu bağlamda, şiddetin yapıcı ve olumlu yönlerinin de olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Arendt, 2006, s. 151-155). Dolayısıyla, mevcut durumu dönüştürmek ve ona göre uygarlıkları üretmek amacıyla şiddet, dönem dönem kaçınılmaz olmuştur (Arendt, 2006, s. 220-224).

Arapça bir isim olan ve Kamus-ı Türkî'de "sertlik, sert ve katı tutum/davranış, kaba güç, zor kullanma" anlamlarına gelen şiddetin Latince karşılığı "violentia" dişil bir sözcüktür (Ünsal, 1996, s. 29). Bu sözcük, Latince'de üretkenliğe ve verimliliğe vurgu yapar. Diğer taraftan, "siyaset" sözcüğünün at terbiyesi/eğitilmesinden türetilmesi ve bir manada terbiye edilmiş/eğitilmiş olmakla ilgili olması ayrıca önemlidir (Biol, 2011, s. 12). Bu iki kavram, insanın kendi doğasında, kendi türünü çoğaltma isteğini ve aynı zamanda denetim altına alma düşüncesinin zihni yapısını göstermektedir.

Arendt (2006, s. 175-195) İnsanlık Durumu adlı eserinde, Aristoteles'in aktif yaşam "vita activa" kavramından hareketle insana ilişkin üç tür faaliyetten bahseder: emek, iş, edim/eylem. Bu eylemlerden ilki olan emek, insanın hayatta kalması ve türünün devamını sürdürmesi amacıyla uyguladığı etkinlikler olup, bedensel ihtiyaçlarca belirlenmekte ve insanı hayvanlara yaklaştırmaktadır. Ancak, emek tabiatında şiddet içermeyen bir faaliyettir. İş etkinliği, insanın çevresinin ve genel anlamda dünyanın fiziksel şartlarını değiştirmeye yönelik tüm faaliyetlerdir ve bu faaliyetler, işleyişi gereği şiddet barındırır. Masa ya da sandalye yapmak amacıyla ağacı işlemek, bina yapmak için doğayı değiştirmek, şiddet uygulanmasını gerektirir. Bu manada anlamda iş, insanların birlikte yaşamasına fırsat tanıyan bir dünya oluşturduğu için siyasal alanın kurulmasının gerek şartıdır (Altunok, 2007-08, s. 57-58).

Eylem ise kişinin başka insanlarla girdiği ilişkileri tasarlar ve insanların çeşitliliğinden, farklılıklarından meydana gelmekte olup bu bağlamda siyasal alanda geçerli olan tek etkinlik eylemdir (Arendt, 2006, s. 180-185). Arendt'in değindiği üç faaliyet arasında, konu araştırma özelinde ele alınması gereken "iş etkinliği"dir. İnsan türü, tabiatı yalnızca olduğu haliyle kullanılmakta, aynı zamanda onu dönüştürmektedir. Bu bağlamda, zihnî yeti, alet, araç ve gereç tasarımı yapıp kullanımına olanak sağlar. Göçebe, avcı-toplayıcı topluluklar, gereksinimlerini tabiatla buldukları haliyle giderdikleri için emek etkinliği içindeydiler; ancak yerleşik hayata geçen ve tarımsal üretime başlayan topluluklar ilk kez 'iş' etkinliğini gerçekleştirdi. Toprak

işlenerek ıslah edilmiş, ürün, ayırık otlardan temizlenerek kültür edilmiş ve sonuçta doğal, tabii seyre müdahale edilmiştir (Arendt, 2006, s. 200-202).

İnsanoğlunun fiziksel çevresini ve yaşam şartlarını daha uygun bir hale getirme çabası, tabii olanı dönüştürmek için şiddet kullanmayı içerir. Çiftçi toprağı işlerken, marangoz ağaca biçim verirken, heykeltıraş taşı yontarken şiddet uygulamıştır (Arendt, 2006, s. 220-224). Bu şiddet, birlikte yaşamın fiziksel şartlarını oluşturmaktan tutun da estetik hüviyete sahip bir eşya yaratmaya kadar uzanır. Bir heykeltıraş, kullandığı malzemelere fiziksel güç uygulayarak, doğal hallerini dönüştürmektedir. İnsanoğlu, üretken anlamda şiddet kullanmaktan sakınsaydı uygarlıkların kurulup geliştiğı şehirlerden bahsedilemezdi. Uygarlık düşüncesinin kendisi, gelişmek için sadece elverişli yer ve mekâna değil, o mekânları ve eşyayı dönüştüren zaruri zihinsel ürünlere ihtiyaç duyar (Arendt, 2006, s. 228-230).

1.2.2.1. Devlet Kurulmasında Şiddetin Rolü

Tarih boyunca, devletlerin kurulması ve şekillenmesi sürecinde şiddet merkezi bir etken olmuştur. Charles Tilly'nin "Devlet savaş yapar, savaş da devleti yapar" tezi, modern devletlerin oluşumunda savaş ve şiddetin belirleyici rolünü vurgular (Tilly, 2003, s. 170). Bu bağlamda, şiddetin devletin meşru şiddet tekeli oluşturmasıyla doğrudan ilişkili olması, devletin şekillenme sürecini derinden etkilemiştir (Weber, 1996, s. 78). Erken modern dönemde Avrupa'da, devletlerin ortaya çıkışı büyük ölçüde savaş ve şiddet stratejileriyle gerçekleşmiştir; savaşlar, sadece sınırları genişletmek için değil, aynı zamanda merkezi otoritelerin güçlenmesini sağlamak amacıyla da kullanılmıştır (Howard, 2016, s. 215). Bu süreç, devletin sosyal, iktisadi ve politik yapılarında derin izler bırakmış ve bu yapılar, devletin şiddet uygulama kapasitesini artırmıştır.

Devletin şiddet kullanma yetisi, yalnızca dış tehditlerle sınırlı kalmamış, iç düzenin tesis edilmesinde de önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Fransız Devrimi sonrasında, devletlerin iç istikrarı sağlamak için şiddeti kullanması, modern devlet kavramının şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır (Foucault, 2000, s. 29). İç isyanları bastırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla şiddet, meşru bir araç olarak benimsenmiştir (Giddens, 2016, s. 151).

Asya'da, özellikle Çin ve Japonya'da, devletin kurulma sürecinde şiddet, merkezi otoritenin tesis edilmesinde belirleyici olmuştur. Çin'de Qin Hanedanlığı'nın yükselişi, geniş çaplı askeri seferler ve iç savaşlar yoluyla gerçekleşmiş; Japonya'da ise şogunluk sistemi², savaşçı seçkinlerin egemenliği altında şekillenmiştir. Benzer şekilde, Rusya'da da, devletin genişlemesi ve güçlenmesi, şiddet ve savaşlar sonucunda gerçekleşmiştir (Hobsbawm, 1996, s. 142).

Modern dönemde ise, ideolojik temelli şiddet hareketleri, devletlerin meşruiyetini ve gücünü pekiştirmek maksadıyla kullanılmıştır. Almanya ve Sovyetler Birliği örneklerinde olduğu gibi ideolojik şiddet, devletin temel unsurlarından/yapı taşlarından biri haline gelmiştir (Arendt, 2006, s. 23). Şiddet, bu bağlamda, devletin meşruiyetini sağlamak, otoritesini pekiştirmek ve iç düzeni korumak adına merkezi bir rol oynamış; bu da şiddetin, devletin kendisini tanımlayan bir unsur haline gelmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, şiddet ve devlet arasındaki ilişki, devletin tarihsel olarak nasıl şekillendiğini ve günümüzdeki yapısını anlamada önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Foucault, 2000, s. 34).

1.2.2.2. İdeolojik ve Kültürel İnşa

Devletlerin kuruluşunda meşruiyetin pekiştirilmesi ve toplumsal kontrolün sağlanmasında ideolojik ve kültürel inşa süreçleri kritik bir rol oynar (Anderson, 2006, s. 9-11). İdeolojiler, topluma ortak değerler sunarken, kültürel inşa bu değerlerin gündelik yaşamda uygulanmasını sağlar. Bu süreçte ulusal kimlik ve devletin sosyal yapıları şekillenir (Gorski, 2024, s. 44). Tarihsel semboller, mitler ve ideolojik doktrinler bu süreçte etkin şekilde kullanılır (Hobsbawm, 1990, s. 5). Eğitim ve basın/medya gibi kurumlar aracılığıyla toplum, belirli bir dünya görüşü etrafında birleştirilir. Devlet, ideolojik araçları ve kültürel sembolleri kullanarak ulusal bilinci oluşturur ve toplumsal sürekliliği sağlar (Anderson, 2006, s. 13).

Kültürel inşa sürecinde milliyetçilik merkezi bir yer tutmakla birlikte, ulusal bayramlar, anıtlar ve eğitim müfredatları bu sürecin bir parçası olarak kullanılır (Smith, 2013, s. 78). Örneğin, Çin'deki eğitim politikaları, devletin ideolojik temellerini güçlendirmek amacıyla uygulanmıştır (Hu, 2007, s. 53). İdeolojik ve kültürel inşa, sadece ulusal kimlik oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda toplumun tarihsel hafızasını da şekillendirir. Bu süreçte tarih yazımı ve ulusal semboller aracılığıyla belirli bir tarihsel anlatı teşvik edilir. Sovyetler Birliği döneminde, sosyalist ideolojiyi güçlendirmek amacıyla tarih yazımı ve eğitim müfredatı yeniden düzenlenmiştir (Markwick, 2001, s. 111-114).

² Şogunluk sistemi, Japonya'nın feodal dönemde şogun adı verilen askeri diktatörler tarafından yönetildiğı bir siyasi yapıdır. Bu sistem, samuray sınıfının siyasi ve askeri egemenliğini ifade eder ve Japonya'nın tarihsel gelişim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Güvenç, M. (2004). Japonya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze Japonya'nın Tarihsel Gelişimi. Selenge Yayınları.

Bu süreç, toplumun farklı kesimlerini birleştirmeyi de amaçlamakla birlikte, devletler, genellikle ortak düşmanlar yaratarak toplumu bir araya getirir ve bu strateji, devletin ideolojik hedeflerine meşruiyet kazandırır (Williams, 2009, s. 112; Gramsci, 2017, s. 123). Ayrıca, toplumsal çatışmaların yönetilmesinde kültürel hegemonya ve ideolojik kontrol önemli araçlardır (Gramsci, 2017, s. 258). Devlet, bu süreçleri etkin bir şekilde yöneterek toplumsal düzeni sürdürmeyi ve genel refahı sağlamayı amaçlar.

1.2.3. Uygarlıkların Çöküşünde Yıkıcı Şiddetin Rolü

Bir önceki başlıkta, şiddetin insanın tabiatından kopuşuyla ve uygarlık süreciyle nasıl aktif hale geldiği, uygarlıkların inşasında şiddetin dönüştürücü bir güç olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Ancak şiddet, yalnızca uygarlıkların kurulmasında rol oynamakla kalmaz; aynı zamanda, tarihsel süreç içinde bu uygarlıkları tehdit eden bir unsura da evrilebilir. İnsan, doğal olanı değiştirme ve dönüştürme gücüne sahip bir varlıktır. Örneğin, doğada yaşamak için kullanılacak mağaralar bulunabilir; ancak kapı, pencere, baca gibi özelliklere sahip bir yapı doğada bulunmaz. Deprem, yangınlar, seller ve volkanik patlamalar gibi hadiseler, tabii şiddet (afet) olarak sınıflandırılır ve bu olaylar insan etkisi olmadan gerçekleştiğinden, beşeri şiddet kategorisine girmez. Ancak bu doğal afetlerin uygarlıklara olan yıkıcı etkileri de göz ardı edilemez (Diamond, 2005, s. 157; Gümüş, 2007, s. 32). Şiddet, ancak insanın tüketebileceğinden fazla avlanması veya keyfi olarak şiddet uygulaması durumunda yıkıcı hale gelir (Gümüş, 2007, s. 34).

İnsan, kendi düzenini kurarken, bu düzeni öncelikle zihninde tanımlar ve ardından inşa eder. Ancak bu düşünce ve eylem, inşa edilenleri yıkan eylemlerin de faili olabilir. Bu bağlamda şiddet; uygarlığı tehdit eden, uygarlık değerlerine zarar veren ve uygarlığı yıkmaya gücüne sahip her türlü eylemi ifade eder. Farklı kültür ve uygarlıklar, şiddeti farklı şekillerde algılayabilir. Örneğin, İspanya'daki boğa güreşleri bazı toplumlarda şiddet içerikli olarak görülürken, İspanyollar tarafından saygınlık ve prestij sembolü olarak kabul edilir (Biro, 2011, s. 21).

Uygarlıkların çöküşündeki yıkıcı şiddet sadece dışsal tehditlerden değil, aynı zamanda içsel zayıflıklardan da kaynaklanabilir. İç savaşlar, iktisadi krizler, politik istikrarsızlıklar ve toplumsal çatışmalar, bir uygarlığın kendi içinde şiddeti doğurabilir ve bu içsel şiddet, uygarlığın kendi dinamiklerini bozarak çöküş zemin hazırlayabilir. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde hem dışsal barbar istilaları hem de içsel sosyal ve iktisadi çatışmaların rol oynadığı bilinmektedir. Bu tür içsel şiddet, uygarlıkların sadece fiziksel varlığını değil, aynı zamanda kültürel ve moral değerlerini de aşındırarak, uzun vadede kalıcı çöküşlere yol açabilir (Tainter, 1988, s. 193-194).

1.2.3.1. Savaşlar ve İsyanlar

Uygarlıkların çöküşünde savaşlar ve isyanlar, yıkıcı şiddetin en belirgin formları olarak etkin bir rol oynar. Tarih boyunca pek çok uygarlık, iç ve dış savaşlar, isyanlar ve çatışmalar nedeniyle çökmüş; bu hadiseler sadece fiziksel yıkıma yol açmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal ve siyasi yapıları da kalıcı olarak etkilemiştir (Tainter, 2017, s. 43-45). İsyanlar, genellikle sosyal adaletsizliklere ve iktisadi eşitsizliklere yönelik tepkisel bir eylem olarak ortaya çıkmakta ve bu süreçte toplumun marjinalleştirilmiş kesimleri önemli rol oynamaktadır. Bu tür çatışmalar, toplumsal yapının yeniden şekillenmesine neden olabilmekte ve bazen mevcut hükümetlerin düşmesine ya da büyük reformların gerçekleşmesine yol açabilmektedir.

Savaşlar ve isyanlar, devletlerin sadece fiziksel sınırlarını değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik sınırlarını da yeniden tanımlar. Bu süreç, toplumsal kimliklerin ve ideolojilerin yeniden şekillenmesine yol açarken, devrimler sırasında bu tür radikal değişimler daha belirgin hale gelir. Örneğin, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü, hem dış tehditler hem de iç isyanlarla hızlanmıştır. Özellikle 1453'teki Osmanlı kuşatması, Bizans'a son büyük darbeyi vurmuş, bununla birlikte iç siyasi çatışmalar ve iktisadi zorluklar da bu çöküşte önemli bir rol oynamıştır (Norwich, 1997, s. 304-306). Benzer şekilde, Maya Uygarlığı'nın çöküşü de iç savaşlar ve isyanlarla ilişkilendirilmekte; Maya şehir devletleri arasındaki rekabet, şiddetli çatışmalara yol açarak merkezi yönetimin çökmesine sebep olmuştur (Smithsonian, 2014). Yucatán Caste Savaşı gibi yerel isyanlar da, uygarlıkların çöküşündeki yıkıcı şiddetin etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu isyan, İspanyol sömürge yönetimini ve yerel Maya toplumunu derinden etkileyerek uzun süren bir şiddet döngüsüne neden olmuştur (Kalyvas, 2009, s. 123-125).

Bu ve benzeri örnekler, savaşlar ve isyanların uygarlıkların çöküşünde nasıl bir katalizör görevi gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Söz konusu olaylar, yalnızca askeri ve politik yenilgileri değil, aynı zamanda sosyal ve iktisadi sistemlerin/yapıların çöküşünü de beraberinde getiren karmaşık süreçlerdir.

1.2.3.2. Çöküş ve Yeniden İnşa

Çöküş ve yeniden inşa süreçleri, devletlerin ve uygarlıkların tarih boyunca karşı karşıya kaldığı en zorlu dönemlerden biridir. Bir devletin veya uygarlığın çöküşü, genellikle uzun süren çatışmalar, iktisadi krizler ve toplumsal yapının bozulmasıyla ilişkilendirilir. Bu süreç, mevcut düzenin sona ermesiyle birlikte yeni bir düzen kurmanın ve toplumsal yapıların

inşası için de bir fırsat sunar (Gümüş, 2007, s. 34). Çöküş dönemlerinde, merkezi otorite zayıflar ve bunun sonucunda isyanlar ve diğer şiddet olayları yaygınlaşır; toplumsal yapılar çözülürken, yeni güç odakları ortaya çıkar ve yeniden inşa süreci, genellikle bu güçlerin liderliğinde gerçekleşir. Bu süreçte, toplumsal yapılar, ideolojiler ve iktisadi sistemler yeniden tasarlanır (Ünsal, 1996, s. 30-32).

Uygarlıkların çöküşü, sadece yıkıcı olaylarla sınırlı kalmaz; aynı zamanda yeniden inşa süreçlerini de beraberinde getirebilir. Örneğin, Aztek İmparatorluğu'nun İspanyol fetihleri sonucu çöküşü, yerel toplumların büyük kısmının yok olmasına neden olmuş, ancak bu çöküş sonrasında yeni bir sosyal düzen ve melez kültürler ortaya çıkmıştır. Fetih sonrasında yerel halklar, yeni koşullara uyum sağlamak için kültürel kimliklerini yeniden şekillendirmişlerdir (World History Encyclopedia, 2018, s. 45-47). Benzer bir yeniden inşa süreci, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında Batı Avrupa'da yaşanmıştır. Roma'nın çöküşü, yerel yönetimlerin güç kazanmasına ve yeni krallıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu krallıklar, Roma'nın mirasını yeniden inşa etmiş ve Orta Çağ Avrupa'sının temelini atmıştır (Tainter, 1988, s. 89-92; History, 2024). Çin'deki Tang Hanedanlığı'nın kurulması da Han Hanedanlığı'nın çöküşü sonrasında gerçekleşen bir yeniden inşa sürecidir. Han Hanedanlığı'nın çöküşü uzun süreli bir kaosa neden olmuş, ancak Tang Hanedanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Çin'de siyasi ve kültürel bir yeniden canlanma yaşanmıştır (Smithsonian, 2014, s. 75-77).

Çöküş ve yeniden inşa süreçleri, bir devletin veya uygarlığın devamlılığını sağlamak için kritik dönemlerdir. Bu süreçler, mevcut düzenin yıkılması ve yeni bir düzenin kurulmasının yanı sıra toplumsal hafızanın yeniden şekillendirilmesi ve yeni bir kimliğin inşa edilmesini de barındırır (Akkanat, 2011, s. 33-66).

2. Tarihsel ve Sosyal Dinamikler

Tarihsel ve sosyal dinamikler, şiddetin toplumlar üzerindeki dönüştürücü etkilerini anlamada merkezi bir rol oynar. Şiddet, tarih boyunca hem devletlerin kurulmasında hem de toplumsal yapıların değişiminde kritik bir unsur olarak varlık göstermiştir (Tilly, 2003, s. 45). Bu bölümde, şiddetin tarihsel süreçlerdeki rolü, toplumsal yapılar üzerindeki etkisi ve iktisadi-politik faktörlerle ilişkisi ele alınacaktır.

2.1. Tarihsel Süreçlerde Şiddetin Rolü

Şiddet, tarihsel süreç içerisinde toplumların ve devletlerin şekillenmesinde, siyasi yapıların yeniden inşasında etkin bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, şiddet sadece bireyler arası çatışmaların bir aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin kurulmasında/sürdürülmesinde ve bozulmasında/yıkılmasında kullanılan bir mekanizma olarak da işlev görmüştür (North vd., 2009, s. 21-22). Şiddet, tarih boyunca hem yıkıcı hem de yapıcı/kurucu bir güç olarak varlık göstermiştir (Gurr, 2010, s. 3).

Şiddetin tarihsel süreçlerdeki rolü, yalnızca büyük savaşlar ve çatışmalarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda sosyal değişimlerin, ideolojik dönüşümlerin ve kültürel yeniden yapılanmaların da temel bir unsuru olmuştur (Collins, 2008, s. 45-46). Özellikle devrimler ve isyanlar, tarihsel süreçlerde şiddetin toplumsal yapıların değişiminde nasıl bir katalizör görevi gördüğünü gösteren örneklerdir. Fransız Devrimi sırasında uygulanan şiddet, eski rejimin yıkılmasına ve yeni bir toplumsal nizamın kurulmasına zemin oluşturmuştur (North vd., 2009, s. 32). Benzer şekilde, ideolojik çatışmaların yoğun olduğu dönemlerde de şiddet önemli bir rol oynamıştır. XX. yüzyılda ideolojik temelli iç savaşlar ve devrimler, şiddetin bir vasıta olarak nasıl kullanıldığını ve bu süreçlerin toplumsal yapıların yeniden inşasında ne kadar belirleyici olduğunu göstermektedir (Collins, 2008, s. 47-48).

Şiddetin tarihsel süreçlerdeki bir diğer önemli rolü, toplumsal hiyerarşilerin ve sınıf yapılarının yeniden şekillendirilmesidir. Özellikle sömürgecilik döneminde şiddet, sömürgeci güçler tarafından yerli halkların boyun eğdirilmesinde ve sömürge düzeninin devam ettirilmesinde önemli bir araç olarak kullanılmıştır (Hearn vd., 2020, s. 59-60). Bu süreç, sömürgecilik sonrası dönemde de etkilerini göstermeye devam etmiş ve birçok toplumsal yapının şekillenmesinde belirleyici olmuş; bununla birlikte, şiddetin tarihsel süreçlerdeki rolü yalnızca toplumların iç yapılarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde ve devletlerarası güç dengelerinde/mücadelelerinde de önemli bir etkiye sahip olmuştur (North vd. 2009, s. 42-56).

Bu bağlamda, şiddetin tarihsel süreçlerdeki rolü, bir araç olmanın ötesinde, toplumların evriminde belirleyici bir faktör olarak ele alınmalıdır. Şiddet, hem yıkıcı hem de yapıcı etkileriyle tarihsel süreçlerin merkezinde yer almış ve toplumların geleceğini şekillendiren bir faktör olmuştur (Collins, 2008, s. 50).

2.2. Toplumsal Yapılar ve Şiddet

Toplumsal yapılar ve şiddet arasındaki ilişki, toplumların sosyal, iktisadi ve politik dinamiklerini anlamada kritik bir rol oynar. Şiddet, sadece bireyler arası çatışmaların bir aracı olmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasında ve

güç yapılarını pekiştirmede de önemli bir araçtır. Toplumsal yapıların derinliklerinde yer alan iktisadi, politik, sosyal ve kültürel sistemler içinde şiddet, güç dengesizlikleri, sosyal ve iktisadi adaletsizlikler ve etnik ya da sınıfsal ayrımlar gibi unsurların kurumsallaşmasına zemin hazırlayabilir (Collins, 2008, s. 45-46).

Toplumsal yapılar içinde şiddet, genellikle sınıf, etnik grup ve cinsiyet gibi toplumsal kategorilerle doğrudan ilişkilidir. Bu tür gruplar arasındaki güç dengesizlikleri, şiddetin hem nedeni hem de neticesi olabilir. Marjinalleşmiş gruplar, toplumsal çatışmalarda şiddete başvurabilir ya da baskın güçlerin şiddetine maruz kalabilirler. Bu durum, şiddetin toplumsal yapıların bir parçası haline gelebileceğini göstermektedir (Ünsal, 1996, s. 29-31). Aynı zamanda, sınıf çatışmaları, etnik gerilimler ve sosyal hiyerarşiler, şiddetin yaygınlaşmasına ve kurumsallaşmasına neden olur. Bu süreçler, sosyal adaletsizliklerin derinleşmesi ve toplumsal gerilimlerin artmasıyla birleşerek, kalıcı çatışmaların yerleşmesine ortam hazırlar (Sayarı, 2010, s. 198-201).

Devletin sosyal kontrol mekanizmaları da şiddetin yayılmasında etkili olabilir. Devlet, toplumsal düzeni sağlamak adına şiddet uygulama yetkisine sahiptir. Lakin, özellikle kriz dönemlerinde bu yetkinin kullanımı, toplumsal yapıların sürdürülmesinde baskıcı bir rol oynayabilir (Sezer, 2022, s. 23-25). Şiddetin toplumsal yapılardaki rolü, aynı zamanda kültürel normlar ve değerlerle de yakından ilişkilidir. Kültürel normlar, şiddetin toplumda nasıl algılandığını ve uygulandığını belirler. Bazı toplumlarda, şiddet belirli bağlamlarda meşru kabul edilirken, diğerlerinde tamamen reddedilir. Bu farklılık, şiddetin toplumsal yapılar üzerindeki etkisinin kültürel bağlamda nasıl değiştiğini gösterir (Walby, 2009, s. 59-61).

2.3. İktisadi ve Politik Faktörler

İktisadi kaynakların eşitsiz dağılımı ve politik baskılar, tarihsel süreçlerde şiddeti tetiklemiş; iktisadi krizler ve politik istikrarsızlıklar, toplum içindeki gerilimleri artırarak şiddet olaylarına yol açmıştır. Özellikle gelir dağılımındaki eşitsizlikler, toplumsal yapının zayıflamasına ve sosyal uyumun bozulmasına sebep olabilir; bu durum şiddetin bir çözüm aracı olarak benimsenmesine zemin hazırlar (Gurr, 2010, s. 12-14). İktisadi kaynakların kontrolü ve dağılımı, toplumlar arasındaki çatışmaların ana sebeplerinden biri olmuştur. Tarih boyunca, iktisadi krizler ve zenginlikteki eşitsizlikler sosyal huzursuzlukları tetiklemiş ve bu durum sıklıkla politik şiddetle sonuçlanmıştır. Örneğin, 1929 Büyük Buhranı, dünya genelinde mali zorluklara ve siyasi istikrarsızlıklara yol açarak pek çok ülkede köktenci hareketlerin yükselmesine neden olmuştur (Özerkmen, 2012, s. 7).

Politik faktörler ise, devletin şiddeti kullanma biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Totaliter rejimler, iç ve dış muhalefeti bastırmak ve iktidarlarını muhafaza etmek amacıyla sistematik şiddet politikalarına başvurabilir. Bu tür rejimler, politik şiddeti meşru bir vasıta olarak görür ve bunu toplumsal kontrolü sürdürmek için kullanır. Politik güç mücadelesi de iktisadi faktörlerle yakından bağlantılıdır; özellikle iktisadi sıkıntıların yaşandığı dönemlerde iktidar sahipleri iktidarlarını korumak için şiddet içeren politikalara başvurabilirler. Örneğin, XX. yüzyılın başlarında Avrupa'da yaşanan politik çatışmalar, mali bunalımların etkisiyle daha da şiddetlenmiş ve bu durum iki dünya savaşıyla sonuçlanmıştır (Sayarı, 2010, s. 198-201).

İktisadi krizler ve politik baskılar, genellikle birbiriyle iç içe geçerek toplumsal şiddeti artırır. Bu tür krizler, toplumun geniş kesimlerinde huzursuzluk ve güvensizlik yaratır; bu da şiddetin bir çözüm yolu olarak benimsenmesine yol açabilir. Özellikle kaynakların kıt olduğu ve politik düzenin istikrarsız olduğu toplumlarda/dönemlerde şiddet, toplumsal çatışmaların ve politik çöküşlerin kaçınılmaz/önlenebilir bir neticesi olarak ortaya çıkar (Gurr, 2010, s. 12-14).

İktisadi kaynaklı şiddet, toplumsal yapının alt sınıflar üzerindeki baskısının bir yansıması olarak meydana gelir. Bu durum, mali kaynakların dengesiz dağılımı, işsizlik ve yoksulluk gibi faktörlerin toplumun özellikle alt gelir gruplarında derin bir öfke ve umutsuzluk oluşmasına neden olur ve bu gruplar iktisadi baskılara karşı bir tepki olarak şiddete başvurabilirler (Blustein vd., 2011, s. 250-252). İktisadi temelli şiddet, aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin sürdürülmesinde de etkili bir vasıta olarak kullanılır; baskın gruplar, mali gücü ellerinde tutarak toplumu kontrol altında tutar. Politik şiddet ise devletlerin iktidarlarını koruma ve muhalifleri bastırma amacıyla başvurdukları bir araçtır. Bu tür şiddet genellikle otoriter rejimlerde yaygındır ve politik muhalefeti sindirmek için kullanılır. Politik şiddet sadece fiziksel baskılarla sınırlı kalmaz, aynı zamanda mali yaptırımlar ve toplumsal ayrımcılık gibi dolaylı şiddet biçimlerini de içerir. Bu nedenle, politik şiddet hem bireyler arası çatışmaların hem de devlet ve toplum arasındaki güç dengesizliklerinin bir göstergesi haline gelir (North vd., 2009, s. 33-35).

Sonuç

Bu çalışma, şiddetin uygarlıkların oluşumunda ve yıkılmasında oynadığı karmaşık rolü detaylı bir şekilde ele almış ve şiddetin hem kurucu hem de yıkıcı etkilerini ortaya koymuştur. Şiddet, genellikle zarar verme, acı çektirme, zorlama ve hak ihlali gibi olumsuz yönleriyle ilişkilendirilse de, tarih boyunca belirli sosyal ve siyasal dönüşümlerin tetikleyicisi olmuştur. Galtung (1969) ve Elias (2005) gibi teorisyenlerin de vurguladığı üzere, şiddet, toplumsal yapıları yeniden şekillendiren ve

dönüşüm süreçlerinde etkili olan bir faktör olarak varlığını sürdürmektedir. "Kurucu şiddet" kavramı, toplumların ve uygarlıkların inşa süreçlerinde şiddetin ne derece belirleyici bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, şiddetin yıkıcı etkileri de göz ardı edilmemelidir; bu etkiler, toplumların sosyal yapısını ve kültürel değerlerini kırılğan hale getiren önemli faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda, disiplinler arası araştırmaların artırılması, şiddetin toplumsal yapılar üzerindeki uzun vadeli etkilerini daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmek açısından önem taşımaktadır. Şiddet, yalnızca bireysel veya yerel bir olgu değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve politik yapıları uzun vadede dönüştüren bir faktördür. Bu nedenle, antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi ve tarih gibi disiplinler arasındaki işbirlikleri, farklı toplumlarda şiddetin nasıl algılandığını ve bu algının uzun vadeli toplumsal dinamikleri nasıl şekillendirdiğini daha bütüncül bir bakış açısıyla analiz etmeye katkı sunacaktır.

Ayrıca, şiddetin yıkıcı etkilerinin azaltılması ve toplumsal çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesi için yeni araştırma perspektiflerine ihtiyaç duyulmaktadır. Küresel ölçekte şiddet olgusunun giderek daha farklı formlara evrilmesi, özellikle yerel ve uluslararası arabuluculuk mekanizmalarının daha etkin hale getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu mekanizmaların tarihsel süreçte nasıl işlediğini ve günümüzde nasıl daha etkili hale getirilebileceğini inceleyerek barışçıl çözüm yollarına dair yeni perspektifler sunabilir.

Öte yandan, eğitim sistemlerinde şiddetin sosyal yapılar üzerindeki etkilerine dair daha kapsamlı içeriklerin geliştirilmesi, bireylerin ve toplumların şiddetle olan ilişkisini anlamalarına yardımcı olabilir. Özellikle genç nesillerin, toplumsal çatışmalara ve kriz durumlarına yönelik barışçıl çözüm yöntemleri geliştirebilmesi için eğitim programlarında bu konuya daha fazla yer verilmesi gerekmektedir. Şiddetin uygarlıkların gelişimindeki rolünü daha kapsamlı bir şekilde değerlendirebilmek adına, tarihsel ve kültürel bağlamda gerçekleştirilecek analizler, bu olgunun toplumsal dönüşümler üzerindeki etkisini daha derinlemesine anlamaya katkı sağlayacaktır. Farklı toplumlarda şiddetin nasıl algılandığı ve bu algının zaman içinde nasıl değiştiği üzerine yapılacak çalışmalar, şiddetin uzun vadeli toplumsal etkilerini ve bu etkilerin gelecekte nasıl şekillenebileceğini öngörmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, şiddet, uygarlıkların şekillenmesinde etkin ve merkezi bir rol oynamaya devam etmektedir. Hem kurucu hem de yıkıcı potansiyele sahip olan şiddet, toplumların tarihsel ve sosyal dinamiklerini etkileyen güçlü bir araç olup, bu çalışma, şiddetin karmaşık doğasını anlamamıza katkıda bulunarak toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini daha iyi yönetebilmemiz için yeni bakış açıları sunmaktadır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe terimleri sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
- Akkanat, S. (2011). *Şiddet ve iktidar: Şiddetin meşruiyet'inden 'meşruiyetin' şiddetine*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altunok, G. (2007-2008). Şiddetin Eleştirisi Olarak İktidar: Arendt Ve Foucault. *Doğu Batı*, Sayı 43, Kasım-Aralık-Ocak 2007-08: 51-75.
- Anderson, B. (2006). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması* (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları.
- Arendt, H. (2006). *İnsanlık durumu* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Bentham, J. (2000). *Ahlak ve yasamanın ilkeleri üzerine giriş* (C. Güzel, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Biol, A. (2011). *Bir modernizm eleştirisi olarak şiddet-iktidar ilişkisi: Dövüş kulübü*, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Blustein, D. L., Medvide, M. B., ve Wan, C. M. (2011). *The role of work in psychological health and well-being: A conceptual framework*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203843961>
- Braudel, F. (1986). *Uygurlukların grameri* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Butler, J. (2020). *The force of nonviolence: An ethico-political bind*. Verso Books.
- Collins, R. (2008). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400831753>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford University Press.
- Diamond, J. (2005). *Çöküş: Medeniyetler nasıl ayakta kalır ya da yıkılır?* (Ü. H. Yolsal, Çev.). Timaş Yayınları.
- Elias, N. (2005). *Uygurluk Süreci*. (E. Atesman, Çev.). İletişim Yayınları.
- Felsefe Sözlüğü. (1991). *İvan Frolov Yönetiminde Bilimler Akademisi*, (A. Çalışlar, Çev.). Cem Yayınevi.
- Foa, E. B. (1995). Posttraumatic stress disorder. In D. H. Barlow (Ed.), *Clinical handbook of psychological disorders* (pp. 349-375). Guilford Press.
- Foucault, M. (2000). *Hapishanenin doğuşu: Disiplin ve ceza* (M. A. Kılıçbay ve A. B. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191. <https://doi.org/10.1177/002234336900600301>
- Giddens, A. (2016). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Girard, R. (1989). *The scapegoat*. Johns Hopkins University Press.
- Gorski, P. (2024). *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe*.
- Gökalp, Z. (2005). *Hars ve medeniyet*. Toker Yayınları.
- Gramsci, A. (2017). *Hapishane defterleri* (A. B. Nalbantoğlu ve S. Ayhan, Çev.). Kalkedon Yayınları.
- Gümüş, A. (2007). *Şiddet türleri: Bir refleksiyon, bir sembol, bir gösterge olarak şiddet*. Toplumsal Bir Sorun Olarak 'Şiddet' Sempozyumu, Eğitim Sen Yayınları.
- Güvenç, M. (2004). *Japonya tarihi: başlangıçtan günümüze Japonya'nın tarihsel gelişimi*. Selenge Yayınları.
- Gurr, T. R. (2010). *Why men rebel*. Princeton University Press.
- Hearn, J., Blagojević, M. ve Harrison, K. (2020). Violence and gender relations: Theoretical and empirical insights. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429352044>
- Hegel, G. W. F. (1999). *Tarih felsefesi* (D. Küçükalp, Çev.). Sentez Yayınları.
- History.com. (2024). *The Fall of Rome and the Rise of the Medieval World*. <https://www.history.com/topics/ancient-history/fall-of-rome>
- Hobsbawm, E. J. (1996). *Globalization, democracy, and terrorism*. Verso Books.

- Hobsbawm, E. J. (2018). *Milletler ve milliyetçilik: 1780'den günümüze* (O. Akinhay, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Howard, M. (2016). *Avrupa tarihinde savaş* (Reşat Uzmen, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Huesmann, L. R. (2018). *Aggression: Causes and consequences*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429494072>
- Huntington, S. P. (2002). *The Clash of Civilizations*, The Free Press.
- İnalçık, H. ve Günsel, R. (2003). *Osmanlı uygarlığı*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalyvas, S. N. (2009). *Civil wars and political violence*. Cambridge University Press.
- Kant, I. (2003). *Ahlak metafiziği* (İ. Kuçuradi, Çev.). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Keane, J. (1998). *Şiddetin uzun yüzyılı* (B. Peker, Çev.). Dost Kitabevi.
- Keleş, R. ve Ünsal, A. (1996). Kent ve Siyasal Şiddet, *Cogito*, Sayı 6-7: 91-104.
- Kessler, R. C. (2005). Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 52(12), 1048-1060. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1995.03950240066012>
- Markwick, R. D. (2001). *Rewriting history in Soviet Russia: The politics of revisionist historiography 1956-1974*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230597730>
- Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Komünist manifesto* (Sol Yayınları Çeviri Komisyonu, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Meriç, C. (2004). *Umrandan uygarlığa*. İletişim Yayınları.
- Michaud, Y. (1991). *Şiddet* (C. Muhtaroglu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Mill, J. S. (2017). *Faydacılık* (A. Yılmaz, Çev.). Say Yayınları.
- Norwich, J. J. (1997). *A short history of Byzantium*. Viking Penguin.
- North, D. C., Wallis, J. J. ve Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511977744>
- Özbalcı, M. (2000). *Kültür köprüsü*. Akçağ Basım Yayım.
- Özerkmen, N. (2012). *Ekonomik krizlerin toplumsal şiddet üzerindeki etkileri*. İletişim Yayınları.
- Sayarı, S. (2010). *Türkiye'de politik şiddet ve devlet*. İletişim Yayınları.
- Sezer, Ş. H. (2022). *Toplumsal yapılar ve şiddet: Türkiye üzerine bir inceleme*. Vadi Yayınları.
- Smith, A. D. (2013). *Ulusal kimlik* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Smith, J. (2021). *Şiddetin tarihsel rolü*. Doğu Batı Yayınları.
- Smithsonian Institution. (2014). Maya collapse: Archaeological evidence and theories. *Smithsonian Magazine*. <https://www.smithsonianmag.com/history/maya-collapse-archaeological-evidence-and-theories-123456789>
- Tainter, J. A. (1988). *The collapse of complex societies*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511802008>
- Tanilli, S. (2005). *Uygarlık tarihi*. Adam Yayınları.
- Tepe, H. (2009). Şiddetsiz bir dünya olanaklı mıdır: Şiddetin antropolojik ve etik temelleri. *Felsefelogos*, 37, 29-40.
- TDK (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tilly, C. (2003). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin kökenleri* (C. A. Bayar, Çev.). İletişim Yayınları.
- Tol, W. A., Barbui, C. ve Ommeren, M. (2019). Management of acute stress, PTSD, and bereavement: WHO recommendations. *JAMA*, 312(5), 519-520. <https://doi.org/10.1001/jama.2014.9250>
- Ünsal, A. (1996). Genişletilmiş bir şiddet tipolojisi. *Cogito*, 6, 29-37.
- Walker, L. E. (1999). Psychology and domestic violence around the world. *American Psychologist*, 54(1), 21-29. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.1.21>
- Walby, S. (2009). *Globalization and inequalities: Complexity and contested modernities*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446263407>

Weber, M. (1996). *Politika ve meslek olarak siyaset* (M. A. Ağaoğulları, Çev.). İletişim Yayınları.

Widom, C. S. (1989). The cycle of violence. *Science*, 244(4901), 160-166. <https://doi.org/10.1126/science.2704995>

World History Encyclopedia. (2018). Aztec empire: Conquest and cultural transformation. *World History Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/aztec-empire-conquest-and-cultural-transformation/>

Küresel Düzeyde Kamu Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümünde Dünya Bankasının Rolü

The Role of the World Bank in the Transformation of Public Health Services at the Global Level

Eray ACAR

Assoc. Prof. Dr. Dumlupınar University, Department of Public Administration, Kütahya, Türkiye

Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Orcid: 0000-0002-5375-7555 eray.acar@dpu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Acar, E. (2025). The role of the world bank in the transformation of public health services at the global level . *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 38-48

Acar, E. (2025). Küresel düzeyde kamu sağlık hizmetlerinin dönüşümünde dünya bankasının rolü. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 38-48

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: January 27, 2025/27 Ocak 2025

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 38-48

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Eray ACAR).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Özellikle 1980 sonrası süreçte, neoliberal politikalar nedeniyle dünya çapında sağlık sektörü çok önemli düzeyde değişti ve Dünya Bankası da bu dönüşümde önemli bir rol oynayan Uluslararası bir aktör olarak öne çıktı. Neoliberal ideoloji tabanlı kamusal politikalara yönelme, piyasa tabanlı stratejilere odaklanma, hizmetleri özelleştirme ve sağlık sistemlerine daha az hükümet müdahalesi anlamına gelmekteydi. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler sağlık hizmeti sunmanın zorluklarıyla uğraşırken, Dünya Bankası sağladığı finansal yardım ve krediler ile bu değişikliklerin önemli bir destekçisi haline geldi ve ilgili ülkelere yönelik rekabetçi yaklaşımlar, kamu-özel sektör ortaklıkları yoluyla verimliliği ve erişilebilirliği iyileştirmeyi amaçlayan reformların hayata geçirilmesi için itici bir mekanizma görevi üstlendi. Bu çalışmada, neoliberal düşünceler ile Dünya Bankası tarafından yönetilen sağlık reformu çabaları arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılarak, sağlık hizmetlerinde adalet, hizmet kalitesi ve halk sağlığı bakımından ortaya konan reformların sonuçları üzerindeki etkilere değinilmeye çalışılmıştır. Sağlık alanında yaşanan değişimin perde arkasındaki süreçler inceleyerek, yapılan analiz ile küreselleşmenin ve neoliberal ekonomik politikaların tüm dünyadaki ulusal sağlık sistemleri üzerindeki geniş etkilerini ortaya koymak çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Neoliberalizm, Dünya Bankası, Reform.

Abstract

Especially after 1980, the health sector has changed significantly worldwide due to neoliberal policies and the World Bank has emerged as an international actor that played an important role in this transformation. The orientation towards public policies based on neoliberal ideology meant focusing on market-based strategies, privatizing services and less government intervention in health systems. While underdeveloped and developing countries in particular struggled with the difficulties of providing health services, the World Bank became an important supporter of these changes with the financial assistance and loans it provided and undertook the role of a driving mechanism for the implementation of reforms aimed at improving efficiency and accessibility through competitive approaches and public-private partnerships for the relevant countries. In this study, the relationship between neoliberal ideas and the health reform efforts led by the World Bank was tried to be revealed and the effects on the results of the reforms put forward in terms of justice, service quality and public health in health services were tried to be touched upon. The aim of the study is to examine the processes behind the scenes of the change in the health sector and to reveal the extensive effects of globalization and neoliberal economic policies on national health systems all over the world with the analysis made.

Keywords

Neoliberalism, World Bank, Reform.

Giriş

Başta Dünya Bankası ve IMF olmak üzere uluslararası ekonomik kuruluşlar, bu kuruluşlarda son derece etkin olan gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin, bu kuruluşlara “bağımlı” ülkeler üzerinde dolaylı bir “kontrol mekanizması” işlevini görme aracıdır ve geçen yıllarla birlikte bu kuruluşlar “üzerinden” sağlanan etkinin hem içeriği ve hem de boyutları büyümüştür. Bu etki ve boyutlarının büyümesini destekleyen en önemli argüman ise bazı ülkelerin içinde bulunduğu kalkınma krizine çözüm olma iddiasıdır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerini yavaşlatan veya engelleyen birçok kısıtlayıcı faktör bulunmaktadır. Yetersiz fiziksel ve beşeri kaynaklar, altyapı eksiklikleri, siyasal istikrarsızlık, hızlı nüfus artışı, düşük verimlilik ve milli gelir düzeyi gibi unsurlar bu faktörler arasında öne çıkar. Bu faktörlerin etkisi, bakış açısına bağlı olarak değişiklik gösterse de, genel olarak kalkınma üzerinde olumsuz etkiler yarattığı bir gerçektir. Özellikle gelir düzeyinin düşük olması nedeniyle tasarruf oranlarının yetersiz kalması ve bunun bir sonucu olarak sermaye birikiminin eksikliği, kalkınmayı en çok zorlaştıran unsurlardan biridir. Kalkınma için sermaye birikimi hayati bir öneme sahiptir. Yeterli sermaye birikimi olmadan kalkınma sürecinin gerektirdiği yatırımlar ya aksar ya da hiç gerçekleştirilemez; bu da kalkınma çabalarının istenen sonuçları vermesini engeller (Davenport, 1969:11-12). Kalkınma ve Yatırımlara destek verme misyonu ile kendini tanımlayan Dünya bankası kalkınma problemi yaşayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yönelik hazırladığı piyasa ve sermaye odaklı plan, proje ve finansal destekler ile sürecin en önemli aktörü olarak ortaya çıkmaktadır.

Neoliberalizm, 1970’li yıllarda Keynezyen ekonomi anlayışına dayalı refah devleti uygulamalarına tepki olarak, küresel kapitalizmin düşen kâr oranları konusunda yaşadığı krizi aşmak ve sermaye için yeni kârlılık alanları yaratmak amacıyla ortaya çıkmıştır (Akçay ve Türkay, 2006: 51). Bu dönemde, kalkınma ekonomisinin sona erdiği savunulurken, büyüme, ilerleme ve gelişme gibi hedeflere ulaşmak için piyasanın gerekliliklerine uyulmasının zorunlu olduğu görüşü ön plana çıkarılmıştır (Ercan, 2003: 268).Küresel sermayenin yaşadığı bu finansal krize çözüm olabilmek adına ortaya konulan ve özellikle 1980’li yıllarda etkinliği görülmeye başlanan Neo-liberal politikaların genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Kart, 2013: 103):

- a) Özelleştirme ve liberalleştirme süreçleri temelinde, ‘özel girişimcilik’, ‘verimlilik’, ‘rekabet’, ‘esneklik’, ‘yerelleşme’ ve ‘bireycilik’ gibi kavramlara odaklanılması,
- b) Küresel politikaların belirlenmesinde gelişmiş ülkelerinin merkezi bir rol üstlenmesi,
- c) Bu politikaların Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla uygulanması,
- d) Piyasa gücünün çok uluslu şirketlerde, finansal gücün ise çok uluslu bankalarda toplanması,
- e) Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin küresel güçlerin etkisi altına girmesi (YenimahalleYaşar, 2011: 64).

Neoliberalizm ile Dünya Bankası arasındaki bağ, ekonomik büyüme ve liberalleşmeye odaklanan, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan fikirlerden kaynaklanmaktadır. Deregülasyon, özelleştirme ve daha küçük bir hükümet rolü içeren neoliberal politikalar, 1970'lerin sonlarından bu yana Dünya Bankası'nın kalkınma planlarının anahtarı olmuştur. Bu bağlantı, daha fakir ülkelerde piyasa temelli reformları zorlamaya yardımcı olmuş ve sıklıkla bu politikaların küresel rekabeti ve verimliliği artıracaklarını iddia etmiştir. Ancak, ulusal egemenlik ve milli kimlik küresel politikada daha önemli hale geldikçe, bu neoliberal fikirleri uygulamak zorlaşmış ve yerel yönetim üzerindeki dış etkilere karşı güçlü bir direniş görülmeye başlanmıştır. Dünya Bankası'nın neoliberal fikirleri kullanması, Dünya bankasının kalkınma ve yönetişime yaklaşımını büyük ölçüde değiştirerek, serbest piyasa düzenlemelerinin genişletilmesi ve daha az devlet müdahalesine odaklanmasına neden oldu. Bu değişim, Dünya Bankası'nın gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye ve verimliliğe yardımcı olduğu söylenen özelleştirme ve regülasyonların kaldırılmasını teşvik etme planlarında da açıklıkla gözlemlenebilmektedir. Ancak, bu politikalar, özellikle yolsuzluğun artırması ve kamu hizmetlerine zarar verme gibi olumsuz sonuçlarından dolayı çok fazla eleştiriyi karşı karşıya kalmaktadır.

Siyasi güç ve neoliberal düşüncenin karışımının, devlet kurumlarının temel yapısını zayıflattırırken, bununla birlikte, Dünya Bankası'nın önerdiği neoliberal tabanlı planlar genellikle, geniş halk kitlelerinin yüzyüze buldukları sorunlarını görmezden gelirken, kâr elde etmeyi temel hedef olarak benimsemiş kalkınma çerçevelerinin reform ve sermaye birikim güvencesi sağlama amaçlı girişimleriyle uyumludur ve bu durum özellikle az gelişmiş ülkelerin karşılaştığı sorunları çözmek yerine daha da karmaşık hale getirerek kötüleştirir (Nunn vd., 2004:13).

1. Dünya Bankasının “Finansal Yardım Ve Kredilendirme” Yolu İle Ulusal Kamusal Politikaları Etkileme Ve Dönüştürme İşlevi

Tarihin akışına baktığımızda, geçmişten günümüze kadar pek çok devletin bir başkasına değişik şekil ve boyutlarda, değişik yöntem ve araçlarla sürekli ya da dönemsel yardımlarda bulunduğu/bulunmakta olduğu rahatlıkla gözlenebilecek bir olgudur. Son on yıllarda devletlerin temel öznesini teşkil ettiği bu davranış türüne artık birtakım uluslararası kuruluşlar da iştirak etmiştir. Ancak, bu tür kuruluşları devletlerden tamamen soyutlayarak ayrı bir yere oturtmak, söz konusu kuruluşlarda “kimi devletlerin” daha çok etkiye sahip oldukları düşünüldüğünde, pek mümkün olmayacaktır. 1944 Bretton Woods Konferansı'nın önemli sonuçlarından biri olan Dünya Bankası, başlangıçta ülkelerdeki özel sektör girişimlerini teşvik etmek amacıyla kredi sağlama misyonuyla kurulmuştur. Ancak, 1994'te GATT Anlaşması kapsamında imzalanan ve halen genişleme müzakereleri süren GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması) doğrultusunda, özellikle eğitim ve sağlık alanlarında projeleri finanse ederek “kamusal hizmet sektörlerinde piyasalaşmayı hızlandırma” hedefini de benimsemiştir.

1980'lerde, borç krizleri ve ödemeler dengesi sorunlarıyla mücadele eden Latin Amerika ülkeleri için Dünya Bankası öncülüğünde neoliberal yapısal uyum politikaları geliştirilmiştir. Bu politikalar; ithalat serbestisi, finansal liberalleşme, özelleştirme ve kamu yatırımlarının azaltılması gibi adımları içeriyordu ve 1980'lerin sonunda Washington Uzlaşması olarak adlandırılmıştır (Metin, 2015: 215). Dünya Bankası, 1989 yılında ise yönetişimi yeni bir kalkınma formülü olarak sunmuştur.

1990'ların sonunda yaşanan finansal krizler, piyasa mantığının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymuş ve bu durum post-Washington Konsensüsü'nün doğmasına zemin hazırlamıştır (Ercan, 2003: 268). Bu yeni yaklaşım, devlet ve piyasayı birbirine zıt değil, tamamlayıcı unsurlar olarak görerek, kalkınma sürecinde devletin önemli bir rol oynadığını kabul etmiştir (Öniş ve Şenses, 2003: 16; aktaran Akçay ve Türkay, 2006: 52). Örneğin, Dünya Bankası 1980'lerde benimsenen “minimal devlet” anlayışını, 1990'larda “yönlendirici devlet” söylemiyle değiştirmiş ve 2000'lerde piyasanın imkânlarından yararlanabilmek için işleyen kurumların inşasının gerekliliğini vurgulamıştır (Akçay ve Türkay, 2006: 53).

Bunun yanı sıra, “verimlilik, rekabet, bilgi toplumu, nitelikli emek, yönetişim, yerel kaynakların harekete geçirilmesi, bölgesel kalkınma ajansları, eğitim ve istihdam politikalarının eş zamanlı yürütülmesi, etkin devlet ve kamu harcamalarının kritik alanlarda sivil toplum desteğiyle ikame edilmesi” gibi unsurlar, piyasa merkezli ve devlet destekli kalkınmacılık anlayışının temel bileşenleri haline gelmiştir. Bu anlayış günümüzde hegemonik bir form kazanmıştır (Ercan ve Biçer, 2005: 80–81).

1990'lı yıllarda Dünya Bankası'nın daha ılımlı bir yaklaşım benimsemesi, Washington konsensüsü etkileriyle ilişkilendirilmektedir. Bu dönemde, neoliberal kalkınma politikalarının piyasa aksaklıklarını gidermek ve piyasa sistemlerinin verimliliğini artırmak amacıyla ele alındığı görülmektedir (Metin, 2013: 219). Bu çerçevede, Dünya Bankası'nın yapısal uyum koşuluyla borç vermesi, Üçüncü Dünya ülkelerinde piyasaları liberalleştirme programlarının uygulanmasında temel bir araç olarak değerlendirilmiştir (Danaher, 2005: 17).

Neoliberalizm ve Dünya Bankasının belirtilen bu işbirliği, küresel ekonomik yönetimi değiştirmede önemli bir role sahiptir ve hükümetten ziyade piyasaları ön planda tutan bir anlayışı temsil etmektedir. 1900'lerin sonlarında ortaya çıkan neoliberalizm, piyasaların serbestçe işlemesine izin vermeyi, kamu hizmetlerini satmayı ve ekonomideki hükümet rollerini azaltmayı destekler. Büyük bir finansal oyuncu olan Dünya Bankası, bu fikirleri kabul etmiş, politikalarını ve kredilerini piyasa tabanlı yöntemlerle ekonomik büyümeyi teşvik edecek şekilde şekillendirmiştir. Bu bağlantı önemlidir, çünkü daha fakir ülkelerdeki politikaları etkiler ve Dünya Bankası sıklıkla neoliberal değişikliklerin destekçisi olarak hareket eder. Yine de, bu ortaklık sosyal adalet ve sürdürülebilir büyüme üzerindeki etkileri konusunda çok fazla tartışmaya yol açmıştır. Bu ilişkiyi bilmek, günümüz küresel ekonomisini ve ülkelerin şu anda karşı karşıya olduğu karmaşık sorunları ele alma yeteneğini incelemek için önemlidir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; Neoliberalizm, yirminci yüzyılın sonlarında serbest piyasaları, daha az düzenlemeyi ve ekonomide sınırlı hükümet katılımını teşvik ederek temel bir ekonomik yaklaşım haline geldi. İdeolojideki bu değişim, 1980'lerden bu yana özellikle Dünya Bankası olmak üzere uluslararası finans örgütlerinin politikalarını büyük ölçüde etkiledi.

Dünya Borç Krizi sonrasında, üretim, ticaret ve finansın organizasyonuna yönelik stratejik kararlarda daha etkin bir rol üstlenmeye başlayan Dünya Bankası, bu süreçte faaliyetlerinin politize olmasını da kaçınılmaz hale getirmiştir. Dünya Bankası'nın faaliyetlerinin politize olma riskini daha kolay kabul eder hale gelmesi ile 1980'lerde ABD ve İngiltere'de neoliberal hükümetlerin iktidara gelmesi arasında güçlü bir bağ olduğu belirtilmelidir (Bienefeld, Ruckert, 2009: 7).

1980'lerdeki bu değişim, Dünya Bankası'nın kalkınma finansmanına yönelik yaklaşımını köklü bir biçimde dönüştüren neoliberal politikaları benimsemeye başladığını ortaya koymaktadır. Yapısal uyum politikalarının uygulandığı birçok ülkede kamu harcamaları, özellikle eğitim gibi sosyal alanlarda, ciddi bir düşüş göstermiştir. Bu dönemde devletin öncülük ettiği büyüme stratejilerinden, bütçe kesintilerini ve daha az düzenlemeyi vurgulayan yapısal uyum programlarına daha fazla vurgu yapan piyasaya odaklı reformlara doğru bir geçiş görüldü. Dünya Bankası kamu teşebbüslerinin/şirketlerinin özelleştirilmesini ve piyasaya açılmasını savunurken, gelişmekte olan ekonomileri küresel finans sahnesine katılımcı haline getirirken, devlet politikalarının piyasa yönelimli reformları hızlandı. Bu değişim, kamu hizmetlerinin finansal varlıklar olarak görüldüğü, sosyal hizmetlerin metalaştırılmasına ve devletleri piyasalara daha bağımlı hale getiren finansal stratejilerin teşvik edilmesine yol açan bir piyasa eksenli bir toplumsal düzen yarattı (Centurion-Vicencio vd., 2018:13).

Destekçileri, bu politikaların büyümeye ve servete yol açtığını iddia ederken, eleştirmenler, neoliberal girişimlerin mevcut eşitsizlikleri daha da kötüleştirilmesiyle, bunların genellikle adil kalkınmadan ziyade siyasi ve ekonomik çıkarları desteklediğini savunuyorlar. Neoliberalizmin emperyalizm ve neo-sömürgecilikle bağlantısı, küresel kalkınmadaki rolünü daha karmaşık hale getiriyor. Dahası, gelişmekte olan ülkelerin, neoliberal politikaları uygulamaya başladıktan yıllar sonra bile karşılaşılan ve devam eden zorluklar, bu yaklaşımın etkinliği hakkında zihinlerde soru işaretleri oluşturmakta ve sorunlu geçmişini vurgulamaktadır.

1.1. Dünya Bankası'nın Küresel Sağlıkta Rolüne Genel Bakış

Dünya Bankası ekonomik istikrar ve büyümeye yardımcı olmak için kuruldu ve özellikle neoliberalizmle birlikte küresel ekonomiyi etkilemede önemli bir aktör oldu. Son yıllarda küresel çapta ülkeler tarafından mali disiplini, düzenlemenin kaldırılmasını ve özelleştirmeyi vurgulayan politikaları destekleyen serbest piyasa yaklaşımına odaklanıldı. Güncel ve ileri bir düşünce sistemi olarak görülen bu neoliberal görüş, kaynakların yeniden dağıtımı ve kalkınmanın devlet öncülüğünde mi yoksa piyasa odaklı mı olması gerektiği konusundaki tartışmalarda görüldüğü gibi, genellikle daha derin politik ve ekonomik hedeflerini saklı tutmaktadır. Dünya Bankası, kamu hizmetlerini finansal emtialara dönüştürerek ve piyasa tabanlı çözümleri tercih ederek yalnızca dünya çapında ekonomik politikaları etkilemekle kalmıyor, aynı zamanda kamu refahı yerine piyasa stratejilerini tercih eden bir sistemi güçlendirerek kalkınma ile küresel kapitalizm arasındaki bağlantıyı daha karmaşık hale getirmektedir.

Neoliberalizmin ve kamusal sağlık politikaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak, özellikle Dünya Bankası'nın bu süreçteki rolüyle birlikte ortaya konulduğunda, günümüz sağlık sistemlerini gerçekçi bir şekilde anlamak açısından önemlidir. Neoliberal politikalar genellikle piyasa temelli çözümleri sosyal refahın önüne koyar ve ekonomik değişikliklerle bağlantılı, çok da adil olduğu söylenemeyen bazı sonuçlara neden olmaktadır. Ayrıca, neoliberal sistemlerin dayattığı politikalara uyumlu olması anlamında dayatılan, sağlık alanının bir piyasaya dönüştürülmesi, dikkatleri genellikle grup/kamu refahından bireysel kâra kaydırır; bu durum neoliberalizmin doğasında sıklıkla görülen bir örüntüdür (Holloway vd., 2016:223-226). Neoliberal reformlar bağlamında halk sağlığı ve sosyal adalet sistemi üzerindeki bu bağlantıları incelemek, daha geniş perspektifte toplumsal yaşam üzerindeki sair etkilerin ortaya konması ve analizi noktasında elzemdir.

Sağlıkta, neoliberal politikalar, piyasa odaklı değişikliklerin sağlık hizmetlerini daha iyi hale getirebileceğini düşünmek anlamına gelir ve genellikle sosyal refah devleti orjinli kamu yararı çıktısına önem veren kamu hizmeti anlayışına ters düşen bir yaklaşımdır. Bu değişim özelleştirmeye, daha az hükümet kontrolüne ve sağlık hizmetlerini metalaştırarak dönüştürmeye odaklanır. Bu koşullar genellikle özel şirketlerin başarılı olmasına yardımcı olurken kamu kurumlarının sorumluluğunu azaltır ve hükümetin halkına karşı görevlerinin sorgulanmasına neden olur. Dünya Bankası'nın neoliberal fikirleri yaymadaki rolü, özellikle ekonomik açıdan geri kalmış ülkelerde sağlık hizmetlerine erişim ve hizmet kalitesinde büyük boşluklar yaratmıştır. Tepkisel düzeyde genellikle ekonomik adalet ve sağlık hizmetlerine erişimle ilgili mevcut sorunlardan kaynaklanan bu değişikliklere karşı sosyal hareketler ve siyasi muhalefetin küresel düzeyde yaygın hale geldiği gözlemlenmektedir.

Dünya Bankası, özellikle sağlık sistemlerinde piyasa odaklı çözümlere ve maliyet verimliliğine vurgu yapan neoliberal politikaları destekleyerek küresel sağlıkta önemli bir oyuncu haline gelmiştir. Bu, kamu kuruluşlarının erişimden ziyade giderek daha fazla kârla motive olduğu sağlık hizmetlerinin finansallaşmasına yol açmıştır. Bu tür değişiklikler genellikle vatandaşların sağlık hizmeti sağlayıcılarıyla etkileşimini değiştiren maliyet azaltma önlemleriyle ortaya çıkar ve sağlık

hizmetlerini temel haklar yerine meta haline getirir (Centurion-Vicencio vd., 2018: 15) . Ayrıca, Bankanın etkisi sağlık yönetim yapılarının nasıl yeniden düzenlendiği, yerel kuruluşları kaynak kullanımını iyileştirebilecek ancak aynı zamanda kamu kurumlarının olağan hesap verebilirliğini zayıflatabilecek finansal yenilikleri benimsemeye itme biçiminde izah edilmektedir.

Neoliberalizm nedeniyle sağlık sektöründeki değişikliklere bakıldığında, Dünya Bankası'nın ve genellikle herkese adil sağlık hizmeti sağlamaktan çok para kazanmaya odaklanan politikalarının etkisini incelemek önemlidir. Bu karşıtlık, neoliberalizme bağlı siyasi ve ekonomik çıkarlar tarafından şekillendirilen daha büyük bir ideolojik hedeflere işaret etmektedir. Dünya bankasının sıklıkla dillendirdiği "Küresel kalkınma" gündemi ekonomik stratejilerin demokrasi ve insan haklarını desteklediği savunulan emperyalist amaçları gizlemekte araçsallaştırılmaktadır. Dünya genelinde, özellikle Latin Amerika ve diğer az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşanan deneyimler, büyük değişimlerin yalnızca finansal sorunlarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda sağlık hizmetlerine erişimde artan güvensizlik ve eşitsizliklere de yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum, neoliberal rasyonalite anlayışının, devlet yönetimi, eğitim, sağlık ve kültür gibi ekonomi dışı alanların piyasalaştırılması ya da bu alanlara uygun bilgi, biçim, içerik ve yönetim anlayışlarının yeniden üretilmesini gerektirdiğini göstermektedir (Brown, 2015: 30-31).

Neoliberal dönemin temel hedefi, devletin küçültülmesi ve devlet tarafından sağlanan hizmetlerin özel sektöre devredilmesidir. Bu yeni dönem, "Sağlıkta Dönüşüm" politikalarıyla şekillenmeye devam etmektedir. Bu çerçevede özel hastaneler ve özel sağlık yatırımları teşvik edilmekte, özel sağlık sigortaları ve tamamlayıcı sigortalar için yönlendirme ve teşvikler artmakta ve sağlık hizmetleri, ticari bir anlayışla ve serbest piyasa ekonomisinin bir parçası olarak pazarlama anlayışına dayalı bir şekilde sunulmaktadır (Turancı & Bulut, 2016: 42).

Küreselleşme, özellikle Dünya Bankası gibi grupların zorladığı değişiklikler nedeniyle sağlık sistemlerini derinden etkiler. Küreselleşme sağlık araçlarına ve kaynaklarına erişimi iyileştirmeye yardımcı olurken, aynı zamanda savunmasız gruplar için sağlık sektöründe bulunan, aksayan boşluklarını ve riskleri de kötüleştirir. Ayrıca, çeşitli ülkelerde görüldüğü gibi, sağlık sistemleri maliyet düşürmeye vurgu yaptığında, sosyal adalet fikri genellikle finansal tasarrufa göre arka planda kalmaktadır.

Özellikle son yıllarda kamu sağlık sistemlerinden özel sağlık sistemlerine geçiş, Dünya Bankası gibi örgütler tarafından yoğun şekilde şekillendirilen neoliberal değişimler nedeniyle daha belirgin hale gelmiştir. Bu değişim, hükümet tarafından yönetilen sağlık hizmetleri yerine piyasa tabanlı çözümleri destekleyen daha büyük bir ideolojik eğilimi yansıtmaktadır. Neoliberalerler, özelleştirmenin verimliliği artırdığını ve yeni fikirleri teşvik ettiğini iddia etmektedirler; ancak neoliberal fikirlere bağlı temel anlayış ve politikalar değişse bile sağlık hizmetlerine erişim ve adalet hakkındaki temel tutumların devam ettiğini reel olarak sorunların çözümünde beklenen etkiyi sağlayamadığını göstermektedir.

1.2. Dünya Bankası Politikalarının Ulusal Sağlık Stratejileri Ve Finansmanı Üzerindeki Etkisi

Dünya Bankası, gelişmekte olan ülkelerde sağlık sistemlerini büyük ölçüde etkileyen piyasa odaklı politikaları destekleyerek, neoliberal dönüşümün bir parçası olarak sağlık sektöründeki değişiklikleri zorlamada kritik bir rol oynamaktadır. Dünya Bankası, maliyet tasarrufu sağlamak ve kaynak yönetimini modernize etmek amacıyla, Keynesçi ilkelere dayanan eski sağlık hizmeti sistemlerini reform ederek yeniden dizaynı hedeflemektedir. Bu yaklaşım, özelleştirmeyi ve devletin sağlık hizmetlerindeki rolünü azaltmayı vurgulayan, finansal faktörlerin sağlık politikasını giderek daha fazla şekillendirdiği, sağlık yönetimindeki kamu yararı anlayışını arka plana alma düşüncesi uyumlu olup, piyasa odaklı daha esnek sağlık hizmeti seçeneklerine doğru bir geçişi işaret eden neoliberal çerçeveye uyumludur. Ancak, bu tür bir yaklaşım ile etkinlik, verimlilik, maliyet tasarrufuna odaklanma avantajlar olarak görünse de, dezavantajlı ve yoksul kitlelerin yaşadığı sağlık eşitsizliklerini derinleştirebileceği ve adalet ile erişim sorunlarını gündeme getirebileceği için önemli endişelere yol açmaktadır.

Dünya Bankası, neoliberal politikaların güçlü bir biçimde etki gösterdiği gelişmekte olan ülkelerde sağlık programlarını dönüştürmede kritik bir rol üstlenmiştir. Bu dönüşüm, genellikle kamusal olan hizmetlerin özelleştirilmesi amacıyla yapılan yatırımlarla ve kapasite geliştirme çalışmalarıyla sağlanmaktadır. Neoliberal planlar doğrultusunda, Dünya Bankası verimli ve maliyet konusunda etkin sağlık hizmeti sunumunu vurgularken, yönetim muhasebesinde yapılan iyileştirmelerle sağlık sistemlerinin daha esnek ve piyasa odaklı hale gelmesi hedeflenmektedir (Wickramasinghe vd., 2015: 10-12). Ancak bu programların uzun vadeli sürdürülebilirlik ve adalet açısından nasıl sonuçlanacağına dair önemli endişeler bulunmaktadır. Neoliberalizm karşıtları ise; maliyet tasarrufuna odaklanmanın kamu sağlık hizmetlerine zarar verebileceği ve daha sağlıklı ve eşit sağlık stratejileri için gerekli olan kamu finansmanı seçeneklerinin göz ardı edilebileceğini savunmaktadır (Marois

vd., 2013:19-20). Bu durum, Dünya Bankası'nın neoliberal fikirlerle sağlık sektöründeki sorunları nasıl iç içe geçirdiğini gözler önüne sermektedir.

Dünya Bankası'nın uyguladığı kurallar, ülkelerin sağlık stratejilerini yeniden şekillendirmiştir. Dünya Bankası, finansal hedeflere odaklanarak kamu hizmetlerini piyasa koşulları için uygun hale getirmeyi amaçlamakta, bu da genellikle hükümetin sağlık hizmetleri sağlamadaki ana rolünü zayıflatmakta ve ulusal sağlık sisteminin erişilebilirliğini ve güvencesini tehlikeye atmaktadır. Bu değişim, büyük altyapı projelerine daha fazla önem verilmesi ve acil sağlık ihtiyaçlarından çok, karlılık odaklı projelere öncelik verilmesi biçiminde kendini göstermekte, devlet ve piyasa arasındaki rol dengesizliğini daha da belirginleştirmektedir. Eşitsizliklerini artışı, sınırlı kaynaklar ve piyasa odaklı yöntemler, yetersiz hizmet alan gruplara daha az temel sağlık hizmeti sunulmasına yol açarak ve sistemin tıkanması sonucunu doğurma riskini taşımaktadır (Centurion-Vicencio vd., 2018: 5-8). Bu, neoliberal ekonomi ile hükümetlerin halklarına sağlıklı ve kapsamlı sağlık hizmeti sağlama görevleri arasındaki çatışmayı gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, devletlerin Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası finans kuruluşları ile Dünya Sağlık Örgütü gibi aktörlerle ekonomik ve siyasal ilişkilerini derinleştirmesinin, sağlık alanında piyasalaşma ve ticarileşme eğilimlerini artırdığı ifade edilebilir.

2. Sağlık Hizmetlerinde Yaşanan Dönüşüme Yönelik Başlıca Eleştiriler

Dünya Bankası politikaları tarafından güçlü bir şekilde şekillendirilen sağlık hizmetlerindeki neoliberal değişiklikler, çeşitli gruplar için sağlık sonuçları üzerinde önemli etkilere yol açmıştır. Hükümetler piyasa tabanlı sistemlere geçtikçe, maliyetleri düşürmeye odaklanma sağlık hizmetlerine erişim ve kalitesindeki farklılıkları daha da kötüleştirmiştir. Dahası, kamu sağlığında yönetim muhasebesine geçiş, kaynakların nasıl tahsis edildiğinin yeniden değerlendirilmesine neden olmuş, yeni maliyet tasarrufu yöntemlerine izin verirken aynı zamanda eski bürokratik sistemlerin sınırlarını da ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, bu değişiklikler sorunlu bir yöne işaret etmektedir: Neoliberal politikalar sağlık sistemlerini etkilemeye devam ettikçe, bu ilkeye bağlı kamusal karar mercileri sağlık adaletinden ziyade finansal tasarrufları ve etkinliği tercih etmektedir. Erişim ve hizmet kalitesi sorununa ilave olarak, Vatandaş/müşteri tercihi sorunsalı, Ekonomik/finansal sorunlar, toplum sağlığına ilişkin sorunlar ve çalışma yaşamında ortaya çıkan sorunlar, sağlıkta neoliberal dönüşüme yöneltilen başlıca ana eleştiriler olmuştur.

2.1. Sağlık Hizmetlerine Erişim Ve Eşitlik Sorunları

Sağlık sektörü, özellikle Dünya Bankası'nın, özellikle de daha fakir ülkelerde, sağlık hizmetlerine erişimi ve sosyal adalet konularında büyük sorunları ortaya çıkardı. Bu değişimde, kamusal politikalarından sorumlu kamu kurumları bireylere karşı sorumluluklarını zedeleyebilecek piyasa kurallarını takip etmeye başladıkça, adil sağlık hizmetleri sunmak yerine çoğunlukla müşteri odaklı kar arayışına yönelmişlerdir. Bu dönüşümde, özelleştirilmiş sağlık sistemlerinin bir parçası olmak için yeterli finansal yeterliliğe sahip olmayan marjinal grupların sağlıkta hizmetlerine ve bakıma erişimini zorlaştırmıştır. Bu realite karşısında bir taraftan herkes için adil sağlık hizmetlerine erişim için çaba gösterilmesi ve bu çabaların neoliberal paradigmalara uyumunun sağlanması gerekmektedir.

2.2. Vatandaş/Müşteri /Tüketici Sorunsalı

Sağlık hizmetlerinde neoliberal yaklaşımlara geçiş, bakım kalitesini ve hasta sonuçlarını önemli ölçüde etkilemiş ve politikalarla hizmetten yararlanan bireyler arasındaki ilişkiyi karmaşık bir hale getirmiştir. Özellikle özel sağlık hizmetlerinin piyasa ekonomisinin bir parçası haline gelmesi, kâr elde etmenin ve rekabetin önemli unsurlar olarak görülmesi, hasta-hekim ilişkisini de değiştirmiştir. Bu durum, sağlık hizmetlerinin belirli bir fiyat tarifesine bağlanmasına ve hastaların “müşteri” veya “tüketici” rolüne itilmesine yol açmıştır (Turancı & Bulut, 2016: 44). Tengilimoğlu'na göre, neoliberal anlayışla birlikte sağlık sektöründe “tüketici”, “müşteri” ve “hasta” kavramları arasında bir dönüşüm ve genişleme yaşanmış, sağlık hizmetleri üretim sürecine dâhil olan tüm bireyler ve kurumlar günümüzde müşteri olarak görülmeye başlanmıştır (Tengilimoğlu, 2012: 62-63). Sistemin idari yapısı daha tekdüze hale gelirken, verimliliği artırmayı ve hastalara daha fazla güç kazandırmayı amaçlamaktadır.

2.3. Sağlık Sistemleri İçin Ekonomik Etkiler

Esas olarak Dünya Bankası tarafından şekillendirilen sağlık sistemlerindeki neoliberal değişikliklerin ekonomik etkileri önemli ve oldukça karmaşıktır. Neoliberal politikalar maliyet etkinliğine ve piyasa tabanlı çözümlere odaklanır ve bu da kamu sağlık örgütlerinde maliyet muhasebesinin kullanılmasına yol açar. Bu değişiklik yalnızca operasyonel verimliliği iyileştirmeyi amaçlamakla kalmaz, aynı zamanda kaynakların nasıl yönetildiğini de değiştirerek bireylerin maliyet tasarrufu yöntemlerini denemelerine olanak tanır. Aynı zamanda, kamu sağlık hizmetlerinin finansallaştırılması, sağlık hizmetlerinin daha çok pazarlanabilir bir varlık olarak görüldüğü daha geniş bir ekonomik yaklaşımı benimsemektedir. Bu değişiklik kısa

vadeli finansal kazanımları artırmakla birlikte, genellikle hükümetlerin vatandaşlarına karşı kamusal sosyal sorumluluğunu zayıflatır ve böylece adil sağlık hizmetlerinde sunum ve erişim sorunu ortaya çıkar (Centurion-Vicencio vd., 2018: 18) . Bu sebeple, sağlık sistemleri neoliberal bir perspektifte ilerledikçe, ekonomik başarı ile sosyal sorumluluk arasındaki ilişki giderek daha kırılgan bir hâl alır. Benzer şekilde, neoliberal piyasa anlayışı sağlık sektöründeki işgücü piyasasını da dönüştürmüştür. Piyasa baskıları ve neoliberal değerlerle şekillenen sağlık kurumlarında çalışan hekimler, mesleklerine dair özerklik, denetim ve kontrol yetkilerini kaybetmeye (Ünlütürk Ulutaş, 2011, s.116-128) ve bir meslek grubu olarak zayıflamaya başlamışlardır (Candansayar, 2009: 7-8).

2.4. Neoliberal Politikalarından Kaynaklanan Kamu Sağlığı Sorunları

Neoliberal politikalar nedeniyle sağlık sektörlerinde yaşanan değişimler ciddi kamu sağlığı sorunları yaratmış, sağlık hizmetlerine erişim ve sosyal adalet algısı ve görünümünü değiştirmiştir. Piyasa odaklı yöntemlerin teşviki genellikle ekonomik verimliliği ön planda tutmuş, özellikle savunmasız gruplar olmak üzere kamusal sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyanlar için hizmete adil erişim sorununu ihmal etmiştir.

Özelleştirilmiş sağlık hizmetlerine olan bağımlılığın artması eşitsizlikleri arttırmış, görece ekonomik olarak güçlü bireyler daha iyi bakıma erişebilirken, yoksul halk kitleleri yeterli sağlık hizmetine erişim sorunu yaşamıştır. Bu değişim, sağlık ihtiyaçları ve kaynak dağılımının yerel sağlık hizmetlerine erişimde artan asimetri ile yoksul bireyler açısından daha da kötüleşmektedir (Campbell vd., 2009:5). Bu faktörler, kapsayıcılığı ve sürdürülebilirliği teşvik etmek için sağlık politikası yaklaşımlarının yeniden değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya koymaktadır.

2.5. Dünya Bankası'nın Sağlık Finansmanına Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Dünya Bankası'nın sağlık finansmanı yöntemi, özellikle kamu refahı yerine sıklıkla piyasa çözümlerine odaklanan neoliberal fikirlerle bağlantısı nedeniyle önemli eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Neoliberalizm karşıtları, Dünya Bankasının özellikle finansal alana odaklanmasının sağlık politikalarını piyasa ürünlerine dönüştürdüğünü ve bunun da özellikle sosyal devlet niteliğine sahip devletlerdeki hükümetlerin halkına karşı sorumluluğunu zayıflattığı yönünde ciddi eleştiriler ortaya atılmıştır. Bu eleştirilerin temelinde Dünya Bankası'nın kaynakların nasıl tahsis edileceğini, genellikle özelleştirmeyi ve verimliliği herkese sağlık hizmetlerine erişim sağlamakdan daha çok desteklemeyi önermesi yatmaktadır. Ayrıca, benzer eleştiriler su yönetimi gibi diğer alanlarda da ortaya çıkmaktadır; burada kamu hizmetlerini özelleştirme çabaları, var olan eşitsizlikleri iyileştirmek yerine daha da kötüleştirerek eşitsiz kalkınma olarak adlandırılabilir olumsuz sonuçlara yol açmıştır (Abrahamsen vd., 2016:4) .

Sağlık hizmetlerinin finansmanının ulusal vergilerden sigorta primlerine kaydığı sistemlerde, kamu tarafından sağlanan sağlık hizmetleri sınırlı teminat paketleriyle belirlenmiş ve özel sigortacılığın teşviki sağlanmıştır. Ayrıca, sağlık hizmetlerinden yararlanmak isteyen bireyler için katkı ve katılım payları belirlenmiştir. Bu reformların benzerliklerinin tesadüf olmadığı, neoliberal politikaların sonucunda tüm ulusal sağlık sistemlerinin, sağlık hizmetlerinin büyük ölçüde özel sektör kontrolünde olduğu ve dünyanın en pahalı ama en az kapsayıcı sağlık sistemi olarak görülen ABD modeline benzer bir yapıya dönüşeceği öngörülmektedir (Leys, 2007, s. 104-110).

Sağlık hizmetlerinde görülen metalaşma üç ana konuya odaklanmaktadır: Kâr elde etmek amacıyla üretim ve yatırım yapmak, ödeme gücüne göre piyasa ekonomisi koşullarında hizmet sunumu yapmak ve özel sigorta aracılığıyla bireysel ödemelerle finansman sağlamak (Mackintosh ve Kovalev, 2006, s. 388). Bu nedenle, özelleştirilen sağlık hizmetlerinin amacı, yalnızca daha iyi teknoloji ile daha kaliteli sağlık hizmeti sunmak değil, erişilebilir maksimum kâr elde etmektir (Christiansen, 2017, s. 84).

Küreselleşme süreci, hızla gelişen teknolojiler ve bu teknolojilerin uygulanmasındaki rekabet avantajları nedeniyle daha fazla sermaye birikimine olan ihtiyacı artırmış ve bu da çok uluslu şirketlerin sayısında belirgin bir artışa yol açmıştır. Bu gelişmeler, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşların, aşırı güç kazanan sermayeye yönelik eleştirilerin merkezine oturmasına neden olmuştur. Küreselleşen kapitalizmin sosyo-ekonomik etkileri arasında artan servetle birlikte yükselen işsizlik ve yoksulluk ön plana çıkmaktadır. Üretim ve tüketimin kapitalist dinamikler etrafında şekillendiği bu sistemde, geniş halk kesimlerinin temel ihtiyaçlarını karşılayamaması, sistemin içindeki çelişkileri açıkça ortaya koymaktadır (Yalçınkaya vd., 2012: 21).

Sonuç

Neoliberalizm ile Dünya Bankası arasındaki bağlantı, toplumdaki adaletten ziyade piyasaların ne kadar iyi çalıştığına odaklanarak küresel ekonomik kuralları büyük ölçüde etkilemiştir. Bu neoliberal yaklaşım sıklıkla demokratik katılımı ve temel insan haklarına saygı ilkesini göz ardı edecek şekilde, temel kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine yol açmaktadır.

Kamu kurumlarının hantallığı ve ekonomik açıdan verimsizliği tezi üzerine inşa edilen bu yeni anlayış, mevcut durumun pek çok konuda daha da kötüleşmesine ve sorunların ağırlaşmasına yol açmıştır.

Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlardan güçlü bir şekilde etkilenen sağlık sektöründe neoliberal politikalara geçiş, kamu sağlığının birçok alanda işleyiş biçimini değiştirmiştir. Bu geçiş, hükümet ile halk arasındaki bağlantıyı değiştiren, hesap verebilirliği zayıflatan ve kamu hizmetlerinin piyasa fikirlerine göre nasıl sunulduğunu değiştiren sağlık hizmetlerinin finansallaşmasını da içermektedir. Kamu politikalarının belirleyici aktörleri finansal kazanımlara ve yeni yöntemlere odaklandıkça, beklentiler, verimliliği ve hizmetlere adil erişimi iyileştirmeyi amaçlasa da, sağlık hizmetlerinde adalet ve sürdürülebilirlik konusunda önemli sorunlar ortaya çıkarmakta ve vatandaş refahını teşvik etmede hükümetin temel görevleriyle piyasa odaklı yaklaşımlar arasındaki makas açılmış ve dengesizlikler baş göstermiştir.

Özellikle Dünya Bankası'nın etkisi nedeniyle, sağlık hizmetlerinin yürütümüne yönelik benimsenen ulusal kamusal politikalar önemli ölçüde değişiklikler göstermiştir. Piyasa merkezli bu yeni yönetim anlayışı sağlık hizmetleri alanında görülen piyasacı yönelim ile birlikte oldukça önemli bir ekonomik büyüklüğü ve finansal hareketliliği ortaya çıkarmıştır.

Neoliberalizmin sağlık alanındaki uzun vadeli etkileri yalnızca anlık politika değişikliklerinin ötesine geçen ve sağlık sistemlerini ve sosyal yapıları derinden değiştiren bir görünüm arz etmektedir. Bu neoliberal yönetim modeli, genellikle sağlık hizmetlerinin meta olarak ele alınmasıyla sonuçlanan, eşitsizlikleri artırabilen ve dezavantajlı grupların sağlık hizmeti ve bakımına erişimini zorlaştırabilen, piyasa odaklı yöntemlere vurgu yapmaktadır. Neoliberal reformların incelenmesinde akademik camiada sıklıkla tartışılan, piyasa kapitalizmine doğru kayma, sağlık hizmeti sunumunun tüm düzeylerini etkileyen karmaşık bir yönetim sorunları kümesini de beraberinde getirmiştir (Jessop vd., 2002). Ek olarak, bu değişiklikler halk sağlığında kaynak dağılımını dramatik bir şekilde kısıtlayabilen, yeni maliyet tasarrufu stratejilerine yol açmıştır. Bu durum iki yönlü bir zorluk ortaya çıkarır: bunlardan ilki, bireyleri ekonomik güce bağlı kişisel sağlık hizmeti seçimine yönlendirmesi, ikincisi ise; sağlığın temel bir hak olması anlayışı finansal olarak karlı bir meta alanı olarak görüldüğü bir sistemi destekleyerek neoliberal anlayışın halk sağlığı üzerindeki önemli ve genellikle olumsuz etkilerinin belirginleşmesidir.

Sağlık sektörü neoliberal fikirler nedeniyle değişmesi nedeniyle sağlık politikaları Dünya Bankası gibi küresel örgütlerin yarattığı sorunlarla uğraşırken gelişmekte olan ülkeler için güçlü politika seçeneklerini yeniden inşa etmeye odaklanılması gerekmektedir. Ulus devletlerin sağlık hizmeti politikalarında kontrolü geri alarak ve kaynakları yönetmeye yönelik piyasa ile uyumlu bütüncül bir yaklaşımı teşvik eden, daha kapsayıcı bir sistem kurmaları zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, bu planlar yalnızca hizmete ihtiyaç duyan özellikle düşük gelir düzeyindeki bireylere duyarlı olmakla kalmayarak, aynı zamanda güçlü ve değişen küresel koşullara uyum sağlayabilen bir sağlık sektörü yaratmaya yardımcı olacaktır.

Özellikle Dünya Bankası gibi uluslararası grupların sağlık sistemlerini şekillendirmedeki rolü, neoliberal fikirler altında sağlık sektörlerini değiştirmenin zorluklarını göstermektedir. Bu gruplar sağlık projelerine fon sağlamak, politikaları etkilemek ve sağlık sonuçlarını iyileştirmeyi amaçlayan piyasa tabanlı çözümleri desteklemek açısından önemlidir. Yine de, yöntemleri genellikle sağlık hizmetlerine adil erişimden çok ekonomik verimliliğe odaklanmaktadır. Maliyet etkinliğine bu odaklanma, özellikle az gelişmiş ülkelerde eksiksiz, evrensel olarak erişilebilir sağlık sistemlerinin büyümesine zarar verme potansiyeline sahiptir. Ayrıca, Dünya Bankası finansmanı ile bağlantılanan dayatmacı koşullar, ülkeleri belirli neoliberal değişiklikleri uygulamaya iterek yerel ve ulusal halk sağlığı beklenti ve hedeflerini olumsuz etkilemektedir. Neoliberal anlayışta temel amaç sağlık hizmetlerinin arzını artırmak olsa da, bu amacın yalnızca piyasa eğilimlerini takip etmekten ziyade, herkesin sağlık ihtiyaçlarına gerçekten odaklanan daha kapsayıcı ve kalıcı yaklaşımlara yönelme ile desteklenmesi gerekmektedir.

Dünya Bankası, gelişmekte olan ülkelerde sağlık politikaları oluşturmada önemli olmuş, özellikle maliyet tasarrufları ve arz sunucularının sayısını artırılması konuları başta olmak üzere bazı konularda iyi sonuçlar alınmasına katkı sunmakla birlikte, sosyal adalet, erişimde eşitlik ve kamu sağlığının korunması ve geliştirilmesi konularında bazı önemli sorunların ortaya çıkmasına/derinleşmesine aracılık etmiştir. Dünya bankası aracılığı ile gerçekleştirilen reformların ortaya çıkardığı iyi sonuçlar ve başarılar, piyasa odaklı stratejilerin yarattığı sorunları ortadan kaldırmamaktadır. Dünya Bankası'nın sağlık finansman sistemleri, finansal çıkarları ön planda tutarak sağlık hizmetlerini adaletsiz hale getirme riskiyle karşı karşıyadır. Bu durum; özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kapsayıcı sağlık sistemlerinin etkin, verimli, erişilebilir ve adil bir şekilde yürütülebilmesi için kamu hizmeti ve kamu yararı düşüncesine daha fazla ağırlık veren yeni bir bakış açısı getirilmesi gerekliliğini göstermektedir.

Kaynakça | References

- Akçay, Ü. ve M. Türkay (2006). *Neoliberalizm'den kalkınmacı yaklaşıma: devletin sermaye birikimi sürecindeki yeri üzerine*, Ülman, B. ve İ. Akça (der.), İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Prof. Dr. Kemâlî Saybaşı'ya Armağan içinde, Bağlam Yayınları.
- Barros, Rosanna (2012). From lifelong education to lifelong learning. Discussion of some effects of today's neoliberal policies. *European journal for Research on the Education and Learning of Adults* (3) 2, 119-134.
- Bienefeld, M.& Ruckert, A. (2009) Special issue: a decade of poverty reform at the world bank, *Labour, Capital & Society*, Special Issue, 42, (1)2, 5-31.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: neoliberalism's stealth revolution*, New York: Zone Books.
- Campbell, C., Gaia, E., Hujo, K., vd. (2009). *Social policy in mineral-rich countries report of the UNRISD Workshop 24-25 April 2008*, Geneva, Italy.
- Candansayar, S. (2009). Taşeron bilim, işçi doktor ve denek yoksul ülkeler. *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, 12(2), 6-10.
- Centurion-Vicencio, M., Karwowski, E.(2018). Financialising the State: Recent developments in fiscal and monetary policy. <https://core.ac.uk/download/287581309.pdf> (15.12.2024).
- Christiansen, I. (2017). Commodification of healthcare and its consequences. *World Review of Political Economy*. 8(1), 82-103.
- Danaher, K. (2005). *IMF ve dünya bankası'na karşı 10 neden* (Çev. B. Doğan). Metis Yayınları.
- Davenport, M.W.S. (1969). Yardım dağılımı ile ilgili iktisadi siyaset , *İktisadi gelişme ve dış yardım*, İstanbul Üniversitesi Yay., No:1442.
- Ercan, F. (2003). Türkiye'nin kalkınma seçeneklerinin eleştirisi ve alternatif bir çerçeve. *Ekonomik Yaklaşım*, 14 (49), 263-277.
- Ercan, F. & Biçer, Ö. (2005). İktisat ve kalkınma ekonomisi: kalkınma ideolojisinin sosyalizasyonu olarak kalkınma ders kitaplarının eleştirisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 16, (57), 51-102.
- Haniffa, R., Hudaib, M., Karim, M. Nazri A., vd. (2015). Personalisation of power, neoliberalism and the production of corruption <https://core.ac.uk/download/151161463.pdf> (13.12.2024).
- Holloway, J., Zacharakis, J. (2016). The murky waters of neoliberal marketization and commodification on the education of adults in the united states. *European journal for Research on the Education and Learning of Adults* 7 (2), 223-236.
- Jessop, B. (2002). Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. <https://core.ac.uk/download/71877.pdf> (15.12.2024)
- John J. Mearsheimer (2019). Bound to fail: the rise and fall of the liberal international order. *International Security*, 43, (4), 7-50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00342.
- Kart, E. (2013). Sağlıkta dönüşüm' sürecinde performans dayalı ücretlendirmenin hekimler üzerindeki etkileri. *Çalışma ve Toplum*, 3, 103-140.
- Leys, C. (2007). Piyasa ile politika arasında sağlık hizmetlerinin konumu. Üstündağ, N., Ağartan, T. ve Yoltar, Ç. (Ed.), *Avrupa'da ve türkiye'de sağlık politikaları*, İletişim Yayınları.
- Mackintosh, M ve Kovalev, S. (2006). Commercialisation, inequality and transition in health care: the policy challenges in developing and transitional countries. *Journal of International Development*. 18: 387-91.
- Metin B. (2013). Neoliberal yapısal uyum politikalarından dünya bankası'nın yoksulluk sorununa yaklaşımı. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2, 211-234.
- Nunn, A, Price, S. (2004). Managing development: eu and african relations through the evolution of the lomé and cottonou agreements. *Historical Materialism*, 12(4), 203-230.
- Tengilimoğlu, D.(2012). Sağlık hizmetleri pazarlaması, Siyasal Kitabevi.
- Turancı E., Bulut, S. (2016). Neo-liberalizm ve sağlık hizmetlerinin dönüşümü: özel sağlık sektörünün iletişim politikaları üzerine bir analiz. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 43, 40-63.
- Ünlütürk Ulutaş, Çağla (2011). Proleterleşme ve profesyonelleşme tartışmaları ışığında türkiye'de sağlık emek sürecinin dönüşümü, Nota Bene Yayınları.

- Yalçinkaya, M.H., Çılbant, C. ve Yalçinkaya, N. (2012). Küreselleşme ile yeniden şekillenen ulus devlet anlayışı. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 4(8), 2-26.
- Yenimahalle-Yaşar, G. (2011). Sağlıkta neoliberal dönüşüm ve eşitsizliklere etkisi, 3. *Kent ve Sağlık Sempozyumu Eşitsizlikler Kaçınılmaz Mıdır?*, Sempozyum Kitabı, (Ed.) Ekiz Gözler, E., Bursa, Türkiye.
- Wickramasinghe, D. (2015). Getting management accounting off the ground: post-colonial neoliberalism in healthcare budgets. *Accounting and Business Research*, 45(3), 323-355.
- Marois, T. (2013). State-owned banks and development: dispelling mainstream myths. *Occasional Paper No. 21* <https://core.ac.uk/download/19090631.pdf> (16.12.2024).
- <http://ehis.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=bf50e069-687c-4c2d-a294-b2bfc9baa671%40sessionmgr110&vid=1&hid=124>, (12.12.2024).

Sosyal Medyada Dezenformasyonla Mücadelede Yapay Zekâ: Olanaklar ve Sınırlılıklar

Artificial Intelligence in Combating Disinformation on Social Media: Possibilities and Limitations

Ergin SARI

Lecturer Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Audiovisual Techniques and Media Production, Van, Türkiye
Öğretim Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-7956-1390 erginsari@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Sarı, E. (2025). Artificial intelligence in combating disinformation on social media: Opportunities and limitations. *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, 67, 49-61

Sarı, E. (2025). Sosyal medyada dezenformasyonla mücadelede yapay zekâ: Olanaklar ve sınırlılıklar. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 49-61

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 11, 2024/11 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: December 29, 2024/29 Aralık 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 49-61

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ergin SARI).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışma, sosyal medyada yalan haberlerin önlenmesinde yapay zekâ destekli sistemlerin rolünü, sunduğu olanakları ve sınırlılıklarını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Dijitalleşme ve sosyal medya platformlarının yaygınlaşması, bilgiye erişimi kolaylaştırırken aynı zamanda yanıltıcı ve manipülatif içeriklerin geniş kitlelere hızla ulaşmasına da zemin hazırlamaktadır. Yapay zekâ tabanlı makine öğrenimi (ML) ve doğal dil işleme (NLP) teknikleri, dezenformatif içeriklerin tespiti ve yayılmasının engellenmesi için güçlü araçlar sunmaktadır. Ancak, bu sistemlerin uygulanmasında etik, tarafsızlık, şeffaflık eksiklikleri ve yanlış pozitifler gibi önemli sınırlılıklar da öne çıkmaktadır. Çalışmamız, yapay zekâ tabanlı dezenformasyon tespit sistemlerinin sunduğu olanakları ve karşılaştığı etik, sosyal ve teknik zorlukları ele almakta; toplumsal güvenin sağlanması ve bilgi ekosisteminin sürdürülebilirliği için daha şeffaf ve hesap verebilir yapılar geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çalışmanın bulguları, yapay zekânın toplumsal bilgi güvenliği ve doğru bilgiye erişim sağlama açısından önemini ortaya koymakta ve bu teknolojilerin daha sorumlu ve etik bir şekilde geliştirilmesine yönelik öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dezenformasyon, sosyal medya, yapay zekâ, yankı odaları, algoritmalar

Abstract

This study comprehensively examines the role, opportunities and limitations of artificial intelligence-supported systems in preventing fake news in social media. While digitalization and the proliferation of social media platforms facilitate access to information, they also pave the way for misleading and manipulative content to reach large audiences rapidly. Artificial intelligence-based machine learning (ML) and natural language processing (NLP) techniques offer powerful tools for detecting and preventing the spread of disinformative content. However, there are significant limitations in the application of these systems, such as ethics, impartiality, lack of transparency and false positives. Our study explores the opportunities offered by AI-based disinformation detection systems and the ethical, social and technical challenges they face, emphasizing the need to develop more transparent and accountable structures to ensure public trust and sustainability of the information ecosystem. The findings of the study reveal the importance of artificial intelligence for societal information security and access to accurate information, and provide recommendations for more responsible and ethical development of these technologies.

Keywords

Disinformation, social media, artificial intelligence, echo chambers, algorithms.

Giriş

Dijital çağ, bireylerin bilgiye erişiminde devrim niteliğinde değişiklikler yaratmış, ancak bu dönüşüm beraberinde ciddi riskleri de getirmiştir. Sosyal medya platformlarının sağladığı hızlı ve yaygın bilgi paylaşımı, toplumların bilgiye ulaşma biçimlerini kökten dönüştürürken, dezenformasyon gibi küresel düzeyde kaygı uyandıran sorunları da derinleştirmiştir. Manipülatif içeriklerin, toplumsal değerleri, bireysel algıları ve kolektif karar alma süreçlerini etkileme gücü, bu platformları yalnızca iletişim aracı olmaktan çıkarıp karmaşık bir sosyal olgu haline getirmiştir. Bu bağlamda, dezenformasyonun toplumsal yapı üzerindeki etkilerini yalnızca medya okuryazarlığı veya geleneksel doğrulama mekanizmalarıyla kontrol etmek mümkün görünmemektedir. Yapay zekâ tabanlı teknolojiler, dezenformasyonun tespiti ve yayılmasının önlenmesi için umut verici çözümler sunmakla birlikte, bu teknolojilerin uygulanabilirliği hem etik hem de teknik açılardan tartışmalıdır. Sosyal medyada dezenformasyonun etkilerinin ve yapay zekânın bu sorunları azaltmadaki rolünün derinlemesine incelenmesi, dijital çağın toplumsal dinamiklerini anlamak ve daha sağlam çözüm önerileri geliştirebilmek adına kritik bir gerekliliktir.

Dijital devrim; bilgi ve haberlerin üretimi, dağıtımı ve tüketiminde köklü değişiklikler yaratarak, bilginin yayılma hızını ve biçimini radikal şekilde dönüştürmüştür. Bilgiye erişimin demokratikleşmesi olarak görülen bu dönüşüm, özgür bilgi akışını sağlarken aynı zamanda dezenformasyonun hızla yayılmasını kolaylaştırarak toplumsal kutuplaşmayı derinleştirebilmektedir. Sosyal medya platformları, bireylerin bilgiye hızla erişmesini ve paylaşmasını sağlarken aynı zamanda dezenformasyonun yayılması için de elverişli bir ortam sunmaktadır. Dezenformasyon; kasıtlı olarak yanıltıcı ya da tamamen yanlış bilgilerin yayıldığı, genellikle politik, ekonomik veya ideolojik çıkarlar doğrultusunda manipülatif bir araç olarak kullanılan bir olgudur (Tandoc, Lim & Ling, 2018).

Cambridge Analytica skandalı ve COVID-19 pandemisi sırasında yanlış bilgilerin hızla yayılması, dezenformasyonun toplumsal düzeydeki ciddi sonuçlarını açıkça göstermiştir. Cambridge Analytica skandalı, sosyal medya platformu Facebook'tan izinsiz şekilde toplanan milyonlarca kullanıcının kişisel verilerinin, siyasi kampanyalarda manipülatif amaçlarla kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Bu skandal, 2016 ABD Başkanlık Seçimleri ve Brexit referandumu gibi önemli siyasi olaylarda seçmen davranışlarını manipüle ederek, bu olayların sonuçlarını etkilemiştir (M. Figlia vd., 2022). COVID-19 pandemisi süresince sosyal medyada yayılan yanlış bilgiler de toplum sağlığını doğrudan tehdit etmiştir. Aşarların zararlı olduğuna dair yanlış inançlar ve sahte tedavi yöntemleri gibi dezenformatif içerikler, bireylerin sağlık hizmetlerine duyduğu güveni sarsmıştır (Iddianto & Azi, 2022).

Uluslararası savaşlar ve toplumsal olaylar sırasında, dezenformasyonun yayılması önemli ölçüde artmaktadır. Bu tür durumlarda, sosyal medya platformları, yanlış bilgilerin ve propagandaların hızla geniş kitlelere ulaşması için güçlü bir araç haline gelmektedir. Örneğin; devam eden Rusya-Ukrayna savaşı sırasında, dezenformasyon uluslararası kamuoyunu etkilemek için etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Yanıltıcı videolar ve propaganda içerikleri, savaşın gerçekliğini çarpıtarak kamuoyunu yanıltmakta ve savaşın algılanış biçimini manipüle etmektedir (Sharevski vd., 2022). Bu örnekler, dezenformasyonun yalnızca bireyler üzerinde değil, toplumsal ve uluslararası düzeyde de ciddi sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Sosyal medya platformlarının yaygın kullanımı, manipülatif içeriklerin hızla geniş kitlelere ulaşmasını sağlamakta, bu da bilgi kirliliğini artırmaktadır. Yapay zekâ tabanlı çözümler, bu tür dezenformasyonu tespit etmek ve yayılmasını önlemek için kritik bir rol oynamaktadır. Ancak, bu süreçte teknik sınırlamalar ve etik zorluklar önemli engeller oluşturmaktadır (Chen vd., 2022). Sosyal medyanın algoritmik yapısı, kullanıcıların ilgi alanlarına uygun içeriklerle daha sık karşılaşmalarını ve bu içeriklerle etkileşimlerini artırmalarını sağlamaktadır. Bu durum, *yanlı odaları* (*echo chambers*) ve *bilgi balonları* (*filter bubbles*) yaratarak yanlış bilgilerin daha da güçlenmesine ve yayılmasına zemin hazırlamaktadır. Algoritmalar, kullanıcıların önceki etkileşimlerine dayanarak benzer içerikler önerir, bu da kullanıcıların yalnızca belirli bir perspektif veya doğruluk derecesine sahip içeriklerle karşılaşmasına neden olabilir. Böylece, dezenformasyon hem bireylerin algılarını şekillendirmekte hem de toplumsal kutuplaşmayı artırmaktadır.

Bu bağlamda, yapay zekânın dezenformasyon akışlarını belirleme ve engelleme kapasitesi kritik bir önem taşımaktadır. Büyük veri analizi yetenekleri sayesinde yapay zekâ, kullanıcı davranışlarını ve içerik yayılımını inceleyerek yalan haberlerin tespiti ve önlenmesi sürecinde merkezi bir rol üstlenebilir. Özellikle doğal dil işleme (*Natural Language Processing - NLP*) ve makine öğrenimi (*Machine Learning - ML*) gibi teknolojiler, haber metinlerini analiz ederek içerikteki tutarsızlıkları, manipülatif dilleri ve güvenilir olmayan kaynakları tespit edebilme potansiyeline sahiptir (Shu vd., 2017). Bu ileri teknolojiler, sosyal medya platformlarında yalan haberlerin hızlı bir şekilde tanımlanmasını sağlayarak zararlı içeriklerin yayılmasını engellemede etkili bir araç olarak kullanılabilir. Facebook, X (Twitter) ve YouTube gibi platformlar, yapay zekâ destekli araçları kullanarak zararlı veya yanlış bilgi içeriklerini tespit etmeye ve yayılmalarını sınırlamaya çalışmaktadır (Vosoughi, vd., 2018). Bu platformlar, kullanıcıların karşılaştıkları içeriklerin doğruluğunu artırmak için çeşitli doğrulama ve filtreleme

mekanizmaları geliştirmektedir. Ancak, yapay zekânın yalan haberle mücadelede sunduğu olanaklar sadece teknik çözümlerle sınırlı değildir. Bu mücadele biçimi etik ve sosyal zorlukları da beraberinde getirmektedir. Yapay zekâ algoritmalarının tarafsızlık eksikliği, yanlış pozitif sonuçlara (örneğin, doğru haberlerin yalan olarak etiketlenmesi) yol açabilir. Bu durum, ifade özgürlüğü ve sansür arasındaki dengeyi tartışmaya açmaktadır. Yapay zekâ sistemlerinin bu bağlamda nasıl yönlendirileceği, hangi kriterlere göre çalışacağı ve karar mekanizmalarının nasıl şeffaflaştırılacağı gibi önemli etik sorunlar da ortaya çıkmaktadır (Brennen vd., 2020).

Yukarıdaki bilgilere ek olarak sosyal medyayla birlikte gelişim gösteren bir başka unsur vatandaş gazeteciliğidir. Vatandaş gazeteciliği, bireylerin sosyal medya üzerinden profesyonel gazetecilere benzer şekilde haber paylaşma potansiyelini ifade etmektedir. Vatandaş gazeteciliği, demokratikleşme açısından bilgiye erişimde büyük bir fırsat sunsa da doğrulama süreçlerinin eksikliği ve etik sorunlar nedeniyle yanlış bilgilerin yayılmasına zemin hazırlamaktadır. Vatandaş gazeteciliği, özellikle kriz anlarında hızlı bilgi aktarımı sağlasa da doğruluğu teyit edilmemiş bilgilerin yayılması, toplumsal yanlış anlamalara ve karar verme süreçlerinde yanıltıcı etkilere neden olmaktadır. Bu bağlamda, vatandaş gazeteciliğinin etik sorumlulukları ve doğrulama süreçleri eksikliği de ciddi bir sorunlar teşkil etmektedir.

Bu çalışma, yapay zekânın sosyal medyada dezenformasyonun tespiti ve önlenmesindeki rolünü, sunduğu olanaklar ve karşı karşıya olduğu sınırlılıklarla birlikte incelemeyi amaçlamaktadır.

1. Dezenformasyon ve Sosyal Medya

Dezenformasyon, kasıtlı olarak yanlış veya yanıltıcı bilgilerin yayılması olarak tanımlanır ve genellikle toplumu manipüle etmek veya kamuoyunu yanıltmak amacı taşır. Dezenformasyon, yalnızca bireysel yanlış bilgilendirme değil aynı zamanda toplumsal düzeyde algı yönetimini hedefleyen geniş çaplı bir stratejidir. Bu bağlamda Claire Wardle ve Hossein Derakhshan'a (2017) göre dezenformasyonun genel anlamda üç türü bulunmaktadır:

1. *Dezenformasyon (Disinformation)*: Kasıtlı olarak yanlış veya yanıltıcı bilgilerin yayılmasıdır ve genellikle manipülatif amaçlarla kullanılır.
2. *Mezenformasyon (Misinformation)*: Yanlış olan ancak kasıt içermeyen bilgi yayılımını ifade eder. Bilginin doğru sanılarak paylaşılması durumunu kapsar.
3. *Malenformasyon (Malinformation)*: Bilginin doğru olması ancak zarar verme amacıyla, manipülatif bir şekilde paylaşılmasıdır.

Bu üç kavram, bilgi akışında doğruluk kadar niyetin de önem taşıdığını göstermektedir. Dezenformasyon kasıtlı olarak yanıltma amacı güderken, mezenformasyon bilgi yanlış olsa da niyetin kötü olmadığı, genellikle bilgisizlikten kaynaklanan bir bilgi yayılımıdır. Malenformasyon ise doğru bilginin kötü niyetle, manipülatif veya zarar verme amacıyla kullanılmasıdır. Bu ayrımlar, özellikle sosyal medya ve çevrimiçi platformlarda, bilginin neden ve nasıl yayıldığını anlamak açısından kritik öneme sahiptir.

Bektaş da (2002) dezenformasyonu, kitle iletişim araçlarının özellikle kriz dönemlerinde kara propaganda amacıyla yanlış bilgi yaymak için kullanılması olarak tanımlar. Bu anlamda dezenformasyon, bilgi asimetrisi yaratır ve genellikle kriz dönemlerinde toplumsal kaosa yol açar.

Sosyal medya, dezenformasyonun hızla yayılmasına olanak sağlayan en etkili platformlardan biridir. Algoritmalar, kullanıcıların ilgisine göre içerikleri öne çıkararak, yankı odaları ve bilgi balonları oluşturur. Bu, kullanıcıların yalnızca kendi inançlarını destekleyen bilgilere maruz kalmasına ve farklı görüşlere erişimin kısıtlanmasına yol açar. Vosoughi ve arkadaşları (2018), sosyal medya üzerinde yanlış bilgilerin doğru bilgilere göre çok daha hızlı yayıldığını ve daha geniş kitlelere ulaştığını belirtmektedir. Bu durum nihayetinde toplumsal güvensizlik ve kutuplaşmayı derinleştirmektedir.

Sosyal medya, anonimlik ve hız faktörleriyle, doğruluk kontrolü yapılmadan bilgi paylaşımını kolaylaştırır. Erkan ve Ayhan (2018), sosyal medya platformlarının bu özelliğinin, dezenformasyonun yayılması için elverişli bir zemin hazırladığını ve kullanıcıların bilgi doğrulama süreçlerini zorlaştırdığını vurgulamaktadırlar. Örneğin; pandemi dönemi, dezenformasyonun etkisinin en belirgin olduğu dönemlerden biri olmuştur. COVID-19 sırasında sosyal medya, aşı karşıtlığı gibi yanlış bilgilerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Akyüz, 2021). Bu dönemde, doğru bilgiye ulaşmanın zorlukları ve halkın sağlık konularında yanlış yönlendirilmesi, dezenformasyonun ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermiştir. Eroğlu (2023) ise sosyal medyada dezenformasyonun, özellikle seçim dönemlerinde toplumsal algıyı ve seçmen davranışlarını manipüle etmek için kullanıldığını, bu süreçte bilgi kirliliğinin seçmenlerin doğru karar vermesini zorlaştırdığını ifade etmektedir.

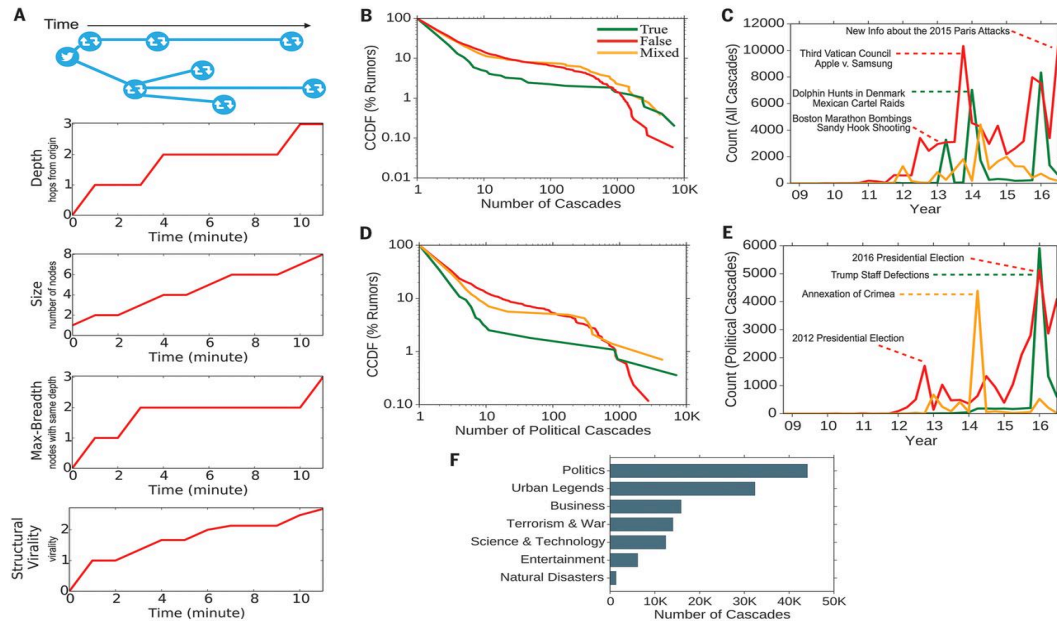
2. Sosyal Medya Platformlarında Dezenformasyonun Dinamikleri: Yankı Odaları ve Algoritmaların Rolü

Sosyal medya platformları, bilgi akışını hızlandırma ve geniş kitlelere erişme kapasiteleriyle modern iletişim ekosisteminin temel unsurları haline gelmiştir. Ancak platformların bu özellikleri aynı zamanda dezenformasyonun yayılmasında da kritik bir rol oynamaktadır. Dezenformasyonun yayılma mekanizmaları arasında yankı odaları ve algoritmaların oynadığı rol özellikle dikkat çekicidir. Sosyal medya platformları, bilgi akışını hızlandırmak ve kullanıcıların ilgisini çekmek amacıyla algoritmalar kullanır. Bu algoritmalar, kullanıcıların geçmiş davranışlarına dayanarak içerikleri kişiselleştirir, böylece yankı odaları ve filtre balonları oluşur. Yankı odaları, kullanıcıların yalnızca kendi inançlarını ve görüşlerini destekleyen içeriklerle etkileşimde bulunduğu, farklı bakış açılarına kapalı bir bilgi ekosistemi yaratır (Pariser, 2011). Bu durum, bireylerin sadece belirli bir perspektiften bilgi almasına ve diğer alternatif bilgilere ulaşmalarının zorlaşmasına neden olur (Ertürk, 2020).

Algoritmaların dezenformasyon üzerindeki etkisi, yanlış bilgilerin daha hızlı ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlar. Vosoughi ve arkadaşları (2018) tarafından yapılan bir çalışma, sosyal medyada yanlış bilgilerin doğru bilgilere göre daha hızlı yayıldığını ve daha geniş bir kitleye ulaştığını ortaya koymuştur. Özellikle çarpıcı ve duygu yüklü dezenformatif içerikler, kullanıcıların dikkatini daha fazla çektiği için algoritmalar tarafından daha çok öne çıkarılmaktadır. Bu durum, toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmekte ve demokratik süreçlere zarar verebilmektedir.

Tablo 1.

Söylenti şelalesi: Sosyal medyada doğru ve sahte haberlerin yayılma hızları, derinlikleri ve etkileri

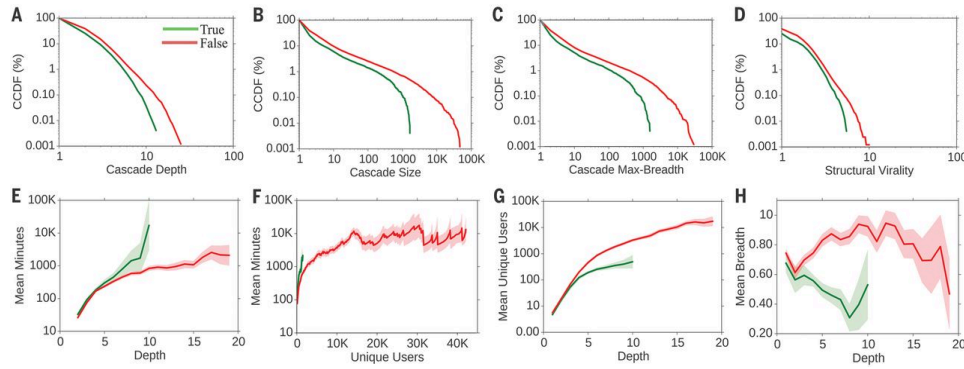

(Vosoughi vd., 2018)

Vosoughi ve arkadaşlarının (2018) çalışmasında yer alan bu tablo, sosyal medyada doğru ve sahte haberlerin yayılma hızlarını, derinliğini ve genişliğini kıyaslamalı olarak ortaya koymaktadır. Verilere göre, sahte haberler doğru haberlerden daha hızlı, daha derin ve daha geniş bir kitleye ulaşmaktadır. Özellikle B ve D grafiklerinde görüldüğü üzere sahte haberlerin cascade (yayılım) sayısı ve derinliği, doğru haberlere kıyasla belirgin şekilde daha yüksektir. C ve E grafiklerinde belirli olaylar (örneğin seçimler veya büyük krizler) etrafında sahte haberlerin yoğunlaştığı yani bu dönemlerde yanlış bilgilerin yayılma hızının arttığı dikkat çekmektedir. F grafiği ise, sahte haberlerin en çok siyaset, kentsel efsaneler ve iş dünyası gibi konular etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu bulgular, sahte haberlerin doğru haberlerden daha fazla dikkat çektiğini ve sosyal medya algoritmalarının bu tür içerikleri öne çıkarma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Yine sözü edilen çalışmada yer alan başka bir tabloda ise sahte ve doğru haberlerin sosyal medyada yayılma dinamiklerini ayrıntılı olarak şu şekilde karşılaştırmaktadır:

Tablo 2.

Doğru ve yanlış söylenti basamaklarının tamamlayıcı kümülatif dağılım fonksiyonları

(Vosoughi vd., 2018)

Tablo 2’de yer alan grafiklere göre, sahte haberler, yayılma derinliği ve boyutu açısından daha yüksek değerlere ulaşmakta yani daha fazla kişi ve daha derin katmanlara yayılmaktadır. Ayrıca, yapısal virallik ve maksimum genişlik açısından da sahte haberlerin doğru haberlerden daha geniş bir alanda ve daha uzun süre boyunca dolaşımında kaldığı gözlemlenmektedir. Bu eğilim, sahte haberlerin sosyal medya platformlarında doğru bilgilere kıyasla daha hızlı, daha geniş kitlelere yayıldığını ve kullanıcılar arasında daha kalıcı bir etkileşim yarattığını göstermektedir.

Yankı odaları (echo chambers) da bireylerin kendi inançlarını sürekli pekiştiren bir çevrede kalmalarına neden olarak, toplumsal kutuplaşmayı artırır. Bu durum, bireylerin yanlış bilgileri daha kolay kabul etmesine ve bu bilgileri doğru gibi paylaşmasına yol açar (Sunstein, 2001). Bu süreçte, sosyal medya platformlarının tasarımı ve işleyişi, dezenformasyonun geniş çapta ve hızla yayılmasını kolaylaştırır. Dezenformasyonun sosyal medya aracılığıyla yayılması, sadece bireysel bilgi alımını değil toplumsal yapıyı ve demokratik süreçleri de etkiler. Bilgi kirliliği, bireylerin doğru karar vermesini zorlaştırır ve kamuoyunun yanlış yönlendirilmesine yol açar. Narin (2018) ve Açıkgoz & Sarı (2021), bu süreçlerin toplum üzerindeki etkilerini detaylandırarak, dezenformasyonun demokratik yapılar üzerindeki tehditlerini vurgulamaktadırlar.

Türkiye’de dezenformasyon ile mücadelede gönüllülük esasıyla çalışan ve bu konuda düzenli aralıklarla raporlar hazırlayan teyit.org’un 2023 Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Seçimleri sürecine dair raporu, seçim döneminde sosyal medya platformlarında yayılan dezenformatif içeriklerin niteliğini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Raporda, özellikle sosyal medyada hızla yayılan ve toplumun büyük kesimlerine ulaşan yanlış bilgilerin seçmen davranışları üzerindeki potansiyel etkileri analiz edilmiştir. Seçim sürecinde sosyal medyadaki haber akışının derinlemesine çözümlendiği raporda, ‘deepfake’ gibi ileri seviyede manipülasyon teknikleri yerine daha basit dijital montaj ve yanıltıcı içerik üretim teknikleri olan ‘cheapfake’ yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Teyit.org’un raporunda ayrıca bu tür içeriklerin sosyal medya aracılığıyla hızlı yayılım göstererek toplumsal kutuplaşmayı artırdığı ve seçmenlerin karar alma süreçlerini etkilediği vurgulanmaktadır. Teyit.org’un bu raporu, sosyal medya ve geleneksel medya kanallarında dezenformasyonun yayılım hızına dair veri sağlarken, dezenformasyonla mücadele kapsamında yapay zekâ destekli teknolojilerin eksikliklerini de gözler önüne sermektedir. Sözü edilen rapor, Türkiye’deki seçim sürecinde sıkça rastlanan dezenformatif içerik türlerini sınıflandırarak, bu içeriklerin toplum üzerinde yaratabileceği riskleri detaylandırmaktadır. Derin analizlere yer verilen raporda; ‘cheapfake’ içeriklerin, ileri düzey teknik gerektirmeden, basit montaj veya bağlamdan koparılmış görüntü ve videolarla oluşturulmasının, bunların hızlıca üretilip yayılmasını kolaylaştırdığı vurgulanmaktadır. Raporda, bu içeriklerin seçmenlerin düşüncelerini şekillendirme potansiyeline sahip olduğu ve sosyal medya algoritmaları sayesinde geniş kitlelere hızla ulaştığına vurgu yapılmaktadır. Teyit.org’un detaylı çalışmasında yapay zekânın dezenformasyonla mücadeledeki yetersizlikleri de ele alınarak, toplumun yanıltıcı içeriklere karşı daha savunmasız hale geldiğinin altı çizilmektedir (Teyit.org, 2023).

3. Yapay Zekâ Tabanlı Dezenformasyon Tespit Yöntemleri

Yapay Zekâ, dezenformasyonun tespit edilmesi ve yayılmasının önlenmesi sürecinde kritik bir araç haline gelmiştir. Bu teknoloji, büyük veri setlerini analiz ederek yanlış bilgileri tanımlayabilir ve doğru bilgi akışını destekleyebilir. Makine öğrenimi, doğal dil işleme ve OLAP (Online Analytical Processing) küpü gibi yöntemler, sosyal medya platformlarında dolaşan içerikleri analiz ederek dezenformasyonun etkili bir şekilde tespit edilmesine yardımcı olabilir.

3.1. Makine Öğrenimi Tekniği

Makine öğrenimi (machine learning), dezenformasyonun tespitinde yaygın olarak kullanılan bir teknolojidir. Bu yöntem, büyük veri setlerinden öğrenme yaparak dezenformatif içeriği tespit eder. Makine öğrenimi algoritmaları, haber metinlerinin dil özelliklerini analiz ederek yanlış bilgiyi ayırt eder. Kai Shu ve arkadaşlarının (2017) çalışması, sosyal medya platformlarında dezenformasyon tespiti için kullanılan veri madenciliği yöntemlerini detaylandırmıştır. Bu çalışma, makine öğreniminin

dezenformasyonun dilsel ve içeriksel kalıplarını nasıl öğrendiğini göstermektedir. Michat Choraś ve arkadaşları da (2020), makine öğreniminin sahte haberlerin tespitinde etkin bir araç olduğunu vurgulamış ve bu alandaki mevcut teknikleri incelemiştir. Araştırma, sahte haberlerin yayılmasını önlemek için kullanılan makine öğrenimi metodolojilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmekte ve özellikle, algoritmaların verimliliğini artırmak için farklı tekniklerin entegrasyonuna dikkat çekmektedir. Michail Tsikerdekis ve Şerali Zeadally (2023), derin öğrenme yöntemlerini incelemiş ve bu teknolojilerin dezenformasyon tespitindeki etkinliğini ele almıştır. Derin öğrenme modelleri makine öğreniminin alt dalıdır ve karmaşık dil yapılarının anlaşılmasında ve manipülatif içeriklerin tespitinde önemli avantajlar sunmaktadır. Çalışmada, derin öğrenmenin özellikle hızlı değişen dezenformasyon biçimlerini tespit etmede nasıl etkili olduğu vurgulanmıştır.

3.2. Doğal Dil İşleme Teknikleri (NLP)

Doğal Dil İşleme (NLP) teknikleri, dezenformasyonun tespitinde giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Bu teknikler, metinlerdeki dil yapısını ve içerik özelliklerini analiz ederek, yanlış bilginin tespitine olanak tanır. NLP, denetim süreçlerinde büyük hacimli verilerin hızlı ve doğru bir şekilde analiz edilmesini sağlar. NLP, makinelerin insan dilini doğal olarak anlamasını sağlayan bir yapay zekâ teknolojisidir ve konuşma kalıplarını, söz dizimi yapılarını ve sözcük anlamlarını analiz ederek bilgisayarların insan dilleriyle etkileşim kurmasına olanak tanır (Merter & Özer, 2023, s. 273).

NLP yöntemi ile dezenformasyonun tespit edilebileceğini ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Katrina J. Ward ve arkadaşlarının (2022) çalışmaları, NLP'nin retorik araçları kullanarak dezenformasyonu nasıl tespit edebileceğini göstermektedir. Boris A. Galitsky (2015) ise, web madenciliği ve dil teknolojisini entegre ederek, metinlerin anlamsal yapılarını karşılaştırma yoluyla dezenformasyonun tespitine odaklanmıştır. Bu yöntem, sosyal ağ analizleriyle birlikte çalışarak dezenformatif içeriklerin daha geniş bağlamlarda tanımlanmasına imkân sağlamaktadır. Başka bir çalışmada da Haidar Rasyid ve arkadaşları (2023), 2024 Endonezya Cumhurbaşkanlığı Seçimleri sırasında Twitter'da yayılan dezenformasyonu tespit etmek amacıyla NLP tabanlı IndoBERT modelini kullanmışlardır. Araştırma, geleneksel makine öğrenimi teknikleri ile modern dönüştürücü tabanlı modelleri karşılaştırmış ve IndoBERT'in, %95 doğruluk oranıyla diğer modelleri geride bırakarak, dezenformasyon tespiti için en etkili model olduğunu göstermiştir. Çalışma, NLP'nin, sosyal medya platformlarında yayılan yanıltıcı içerikleri tanımlama ve dezenformasyonun yayılmasını önleme potansiyelini vurgulamaktadır.

Yukarıdaki çalışmalarda da görüleceği gibi, Doğal Dil İşleme teknikleri, dezenformasyonun tespitinde ve yayılmasının önlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu teknikler, metinlerdeki dilsel ve anlamsal tutarsızlıkları belirleyerek, yanıltıcı içeriklerin hızla ve etkin bir şekilde tespit edilmesini sağlar. Sosyal medya gibi yoğun bilgi akışının olduğu platformlarda, NLP'nin sağladığı bu avantajlar, doğru bilgiye erişimi kolaylaştırarak toplumsal bilgi güvenliğini artırmakta ve dijital bilgi ortamının daha güvenilir bir hale gelmesine katkıda bulunmaktadır.

Bu iki tekniğin yanı sıra, OLAP (*Online Analytical Processing*) teknolojisi de dezenformasyonun çok boyutlu analizi için güçlü bir araç sunmaktadır. OLAP küpleri; zaman, yer ve içerik gibi farklı boyutlardan veri analizini mümkün kılarak dezenformatif içeriklerin kaynağını ve yayılma dinamiklerini daha derinlemesine inceleme imkânı tanır. Çimen ve Yüksel (2018), OLAP sistemlerinin hızlı veri analizi ve özetleme özellikleri sayesinde özellikle büyük ölçekli veri kümelerinde hızlı ve doğru sonuçlar ürettiğini vurgulamışlardır. Dolayısıyla, bu tür teknolojiler, yapay zekâ tabanlı dezenformasyon tespit sistemlerinin etkisini artırmak için kullanılabilir.

3.3. Yapay Zekânın Dezenformasyon Tespitindeki Başarı Örnekleri

Yapay zekâ, dezenformasyonun tespitinde ve yayılmasının önlenmesinde önemli başarılar elde ederek, bilgi ekosisteminin güvenilirliğini artırmada kilit bir rol oynamaktadır. Gelişmiş algoritmalar ve modeller, sosyal medya platformlarında hızla yayılan yanlış bilgileri tespit ederek, kriz dönemlerinde kamuoyunun doğru bilgilendirilmesini sağlamaktadır. Özellikle, seçim süreçleri ve sağlık krizleri gibi hassas dönemlerde, yapay zekâ tabanlı sistemler doğru bilgiyi öne çıkararak yanıltıcı içeriklerin etkisini minimize etmektedir. Bu başarılar, teknolojinin toplumsal bilgilendirme süreçlerinde etkinliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Justina Mandravickaite ve arkadaşları (2023), dezenformasyonu izlemek ve analiz etmek için geliştirdikleri gösterge panosunda, RoBERTa modeliyle sahte haberlerin sınıflandırılmasını sağlamışlardır. Bu sistem, görsel analiz araçlarıyla birleştirilen çeşitli analitik araçlarla dezenformasyonun daha etkili bir şekilde izlenmesine olanak tanımaktadır. Bu çalışma, yapay zekânın büyük veri setlerini işleyerek dezenformatif içerikleri hızlı ve doğru bir şekilde tespit etme kapasitesini göstermiştir. Bandi Sravani Reddy ve A.P. Siva Kumar (2023) ise, sahte haberlerin tespitinde çok modellenli bir yaklaşım tekniği kullanmışlardır. Araştırmacılar sahte haberlerin tanımlanmasında çok alanlı görsel veri bilgilerinden yararlanmak için makine öğrenimini, görseldeki metnin tanımlaması için de OCR (Optical Character Recognition) yöntemlerini bir arada kullanmış ve

%97 doğruluk oranıyla etkili sonuçlar elde etmişlerdir. Bu yaklaşım, metinsel ve görsel içeriklerin birlikte analiz edilmesinin dezenformasyon tespitini nasıl geliştirdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Himanshi Rathore'nin (2021), COVID-19 pandemisi sırasında halk arasında yayılan yanlış bilgilerin tespitini hedefleyerek geliştirdiği yapay zekâ destekli sahte haber tespit programı da bu alandaki başarılı çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Program, kullanıcıların doğru bilgiyi yanlış olandan ayırt etmesini sağlayarak halk arasında paniği azaltmayı ve yanlış bilginin yayılmasını önlemeyi amaçlamıştır. Çalışma, özellikle sağlık krizleri gibi acil durumlarda yapay zekâ tabanlı araçların ne kadar etkili olabileceğini göstermektedir.

Raquiba Sultana ve Tetsuro Nishino (2022) ise, dönüştürücü tabanlı ve topluluk modeliyle sosyal medyada dezenformasyonu %97 doğruluk oranıyla tespit eden bir sistem geliştirmiştir. Model, yüksek F1 skoru ile doğru bilgi tanımlama sürecinde önemli bir başarı sağlamıştır. Bu çalışma, yapay zekâ modellerinin, özellikle sosyal medya platformlarında yayılan yanlış bilgilere karşı nasıl etkili bir çözüm sunduğunu gözler önüne sermektedir.

4. Yapay Zekânın Dezenformasyonla Mücadeledeki Sınırlılıkları

Yapay zekâ, dezenformasyonun tespitinde önemli bir araç olarak kullanılmasına rağmen, bu teknolojinin uygulanmasında ciddi etik ve operasyonel sınırlılıklar bulunmaktadır. Etik ve tarafsızlık sorunları, yapay zekâ algoritmalarının eğitildiği veri setlerindeki önyargılardan kaynaklanır ve bu, belirli grupların sistematik olarak yanlış değerlendirilmesine yol açabilir. Örneğin, sosyal medyada yayılan içeriklerin otomatik olarak sınıflandırılması sırasında, hassas gruplar veya konular yanlışlıkla dezenformatif olarak etiketlenebilir, bu da toplumsal eşitlik ve ifade özgürlüğü üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir.

Yanlış pozitifler (*false positives*) ve içerik denetimi (*content moderation*) konuları da yapay zekâ tabanlı sistemlerin karşılaştığı diğer önemli sınırlılıklardır. Doğru bilgilerin yanlış bir şekilde dezenformatif olarak işaretlenmesi, bilginin serbest dolaşımını kısıtlayabilir ve kullanıcıların güvenini sarsabilir. Bu tür hatalar, özellikle politik veya sosyal olarak hassas içeriklerde, sansür ve bilgiye erişim konusunda ciddi tartışmalara yol açabilir. Bunun yanı sıra, yapay zekâ algoritmalarının karar alma süreçlerindeki şeffaflık eksikliği, kullanıcıların bu sistemlere olan güvenini azaltabilir. Şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliği, toplumsal düzeyde bilgi güvenliğine yönelik kaygıları artırır ve bu teknolojilere duyulan güvensizliği pekiştirir. Dolayısıyla, yapay zekâ sistemlerinin daha adil, şeffaf ve hesap verebilir bir şekilde geliştirilmesi, dezenformasyonla mücadelede etik sorunların üstesinden gelmek için hayati önem taşımaktadır.

4.1. Etik ve Tarafsızlık Sorunları

Yapay zekâ, dezenformasyonla mücadelede güçlü bir araç olmasına rağmen, etik ve tarafsızlık konularında önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Nimesh Gupta (2023), yapay zekâ sistemlerinin adalet ve tarafsızlıkla ilgili sorunlarını ele alır ve bu sistemlerin genellikle toplumsal önyargıları yansıttığını belirtir. Gupta, bu önyargıların özellikle veri setlerinin dengesizliği ve algoritmaların geliştiricilerinin bilinçsiz veya bilinçli taraflılıkları nedeniyle ortaya çıktığını vurgulamakta ve yapay zekâ uygulamalarında adil sonuçlar elde etmek için şeffaflık ve hesap verebilirliğin artırılması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca, Gupta, adil algoritmalar geliştirmenin, kullanıcı güvenini artırmanın ve etik uygulamaları teşvik etmenin yollarını detaylandırmaktadır.

Mengyi Wei ve Zhixuan Zhou (2022) ise, yapay zekâ sistemlerinin etik sorunlarını daha geniş bir çerçevede ele alır ve bu teknolojilerin gerçek dünyadaki uygulamalarında ortaya çıkan problemlere dikkat çeker. Adı geçen araştırmacılar özellikle, ırk ayrımcılığı ve toplumsal eşitsizlikleri artırabilecek algoritmaların, kullanıcıların güvenini sarsabileceğini ve toplumsal huzursuzluğa neden olabileceğini tartışırlar. Wei ve Zhou, etik rehberlerin sınırlılıklarını vurgulayarak, daha etkili bir yapay zekâ etiği uygulaması için pratik bir taksonomi önerirler. Buna göre bu taksonomi, etik sorunların sınıflandırılmasına ve bunlara yönelik çözümlerin geliştirilmesine katkıda bulunabilir.

Bernd Stahl (2021) da SHERPA projesinden elde edilen bulgularla yapay zekânın gelişimi ve kullanımındaki etik endişeleri detaylandırmaktadır. Stahl, yapay zekâ teknolojilerinin toplumsal etkilerini analiz ederken, bu sistemlerin şeffaflık eksikliğinin ve hesap verebilirlik sorunlarının, kullanıcıların güvenini nasıl etkilediğini tartışmaktadır. Ayrıca, yapay zekânın etik açıdan daha sorumlu bir şekilde geliştirilmesi için öneriler sunan Stahl, bu süreçlerin yalnızca teknik düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal ve politik düzeyde de ele alınması gerektiğini savunmaktadır.

Dolayısıyla yapay zekâ, dezenformasyonla mücadelede güçlü bir araç olmakla birlikte, etik ve tarafsızlık sorunları, bu teknolojinin güvenilirliği açısından ciddi bir endişe yaratmaktadır. Yapay zekâ sistemlerinin toplumsal önyargıları yansıtmaya eğilimi, özellikle veri setlerinin dengesizliği ve algoritma geliştiricilerinin farkında olmadan ya da bilinçli bir şekilde bu

önyargılara katkı sunmasıyla daha da belirgin hale gelmektedir. Bu durum, yapay zekânın yalnızca teknik bir araç olarak değil, aynı zamanda etik ilkelere uyum sağlaması gereken bir yapı olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

4.2. Yanlış Pozitifler (false positives) ve İçerik Denetimi (content moderation) Sorunları

Yapay zekâ tabanlı dezenformasyon tespit sistemlerinde karşılaşılan en yaygın sınırlılıklardan biri olan yanlış pozitifler (false positives), doğru içeriklerin yanlışlıkla dezenformatif olarak sınıflandırılması durumudur. Yanlış pozitiflerin yaygınlaşması, bilgiye erişim özgürlüğünü kısıtlayabilir ve kullanıcıların bu sistemlere olan güvenini zedeleyebilir. Divya Tiwari ve Surbhi Thorat (2021), mevcut sahte haber tespit modellerinde yanlış alarm oranlarının yüksekliğine dikkat çekerek, sosyal bağlam ve içerik analizine dayalı yeni sınıflandırma yaklaşımlarının yanlış pozitifleri azaltmada daha etkili olduğunu belirtmektedir.

Yanlış pozitiflerin kullanıcı algısı ve bireysel inançlardan nasıl etkilendiğine dair detaylı bir analiz sunan Marco Hameleers (2023), yanlış pozitiflerin, içeriğin yanlış ve manipülatif algılanmasından kaynaklanabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Hameleers, yanlış pozitiflerin yalnızca algoritmik sınırlılıklarla değil, aynı zamanda bireysel önyargılar ve algısal yanlışlarla da şekillendiğini söylemektedir.

Dezenformasyon stratejileri arasında 'falsification' (gerçeği çarpıtma veya sahte bilgi üretme) ve 'misleading' (yanıltıcı yönlendirme veya manipülasyon) gibi yanıltma stratejilerinin rolünü değerlendiren Svitlana Volkova ve Jae-wook Jang'a (2018) göre, yanlış pozitifler özellikle manipülatif yanıltma (misleading) stratejilerinde daha sık meydana gelmektedir. Volkova ve Jang, manipülatif içeriklerin tespitinde ortaya çıkan yanlış pozitif oranlarının, kullanıcı algısına göre değişen stratejik içeriklerle baş etmede daha yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Buna ek olarak, Niall Conroy, Victoria L. Rubin ve Yimin Chen (2015)'in çalışmalarında ise, yanlış pozitiflerin içerik çeşitliliği ve karmaşıklığından kaynaklanan teknik zorlukları artırdığı belirtilmektedir. Sosyal medya ve çevrimiçi platformlardaki sahte haberlerin otomatik tespiti üzerine odaklanan çalışma, sosyal medya platformlarındaki içerik türlerinin çok yönlülüğünün yanlış pozitif oranlarını artırabileceğini ve algoritmaların bu karmaşıklık karşısında sınırlılıklarla karşılaştığını ortaya koymaktadır.

Yanlış pozitifler, yalnızca algoritmik sınırlamalardan değil, aynı zamanda kullanıcı algıları ve dezenformasyon stratejilerinin çeşitliliği gibi daha karmaşık etkenlerden de etkilenmektedir. Bireylerin kişisel inançları ve dünya görüşleri, içeriklerin yanlış sınıflandırılmasına zemin hazırlayabilirken, dezenformasyon stratejilerinin 'falsification' (gerçeği çarpıtma) ve 'misleading' (yanıltıcı yönlendirme) gibi karmaşık biçimleri, bu hataların ortaya çıkmasını daha da kolaylaştırmaktadır. Özellikle, manipülatif içerikler ve sosyal bağlamdan bağımsız değerlendirilen bilgi parçaları, algoritmaların yanlış payını artırmaktadır.

Bu doğrultuda, yanlış pozitif oranlarını minimize etmek amacıyla, yapay zekâ tabanlı sistemlerin yalnızca veri odaklı değil, aynı zamanda sosyal bağlamı anlamlandırmaya yönelik çok yönlü yaklaşımlar geliştirmesi gereklidir. Kullanıcıların bilgiye serbest erişimini sınırlamadan, doğru ve yanlış bilgiyi daha hassas bir şekilde ayırt edebilen algoritmaların geliştirilmesi hem toplumsal güveni artıracak hem de dezenformasyonla mücadelede daha etkin sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır.

4.3. Şeffaflık, Hesap Verebilirlik ve Toplumsal Etkiler

Yapay zekâ sistemlerinin toplumsal kabul görmesi ve kullanıcı güvenini sağlaması, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin Ida Varošaneć (2022), Avrupa Birliği yapay zekâ düzenlemeleri kapsamında şeffaflık yükümlülüklerinin net bir şekilde belirlenmesinin, bireylerin haklarını koruma ve şirketlerin suistimal riskini azaltma açısından kritik olduğunu vurgulamaktadır. Bu şeffaflık ilkeleri, kullanıcıların yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerini anlamalarına olanak tanır ve demokratik hakların korunmasına katkıda bulunur.

Martha C. Correa, Moreno ve Gina L. González Castro (2023), şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliklerinin, toplumdaki güven duygusunu zayıflattığını ve bunun yapay zekâ sistemlerinin toplumsal etkilerini olumsuz etkileyebileceğini belirtmektedir. Buna göre, yapay zekâ tabanlı sistemlerin şeffaflık politikaları ve hesap verebilirlik standartları geliştirilmediği sürece, özellikle kırılgan gruplar yanlış bilgilendirilmekte ve dolayısıyla dezenformasyon riskine daha fazla maruz kalmaktadırlar. Correa ve González, toplumun bilgiye erişim ve sistem işleyişi hakkında daha fazla bilgiye sahip olmasının, güven ilişkisini güçlendireceğini de savunmaktadırlar.

Kashyap Haresamudram, Stefan Larsson ve Fredrik Heintz (2023) ise, yapay zekâ şeffaflığının algoritmik, etkileşimsel ve toplumsal olmak üzere üç düzeyde ele alınması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Araştırmacılar bu üçlü modelin, şeffaflığın hem sistem içi işleyişi hem de kullanıcı etkileşimlerini iyileştirebileceğini ve toplumsal etkilerin daha kapsamlı anlaşılmasını

sağlayabileceğini vurgulamışlardır. Çalışma, şeffaflık kavramının parçalı bir şekilde ele alınmasının sosyal etkileri zayıflattığını, bütüncül bir yaklaşımın ise güvenilirliği artıracağını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmalar, yapay zekâ tabanlı sistemlerin şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliklerinin, kullanıcı güvenini zayıflattığını ve toplumsal etkilerini sınırlandırdığını göstermektedir. Özellikle dezenformasyonla mücadelede, yapay zekâ algoritmalarının işleyişini ve karar alma süreçlerini açıklığa kavuşturmak, bu sistemlerin etkinliğini artırmanın yanı sıra toplumda güven tesis etmenin de anahtarı olarak görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, yapay zekâ tabanlı teknolojilerin sosyal medya platformlarında dezenformasyonun yayılmasını önleme konusundaki potansiyeli ele alınmıştır. Sosyal medya, bilgiye hızlı erişim ve kolay paylaşım imkânı sunan bir mecra olarak toplumsal iletişimde önemli bir yer edinmiştir. Ancak, aynı zamanda manipülatif ve yanıltıcı bilgilerin hızla yayılmasına da zemin hazırlamaktadır. Bu sorunla mücadelede yapay zekâ tabanlı sistemlerin sunduğu çözümler, karmaşık bilgi ortamında umut verici sonuçlar ortaya koymaktadır. Özellikle makine öğrenimi ve doğal dil işleme gibi yapay zekâ teknikleri, dezenformatif içeriklerin tespiti için etkili araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu teknolojiler, dilin yapısal ve retorik özelliklerini analiz ederek manipülatif içerikleri ayırt etme kapasitesine sahiptir. Çeşitli çalışmalar, yapay zekâ modellerinin doğru sınıflandırma yapma becerisiyle dezenformasyonu tespit etmede kayda değer başarılar elde ettiğini göstermektedir.

Bu çalışmada referans alınan başarılı uygulama örnekleri, yapay zekâ algoritmalarının bilgi kirliliğiyle mücadelede umut verici sonuçlar verdiğini göstermektedir. Ancak bu sistemlerin sosyal medyadaki tüm dezenformasyon çeşitliliğini kapsayabilmesi için sürekli olarak geliştirilmesi ve bağlam analizine dayalı daha hassas algoritmaların tasarlanması gerekmektedir. Bununla birlikte sözü edilen teknoloji ve programların uygulanabilmesi için çözülmesi gereken çok sayıda sınırlılık ve etik sorun da bulunmaktadır.

Çalışmada da detaylandırıldığı gibi; yapay zekâ algoritmalarının dezenformasyon tespitinde önyargılardan etkilenebileceğine ve bu önyargıların doğru içeriklerin yanlış bir şekilde dezenformatif olarak etiketlenmesine yol açabileceğine yönelik kaygılar bulunmaktadır. Bu yanlış pozitiflerin yüksek olması, kullanıcıların doğru bilgiye erişim özgürlüğünü tehdit etmekte ve toplumsal düzeyde güvensizliğe neden olmaktadır. Özellikle sosyal medya gibi kullanıcı çeşitliliğinin yüksek olduğu ortamlarda, yanlış pozitifler ciddi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Örneğin, doğru içeriklerin engellenmesi veya yanlışlıkla dezenformatif olarak sınıflandırılması, kullanıcılar arasında bilgiye güvenin azalmasına yol açabilmektedir.

Etik sorunlar da yapay zekâ sistemlerinin tarafsızlık ve adalet ilkeleri çerçevesinde uygulanabilmesinde en önemli engellerden biridir. Algoritmaların hangi kriterlere göre dezenformasyon tespitinde bulunduğu ve bu sürecin ne ölçüde tarafsız olduğu, toplumsal güven için kritik bir öneme sahiptir. Yapay zekâ teknolojilerinin hesap verebilir olmaması ve şeffaflık eksikliği, algoritmaların işleyiş hakkında kullanıcıların bilgi sahibi olamamasına neden olmaktadır. Özellikle, yapay zekâ algoritmalarının şeffaf olmaması, bu sistemlerin nasıl karar verdiği konusunda belirsizlikler yaratmakta ve dezenformasyonla mücadelede bu teknolojilere olan güveni sarsmaktadır.

Bu çalışmada ayrıca, sosyal medya platformlarının ve yapay zekâ sistemlerinin toplumsal etkileri de ele alınmış, dezenformasyonla mücadelede yapay zekâ tabanlı sistemlerin daha şeffaf, hesap verebilir ve adil bir yapıya sahip olması gerektiği sonucuna varılmıştır. Kullanıcılar, bu sistemlerin nasıl çalıştığını ve içeriklerin hangi nedenlerle dezenformatif olarak etiklendiğini anlamalıdır. Bu doğrultuda, daha etkili hesap verebilirlik standartları ve kullanıcı bilgilendirme mekanizmalarının geliştirilmesi, toplumsal güvenin artırılmasına katkıda bulunacaktır.

Gelecekte yapılacak araştırmalar, yapay zekâ sistemlerinin sosyal bağlamı ve kullanıcı algısını daha hassas bir şekilde değerlendirebilecek gelişmiş algoritmalar üzerine odaklanmalıdır. Çok modellenli analiz yöntemleri ve bağlamsal içerik analizine dayalı teknolojiler, yanlış pozitiflerin oranını düşürmek ve doğru içeriklerin yanlış bir şekilde engellenmesini önlemek için kritik öneme sahiptir. Bunun yanı sıra, yapay zekâ algoritmalarının şeffaflığını artırmaya yönelik standartların belirlenmesi, kullanıcıların bu sistemlere güvenini yeniden inşa etmede önemli bir adım olacaktır. Özellikle, platformların kullanıcı bilgilendirme politikalarını güçlendirmesi ve yapay zekâ tabanlı dezenformasyon tespit sistemlerini daha şeffaf hale getirmesi, dezenformasyonun etkilerini azaltmak ve bilgi ekosistemini daha güvenilir kılmak için hayati bir öneme sahiptir.

Sonuç olarak, yapay zekâ tabanlı dezenformasyon tespit sistemlerinin gelişimi, yalnızca teknolojik performans açısından değil, aynı zamanda toplumsal değerler ve etik standartlar doğrultusunda şekillendirilmelidir. Bu tür teknolojilerin toplum nezdinde kabul görmesi için şeffaflık, hesap verebilirlik ve etik değerler merkezinde ilerlenmeli; doğru bilgiye erişimi engellemeyen, adil ve kullanıcı dostu yapılar geliştirilmelidir.

Kaynakça | References

- Akyüz, S. S. (2021). Koronavirüs komplo teorileri: dezenformasyon ve politik kimliklerin komplocu düşünüşe etkisi. *İletişim ve Medya Alanında Uluslararası Araştırmalar II*, 57, 86.
- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211-236. <https://doi.org/10.1257/jep.31.2.211>
- Awais, I., Rahim, N. A., Alhossary, A. Z., & Rahman, Z. A. (2022). Israeli Arabic-speaking Facebook pages and its effects on the elements of Palestinian national identity. *International Journal of Humanities Studies*, 6(4), 11337. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6ns4.11337>
- Bektaş, A. (2002). *Siyasal Propaganda: Tarihsel Evrimi ve Demokratik Toplumdaki Uygulamaları*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K. (2020). Types, sources, and claims of COVID-19 misinformation. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk>
- Chen, S., Xiao, L., & Kumar, A. (2022). Spread of misinformation on social media: What contributes to it and how to combat it. *Computers in Human Behavior*, 107, 643. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107643>
- Choraś, M., Demestichas, K., Gielczyk, A., Herrero, Á., Ksieniewicz, P., Remoundou, K., Urda, D., & Woźniak, M. (2020). Advanced Machine Learning Techniques for Fake News (Online Disinformation) Detection: A Systematic Mapping Study. *Applied Soft Computing*, 107, 643. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2020.107050>
- Çimen, Ü., & Yüksel, H. (2018). Medya sektörü bağlamında iş zekâsı kavramı ve önemi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11(37), 55-69. <https://doi.org/10.14225/Joh1357>
- Conroy, N., Rubin, V. L., & Chen, Y. (2015). Automatic deception detection: Methods for finding fake news. *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 52(1), 1-4. <https://doi.org/10.1002/pr2.2015.145052010082>
- Correa Moreno, M. C., & González Castro, G. L. (2023). Unveiling public information in the metaverse and AI era: Challenges and opportunities. *Media Research Journal*, 35, 187-203. <https://doi.org/10.56294/mr202335>
- Çömlekçi, M. F. (2019). Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Haber Doğrulama Platformlarının Pratikleri. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7, 1549-1563.
- Delgado, A., Glisson, W., Shashidhar, N., McDonald, J., Grispos, G., & Benton, R. (2021). Deception Detection Using Machine Learning. *Proceedings of the Hawaii International Conference on System Sciences*. <https://doi.org/10.24251/HICSS.2021.857>
- Eroğlu, E. (2023). Seçim Dönemlerinde Sosyal Medya Dezenformasyonu: 2023 Genel Seçimleri Üzerine Bir İçerik Analizi. *Elektronik Cumhuriyet İletişim Dergisi*, 5(2), 142-151.
- Erkan, G., & Ayhan, A. (2018). Siyasal iletişimde dezenformasyon ve sosyal medya: Bir doğrulama platformu olarak teyit. *org. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (29. Özel Sayısı), 202-223.
- Ertürk, H. A. (2022). YENİ MEDYA EKSENİNDE İDEOLOJİYİ ANLAMAK: FİLTRE BALONLARI VE YANKI ODALARI. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 1(2), 137-159.
- Galitsky, B. A. (2015). Detecting Rumor and Disinformation by Web Mining. DBLP.
- Gupta, N. (2023). Artificial Intelligence Ethics and Fairness: A study to address bias and fairness issues in AI systems, and the ethical implications of AI applications. *Research Review International Journal of Multidisciplinary*. <https://doi.org/10.31305/rrijm2023.v03.n02.004>
- Hameleers, M. (2023). This is clearly fake! Mis- and disinformation beliefs and the (accurate) recognition of pseudo-information—Evidence from the United States and the Netherlands. *American Behavioral Scientist*, 77(5), 583-598. <https://doi.org/10.1177/00027642231174334>
- Haresamudram, K., Larsson, S., & Heintz, F. (2023). Three levels of AI transparency. *IEEE Computer*, 56(3), 46-53. <https://doi.org/10.1109/MC.2022.3213181>
- Iddianto, R. Azi. (2022). SOCIAL EFFECT OF SOCIAL MEDIA REVEALED IN THE SOCIAL DILEMMA DOCUMENTARY MOVIE: POST-TRUTH PERSPECTIVE. *Seshiski Journal*, 2(1), 3. <https://doi.org/10.53922/seshiski.v2i1.3>

- Litvinova, O., Seredin, P., Litvinova, T., & Lyell, J. (2017). Deception detection in Russian texts. Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. <https://doi.org/10.18653/V1/E17-4005>
- Mandravickaite, J., Songailaitė, M., Kankevičiūtė, E., Volčok, A., & Krilavičius, T. (2023). Disinformation Analysis and Tracking Dashboard. Proceedings of the IEEE International Conference on Cyber Warfare and Security. <https://doi.org/10.1109/ICMCIS59922.2023.10253590>
- Merter, A. K., & Özer, G. (2023). Denetimde yapay zeka: S. Z. İmamoğlu, S. Erat, & H. İnce (Editör.), *Yönetim Biliminde Yapay Zekâ* (Sayfa. 257-274). Nobel Bilimsel Eserler.
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. Penguin Press.
- Rasyid, H., Sibaroni, Y., & Ihsan, A. F. (2023). Classification of Disinformation Tweet on the 2024 Presidential Election in Indonesia Using Optimal Transformer Based Model. Proceedings of the IEEE International Conference on Cyber Defense and Secure Communications. <https://doi.org/10.1109/ICoDSA58501.2023.1027710>
- Rathore, H. (2021). Detecting fake Covid-19 news. *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology*. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2021.35271>
- Reddy, B. S., & Kumar, A. S. (2023). Multimodal approaches based on fake news detection. IEEE. <https://doi.org/10.1109/ICAIS56108.2023.10073839>
- Sharevski, F., Devine, A., Pieroni, E., & Jachim, P. (2022). Folk models of misinformation on social media. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2207.12589>
- Shu, K., Sliva, A., Wang, S., Tang, J., & Liu, H. (2017). Fake News Detection on Social Media: A Data Mining Perspective. *ACM SIGKDD Explorations Newsletter*, 19(1), 22-36. <https://doi.org/10.1145/3137597.3137600>
- Siapera, E. (2014). Tweeting #Palestine: Twitter and the mediation of Palestine. *Journal of Communication*, 136, 787-791. <https://doi.org/10.1177/1367877913503865>
- Stahl, B. (2021). Ethical issues of AI. In *Ethics of Artificial Intelligence* (pp. 77-95). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69978-9_4
- Sultana, R., & Nishino, T. (2022). Fake News Detection Using Transformer and Ensemble Learning Models. Proceedings of the IEEE Winter Conference on Applications of Computer Vision. <https://doi.org/10.1109/IIAI-AAI-Winter58034.2022.00044>
- Sunstein, C. R. (2001). *Republic.com*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Tandoc, E. C., Lim, Z. W., & Ling, R. (2018). Defining “fake news”: A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 6(2), 137-153. <https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1360143>
- Teyit.org. (2023). Sahte Haber Karnesi: 2023 Cumhurbaşkanı ve Milletvekili Seçimleri.
- Tiwari, D., & Thorat, S. (2021). An Analysis on False Positives in Fake News Detection Algorithms: Improving Content Classification with Contextual Approaches. *International Journal of Computer Science and Information Technologies*, 7(6). <https://doi.org/10.32628/cseit217670>
- Tsikerdekis, M., & Zeadally, S. (2023). Misinformation Detection Using Deep Learning. IEEE Computer. <https://doi.org/10.1109/MITP.2023.3314752>
- Varošanec, I. (2022). Transparency Obligations in AI: A European Perspective on AI Regulation. *International Journal of Law and Information Technology*, 30(2), 92-110. <https://doi.org/10.1080/13600869.2022.2060471>
- Volkova, S., & Jang, J. (2018). Misleading and Falsification Strategies in Social Media: Evaluating False Positives in Detection Models. Proceedings of the 27th International Conference on World Wide Web Companion. <https://doi.org/10.1145/3184558.3188728>
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151. <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>
- Ward, K., & Goodwin, J. (2022). Identifying disinformation using rhetorical devices in natural language models. arXiv. <https://doi.org/10.2172/1891194>

Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policymaking. Council of Europe.

Wei, M., & Zhou, Z. (2022). AI Ethics Issues in Real World: Evidence from AI Incident Database. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.07635>

İslam Ekonomisinin Temel ve Evrensel İlkeleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz

A Bibliometric Analysis on Fundamental and Universal Principles of Islamic Economics

İbrahim Halil SUGÖZÜ

Prof., Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Economics, Bishkek, Kyrgyzstan
Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Bişkek, Kırgızistan
Orcid: 0000-0002-1861-3118 ihsugozu@manas.edu.kg

Seda ŞEN

PhD. Cand., Bursa Uludağ University, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bursa, Türkiye
Doktora Öğrencisi., Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye
Orcid: 0000-0003-0299-7951 711921016@ogr.uludag.edu.tr

Melahat KARADAĞ

Asist. Prof., KTO Karatay University, Department of Foreign Trade, Konya, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, KTO Karatay Üniversitesi, Ticaret ve Sanayi MYO, Dış Ticaret Bölümü, Konya, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2449-8176 melahat.karadag@karatay.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Sugozy, I. H., Sen, S. and Karadag, M. (2025). A bibliometric analysis on fundamental and universal principles of Islamic economics. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 62-81

Sugözü, I. H., Şen, S. and Karadağ, M. (2022). İslam ekonomisinin temel ve evrensel ilkeleri üzerine bibliyometrik bir analiz. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 62-81

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 5, 2024/5 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: December 29, 2024/29 Aralık 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 62-81

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İbrahim Halil SUGÖZÜ, Seda ŞEN, Melahat KARADAĞ).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has three authors and the contribution rate of the author is equal/Bu makale üç yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Öz

İslami bankacılığın 2008 küresel finansal krizdeki performansları dolayısıyla İslami finans araştırmaları hızla artmış ancak İslam ekonomisinin evrensel ilkelerine yeterince odaklanılmamıştır. İslami finans, İslami bir iktisadi sistemle birlikte potansiyelini ortaya çıkaracaktır. Bu çalışmanın amacı, İslam ekonomisi ve İslami finans çalışmalarında İslam ekonomisinin temel ilkelerinin ne düzeyde ele alındığını tespit etmektir. Ayrıca çalışma, İslam ekonomisinin, din kaynaklı olsa da din eksenli değil ekonomi eksenli evrensel ilkeler üzerinden ele alınmasını hedeflemiştir. Bundan dolayı Web of Science'ta (WoS) yer alan 1007 uluslararası çalışma üzerinden yapılan bibliyometrik analiz, Sugözü (2017) tarafından yapılan temel ilke sınıflandırmasını esas almak suretiyle, bu ilkelerin kapsamına giren anahtar kelimeler üzerinden yapılmıştır. Bu ilkeler, yoksulluğun azaltılması ve ekonomik istikrar açısından evrensel niteliktedir ve sadece Müslüman akademisyenler için değil, küresel düzeyde tüm araştırmacılar için önem arz etmektedir İslam ekonomisi, adalet ve sürdürülebilirlik odaklı bir ekonomik model olarak dünya ekonomisine katkı sunabilecek bir altyapı sunmaktadır. Bu nedenle, İslam ekonomisi çalışmalarının, evrensel ilkeler doğrultusunda kapsamını genişletmesi ve teorik altyapısını güçlendirmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Ekonomisi, İktisat Teorisi, Adil Ekonomik Düzen, İslami Finans, Bibliyometrik Analiz.

Abstract

Islamic economics and Islamic finance research have increased rapidly due to the performance of Islamic banking in the 2008 global financial crisis, but the universal principles of Islamic economics have not been sufficiently focused on. Islamic finance will unlock its potential with an Islamic economic system. The purpose of this study is to determine to what extent the basic principles of Islamic economics are addressed in Islamic economics and Islamic finance studies. Also, the study aims to address Islamic economics based on universal principles based on economics rather than religion, even though it is based on religion. Therefore, the bibliometric analysis of 1007 international studies in Web of Science (WoS) were based on the keywords that fall within the scope of these principles based on the basic principle classification made by Sugözü (2017). These principles are universal in terms of poverty alleviation and economic stability and are important not only for Muslim scholars but also for all researchers globally. Islamic economics offers an infrastructure that can contribute to the world economy as an economic model focused on justice and sustainability. Therefore, Islamic economics studies need to expand their scope and strengthen their theoretical infrastructure in line with universal principles.

Keywords

Islamic Economics, Economic Theory, Fair Economic Order, Islamic Finance, Bibliometric Analysis.

Giriş

İslam dini evrensel bir dindir ve iman ve ibadet dışındaki hükümleri bütün insanlığa hitap etmektedir. Yani insan davranışları Müslümanlarla sınırlandırılmamıştır. İslam dininin fatihleri gittikleri bölgelerde diğerlerinin aksine dinde serbestlik sağlamış ve bunun bizzat kefilmiş olmuşturlardır. Farklı din mensuplarını ya da inanmayanları baskı altına almadıkları gibi onların mutluluğunu sağlamayı da hedeflemiştir. Somut olarak (evrensel yasaklar dışında) hukuki sistemi onların varlığına göre düzenlemiş ve ticaretteki düzenlemelere onları da dâhil etmişlerdir. Bundan dolayı daha önce yapılmış olan çalışmaların çoğundan farklı olarak İslam ekonomisinin Müslümanlara hitap eden ve daha çok dini ve ahlaki yönünü ön plana çıkaran ilkeler yerine iktisadi özelliklerini öne çıkaran evrensel ilkelerinin açıklanması temel amaçtır.

İslam Ekonomisi, adından da anlaşılacağı gibi Müslümanlar için bağlayıcıdır. İlahi emirler ekonomiyle ilgili çok sayıda hüküm koyar ve Müslümanların davranışlarını etkileyerek ekonomik ilişkileri şekillendirir (Saribas ve Yumuşak, 2020, s. 318). Ancak temel İslami kaynakların referans alınması ve Müslümanlar için bağlayıcı olması, İslam ekonomisinin evrensel olma amacına aykırılık teşkil etmez. Çünkü İslam'ın iktisadi kuralları hem bütün çağlara hem de din, dil, ırk vs. ayrımı yapmaksızın bütün insanlığa hitap eder. Örneğin diğer modern iktisat teorilerinden farklı ve en önemli ilkelerinden biri olan faiz yasağı aslında bütün uygarlıklarda, filozofların düşüncelerinde ve bütün semavi dinlerde yerilmiş ya da yasaklanmıştır. İnsanlığın varlığından bugüne kadar geçen zaman düşünüldüğünde (aslında oldukça kısa bir dönem olan) içinde bulunulan çağda özellikle ana akım iktisadi düşüncede faizin normal hatta zorunlu görülmesi faizin gelecekte de normal veya zorunlu bir iktisadi araç olarak algılanacağına delil teşkil edemez. Çünkü çağlar birbirinden çok farklı özelliklere sahip olmuşlardır. Özellikle para ve bankacılık sisteminde beklenen ya da beklenmeyen gelişmelerle iktisadi davranışlar ve toplumsal algılar muhtemeldir ki değişecektir.

Ekonomik ve sosyal krizleri beraberinde getiren konjonktürel dalgalanmaların kronik hale gelmesinde dünyadaki para ve bankacılık sisteminin katkısı büyüktür. Bundan dolayı bugün yerleşmiş ana akım iktisadi düzen tartışmaya açıktır ve bir gün geçmişteki kaygıların ve yasakların haklılığı ağırlık kazanarak yeni ve faizsiz bir sistemin tercih edilmesini zorunlu hale getirebilecektir. Bu değişim ve gelişim İslam ekonomisini alternatif bir iktisadi sistem olarak gündeme getirmeye yetmektedir. Son dönem küresel krizlerinin ardından konvansiyonel bankacılığa göre İslami bankacılığın daha yüksek sermaye, daha iyi varlık kalitesi ve daha iyi hisse senedi performansı göstermesi (Beck vd. 2013, s. 433) bunun küçük bir örneğidir

Çalışmada İslam ekonomisinin evrensel ilkeleri, İslam dininin kaynaklarından yararlanılarak yalnızca Müslümanların yoğun oldukları coğrafyalar için değil bütün coğrafya için evrensel olarak teorik boyutta incelenmektedir. Bununla birlikte çalışmada, mevcut literatürü kapsamına alacak şekilde, evrensel temel ilkeleri tanımlayan anahtar kelimelerden yola çıkılarak bir bibliyometrik analiz yapılmaktadır. Analiz, dünya üzerindeki en prestijli bilimsel yayınların yer aldığı Web of Science (WoS) ile Scopus veri tabanları taranarak yapılmıştır. İslam ekonomisinin temel ilkelerinin evrensel yönünün çalışılması ve bu temel üzerine bibliyometrik analiz yapılması, çalışmanın özgün tarafını oluşturmaktadır. İlkelerin seçilmesinde, Sugözü (2017) tarafından yapılmış olan "İslam Ekonomisi ve Adil Ekonomik Düzen" başlıklı çalışmadaki sınıflandırma esas alınmıştır. Bu sınıflandırmanın temel alınmasının en önemli nedeni, diğerlerinin daha çok Müslümanların iç dünyalarına hitap eden ahlaki esaslara odaklanmış olmasına rağmen söz konusu çalışmanın iktisadi açıdan ele alınması dolayısıyla evrensel niteliğinin baskın olmasından dolayıdır. Başka bir ifadeyle kökü İslam dininin temel kaynaklarına dayanan ve bununla birlikte somut olarak modern iktisadi düşünceye dahil olabilecek alternatif bir altyapı hedefleyen bu ilkeler, çalışmanın amacına en uygun ilkeler olarak seçilmiştir. Çalışma, sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

1. Literatür İncelemesi

19. yüzyıldan itibaren bölüşüme odaklanmaktan, optimal kaynak tahsisine ve son olarak istihdam, toplam talep ve fiyat istikrarı gibi makroekonomik politika kaygılarına kadar ekonomik analizin amaçlarının zaman içindeki evrimini ele alan Choudhury (1983), Müslüman uluslar, ortak ulusal bilim ve teknoloji politikalarında yeni bir dönemin eşliğindeyken, sosyal değerler alanındaki ulusal önceliklerini net bir şekilde belirlemelerini ve bunları ekonomik kalkınma stratejileriyle sağlam bir şekilde ilişkilendirmelerini tavsiye etmiş ve bu ikisinin uyumlu bir şekilde harmanlanmasının Müslüman toplumların, sürekli, üretken ve anlamlı bir şekilde büyümesine yol açacağını savunmuştur. İslam iktisadının farklı tanımlarını tartıştığı makalesinde Zaman (1984), modern iktisadın tanımının evrensel olarak kabul edilmediğinden dolayı İslam iktisadını basitçe "İslami ilkelere sahip modern iktisat" olarak tanımlamanın sorunlu olduğu sonucuna varmış ve İslam ekonomisinin standart bir tanımının oluşturulmasının İslami ekonomik sistemin oluşturulmasında kritik bir görev göreceğini savunmuştur. Abbasi vd. (1989), İslami ekonomik sistemi, faiz ödemelerinin yasaklanması ve servet vergisi zorunluluğu gibi ilkeler de dahil olmak üzere, toplumsal refahı maddi kazançtan üstün tutan ve Allah'a itaati vurgulayan teolojik temellere dayanan teorik bir yapı olarak tanımlamaktadır. Tevhit, kardeşlik, çalışma, üretim ve adil dağıtım ilkeleri de dahil olmak üzere İslam iktisat teorisinin

altında yatan insani ilkeleri inceleyen Choudhury (1990), çalışmasında İslam ekonomisinde İslam hukuku tarafından belirlenen hedefler ve politikalar üzerinde uzlaşma yoluyla sosyal refahın maksimize edildiğini gösteren bir etik içsellik ilkesi oluşturmuştur. Haneef & Furqani (2009), İslam'ın etik ilkelerini oluşturmak için Kuran'da yer alan terim ve kavramların semantik analizini kullanan Toshihiko Izutsu'nun çalışmasının İslam ekonomisinin etik ilkelerinin belirlenmesine katkıda bulunabileceğini belirtmiş, halife (vekil) olarak insan kavramı hakkında ve İslam ekonomisinde ekonomi ve ekonomik karar alma süreçlerinin nasıl geliştirilmesi gerektiği konusunda önemli etik çıkarımlarda bulunmuşlardır. İbn Teymiyye'nin denge, adalet, şeriat, işbirliği, istişare ve tefeciliğin yasaklanmasını içeren ekonomik ilkelerini ele alan Duriana (2015), bu ilkeleri, halkı çeşitli sömürücü eylemlerden korumayı amaçlayan ahlaki bir üst olarak esasen adaletle dayanan ekonominin temeli olarak sınıflandırmıştır. İslami finans sisteminin geliştirilmesi için İslam ekonomisinin temel etik normlarının oluşturulmasının gerekli olduğunu savunan Asutay (2007), kapitalist üretim anlayışına karşı 1970'lerde alternatif sistem arayışına yanıt olarak ortaya çıkan İslam ekonomisinin etik temellere odaklanarak oluşturulan alternatif bir ekonomik sistem olduğunu iddia etmiştir. Zaman (2009), Batılı ekonomi teorileri ve kurumları ile ekonomik işlerin düzenlenmesine yönelik İslami yaklaşımları karşılaştırarak ilkeler, hedefler ve uygulamalardaki temel farklılıkları belirlemiştir. İslami ekonomi prensiplerinin iş birliğini, cömertliği ve insan davranışını matematiksel yasalara tabi olmak yerine iyi ve kötü arasında özgür bir seçim meselesi olarak gördüğünü ve İslami bir toplumda ekonomik faaliyetlerin çerçevesini çizdiğini hem servetin nasıl elde edilebileceğini hem de nasıl harcanabileceğini düzenlediğini ve adaletle odaklanarak toplumsal zarar pahasına sömürüyü veya bireysel karı yasakladığını vurgulamıştır. İslami ve Batılı ekonomik perspektiflerde etiğin rolünü karşılaştırdığı çalışmasında Chapra (2009), tüm toplumun ve ekonomik sistemin, bireyin ekonomik insandan, kardeşlik, sosyo-ekonomik adalet ve aile dayanışması taleplerine uygun yaşamaya istekli, ahlaki açıdan bilinçli bir insana dönüşmesini sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesinde yattığı sonucuna varmıştır. Kamali (2016), sürdürülebilir kalkınmada kamu yararı, denge, ölçülülük, tevhid, beşeri yardımlaşma ve adalet gibi İslam ekonomisinin ilkelerinin etkisini ana hatlarıyla ortaya koymuştur. Ekonomik kalkınma, sosyal adalet ve insan refahına giden yolları mümkün kılan İslami bir ekonomik çerçevenin temellerini atan çalışmasında ahlaki değerleri ve sosyal hedefleri ekonomik arayışlarla bütünleştiren İslam ekonomisinin ilk ilkelerini ana hatlarıyla ortaya koyan Maudoodi (2011), İslam ekonomisi için ahlaki değerlere dayanan ve sadece verimlilikten ziyade bireysel ve sosyal refaha odaklanan yeni bir paradigma önermiş ve verimlilik ve adaleti birbirine bağlı hedefler olarak bütünleştirmiş, servetin oluşturulması ve dağıtılmasının bireysel ve toplumsal refahı teşvik etmeye hizmet edeceğini belirtmiştir. Mohammad & Shahwan (2013), Makasid-ı Şeriat (dinin amaçları) ışığında İslam ekonomisi ve İslami bankacılığın amaçlarını eleştirel bir şekilde incelemişler, İslam ekonomisinin hedeflerinin Makasid-ı Şeriat ile uyumlu olmasına rağmen, İslam bankacılığının hedeflerinin sosyal temelli olmaktan çok kar odaklı olduğunu tespit etmişler ve İslam bankalarının hedeflerini İslam ekonomisi ve Makasid-ı Şeriat ile daha iyi uyumlaştırması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Baidhaw (2015), İslam ekonomisinde adaletin dağıtımına ilişkin doğal kaynakların adil dağıtımı, sosyal güvenliğin sağlanması için servetin yeniden dağıtımı ve devletin etik piyasadaki tamamlayıcı rolü olmak üzere üç ilkenin ana hatlarını oluşturmuştur. Risk paylaşımını, finansal katılımı, kalkınmayı ve adil paylaşımı teşvik eden İslam ekonomisi ve finansının düzenleyici ilkesi olduğunu belirten Mirakhor (2017), İslami ekonomik sistemi, belirsizliği azaltmak ve verimli çalışmayı sağlamak için davranış kurallarına ve açık kural uygulama mekanizmalarına sahip piyasa temelli bir sistem olarak tanımlamıştır. Serbest piyasa kurumunun hayati rolünü ve İslam ekonomisinde işleyişi için uygun ortamın oluşturulmasında devletin görevlerini tartışan Ersoy & Altundere (2017), üretim faktörlerinin sahiplerinin bir araya gelerek üretim sürecinin nasıl gerçekleştirileceğine dair özgür irade ve rızalarıyla sözlü veya yazılı bir anlaşma hazırlamalarına, ardından da maliyet ve faydaları paylaşarak çıktının adil bir şekilde nasıl paylaşılacağına karar vermelerini esas alan bir paradigma önerisinde bulunmuşlardır. Tiran (2023), İslam ekonomisinin temel ilkelerini ve çağdaş finans alanındaki uygulamalarını incelemiştir. İslam ekonomisinin, etik davranışı, adil servet dağılımını ve faiz, belirsizlik ve spekülasyonun yasaklanmasını vurgulayan ilkelerini ele almış ve İslami finansın İslami ekonomi ilkelerinin pratik uygulamaları olarak ortaya çıksa da İslam ekonomisinin, finansal istikrar, sürdürülebilir kalkınma ve sosyal refah gibi potansiyel faydalar sunmakla birlikte, standartlaştırılmış küresel düzenlemelerin eksikliği ve İslami finans hakkındaki yanlış anlamalar gibi zorluklarla da karşı karşıya olduğu sonucuna ulaşmıştır.

2. İslam Ekonomisinin Evrensel Temel İlkeleri

Temel ilkeleri sınırlandırmak mümkün olmasa da sınıflandırmak mümkündür. Ancak bunu yaparken hem İslam dininin hem de iktisat biliminin metodolojisini ihmal etmemek gerekecektir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde daha çok İslam dininin ilkelerine vurgu yapılmış olması ve iktisat alanının ihmal edilmesi önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bunun tek istisnası İslami finans çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda da genellikle yukarıdakinin tersi bir ihmalden şikayet edilmektedir (Ahmed, 2009, s. 29-30). Aşağıdaki sınıflandırmanın esas alınmasının nedenleri kısaca şu şekilde sıralanabilir:

- İlkelerin oluşturulmasında, yukarıda belirtildiği üzere evrensel niteliğinin baskın olması,

- Konu bütünlüğü bozulmadan detayların ana başlıklar altında toplanmış olması,
- Dini ve/veya ahlaki boyutun gerektiği kadar yer alması ve ilkelerin modern iktisat bilimi kaidelerinden ve güncel iktisadi gelişmelerden kopmadan ele alınması,
- Pozitif iktisat ile normatif iktisat dengesinin dikkatle korunması ve
- Değerleri (bazıları irrasyonel davranışlar olarak tanımlasa da) temel alan hane halkı için rasyonel davranış (Hassan vd., 2008, s. 30; Sugözü vd., 2023, s. 15) sınırlarının dışına çıkmamış olmasındandır.

Evrensel temel ilkeler altı sınıf olarak tasarlanmıştır. İslam dininin iktisadi sistemi ilgilendiren emirleri ve yasakları, (evrensel olarak iktisadi kurallar) bu altı ilkenin altında toplanmıştır. İlkeler ile ilkelerin kapsadığı emir ve yasaklar bibliyometrik analizin anahtar kelimelerini oluşturmaktadır. Bir yandan ilkeler incelenirken diğer yandan hangi sıklıkta bu ilkelerin bugüne kadar yapılan çalışmaların konusu olduğu araştırılmaktadır.

2.1. Hakkın Üstün Tutulması ve Sosyal Adalet

Hak kavramı, en temel anlamıyla hukuk düzeni tarafından korunan bir kişinin irade yetkisiyle elde ettiği menfaati ifade eder. Bu bakımdan özgürlük, bireyi özne olarak belirlerken, hak, kişinin menfaatini diğerlerinin menfaatinden korumak için hukuk düzenini belirler (Gözler, 2019, s. 154). Erbakan (2010, s. 12-13), hakkın hangi nedenlerle ortaya çıktığını, doğru hak anlayışı ve yanlış hak anlayışı şeklinde ikiye ayırmaktadır. Doğuştan insanlara verilen haklar (insan hakları), rıza ile yapılan anlaşma ve mukavele sonucu ortaya çıkan hak, adalet gereği doğan haklar ve emekten dolayı elde edilen haklar doğru hak anlayışını, kuvvet, çokluk (ya da çoğunluk), imtiyaz ve çıkarılıktan dolayı elde edilen haklar ise yanlış hak anlayışını oluşturmaktadır.

İslam yanlış hak anlayışına batıl adını vermektedir. Kuran temel ekonomik ilkesini, “Ey iman edenler, karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, batıl (haksız ve meşru olmayan yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin (Kuran: Nisa/4: 29) şeklinde açıklamıştır. Erbakan, “hak olan 4 batıl olan 5’ten büyüktür” ifadesiyle rasyonelliğin liberal kapitalizmdeki gibi nicelik değil değerlerle de (Hassan vd., 2008, s. 30) belirlenebileceğine ve hakkın üstünlüğüne vurgu yapmaktadır. Davranışsal iktisat buna irrasyonel davranış dese de dini hassasiyete sahip Müslümanlar açısından rasyonel davranış kabul edilmelidir çünkü böyle bir seçim daha yüksek bir haz sağlayacaktır (Sugözü vd., 2023, s. 15). Hak batıl ayrımı, İslam ekonomisini, kaynağı ne olursa olsun her türlü menfaati rasyonel davranışlar olarak tanımlayan diğer iktisadi sistemlerden ayıran en temel karakteristiktir.

Toplum yaşamında ve hukuk düzeninde haklar, borçlar ve yükümlülükler arasında hassas bir ilişki vardır. Bir kişiye tanınan hukuki hak, başka bir kişi için hukuki bir yükümlülük oluşturur. Her bireyin sahip olduğu haklar, diğer bireylerin de aynı haklara sahip olduğunu ifade eder ve haklar açısından insanlar arasında ayrıcalık yapılamaz (Güngör, 1997, s. 27). Ekonomi ile hukuk, insanlık tarihi boyunca var olan ve günümüzde varlığını güçlü şekilde gösteren önemli iki kavramdır (Ünlü ve Bozkuş, 2021, s. 17). Kavramsal olarak incelendiğinde; hukuk, toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasalar bütünü (TDK, 2021), ekonomi ise bireylerin yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini paylaşma şekillerinin ve bu faaliyetlerden doğan ilişkilerin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Demirtaş, 2010, s. 243). Hukuk ve ekonomi, toplumsal düzenin sağlanmasına ve toplumun varlığını sürdürebilmesine katkı sağlayan, birbirini güçlendiren önemli kavramlardır (Türkbağ, 2003, s. 59).

Öte yandan İslam ekonomisinin metodolojisi, temel bileşen olarak İlahi Kanun’u vurgulayan Kur’an değer sistemi ve tevhidi epistemolojiye dayanır (Rafikov ve Akhmetova, 2020, s. 13). İslam’ın ahlak sisteminin eşitlik anlayışı, her bireyin Allah ile arasındaki ilişkiyi temsil eden doğal eşitlikle kendini gösterir. Tevhid, bu ekonomik sistemin vazgeçilmez bir unsuru olarak, her bireyin bütünü bir parçası olarak görülmesi sayesinde hareket özgürlüğü sağlar (Nagvi, 1994, s. 26). Ayrıca “Allah nezdinde en üstün olanınız, en çok takva sahibi olanınızdır.” (Kuran: Hucurat/49: 13) ayetinden anlaşıldığı üzere insanların Allah katında üstünlüğü maddi özelliklerinde değil manevi özelliklerindedir. Bundan dolayı doğuştan gelen haklar anlamında bir bireyin başka bir bireye üstünlüğü söz konusu değildir. Ancak anlaşmalar, adalet ve emek dolayısıyla sonradan elde edilen haklar dolayısıyla insanlar arasında mutlak bir eşitlik olması mümkün değildir. Ancak bu farklılıklar insanlar arasında sınıfsal bir ayrım ortaya çıkarmaz.

Sosyal adalet kavramı, pozitif hukuk açısından yasalar karşısında herkesin eşitliği ilkesine dayanır. Sosyolojik olarak, üretim sürecinde ve sonrasında elde edilen kaynakların geniş bir topluma dağıtılmasını ve sosyal sınıflar arasındaki büyük farklılıkların önlenmesini gerektirir. Ekonomi ve politika ile de sıkı bir ilişki içindedir (Topakkaya, 2009, s. 2). Kuran’da ve İslam peygamberinin fiil ve sözlerini aktaran hadislerde, toplumsal adaleti sağlayacak ilkeler yer almaktadır (Kuran: Mâide/5: 89; Hacc/22: 28,36; İnsan/76: 8; Beled/90:14). Böylelikle, bazı insanların diğer insanlara üstünlük sağlayıp ayrıcalıklı konuma

gelmesine karşı çıkmış ve sınıf ayrımının oluşmasına izin verilmemesi amaçlanmıştır (Tabakoğlu 2010, 26). Kur'an, insanların çabalarının farklı olduğunu belirterek iş bölümü ve uzmanlaşma sonucunda bazı tabakaların oluşabileceğini kabul eder. Ancak, bu tabakalaşmanın statü açısından bir üstünlük değil, iş bölümü ve uzmanlaşmanın doğal bir sonucu olduğunu vurgular (Gül, 2014, s. 84-85). Bunun karşılığı yalnızca adil bir gelirdir.

Sosyal adalet ilkesi, toplumda nispi eşitlik ve adaleti savunur. Kapitalist sistemde özgürlük ilkesi, sosyalist sistemde ise eşitlik ilkesi temel alınırken, İslam ekonomisinde adalet ilkesi temel alınmıştır (Kozak, 1999:243). Nitekim bu durum Kur'an da "Allah rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki rızıkta hep eşit olsunlar..." (Kuran: Nahl/16: 71), ayetinde İslam ekonomisinde toplumda kazanç farklılıklarının ortaya çıkabileceği vurgulanmaktadır. Bunun nedeni, İslam ekonomisinin insan emeğini esas alan bir yapı üzerine kurulmuş olmasıdır. Nitekim faiz gibi emeğin içerisinde yer almayan kazançları İslam yasaklamaktadır. Kamu refahı, İslami bakış açısına göre, belli bir sınıfın değil bütün bir halkın yaşama düzeyini yükseltmekle gerçekleştirilir (Sili ve Akten Çürük, 2013, s. 8). Dolayısıyla, İslami iktisat düzeninde ekonomik adalet, her insan için farklı miktarlarda belirlenmiş olan rızığın ilgili insanlara ulaştırılması ile sınırlandırılmakta ve ekonomik olarak da "hak etme" ekseninde belirlenmiş nispi bir eşitlik tanımlanmaktadır (Rahim ve Belal, 2006, s. 6).

Kur'an'ın toplumda dengeli bir yaşamın sağlanması ve iş bölümünün sürdürülebilir olmasına da şu ayetle değinilmiştir: "...dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için (çeşitli alanlarda) kimini kimine derece derece üstün kıldık..." (Kuran: Zuhur/43:32). Derece derece üstün kılınması farklı gelir gurupları arasındaki çatışmayı körüklemeye çalışmaz çünkü İslam ekonomisi yoksulluğu ortadan kaldırmayı hedeflediği için yoksulluk ortadan kalkıncaya kadar zenginler yoksullara zekât vermekle yükümlüdürler, sadaka ve karzı hasen (faizsiz borç) vermeleri de tavsiye edilmektedir. Böylece hızlı bir şekilde mutlak eşitliğe yakın bir adil gelir dağılımı hedeflenir. Bununla birlikte İslam'da zekâtı verilen ve kaynağı meşru olan kazancın miktarına sınırlama getirilmez, varlıklarına el konulmaz. Böylece bir kişi bir menkul veya gayrimenkul üzerinde hak sahibi ise o kişi (hak sahibi olduğu konuda) diğerlerine karşı üstündür. Yüksek gelir, servet, çokluk, imtiyaz veya güç sahibi olmak hak sahibi olmak için yeterli olmadığından dolayı farklı sınıflar ortaya çıkmayacaktır.

2.2. Adil Bir Ekonomik Sistem ve Adil Gelir Dağılımı

İslam'da adalet ilkesi, doğrudan Allah'ın varlığında mevcuttur. Allah'ın yaratıcı sıfatlarından biri olan "el-Adl", Allah'ın mutlak adaletli olduğu, her yaptığına adil olduğu ve hakkaniyetle hükmettiği anlamına gelir. Ayrıca peygamberler de adaletle hükmetmekle sorumludurlar. "Onlara elçileri geldiği zaman, aralarında adaletle hüküm verilir ve onlar zulme uğratılmazlar" (Kuran: Yunus/10: 47). Son olarak ise Yaratıcı bu ilkenin sorumluluğunu insanlar üzerine de yüklemiştir. "Adaletli olun, bu, takvaya daha uygundur. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır." (Kuran: Maide/5: 8). Dünyada adaletin sağlanması İslam'ın yanı sıra tüm dinlerin ortak amacı olarak kabul edilmiştir (Aslan ve Koçal, 2016, s. 29).

İslam kaynaklarında adil paylaşım ve toplumsal dayanışma, ekonominin başlıca ilkelerindedir. Kur'an ve hadislerde maddi varlıkların paylaşımı farz olarak belirlenmiş, müminler için kesin bir ilke ve dini bir sorumluluktur. Zekât, sadaka, fitre, kurban, kefaretlar, nafaka ve miras gibi uygulamalar bu bölüşüm yöntemlerine örnektir (Yeniçeri, 2013, s. 21). Bu yöntemlerin mali-ekonomik ibadet biçimi olarak belirlenip ilahi güvence altına alınması, bu görevleri kişisel tercih alanından çıkararak kamu hukuku kapsamına sokar. Bu açıdan, İslam inanç kaynaklarının öngördüğü bölüşüm modeli, gelirin yeniden dağıtılması olarak tanımlanabilir (Aslan, Koçal, 2016, s. 31). Bu araçlar, servet ve sermayenin varlıklı insanlardan toplumun yoksul kesimlerine doğru akmasını sağlayan araçlardır. Böylece, "ta ki, içinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşan bir servet haline gelmesin" (Kuran: Haşr/59: 7) ayetinin işaret ettiği gibi tekelcilik ve karaborsacılık yoluyla servetin zenginlerin elinde toplanmasının önüne geçilmektedir (El-Osmani, 2019, s. 125).

İnsan deneyimi, mülkiyetin büyük ölçüde tek bir kişinin veya bir gurubun elinde toplanmasının, dünya çapındaki ekonomik faaliyetlerde daima aşırılığa ve baskıya sebebiyet verdiğini göstermiştir. Bu durum, sadece toplumsal düzenin dengesini bozmakla kalmamış, bununla beraber bazı insanların diğerlerine karşı haksız muamelelerde bulunmalarına ve saldırganlıklarına sebep olmuştur (Çolak, 2003, s. 41). Bugün dünya ekonomisinde büyük bir gelir eşitsizliği bulunmaktadır. Sadece birkaç insanın sahip olduğu servet, milyarlarca insanın toplam gelirine denk gelmektedir. Batı'nın tarihi kolonileşme ve sömürüleri bu eşitsizlikleri derinleştirmiştir (Güler, 2001, s. 41).

Dolayısıyla, ekonomik faaliyetler yürütülürken adil olmak, sadece bir erdem değil, aynı zamanda dini bir sorumluluktur. Bu bağlamda, ticaretin meşruiyet sınırları da adalet ilkesi tarafından belirlenir (Arslan, 2001, s. 11). İslam dini bu sorumluluğu insana yüklemekle birlikte denetim mekanizmasını da çalıştırmaktadır. İslam tarihindeki Hisbe teşkilatı piyasadaki aksaklıkların giderilmesi ve ticaretin adil işlemesi için kurulmuş bir teşkilattir. Muhtesip, o dönemde tüm ekonomik işleyişten sorumlu kişidir (Sarı, 2020, s. 279). Muhtesip, piyasanın doğru ve adil işlemesini sağlamak, hileli işleri denetlemek, aldatıcı

uygulamaları ve karaborsacılığı önlemekle sorumludur. Böylece taraflar, zarar görmeden ve haksızlığa uğramadan serbestçe sözleşme yapabilirler (İbn Teymiyye, 2001, s. 34).

Gelir dağılımında adaletsizliğe neden olan en önemli iktisadi araçlardan birisi İslam ekonomisinde çok açık bir şekilde yasaklanan faizdir. Yüksek faiz ödemesi, halktan sermaye sahiplerine gelir transferi oluşturan bir dengesizliğe neden olmaktadır (Sugözü vd., 2017, s. 193,248). İslam ekonomisinin yasakladığı faiz, antik uygarlıklardan, antik dönem filozoflarına ve (kendi aralarında olmak üzere) Yahudi inanışından Orta çağ Hristiyan düşüncesine kadar bütün dönemlerde ve bütün semavi dinlerde ya çok kötü görülmüş ya da kesin ifadelerle yasaklanmıştır. İslam dininde faizi terk etmeyenler Allah'a ve peygamberine savaş açmakla tehdit edilmektedir. "Ey iman edenler, Allah'tan korkup sakının ve eğer inanmışsanız, faizden artakalanı bırakın. Şayet böyle yapmazsanız, Allah'a ve Resulüne karşı savaş açtığınızı bilin (Böylece) Ne zulmetmiş (adaletsizlik yapmış) olursunuz ne de zulme uğratılmış olursunuz." (Kuran: Bakara/2: 278-279). Ayrıca İslam Peygamberi, faiz alana, verene, şahitlik edene ve bu işlemi yazana lanet etmiştir (Hadis: Müslim, Musakat: 106). İslam düşünürlerinden para ve faiz teorisinin temelini atan İmam Gazali, ekonomide adalet ilkesine vurgu yaparak, faizin adaletsizliğe neden olduğunu ve bir tür zulüm olduğunu ifade etmiştir (İslahi, 2001, s. 8; Nurlinda, 2023, s. 26; Gazali, 1993, s. IV-83; Ersoy, 2008, s. 133).

Gelirin adil bir şekilde dağıtılmasının, İslam ekonomisinin temel ilkelerinden biri olması dolayısıyla üretim faktörleri arasındaki bölüşüm de adil olmalıdır. Bütün üretim faktörlerinin hak ettiği payı alması, toplumsal uyumu sağlayacaktır (Küçük, 2017, s. 8). Liberal kapitalist iktisadi sistemde emek faktörü ücret, sermaye faktörü faiz, doğal kaynaklar rant (kira) ve girişimci kar olarak üretim gelirlerinden paylarını almaktadırlar. Oysa İslam ekonomisinde sermaye faktörünün faiz alması söz konusu değildir çünkü ya öz kaynaklarla ya da ortaklık sistemi ile sermaye gereksinimi karşılanacak ve kazançtan bir pay alacaklardır ki buna kar payı denmektedir. Oysa liberal kapitalist iktisadi sistemde sermaye banka kredileri ile karşılandığından dolayı üretici kazansa da kazanmasa da faiz ödemek zorunda olduğundan dolayı adaletsiz bir düzen ortaya çıkmaktadır. Böylece canlanma dönemlerinde de üreticilerin küçüldüğü ya da zarar ettiği daralma dönemlerinde de finans sektörü kar etmekte ve bu durum adaletsizliği daha da derinleştirmektedir.

Vergi yükü ile gelir dağılımı arasında da önemli bir ilişki mevcuttur. Adil paylaşımın önündeki en önemli engellerden birisi dolaylı vergilerdir. Dolaylı vergilerin payındaki artış vergi yükü dağılımını dar ve sabit gelirliler aleyhine bozmaktadır (Sugözü, 2010, s. 25,168). Bunun en önemli nedeni dolaylı vergilerin kişilerin gelir seviyelerine bakılmaksızın eşit olarak alınmasıdır. Bundan dolayı oran olarak yoksuldan çok, zenginden az vergi alınmaktadır. İbn Haldun, modern maliyenin tasnif ettiği biçimiyle, dolaylı ve dolaysız vergiler ayrımını günümüz maliyet literatüründeki ifadelerle kullanmamış olsa da bu ayrımı fark etmiştir (Alrefai and Brun, 1994:78). Ona göre dolaylı vergiler, devletin çeşitli vergi türleri ve tarifeleriyle pazarlarda yapılan alışverişlerden, mallardan veya ithalat üzerinden aldığı vergilerdir (Kendir, 2019, s. 249). Mukaddime'de İbn Haldun, doğrudan iktibas ettiği bir mektup üzerinden optimal bir vergilemenin özellikleri için adalet, hakkaniyet, eşitlik ve umumilik kriterlerini sıralamıştır (İbn Haldun, 2019, 578). Liberal Kapitalist iktisadi düşüncenin öncüsü kabul edilen A. Smith de benzer şekilde vergilemede adalet, belirlilik, uygunluk ve iktisadilik kriterlerine vurgu yapmaktadır (Smith, 2022, s. 926).

Ekonomide adaletsizliğin en önemli göstergelerden bir diğeri işsizliktir. Bundan dolayı İslam ekonomisinde en önemli iktisadi hedeflerinden biri, iş arayan ve çalışmaya muhtaç olanlar için yeteneklerine göre istihdam oluşturmaktır (Çapra, 1993, s. 21). İstihdam bir yandan ekonomik adaletsizliği ortadan kaldırmaya yardım ederken diğer yandan iktisadi büyümeye destek olarak refah artışını sağlamaktadır. Tersine işsizlik bir yandan yoksulluğu artıracak diğer yandan sosyal ve psikolojik problemlere yol açacaktır. İşsizlik ve yoksulluğun yol açtığı sosyal sorunlardan en önemlisi suç miktarının artmasıdır. Bundan dolayı adalet ilkesi gereği İslam ekonomisinde arızı veya geçici nedenlerden kaynaklanan işsizlik hariç işsizliğin yeri yoktur.

2.3. Emeğin Kutsallığı ve Emek Sermaye İlişkisinde Denge

Çalışma, dar anlamda insanın hayatını sürdürebilmesi için geçimini sağladığı işle uğraşması olarak tanımlanırken, geniş anlamda ise insanın kendi yaşamı başta olmak üzere toplum yararına gösterdiği her türlü çaba ve emek olarak değerlendirilir (Uysal, 2018, s. 3). Daha kısa bir ifadeyle çalışma, emek ve sermaye sahibinin birlikte gerçekleştirdiği ekonomik üretim faaliyetidir (Dikkaya vd., 2018; 1567). Kuran'da amel, fiil, kesb gibi kelimelerle ifade edilen emek kavramı, çalışma, yapma, kazanma, çaba gösterme olarak anlaşılmaktadır. İslam'ın temel kaynakları olan Kuran'da ve Peygamber'in uygulamalarında emek faktörünü kullanarak çalışmanın, cinsiyet farkı gözetmeksizin tüm insanlar için bir hak olduğu belirtilmektedir.

İslam perspektifinde çalışma, bir ibadet olarak görülür ve kişinin kendi emeğiyle geçimini sağlaması, başkalarına yük olmaktan daha hayırlı kabul edilir (Tabakoğlu, 2010, s. 23). İslam Peygamberi, "hiçbir fert elinin emeği ile kazandığından daha hayırlı bir yemek yememiştir. Allah'ın peygamberi Davud da el emeği ile kazandığını yerdi" (Hadis: Buhârî, Buyu: 15) ifadesiyle emeğin önemine vurgu yapmıştır. Bu bağlamda İslam iktisadi, iş gücü ve istihdam konularını, ana akım iktisattaki gibi bireysel olarak ve gelir açısından değerlendirmekten öteye geçerek, geliri olup da hiçbir iş yapmayan bir kişiyi makul görmemektedir.

Çalışma ibadet olarak değerlendirildiği için, bazı meşru sebepler dışında herkesin iş gücüne katılması ve çalışması teşvik edilmektedir (Zaim, 2010, s. 42-44).

Eşyanın faydalı hale getirilmesi insan emeğiyle gerçekleşir ve bu emek, mal ve servet sahibi olma hakkının temelini oluşturur. Adam Smith, "dünyada oluşan servet emeğin ürünüdür" diyerek, ekonominin temelinde emeğin olduğunu vurgulamıştır (Ersoy, 2010, s. 49). Takva (dindarlık), ekonomik üretkenliğin olumlu bir işlevi olarak kabul edilir. Bir kişi ne kadar dindarsa, özellikle ekonomi ve maneviyat arasındaki dengeyi sağlama gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda, o kadar üretken olmalıdır (Alam ve Rizvi, 2017, s. 2). Kur'an'da, "ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın emeğini zayi etmeyeceğim" (Kuran: Âli İmran/3: 195) denilmektedir.

İbn Haldun, on dördüncü yüzyılda iş bölümü, emek-değer teorisi, arz ve talep mekanizması, kamu harcamaları, vergiler, nüfus ve iklim gibi konularda sistematik görüşler sunmuştur. Arz ve talep yasası çerçevesinde piyasada fiyatların belirlendiğini belirtmiş, talepteki değişikliklerin ekonomik sonuçlarının yanı sıra sosyal sonuçlarına da dikkat çekmiştir (Özaydın vd., 2021, s. 37). Celaleddin Davani (1426-1502), ihtiyaçların karşılanmasında iş birliği ve iş bölümünün önemini vurgulamıştır. Üretim süreçlerinin bir mal elde etmek için uzun ve karmaşık olduğunu belirtmiş ve bu süreçte farklı türde girdilerin kullanılmasını gerektirdiğini ifade etmiştir. Bu nedenle, toplumsal ve ekonomik yapıların gelişimi için iş birliğinin hayati önem taşıdığını savunmuştur. Davani'ye göre, bireyler sadece bir mesleği benimsemeli ve o alanda uzmanlaşmaya çalışmalıdır (Azid vd., 2021, s. 286).

İslam inancında ve hukukunda, işçi-işveren ilişkileri ve emek-sermaye ilişkileri, çıkar çatışmaları yerine kardeşlik ilkesi üzerine kuruludur. Bu ilke, ilahi iradenin güvencesi ve yaptırımını altında, karşılıklı tamamlayıcı bir bütünlük içinde değerlendirilir. Her iki taraf da birbirlerine ve Allah'a karşı sorumluluklarını kabul ederler (Akcan, 2008, s. 7).

2.4. Ahlaki Sorumluluk ve Dayanışma

İnsan davranışlarını etkileyen unsurlardan biri ahlaktır. Ahlakın şekillenmesinde kültür ve din önemli bir rol oynar. Din, ahlak kuralları belirleyerek insan davranışlarına etki eder ve bu etki ekonomide önemlidir. Bazı ekonomistler ahlaki insanların özgürlüğünü kısıtlayan bir engel olarak görüp göz ardı etse de ahlakın insan davranışları üzerindeki etkisi büyük ve önemlidir (Eren, 2013, s. 370). Şeriatın beş maksadı olan dini koruma, nefsi koruma, akli koruma, nesli koruma ve malı koruma, ekonomik kurumlarda oluşturulacak ve içselleştirilecek ahlaki ilkeleri belirler (Baidhaw, 2015, s. 263-4). İslam hukukunda geçen bu beş maksat, aslında evrensel bir ilke olup Müslüman olan ya da olmayan her bir insan geçerlidir. Çünkü İslam, "dinde zorlama yoktur" (Kuran, Bakara/2: 256) ilkesini kabul eder. Bundan dolayı dünya üzerindeki her bireyin kendi dinini, kendi nefsinin, kendi aklını, kendi neslini ve kendi malını koruma hakkı vardır. Bunlar en temel insan haklarıdır.

İslâm ekonomisinde tasavvur edilen insan, yalnızca kendi çıkarlarını değil, çevresinin ve tüm insanlığın yararını gözeterek "Müslüman insan" modelidir. İslâm ekonomisi, ekonomi alanında da Allah'ın emirlerine uygun olarak ahlaki değerleri ön planda tutar ve pozitif bilimlere dışlamaz (Zaim, 2010, s. 20). Bu anlamda homo ekonomikus modelinden ayrılır. İslam alemi için Müslüman insan modeli, bütün insanlık için örnek bir model olarak "ahlaklı insan" modeline dönüşür. İslâm'a göre, evrendeki tüm varlıkları yaratan ve onları rızıklandıran tek otorite Allah'tır, insan ise O'nun yeryüzündeki temsilcisidir. Allah, halifelik görevinin nasıl yerine getirileceğini peygamberleri vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. Bu nedenle, İslâm ekonomisinin birinci ve en önemli prensibi, insanın ekonomik davranışlarının her açıdan Allah ve Resulü tarafından belirlenen ilkelere uygun olmasıdır (Khan, 2017, s. 20-1). Hz. Peygamber (sav)'.in Medine'ye hicret ettiğinde Ensar ile Muhacir arasında gerçekleştirdiği kardeşlik akdi de böyle bir uygulamanın dikkat çeken örneklerindedir. Bu sayede Ensar, evsiz barksız ve işsiz kalan Muhacirlerle her şeyini paylaşarak mükemmel bir dayanışma örneği sergilemişlerdir (Berki ve Keskioglu, 2015, s. 201). Bu prensip, sorumluluğun gönüllü olmasını ifade etse de Tevhit ilkesine dayanan toplumsal sorumluluk için bazı ortak yükümlülükler tanımlanmalıdır. Naqvi, insanın tanrıya, kendine ve topluma karşı sorumluluğunu, bireyin kişisel ayırt edici özellikleri ve etik ilkeleriyle entegre bir parça olarak ifade eder (Naqvi, 1997, s. 33). Tevhidi metodolojik dünya görüşünde, ahlak ve etik insanın içsel eğilimlerine doğuştan yerleştirilmiştir, dışsal dayatmalarla belirlenmez, örneğin hükümet veya devletin polisi gibi maliyetli etkenlerle yönlendirilmez (Choudhury, 2018, s. 273). İslamiyet, insanların İslami ilkelere uygun olarak ekonomik faaliyetlere katılma hakkını tanıyarak, faydalı ticaret için kurallar belirler. Bu kurallar benimsendiğinde, piyasadaki sorunlar kendiliğinden azalır. İslam'da ekonomi, ahlaki değerlerle yakından ilişkilidir ve bu değerler bireyin yücelmesine katkı sağlar. Ancak bu değerler göz ardı edilirse, piyasadaki rüşvet, yolsuzluk, haksız kazanç gibi olumsuzlukları yalnızca yasal tedbirlerle önlemek mümkün olmaz (Akar, 2003, s. 65).

Kalkınmanın sadece maddi bir süreç olmadığını ve dinin öngördüğü sosyal hedeflere yönelik kişisel bir yolculuk olduğunu anlamak için kusursuz bir davranış kazandırmak çok önemlidir (Frederic, 2018, s. 21). Modern ekonomide, özellikle neoklasik ekonominin baskın paradigması içinde, ekonomistlerin etik ile ekonomiyi yeniden entegre etme çabaları artmaktadır. Ancak,

modern ekonomi, etik değerleri tercih veya kısıtlama olarak ekonomiye entegre etme çabasında, vahyi otantik bir değer kaynağı olarak kabul etmeden kendi akıl ve rasyonalite kavramlarına dayanır. Bu nedenle, İslami bakış açısından, bu etik ilkeler ve yaklaşımlar, insan etiği gerçekliğiyle ilahi etik bağlamında bağlantılı olmadıkları için eksik kalmaktadır. Öte yandan, İslam ekonomisi, değerlerin seçimi ve uygulanmasında akıl ile vahyi birleştirir (Haneef ve Furqani, 2009, s. 192).

İslam'da ticaret, meşru gelir elde etmenin bir yoludur. Kuran'da, Allah, ticareti helal kılmış ve Cuma namazından sonra insanların rızıklarını kazanmak için yeryüzüne dağılmalarını istemiştir (Kuran: Cuma/62: 110-1). İslam, ayırt etmeden iç ve dış ticareti destekler (Kuran: Müzzemmil/73:20; Fatır/ 35:12; Rum/30:46). Haccın amaçları arasında "dünyevi ve uhrevi faydaları elde etmek" de yer alır (Kuran: Hacc/22: 28). Hac sırasında ticaret yapmanın ibadetin samimiyetiyle çelişeceğini düşünenlere, "Rabbinizden rızık istemenizde bir sakınca yoktur" (Kuran: Bakara/2: 198) diyerek yanıt verir. Ayrıca, ticaret erbabına, işlerini yürütürken Allah'ı anmak, namaz kılmak ve zekat vermek gibi dini ve toplumsal sorumluluklarını ihmal etmemeleri gerektiği mesajını iletir (Kuran: Nisa/4: 29). Ticaretin karşılıklı rıza ile yapıldığında meşru ve helal olduğunu belirten İslam, insanların birbirlerinin mallarını haksız yollarla gasp etmekten men eder (Kuran: Nur/24: 37).

Ölçme ve tartma konusunda doğru ve dürüst olmak, hile yapmamak, eksik ölçü ve tartı kullanılmaktan kaçınmak, Kuran'da sıkça vurgulanmaktadır. Toplumların birlikteliğini devam ettirebilmesi birbirlerine olan güvene bağlıdır. Bu güveni tesis ederken en önde gelen davranışlardan biri toplum arasında mal güvenliğinin sağlanmasıdır. İşte bunun için insanlar mal değişimindeki güveni sağlamak için ölçüyü ve tartıyı geliştirmişlerdir. Ticaret ahlakında ölçü ve tartıya dikkat etmek önemlidir (Kabakçılı, 2021, s. 114). Kuran'da, Allah, Şuayb peygamber vasıtasıyla Medyen halkını ölçü ve tartıda hile yapmalarını konusunda defalarca ikaz etmiş, buna uymayan Medyen halkını şiddetli azabıyla helak etmiştir (Kuran: Hud/11: 84-95). Ayrıca ölçü konusunda Kuran çok defa uyarılarda bulunmuştur. "...Ölçüyü ve tartıyı adalette ve tam yapın..." (Kuran: Enam/6: 152). "Ölçtüğünüzde ölçmeyi tam yapın, doğru terazi ile tartın. Bu daha hayırlı, sonuç bakımından daha güzeldir" (Kuran: İsrâ/17:35).

İbn Teymiyye, şer'i yönetim altında ekonomik girişimlerin ve özel mülkiyet özgürlüğünün halkın refahına katkı sağlayacağı bir toplum modellemiştir. Adaletin ticari ilişkilerde temel olduğunu ve tarafların rızasıyla bu adaletin sağlanabileceğini vurgulamıştır. Şeriat prensiplerine göre, kandırma, zorlama veya bilgi eksikliğinden faydalanma gibi fırsatçılık durumları kabul edilemez. Mal stoklama gibi fiyatları yükseltmeye yönelik uygulamalar da adil fiyatların sağlanması için engellenmelidir (Sıddıqi, 2017, s. 81). İhtikâr, sözlükte "hakkımı yemek, kötü davranmak, kıtlaştırmak, tedavülenden çekmek, istiflemek, tekeline almak" gibi anlamlara gelmektedir. İstılâhî olarak ise şehirlerde, yiyecek maddelerini satın alıp satmayıp stok etmek sureti ile yapılan ve halka zarar veren bir uygulamadır (Kallek, 2000; ihtikar mad.). İslam Peygamberi ihtikârî zulüm olarak değerlendirmiştir. Halifeler Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ihtikara müsaade etmemişler ve bizzat kendileri veyahut "Hisbe teşkilatı" vasıtasıyla etkin tedbirler almışlardır. Çünkü toplumun temel ihtiyacı olan maddelerin haksız kazanç elde etmek için stoklanması yapılmaktadır ki bu uygulama yasaklanmıştır (Şen, 2023, s. 25). Mecelle'de "Bilâ sebeb-i meşru birinin malını bir kimsenin ahzıylemesi câiz olmaz." (Mecelle, md. 97) maddesi ile de temellendirilmiştir.

2.5. İsrâf ve Cimrilikten Kaçınma

İsrâf, genel olarak inanç, söz ve davranışta dinin, akıl veya örfün uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkmayı, özellikle mal veya imkanları meşru olmayan amaçlar için saçıp savurmayı ifade eder (Kallek, 2001). Cimrilik ise para tutumluluğunda aşırılık, yiyip içmeden kesecek derecede biriktirme hırsı, tasarruf ve tutumlulukta aşırıya kaçma, sahip olduklarının çok azını harcama tutumu olarak tanımlanmaktadır (İrk, 2023, s. 110). Hem maddi hem de manevi olarak bireysel ve toplumsal hayattaki her türlü dengesizliği ifade eden israfı İslam olumsuz bir yaklaşımla bakmış, zararlarını vurgulayarak ve eleştirerek ondan uzak durmayı öğretmiştir. Aynı zamanda, bu sorunlara çözüm sunacak özel bir reçete de vermiştir. İktisada ise olumlu bir yaklaşımla yaklaşmış, onu övüp faydalarını göstererek eğitimi vermiş ve onu benimsemeyi teşvik etmiştir (Kayhan, 2006, s. 153). Ekonomi kelimesinin Arapçadaki karşılığı olan ve Türkçede de kullanılan iktisat sözcüğü, Kamus-ı Türki'de (اقتصاد) İktisad, "itidal üzere hareket, had vasatı ye riayet, tasarruf idare" ifadeleriyle ölçülü olma, orta yolu tutma, belli sınırlara içerisinde davranış gösterme, tasarruf ve yetinme manalarına gelmektedir (Sami, 1901, s. 141). Bu kelimenin anlamı daha sonra genişlemiş ve "ilm el-iktisad" terimi ile ifade edilmiştir (Majid, 2016:254). Böylece israf ve cimrilikten kaçınma ilkesi bizzat iktisat kelimesinin kendisi olup İslam ekonomisinin evrensel temel ilkeleri arasında yer alır. Khan (2015, s. 32), İslam iktisadındaki maksadın, arzulanan isteklerin karşılanması yerine gerçek ihtiyaçların tatmin edilmesi gerektiği analitik çerçevesini öne sürmüştür. İsrâf kavramı irdelendiğinde, çok yönlü bir kavram olduğu ve iktisat biliminin temel konuları ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavram ekonomik faaliyetlerin her aşamasında ortaya çıkabilmektedir. Bu bakımdan bir ekonomi terimi olarak kavramı tüketim israfı, üretim israfı ve kurumsal israf olarak türlerine ayırmak yerinde olacaktır (Çalışkan, Hatırlı, 2023, s. 55).

İslam, belli sınırlar arasında davranmayı teşvik eder ve israfı ve aşırı tüketimi yasaklar. İslam'ın sürdürülebilirliğe yaklaşımı, kainattaki her şeyin birbirine bağlı olduğunun bütünsel bir anlayışına ve insanların çevrenin koruyucusu olarak hareket etme sorumluluğunu tanınmasına dayanır. Kuran ve hadisler, çevrenin korunmasının ve kaynaklarının sürdürülebilir şekilde kullanılmasının önemini vurgular (Yılmaz vd., 2023, s. 527). Nitekim Kur'an'da bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez" (Kuran: Araf/7: 31). Kuran, israfı yasakladığı gibi cimriliği de yasaklamıştır. "Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın" (Kuran: İsrâ/17: 29). Ölçülülük ilkesinin bir diğer yönünde ise ticaretle uğraşanlar bulunmaktadır. "Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın. Tartıyı adaletle yapın, teraziyi eksik tutmayın" (Kuran: Rahman/55: 7-9).

Postmodern dönemde tüketim olgusu, fiziksel nesnelere yerini imajların ve markaların tüketimine bırakmıştır. Tüketici alışveriş ve tüketim olgusunu bir süreç olarak algılamakta ve bu süreç içerisinde aktif olarak bulunmak ve bundan haz almak, eğlenmek istemektedir (Şahin, 2007, s. 365). Dünyamızı uzun süredir adeta esir alan sonsuz mal hırsının, abartılı reklamların, gereksiz teşviklerin, aldatmanın, yolsuzluğun, rüşvetin, cimriliğin ve muhtaçlara karşı duyarsızlık gibi ekonomik kötülüklerin temelinde bu sorun yatmaktadır (Gül, 2009, s. 60). Mutedil tüketim, ihtiyaçları makul düzeyde tutmaktır, gelir-gider dengesini gözetmektir, yapay ihtiyaç türetmemektir. Zira gelir-gider dengesinin tutturulamaması iktisadi buhranların sebeplerindedir. Bununla birlikte, araştırma-geliştirme faaliyetleri, kalite, sağlamlık vb. durumlar için yapılan harcamalar israf kategorisine girmez. Ayetlerde bir yandan israf, diğer yandan da cimrilik yasaklanmak suretiyle, çift yönlü bir strateji izlenerek, tüketim hususunda orta yol dile getirilir (Özkazanç, 1990, s. 90). "Onlar Allah'ın seçkin kulları, harcadıkları zaman ne israf ederler, ne de cimrilik ederler, harcamaları bu ikisi arasında dengeli olur" (Kuran: Furkân/25: 67). Tüketiciler, gereksinim duydukları halde bütçelerine uygun şekilde tüketimden vazgeçmemeli, ancak israf yapmaktan da kaçınmalıdır. Ekonomide asıl hedef, üretilen mal ve hizmetlerin ne eksik ne de fazla olmaması, arz ve talebin tam anlamıyla dengede olmasıdır (Kara, 2020, s. 30). İslam peygamberi, "Allah, verdiği nimetin, kulunun üzerinde görülmesinden hoşnutluk duyar" (Hadis: Tirmizi, Edeb, 54, V, 124) ifadesiyle cimrilikten kaçınmayı, "Akmakta olan bir nehirden abdest alsan bile israf etme" (Hadis: İbn Mace, Taharet, 48) ifadesiyle israftan kaçınmayı öğütlemektedir. Yani Allah, insanın elinde imkanların bulunması durumunda bu imkanları kullanmayı, güzel ve temiz giyinmeyi, güzel ve temiz olandan yemeyi, içmeyi kısaca ihtiyaçlarını karşılamayı ve varlık içinde yokluk çekmemeyi öğütlemektedir. Bunun yanında ibadet amacıyla bile olsa ve nehir kenarında bile olsa gereğinden fazla su harcamamayı, kaynakları hor kullanmamayı, hesapsızca tüketmemeyi, gereksiz alışveriş yapmamayı, lüks ve gösterişten uzak durmayı da öğütler.

2.6. Üretim Ekonomisi ve Kalkınma

Kur'an'da sıkça vurgulandığı üzere, tüm üretim araçları ve insan hayatının devamını sağlayan kaynaklar Allah tarafından yaratılmıştır. Allah, her şeyin mutlak yaratıcısı olan yüce zat olarak (Kuran: En'am/6: 101-102), gökyüzünün, yeryüzünün ve içinde bulunan her şeyin yaratıcısıdır (Kuran: Araf/7: 54). Evrenin tüm kaynaklarını ve varlıkları O yaratmıştır, bu nedenle bunlar aslında O'nun mülküdür (Kuran: Bakara/2: 116-117). Ancak O, bu varlıkları kendi hizmeti için değil, insanlık için yaratmıştır; "O, yeryüzündekilerin hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip, onun katlarını yedi kat gök olarak düzenleyendir. O, her şeyi bilendir." (Kuran: Bakara/2: 29). Kur'an'da, insanın dünyaya tam anlamıyla hakim olması ve dünya nimetlerinden faydalanması teşvik edilmektedir (Kuran: Mülk/67: 15). İnsan Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak mülkün (kaynakların) sahibi olabilir. Ayrıca bu kaynakları İslam ekonomisinin temel ilkelerine uygun olmak kaydıyla istediği şekilde kullanabilir.

İnsan, bilgi ve düşünebilme yeteneği sayesinde evrenin temel yasalarını keşfedebilir ve aynı zamanda evrenin farklı kaynaklarını kendi amaçları doğrultusunda kullanabilir (Haneef ve Furqani, 2009, s. 184). İnsanoğlunun ekonomiyle ilgili çözmeye çalıştığı konular arasında üretim süreçleri, değerlerin nasıl oluşturulduğu ve bu değerlerin dağıtımını büyük önem taşır. Bu konuları anlama ve yorumlama biçimleri zaman dilimi, coğrafya, sosyo-kültürel yapı ve inanç sistemlerinden etkilenir. Her dönemde insanların ekonomik konulara bakış açıları bu etmenler tarafından belirlenmiştir (Kümbet, Özsoy, 2022, s. 240).

İslam iktisadi düşüncesinde "kaynakların bereketi" düşüncesi önem taşır. Çünkü üretim için gerekli olan her türlü doğal kaynak insanın kullanımına sunulmuştur (Kuran: İbrahim/14: 34). Ancak bu nimetlerden üretim aracılığıyla elde edilenler zamanla azalabilir ve tükenebilir (Kuran: Nahl/16: 96). Ekonomik refahı hedefleyen her ülke, mevcut kaynaklarını belirlediği üretim politikasına uygun şekilde kullanmalı, kaynakları, topluma daha faydalı ve kazançlı olacak biçimde çeşitli üretim alanlarına dağıtmalıdır. Tüm bu adımlar, kaynakların gereksiz yere harcanmaması için toplumun ihtiyaçlarına göre ve ilk aşamada belirlenen önceliklere göre yapılmalıdır (El-Osmani, 2019, s. 117).

Allah, faizi yasaklayarak kredi maliyetlerinin en düşük düzeyde kalmasını, kaynakların israf edilmemesini, kaynakların adil dağıtımının sağlanmasını (Sugözü, 2017, s. 206), en önemli iflas nedenlerinden birisinin ortadan kalkmasını ve fiyat

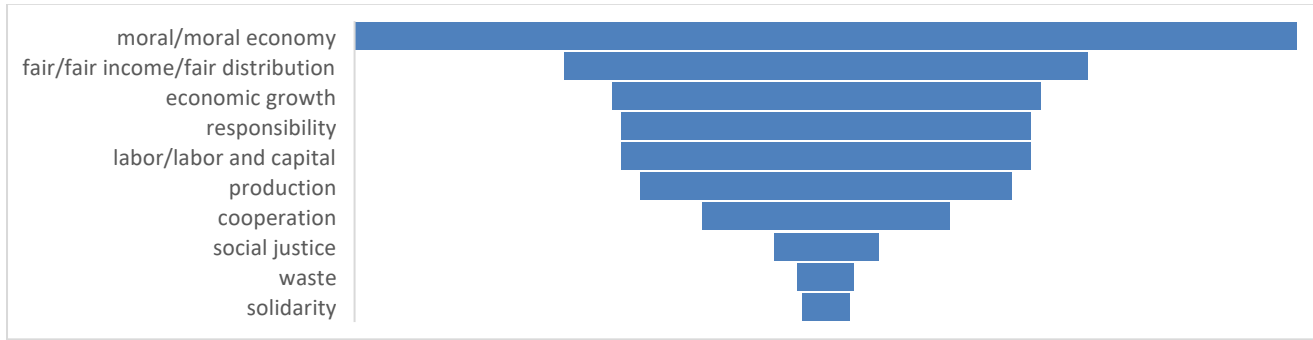
istikrarsızlığının giderilmesini istemektedir. Böyle bir durum sırasıyla tüketicinin ihtiyaçlarının daha kolay karşılanması ve talep artışına neden olarak üretim artışı ve piyasaların canlanmasını sağlayacaktır. Faiz aynı zamanda ulusal gelirin kalemlerinden birisini oluşturduğu için faizsiz büyüme gerçekleştiğinde, sanal bir büyüme yerine sağlıklı, sürdürülebilir ve gerçek bir büyüme gerçekleşmiş olacaktır.

Faizin aksine zekat yoksulluğu önleyici ve refahı artırıcı bir etkiye sahiptir. Sistemik olarak yönetilen zekat fonları, yoksulluğu azaltma üzerinde olumlu etkiler yaratmak için çeşitli yöntemlerle desteklenir. Yeni bir strateji olarak, bu fonlar ekonomik olarak dezavantajlı bireylerin sürdürülebilirliğini ve hayatta kalmalarını sağlayacak projelere yönlendirilir, böylece onların uzun vadeli refahlarını artırmayı hedefler (Asutay, 2014:130).

3. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometrik analiz yapılmadan önce, veri kümesindeki tüm metin alanlarının tek bir sütunda birleştirildiği ve önceden tanımlanmış anahtar kelimelerin ortaya çıkışlarının büyük/küçük harfe duyarlı olmayan dizin eşleştirilmesi kullanılarak sayıldığı makalede değinilen evrensel İslam ekonomisi prensipleriyle ilişkilendirilen bir anahtar kelime sıklığı analizi yapılmıştır. Bu yaklaşım, veri kümesinin tamamında bu kavramların varlığının kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Ortalama frekans ($\mu=25.53$, $\sigma=24.85$) önemli ölçüde değişkenlik göstermektedir. Medyan değeri (11,0) pozitif çarpık dağılıma işaret etmektedir. Veri setindeki ($n=1007$) İslam ekonomisi kavramlarının kapsamlı istatistiksel analizine dayanarak, aşağıdaki bilimsel gözlemler ortaya çıkmaktadır:

Şekil 1. Anahtar Kelime Frekans Dağılımı

Toplam 1.007 akademik belgenin kapsamlı istatistiksel analizine dayanarak, aşağıdaki ampirik gözlemler akademik değerlendirmeyi gerektirmektedir:

Birincil Kavramlar

Ahlaki boyut (moral/moral economy) önemli bir ağırlıkla ($n=99$, %9,83) İslam ekonomisi epistemolojisindeki temel rolünü ortaya koymaktadır

Adil uygulamalar (fair/fair income/fair distribution) ve ekonomik büyüme (economic growth) karşılaştırılabilir bir öneme sahiptir (sırasıyla $n=55$, %5,46 ve $n=45$, %4,47), bu da teorik çerçevedeki ayrılmaz konularını göstermektedir

Ara Kavramlar

Sorumluluk (responsibility) ile emek, emek ve sermaye (labor/labor and capital) (her ikisi de $n=43$, %4,27), teorik önemlerini yansıtan önemli bir temsiliyet göstermektedir

Üretimle (production) ilgili söylem ($n=39$, %3,87) literatürde orta düzeyde görünürlüğünü korumaktadır

Düşük Frekans Kavramları

İşbirliğinin (cooperation) nispeten daha az yoğun olan temsili ($n=26$, %2,58), akademik ilgiyi hak etmektedir

Sosyal adalet (social justice) ($n=11$, %1,09), israf (waste) ($n=6$, %0,60), ve dayanışma (solidarity) ($n=5$, %0,50) ilkeleri üçlüsü düşük temsiliyet göstermektedir

Çalışmada bütün alanlarda WoS'ta "islamic economics" or "islamic economic" ("İslam ekonomisi" veya "İslami Ekonomi") araması yapılmış 1007 yayına ulaşılmış ve arama sonucunda çıkan yayınların alanlara göre dağılımında 613 adet yayınlara "economy" (ekonomi) ilk sırada yer almakta, onu 295 adet yayınlara "finance" (finans) ve 307 adet yayınlara "religion" (din) alanı takip etmektedir. Ortak yazarlık analizinde bir yazara ait minimum yayın sayısı 1 ve bir yazara ait minimum atıf sayısı bir

kriterleri altında analiz yapıldığında 1331 yazardan 704 adet yazarın kriteri sağladığı tespit edilmiştir. Yayın sayısına göre ilk on yazar sıralaması Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1. İlk On Yazar

Sıra	Yazar Adı/Soyadı	Yayın Sayısı
1	Abbas Mirakhor	55
2	İdris Samawi Hamid	31
3	Ayman Reda	27
4	Muhammad Akram Khan	26
5	Masudul Alam Choudhury	24
6	Asmak Ab Rahman	11
7	Ahmet Şuayp Gündoğdu	11
8	Hafas Furqani	10
9	Muhammad Umer Chapra	10
10	M. Kabir Hassan	8

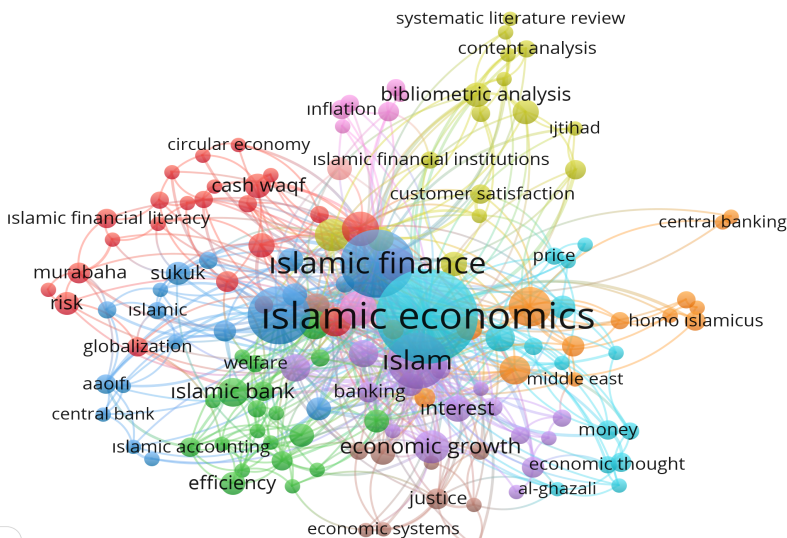
1007 makale ortak anahtar kelimeler açısından minimum 3 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 1895 anahtar kelimedenden sadece 147 anahtar kelimenin kriteri sağladığı belirlenmiş olup, yayınlarda en sık kullanılan ilk on anahtar kelime sıralaması Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2. En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Sıra	Anahtar Kelime	Sıklık
1	islamic economics [İslam Ekonomisi]	119
2	islamic finance [İslami Finans]	62
3	islamic banking [İslami Bankacılık]	42
4	waqf [Vakıf]	45
5	malaysia [Malezya]	15
6	riba [Faiz]	16
7	epistemology [Epistemoloji]	16
8	finance [Finans]	11
9	economic growth [Ekonomik Büyüme]	11
10	islamic banks [İslami Bankalar]	10

Kriteri sağlayan 147 anahtar kelimedenden 141 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi Şekil 2'deki gibidir.

Şekil 2. En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler Ağ Haritası

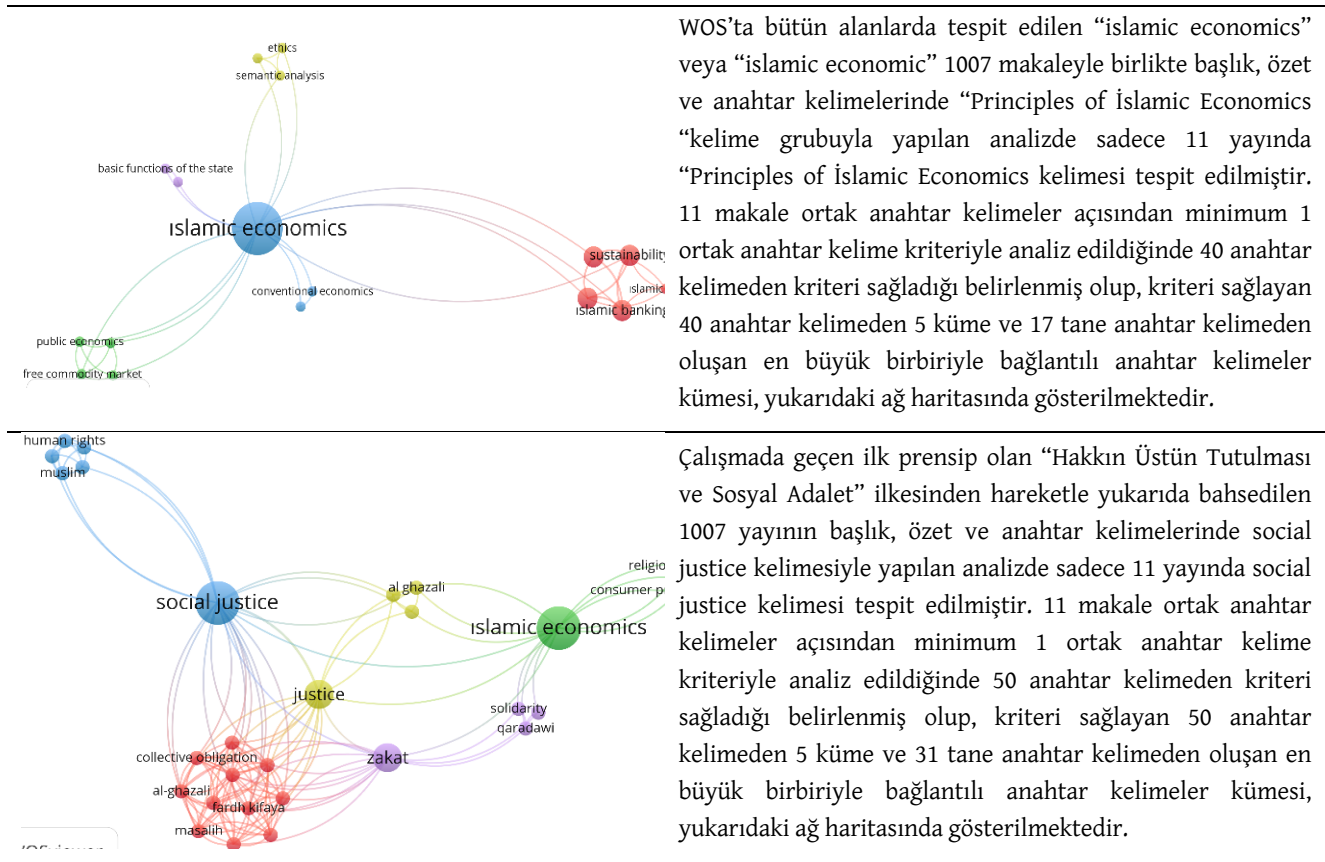

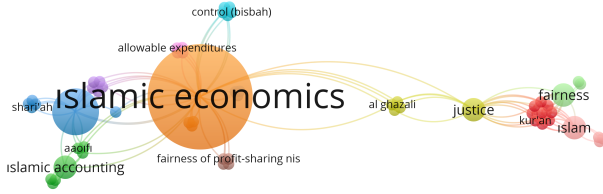
Çalışmada ikinci olarak İslam ekonomisinin temel prensipleriyle ilgili olarak bütün alanlarda Web of Scince'ta bütün alanlarda tespit edilen "islamic economics" veya "islamic economic" 1007 makaleyle principles of islamic economics, cooperation, fair, fair distribution, fair income, labor, labor and capital, moral, moral economy, responsibility, social justice, solidarity ve waste kelimeleri ile tekrar VOSviewer aracılığıyla analiz yapılmış ve Tablo 3'teki bulgular elde edilmiştir.

Tablo 3. En Sık Kullanılan İlk On Anahtar Kelime

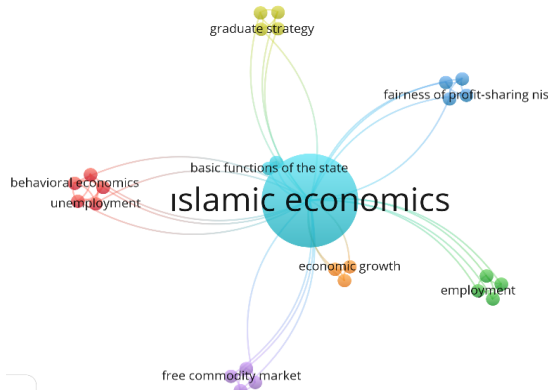
Sıra	WoS'ta bütün alanlarda tespit edilen "islamic economics" veya "islamic economic" 1007 makaleyle birlikte başlık, özet ve anahtar kelimelerinde aranan kelimeler	Makale Sayısı
1	moral, moral economy [Ahlak/Değerler Ekonomisi]	77
2	economic growth [Ekonomik Büyüme]	49
3	responsibility [Sorumluluk]	40
4	production [Üretim]	37
5	cooperation [İşbirliği]	27
6	fair, fair distribution, fair income [Adil, Adil Dağılım, Adil Gelir]	26
7	principles of islamic economics [İslam İktisadının Esasları]	11
8	social justice [Sosyal Adalet]	11
9	labor, labor and capital [Emek, Emek ve Sermaye]	7
10	waste [İsraf]	6
11	solidarity [Dayanışma]	5

Tablo 4. Bibliyometrik Analiz Sonuçları

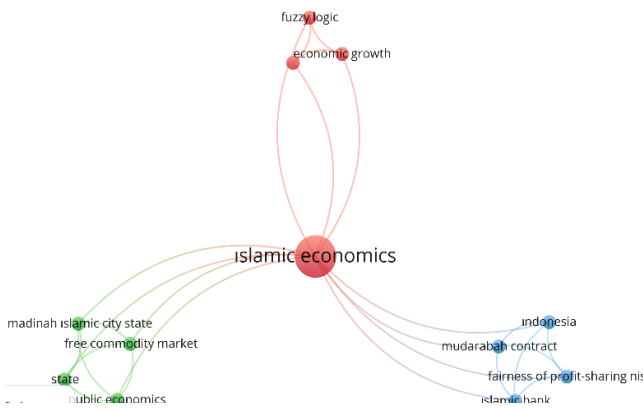

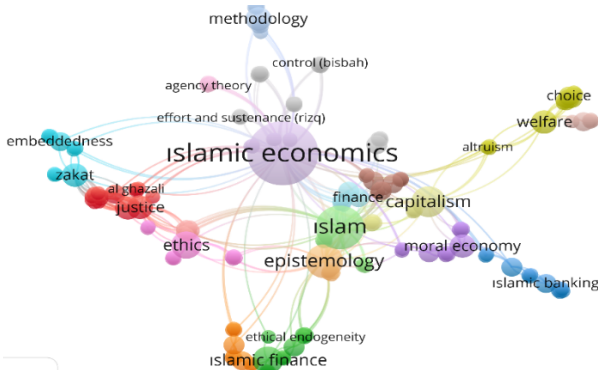
“Adil Bir Ekonomik Sistem ve Adil Gelir Dağılımı” olan ikinci prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde fair, fair distribution ve fair income kelimeleriyle yapılan analizde sadece 26 yayında fair, fair distribution ve fair income kelimeleri tespit edilmiştir. 26 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 101 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 101 anahtar kelimedenden 12 küme ve 59 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, yukarıdaki ağ haritasında gösterilmektedir.

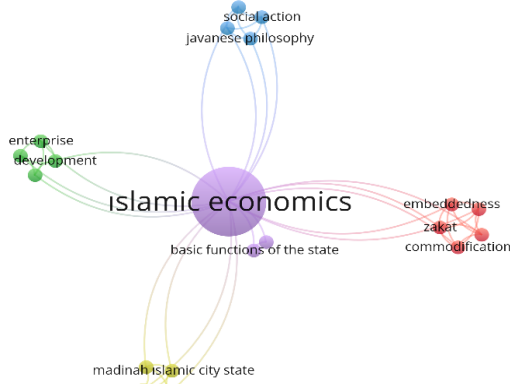
“Emeğin Kutsallığı ve Emek Sermaye İlişkisinde Denge” olan üçüncü prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde labor ve labor and capital kelimelerinden labor terimi ile yapılan analizde sadece 14 yayında labor kelimesi tespit edilmiştir. 14 makale ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 46 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 46 anahtar kelimedenden 7 küme ve 27 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

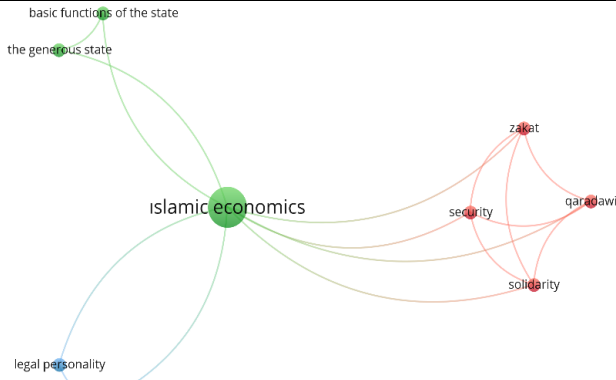
“Emeğin Kutsallığı ve Emek Sermaye İlişkisinde Denge” olan üçüncü prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde labor and capital kelimelerinden labor and capital terimleri ile yapılan analizde sadece 7 yayında labor ve capital kelimeleri bir arada tespit edilmiştir. 7 makale ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 30 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 30 anahtar kelimedenden 3 küme ve 12 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

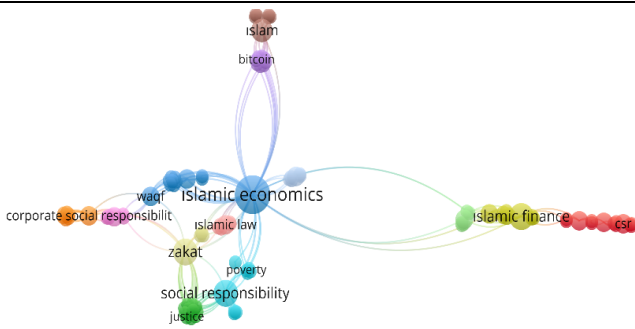
“Ahlaki Sorumluluk ve Dayanışma” olan dördüncü prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde moral veya moral economy, cooperation, solidarity ve responsibility kelimelerinden moral veya moral economy terimleri ile yapılan analizde 77 yayında moral veya moral economy kelimesi tespit edilmiştir. 77 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 259 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 259 anahtar kelimedenden 23 küme ve 203 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

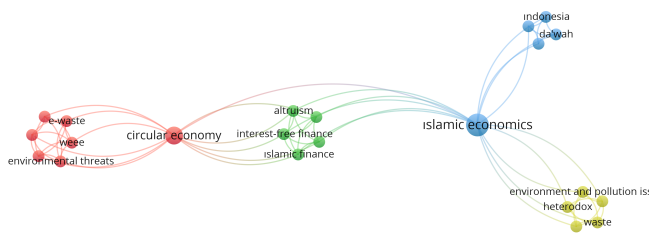
Dördüncü prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerde cooperation terimi ile yapılan analizde 27 yayında cooperation kelimesi tespit edilmiştir. 27 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 82 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 82 anahtar kelimedenden 5 küme ve 20 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbirleriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

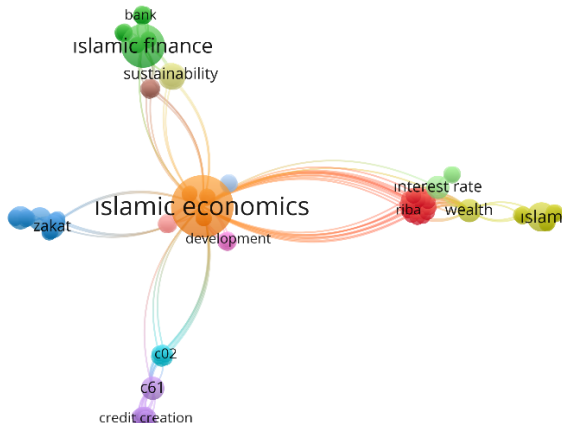
Yine “Ahlaki Sorumluluk ve Dayanışma” prensibinden hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde solidarity ile yapılan analizde 5 yayında solidarity kelimesi tespit edilmiştir. 5 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 14 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 14 anahtar kelimedenden 3 küme ve 9 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbirleriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

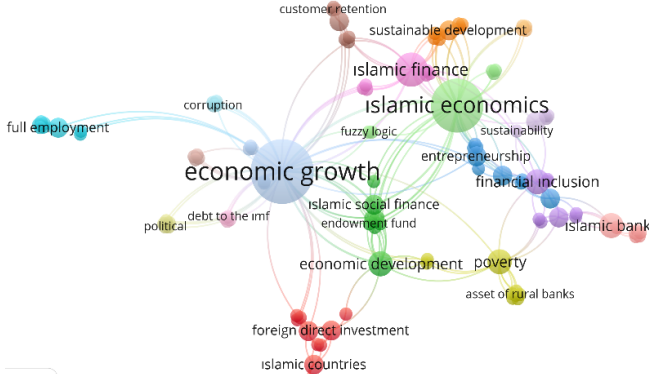
Aynı prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerde responsibility terimi ile yapılan analizde 40 yayında responsibility kelimesi tespit edilmiştir. 40 yayının ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 156 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 156 anahtar kelimedenden 13 küme ve 109 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbirleriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

“İsraf ve Cimrilikten Kaçınma” olan beşinci prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde waste, stingy ve miserly kelimelerinden stingy ve miserly terimleri ile yapılan analizde hiçbir yayında stingy ve miserly kelimeleri tespit edilmemiştir. Waste kelimesiyle yapılan analizde waste kelimesini içeren 6 yayın bulunmaktadır. 6 yayının ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 34 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 34 anahtar kelimedenden 4 küme ve 22 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbirleriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, yukarıdaki ağ haritasında gösterilmektedir.

“Üretim Ekonomisi ve Kalkınma” olan son prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerinde production, production econmy ve economic growth kelimelerinden production economy ile yapılan analizde hiç yayına rastlanmamış olup, production terimi ile yapılan analizde 37 yayında production kelimesi tespit edilmiştir. 37 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 164 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 164 anahtar kelimedenden 13 küme ve 112 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

Altıncı prensipten hareketle 1007 yayının başlık, özet ve anahtar kelimelerde economic growth terimi ile yapılan analizde 49 yayında economic growth kelimesi tespit edilmiştir. 49 yayın ortak anahtar kelimeler açısından minimum 1 ortak anahtar kelime kriteriyle analiz edildiğinde 165 anahtar kelimedenden kriteri sağladığı belirlenmiş olup, kriteri sağlayan 165 anahtar kelimedenden 18 küme ve 123 tane anahtar kelimedenden oluşan en büyük birbiriyle bağlantılı anahtar kelimeler kümesi, ağ haritasında gösterilmektedir.

Sonuç

İslam ekonomisini gündeme getiren en önemli gelişmelerden birisi küresel finansal krizler ve bu krizler karşısında İslami finans ya da İslami bankacılığın dirençli durumu olmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki bugünkü yapısıyla İslami finans veya İslami bankacılık sistemi her ne kadar İslami esas ve usullere göre çalışmaya gayret etse de dünyada egemen iktisadi düşünce olan liberal kapitalist iktisadi yapının bir enstrümanıdır. Böylece İslami finans ve İslami bankacılık yeni sistem arayışlarına olan gereksinimi azaltmaktadır. Ayrıca İslam ekonomisi ve İslami finans için tezat bir durum ortaya çıkmakta ve mevcut sistemin devamı için bir sigorta haline gelmektedir. Oysa İslam ekonomisi, temel ilkeleriyle ve kurumlarıyla tamamen ayrı bir iktisadi sistemin uygulanmasını zorunlu kılar. Çalışmada İslam ekonomisinin temel ilkelerinin analiz edilmesinin en önemli nedeni bu gereksinimin literatürde gerekli ve yeterli düzeyde yer almamış olmasıdır. Çalışmada yapılan bibliyometrik analiz bu durumu kanıtlamaktadır.

İslam ekonomisi dini bir ekonomi olarak algılanmamalı, ilkelerinin evrensel olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ancak yapılan analizden ortaya çıkan sonuç bu yargıyı teyit etmekten uzaktır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi İslam ekonomisi ile ilgili çalışmaların genellikle yalnızca teoloji kapsamında değerlendirilmesidir. Bunun en önemli dezavantajı İslam ekonomisinin Müslüman toplumlar dışında benimsenme olasılığını düşürmesidir. Oysa İslam ekonomisi, her ne kadar Müslümanlar için içerisinde zekat ibadeti gibi bazı sorumlulukları barındırsa da iktisat biliminin konusudur. Kaldı ki zekat, evrensel nitelikte bir sosyal yardım biçimidir. Bunun dışında yer alan hükümlerden bazıları zaten mevcut iktisadi düşüncelerde ve yürürlükteki sistemlerde uygulanmaktadır. Çünkü İslam, mevcut ortodoks sistemde ya da diğer heterodoks düşüncelerde kendisi ile benzer kurallara sahip olunmasını yadırgamaz. Bütün bunlardan dolayı İslam ekonomisi ve onun temel ilkelerinin evrensel özelliği onu Müslüman toplumlar ile sınırlandırmaz.

Çalışmada, Sugözü (2017) tarafından İslam ekonomisinin bütün temel ve evrensel niteliklerini kapsamına alacak şekilde sınıflandırılmış olan altı ana ilke esas alınmıştır. Bu ilkeleri ifade eden anahtar kelimeler çıkarılmış ve ortaya çıkan anahtar kelimelerden hareketle bibliyometrik analizler yapılmıştır. Böylece İslam ekonomisi literatüründe bu anahtar kelimelerin kullanım yoğunlukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlarda İslam ekonomisi ve İslami finans literatüründe Sugözü (2017) tarafından oluşturulan temel ilkelere dair anahtar kelimelerin oldukça sınırlı düzeyde kullanıldığı bulgusuna rastlanmıştır. Daha açık bir ifadeyle ahlaki kaygıların baskınlığı, İslam ekonomisinin normatif temelleriyle uyumludur ancak iktisat teorisine yönelik temel evrensel kavramların (örneğin adil dağıtım, emek ve sermaye vd.) nispeten daha düşük sıklıkta kullanılması, potansiyel araştırma boşluklarına işaret etmektedir. Bulgular, özellikle teorik kavramların operasyonel hale

getirilmesi ve pratik çerçevelerin geliştirilmesine yönelik literatürün genişletilmesine olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. İslam ekonomisi çalışmalarında hem teorik temellere hem de pratik uygulamalara dengeli bir şekilde dikkat edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Temeli sağlam olmayan bir iktisadi düşünceden, dünya literatürüne girmesi ve ekonomi gündeminde kalması beklenemez. Bundan dolayı İslam iktisadını çalışan akademisyenlerden, onun evrensel temel ilkelerine vurgu yapması beklenmektedir. Belirtilen temel ilkeler ve pratik uygulamalar çerçevesinde teorik altyapısı tamamlanmış, mevcut sistemlerdeki sorunları ihtiva etmeyen, istikrar ve kalkınmaya dayalı sürdürülebilir, yeni ve adil bir ekonomik sistem, umulur ki bugün dünyanın ihtiyaç duyduğu iktisadi reformun temelini oluşturacaktır.

Kaynakça | References

- Abbasi, S., Hollman, K. W., & Murrey, J. H. (1989). Islamic Economics: Foundations and Practices. *International Journal of Social Economics*, 16(5), 5-17.
- Ahmed, H. (2009). Financial Crisis: Risks and Lessons for Islamic Finance. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 1(1), 7-32. <https://doi.org/10.55188/ijif.v1i1.69>
- Akar, M. (2003). İslam'ın Ekonomik hayata Getirdiği Ticari ve Ahlakî Prensipler. *Diyanet İlmî Dergi*, 39(1), 55-67.
- Akcan, N. (2008). İslâm Fıkhdında İşçinin Hak ve Sorumlulukları. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alam, N., & Rizvi, S.A.R. (2017). Islamic Economics' Contribution to Conventional Economics. Alam, N. ve Rizvi, S. (ed.). *Islamic Economics* (1-8) içinde. Palgrave CIBFR Studies in Islamic Finance. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47937-8_1
- Alrefai, A., & Brun, M. (1994). Ibn Khaldun Dynastic Change and Its Economic Consequences. *Arab Studies Quarterly*, 16(2), 73-86.
- Arslan, A. (2001). *Hadislerde Ticarî Ahlâk*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Aslan S., & Koçal V. (2016). İslam Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihi ve Felsefi Bir Çerçeve. S. Erdoğan, A. Gedikli, D.Ç. Yıldırım (ed.), *İslam Ekonomisi ve Finansı* (1-50) içinde. İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Asutay, M. (2007). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 1(2), 3-18.
- Asutay, M., Yardımcıoğlu, F., & Ülev, S. (2014). İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistematiği Anlayışı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 119-137.
- Azid, T., Kayani, Z., Rawashdeh, O.H., & Shirazi, N.S. (2021). Learning And Teaching of Islamic Economics: Conventional Approach or Tawhidi Methodology. *International Journal of Ethics and Systems*, 37(2), 281-300. <https://doi.org/10.1108/IJOES-12-2019-0191>
- Baidhawy, Z. (2015). Distributive Principles of Economic Justice: An Islamic Perspective. *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies*, 2(2), 241-266. <http://dx.doi.org/10.18326/ijims.v2i2.241-266>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Merrouche, O., (2013). Islamic vs. Conventional Banking: Business Model, Efficiency and Stability. *Journal of Banking & Finance*, 37, 433-447.
- Berki, A.H., & Keskiöglü, O. (2015). *Hatemi'l Enbiya Hazreti Muhammed ve Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (öl. 256/870). *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çalışkan, D., & Hatırlı, S. A. (2023). İsrâf Ekonomisinin Teorik Analizi. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 53-64.
- Chapra, M. U. (2009). Ethics and Economics: An Islamic Perspective. *Islamic Economic Studies*, 16(1), 1-24.
- Choudhury, M. A. (1983). Principles of Islamic Economics. *Middle Eastern Studies*, 19(1), 93-103.
- Choudhury, M. A. (1990). The Humanomic Structure of Islamic Economic Theory: A Critical Review of Literature in Normative and Positive Economics. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 2, 47-65.
- Choudhury, M. A.** (2018). Tawhidi Islamic Economics in Reference to The Methodology Arising from The Qur'ân and The Sunnah. *ISRA International Journal Of Islamic Finance*, 10(2), 263-276. <https://doi.org/10.1108/IJIF-02-2018-0025>.
- Çolak, A. (2003). İslâm'ın İktisâdî Prensipleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3(4), 29-49.
- Demirtaş, D. (2010). Turizmin Türkiye Ekonomisindeki Yeri, 11. *Ulusal Turizm Kongresi-Kuşadası*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Dikkaya, M., Kutval, Y., Oktay, M., & Şaylıkay, M. (2018). İslam'da Emek Algısı: Kırıkkale Müsiad Örneği Bağlamında Bir Araştırma. *III. Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi*, (20/06/2018).
- Duriana, D. (2015). Principles of Economic Ibn Taymiyyah (Moral Analysis). *Al-Ulum*, 15(1), 185-200.
- El-Osmâni, T. (2019). İktisat Meselesine Usulî Bir Bakış (çev. O. Shamshiyev). *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 5(3), 113-126. <https://doi.org/10.25272/ijisef.620110>.
- Erbakan, N. (2010). *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen*. Ankara: Esam Yayını.
- Eren, D. (2013). İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus ile Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 367-384.
- Ersoy, A. (2008). İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Ersoy, A. (2010). İslam ve Liberalizm. *Eskiye Dergisi*, 18, 38-61.
- Ersoy, A., & Altundere, M. (2017). The Market Institution and The State in Islamic Economics: From Past to Present and Future. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 25(2), s. 253-284.
- Gözler, K. (2019). *İngilizce Karşılıklarıyla Hukukun Temel Kavramları*. Bursa: Ekin Yayınları.

- Gül, A. R. (2009) Tüketimde Meşruiyet Sorunu ve Kur'ân. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 12(34), 59-96.
- Gül, M. (2014). İslam İktisadi Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17), 71-106. <https://doi.org/10.14225/Joh440>
- Güler, İ. (2001). Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık Dünyevîleşme. *İslâmiyât Dergisi*, 4(3), 35-58.
- Güngör, E. (1997). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. Yer-su Yayınları.
- Haneef, M. A., & Furqani, H. (2009). Developing the Ethical Foundations of Islamic Economics: Benefitting from Toshihiko Izutsu. *Intellectual Discourse*, 17(2), 77. <https://doi.org/10.31436/id.v17i2.77>
- Hassan, A., Chachi, A., & Abdul Latiff, S. (2008). Islamic marketing ethics and its impact on customer satisfaction in the Islamic banking industry. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 21(1), 27-46.
- İbn Haldun, A. (2019). *Mukaddime*. (Çev. H. Kendir). İstanbul: Marmara Kültür Yayınları.
- İbn Teymiyye, T. (2001). *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe* (Çev. V. Akyüz). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İrk, E. (2023). Sosyo-Psikolojik ve Dinî Yönleriyle Cimrilik Üzerine Bir Değerlendirme. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 16, 99-122. <https://doi.org/10.47502/mizan.1258039>.
- İslahi, A. A. (2001). An Analytical Study of Al-Ghazali's Thought on Money and Interest. *International Conference on Al-Ghazali's Legacy: Its Contemporary Relevance*, (24-27 October 2001), Organized by International Institute of Islamic Thought and Civilization, Kuala Lumpur, Malaysia. 1-13. Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/41438/>
- Kabakçılı, O. (2021). Hz. Şuayb Kıssasının Ahlak İlkeleri Açısından Analizi. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 111-125. <https://doi.org/10.33460/beuifd.866654>.
- Kallek, C. (2000). İhtikâr başlığı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kallek, C. (2001) İsrâf başlığı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kamali, M. H. (2016). Islam and Sustainable Development. *Islam and Civilisational Renewal* 7, 8-26.
- Kara, S. H. (2020). Kur'an-I Kerim İşığında İsrâf ve Cimriliğin İktisadi Sonuçları. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 6(2), 238-274.
- Kayhan, V. (2006). Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisat. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6(3), 149-195.
- Khan, M. A. (2017). *Hz. Peygamber'in (s.a.s) İktisadi Öğretileri*. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Khan, M. F. (2015). İslam İktisadında Temel Kavramların ve Fikirlerin Yeniden Değerlendirilmesi: Kurumsal İçerik Açısından İslam İktisadının Kaynağı Ne Olmalıdır? *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek* içinde. T. Eğri, O. Karasu, N. Kızılkaya (Ed.) Çev. G. Kafa. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Kozak, İ. E. (1999). *İbni Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat*. Sakarya: Değişim Yayınları.
- Küçük, O. (2017). İslâm Ekonomisi Penceresinden Temel İktisadi Kavramlar, Sorunlar ve Öneriler. *International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics*.
- Kümbet, T., & Özsoy, A. (2022). Ekonominin Temel Kavramlarına Hz. Peygamber'in (sas). Sünneti Perspektifinden Bir Bakış: Emek Kavramı Örneği. *Academic Knowledge*, 5(2), 227-242.
- Maudoodi, S. A. (2011). *First principles of Islamic economics*. (K. Ahmad, Çev.) The Islamic Foundation UK.
- Mecelle. https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=mecelle_kulli.kaideler.pdf, Erişim 22 Temmuz 2024.
- Mirakhor, A. (2017). Islamic Finance Risk Sharing and Macroeconomic Policies. A. Othman, N. MatSari, S. Othman Alhabshi, & A. Mirakhor (Ed.), *Macroeconomic Policy and Islamic Finance in Malaysia* içinde. Palgrave Macmillan US.
- Mohammad, M. O., & Shahwan, S. (2013). The Objective of Islamic Economic and Islamic Banking in Light of Maqasid Al-Shariah: A Critical Review. *Middle-East Journal of Scientific Research (Research in Contemporary Islamic Finance and Wealth Management)*, 13, 75-84.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmî'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Naqvi, S. N. H. (1997). The Dimensions of an Islamic Economic Model. *Islamic Economic Studies*, 4(2), 267. <https://ssrn.com/abstract=3165334>
- Nurlinda. (2023). Al-Ghazali's Views on The Economy and Development of The Ummah. *Journal of Nusantara Economy*, 2(1), 25-35.
- Orman, S. (2018). Al-Ghazâlî on Justice and Social Justice. *TUJISE Turkish Journal of Islamic Economics*, 5(2), 01-68. DOI: 10.26414/m020.
- Özaydın, A., Arslan, İ. & Bayar, İ. (2021). İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler. *İlahiyat Akademik Dergisi*, 13, 31-56. <https://doi.org/10.52886/ilak.945533>.
- Özkazanç, Ö. (1990). *Tüketim Kuramına Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Rafikov, I., & Akhmetova, E. (2020). Methodology Of Integrated Knowledge In Islamic Economics And Finance: Collective İjtihâd", *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 12(1), 115-129. <https://doi.org/10.1108/IJIF-02-2019-0034>
- Şahin, A. (2007). Postmodern Pazarlama Tüketim ve Tüketici. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 359-366
- Sami, Ş. (1901). *Kamus-i Türki*. İstanbul: Der Saadet İkdâm Matbaası
- Sarı, H. (2020). Hisbe Teşkilatı Özelinde İbn Teymiyye'nin İktisadi Nazariyesi: Piyasa, Fiyatlar ve Ücretler. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 267-281. <https://doi.org/10.47140/kusbder.790722>

- Saribas, H., & Yumuşak, İ.G. (2021). The Just Economic System: A Model and Its Simulations. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 14(2), 317-338. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-04-2019-0143>
- Şen, Y. (2023). İslam İktisadında Piyasalara Yönelik Hükümlerin Temellendirilmesi. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 20-36. <https://doi.org/10.52115/apjir.1281491>.
- Sıddıqı, M. N. (2017). *İslam İktisat Düşüncesi Yönelim ve Birikim*. (Çev. M. A. Berber). Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Yayınları.
- Sili, A. ve Akten Çürük, S. (2013). Bir ideal toplum bileşeni olarak İslam'ın temel ekonomik ilkeleri. *Ekonomik, Toplumsal ve Siyasi Analiz Dergisi*, 2, 107-123
- Smith, A. (2022). Milletlerin Zenginliği Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme. transl. Mustafa Acar. İstanbul: Liberus.
- Sugözü, İ. H. (2010). *Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Sugözü, İ. H. (2017). İslam Ekonomisi ve Adil Ekonomik Düzen. *Journal of Turkish Studies* 12(8), 185-210. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11651>
- Sugözü, İ. H., Erdoğan, S., & Ulaşan, E. (2017). The Impacts of Interest Expenditure on Income Distribution and An Application on The Factors Distorting Income Distribution: An Empirical Analysis for Turkey. *Turkish Studies*. 12(12), 231-250. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11777>
- Sugözü, İ. H., Yaşar, S., & Verberi, C. (2023). The Comparison of Islamic and Conventional Banking in the Context of Behavioral Finance. İclal Üniüvar (Ed.), *International Economic Finance Social, and Humanities Research* içinde, 7-19, Ankara: Bidge Publications.
- Tabakoğlu, A. (2010). Bir İlim Olarak İslam İktisadı. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 16, 11-34.
- Tiran, M. (2023). Islamic Economics: Principles and Applications in Contemporary Finance. *International Journal of Science and Society*, 5(3), 180-188.
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (2005). *Sünenü't-Tirmizi*. neşr. İmad et-Tayyar et al. b.y.:Beyrut:İl Müessesetü'r-risale naşirun.
- Türkbağ, A. Ü. (2003). Hukuk ve Ekonomi Anlayışı ya da Hukukun Ekonomik Analizi. *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi Dergisi*, 8, 58-67.
- Ünlü, A., & Bozkuş, S. (2021) Hukukun Üstünlüğü - Makroekonomik Değişkenler Seçili Ülkeler ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 1-21. <https://doi.org/10.53881/hiad.935484>.
- Uysal, E. (2018). Dini ve ahlâkî Açından Çalışma ve Emeğin Önemi. Ali Arslan vd. (Ed.), *Emeğin Değeri: Din ve Emek İlişkisi* içinde, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 3-12.
- Yeniçeri C. (2013) *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, E., Deymencioğlu, G., Atas, M. & Sensoy, F. (2023), Mainstream Economics' War With The Environment: Counter-Critiques From Heterodox Economics And Islamic Economics, *International Journal of Ethics and Systems*. <https://doi.org/10.1108/IJOES-03-2023-0045>
- Zaim, S. (2010). *İslâm Ekonomisinin Temelleri*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları.
- Zaman, A. (2009). Islamic Economics: A survey of the Literature. *Islamic Studies*, 48(3), 395-424.
- Zaman, S. M. (1984). Definition of Islamic Economics. *Journal of Research in Islamic Economics*, 1(2), 49-50.

Hintli Sûfi Muhammed Gavs Gevâliyârî: Tasavvufî Düşüncesinde Aşk ve Muhabbetin Yeri*

Indian Sufi Muhammad Ghawth Gwâliyârî: The Place of Love and Affection in Sufi Thought

İsa YALÇIN

Asist. Prof., Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Bitlis, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Bitlis, Türkiye
Orcid: 0000-0002-1735-2489 | e-posta: iyalcin@beu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Yalçın, İ. (2025). Indian Sufi Muhammad Ghawth Gwâliyârî: The Place of Love and Affection in Sufi Thought. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 82-93

Yalçın, İ. (2025). Hintli Sûfi Muhammed Gavs Gevâliyârî: Tasavvufî Düşüncesinde Aşk ve Muhabbetin Yeri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 82-93

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 6, 2024/ 6 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: January 6, 2025 /6 Ocak 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 82-93

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İsa YALÇIN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

* Bu çalışma Prof. Dr. Ferzende İDİZ danışmanlığında 2024 tarihinde tamamladığımız "Hint alt kıtası sûfilerinden Şeyh Muhammed Gavs ve tasavvufî görüşleri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, Türkiye, 2024).

Öz

Hintli sûfî Muhammed Gavs Gevâliyârî, XVI. yüzyıl Hint alt kıtasında tasavvufun önde gelen temsilcilerinden olup, özellikle Şettâriyye tarikatındaki etkisi ve tasavvufî düşüncelerindeki derinliğiyle tanınır. Gavs, Bâbürlüler döneminde yaşamış, dönemin siyasi ve kültürel hareketlilikleri içinde önemli bir mânevî rehber olarak öne çıkmıştır. O, tasavvufî eğitiminde nefis terbiyesinin önemine vurgu yapmış, erken yaşlarda yoğun bir riyâzet sürecine girerek bu yolda ilerlemiştir. Uzun yıllar süren inziva döneminde dünyevî unsurlardan uzak kalarak nefisini terbiye etmiş ve mânevî olgunluğa erişmiştir. Muhammed Gavs, birçok mürid yetiştirmiş ve onları başta Hindistan'ın çeşitli bölgeleri olmak üzere farklı coğrafyalara irşad göreviyle göndermiştir. Böylece, Şettâriyye tarikatının prensiplerini geniş bir alanda tanıtmaya ve tasavvuf kültürünü yerel halklar arasında yayma misyonunu üstlenmiştir. Ayrıca kendi tasavvufî düşüncelerini ve öğretilerini aktarmak için eserler telif etmiş; bu eserler, Şettâriyye tarikatının Gavsîyye kolunun temel kaynakları olarak sonraki kuşaklar tarafından benimsenmiştir. Bu çalışmalar hem tarikatın etkisini artırmış hem de Gavs'ın mânevî mirasını kalıcı kılarak geniş bir çevrede yayılmasını sağlamıştır. Muhammed Gavs, tasavvuf düşüncesinde aşk ve muhabbet kavramlarına önemli bir rol atfetmiş; ilâhî aşkın, kulun nefisini arındırma ve Allah'a yaklaşma sürecinde önemli bir yer tuttuğunu vurgulamıştır. Ona göre aşk ve muhabbet, insanın içsel yolculuğunu derinleştiren, Hakk ile bütünleşme yolunda vazgeçilmez mertebelerdir. Bu bağlamda gerçekleştirilecek çalışmada, Muhammed Gavs tanıtılacak ve tasavvufî düşüncesindeki aşk ve muhabbet anlayışını ele aldığı eserlerine dayanarak incelenecektir. Özellikle, ilâhî aşkın insan nefisini arındırıcı ve Hak'la bütünleştirici rolü ile muhabbetin mânevî gelişimdeki işlevi ele alınarak Gavs'ın düşüncesinde aşkın nasıl mânevî bir dönüşüm aracı olarak konumlandığı ortaya konulacaktır. Bu çalışmada, Muhammed Gavs Gevâliyârî'nin hayatını ve aşk ile muhabbet anlayışını incelemek için nitel veri analizi yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Şettâriyye, Muhammed Gavs, Aşk, Muhabbet.

Abstract

The Indian Sufi Muhammad Ghawth Gwāliyārî is one of the leading representatives of Sufism in the Indian subcontinent in the sixteenth century and is especially known for his influence on the Shattâriyya sect and the depth of his Sufi thoughts. Ghawth lived during the reign of the Bâbureans and stood out as an important spiritual guide in the political and cultural movements of the period. He emphasized the importance of self-training in his Sufi education and progressed on this path by undergoing an intense process of asceticism at an early age. During his long years of seclusion, he disciplined his soul by staying away from worldly elements and reached spiritual maturity. Muhammad Ghawth trained many disciples and sent them to different geographies, especially to various regions of India, on a mission of guidance. Thus, he undertook the mission of promoting the principles of the Shattâriyya order in a wide area and spreading Sufi culture among the local people. He also composed works to convey his own Sufi thoughts and teachings; these works were adopted by later generations as the basic sources of the Ghawthiyya branch of the Shattâriyya order. These works not only increased the sect's influence but also made Ghawth' spiritual legacy lasting and spread in a wide circle. Muhammad Ghawth attributed an important role to the concepts of love and love-affection in Sufi thought, emphasizing that divine love plays an important role in the process of purifying the soul and approaching God. According to him, love and love-affection are indispensable levels that deepen the inner journey of human beings and are indispensable on the path of integration with the Truth. In this study, Muhammad Ghawth will be introduced and his understanding of love and love-love in Sufi thought will be analyzed based on his works. In particular, the role of divine love in purifying the human soul and integrating it with the Truth and the function of love in spiritual development will be discussed and it will be revealed how love is positioned as a means of spiritual transformation in Ghawth' thought. In this study, document analysis, one of the qualitative data analysis methods, was used to examine the life of Muhammad Ghawth Gwāliyārî and his understanding of love and lovemaking.

Keywords

Sufism, Shattariyya, Muhammad Ghawth, Love, Love-affection.

Giriş

Muhammed Gavs Gevaliyârî, X/XVI. yüzyılın başları ile ikinci yarısından sonraki dönemde, Hindistan'ın Gevâliyâr, Gucerât ve Agra bölgelerinde yaşamıştır. Şeyhin hayatı, Delhi Sultanlığı'nın dağılması ve mahalli hanedanlıkların ortaya çıkışı ile Bâbü İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemine denk gelmektedir. Bu süreçte Bâbürlülerin önde gelen hükümdarları, Zahîrüddin Bâbü (1526-1530), Nasîrüddin Hümâyün (ilk hükümdarlığı 1530-1540, ikinci hükümdarlığı 1555-1556) ve Celâleddin Ekber Şah (1556-1605) olmuştur (Gibson, 2007, s. 58). Muhammed Gavs, hayatının büyük bölümünü Bâbürlüler idaresindeki topraklarda geçirmiştir. Dönemin ulemâsının zaman zaman kendisine karşı uyguladığı baskılara rağmen bu topraklarda varlığını sürdürmüştür.

Hint alt kıtası, tarih boyunca kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış, zengin kültürel mirasıyla öne çıkan bir coğrafyadır. Bölge, İslâm, Hinduizm ve Hristiyanlık başta olmak üzere çok sayıda dini gelenek ve inanç sistemini kendi içerisinde barındırmıştır. Farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı bir kültür mozaığı haline gelen Hindistan bölgesinde bu kültür farklılıklarının bir arada olması, haliyle bölgenin canlanmasına katkı sağlamıştır. Tasavvufun öğretileri ile yerel kültürel unsurların bir araya geldiği bu ortam, Muhammed Gavs'ın düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Geniş bir yelpazeye sahip böyle bir coğrafyada Muhammed Gavs'ın yetişmesi, tasavvufi anlamda kendi düşünce dünyasını da zenginleştirmiştir.

Sûfilerin mensubu oldukları tarikatların ilke ve prensiplerine riayet ederek, Hint alt kıtasında İslâm'ın yayılmasına önemli bir katkı sundukları genel kabul gören bir görüştür. Bu tarikatlar, tasavvufun mânevî ve ahlâki öğretilerini esas alarak, bölgedeki topluluklara İslâm'ı ulaştırmışlardır. Hint alt kıtasına intikal eden tarikatlar arasında Çiştîyye, Sühreverdiyye ve daha sonra gelen Şettâriyye öne çıkmaktadır (Haq, 1985, s. 113).¹ Bu tarikatlarının yanında Hindistan'da İslâm'ın yayılması üzerinde önemli etkiler bırakan Kâdiriyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye, Medâriyye, Kalenderiyye ve Ayderûsiyye gibi dinî oluşumlar da yer almaktadır (Knysh, 2000, s. 204; a. mlf., 2011, s. 261; Bekçi, 2023, s. 340-341). Söz konusu tarikatların bölgedeki etkinlikleri eşit düzeyde olmamış ve bu tarikatlar tek bir coğrafi alanda toplanmamışlardır. Tarikatların âdab ve kuralları, farklı zamanlarda ve yerlerde değişkenlik göstermiş; ayrıca popüleriteleri de bölgesel farklılıklara bağlı olarak değişmiştir. Özellikle Şettâriyye tarikatı, Güney Asya kıtasında gerek ilginç öğretileri gerekse Hint kültüründen etkilenmesi sebebiyle Müslüman-Hint mistik düşüncesini mezc etmeleri bu tarikatın bölgede popüleritesini arttırmıştır. Ancak yayılma noktasında Çiştîyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatların gerisinde kalmıştır. Çiştîyye ve Nakşibendiyye tarikatları hemen hemen ülkenin dört bir yanında güçlü bir şekilde yayılma örneği gösterirken; Şettâriyye tarikatı bu ölçüde bir genişlemeyi sağlayamamış ve daha çok Gevaliyâr, Mandu ve Ahmedâbâd bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgesel sınırlılık, Şettâriyye tarikatının yerel veya bölgesel tarikatlar kategorisinde anılmasına yol açmıştır. Çiştîyye ve Nakşibendiyye'nin geniş çaplı etkisiyle kıyaslandığında, Şettâriyye'nin etkinlik alanının dar olması, onu daha çok bölgesel bir tarikat olarak sınırlamıştır (Knysh, 2011, s. 261).² Genel anlamda faaliyetleri ile ister yerel ister uluslararası düzeyde olsun Hint alt kıtasında yer edinen tarikatların, bölgede canlı ve dinamik bir etki oluşturduğu da bilinmektedir.

Şettâriyye tarikatının önde gelen isimlerinden biri Muhammed Gavs Gevâliyârî'dir. Tasavvuf dünyasının derinliklerinde ârif bir zât olarak anılan Muhammed Gavs, kendine özgü yaşam tarzı ve düşünceleriyle dikkat çekmiştir. O, ümmî olduğunu belirtmesine rağmen (Nizami, 1996a, s. 403-404) telif ettiği eserlerle de kozmolojik unsurlara da dikkat çekerek mâneviyat dünyasına farklı bakışlar kazandırmıştır. Onun hayat hikâyesi ve eserleri, bugün bile Hint dünyasında birçok kişiye ilhâm veren zengin bir mânevî mirasın parçaları olmuştur.

Muhammed Gavs Gevâliyârî'nin tasavvufi düşünceleri üzerine İslâm ve Batı dünyasında gerçekleştirilen akademik çalışmaların yok denecek kadar az olması, bu çalışmanın önemini daha da artırmaktadır. Özellikle Türkiye'de akademik çevrelerde, Muhammed Gavs'ın yeterince tanınmadığı ve onun tasavvufi mirasına ilişkin kapsamlı bir incelemenin eksik olduğu görülmektedir. Tasavvufun pek çok temel konusuna dair derinlikli görüşler sunmuş olmasına rağmen, akademik literatürde adı ve fikirlerine nadiren rastlanması, büyük ölçüde eserlerinin önemli bir kısmının henüz gün yüzüne çıkmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹ Gaborieau, Hint alt kıtasına gelen ilk üç büyük tarikatın Çiştîyye, Sühreverdiyye ve Kâdiriyye olduğunu, söz konusu bu tarikatların Delhi Sultanlığı altında ortaya çıktığını, ilk iki tarikatın sultanlık döneminin başında; diğer tarikatın ise daha sonra bölgeye geldiğini dile getirir (Bkz. Gaborieau, 2004, s. 200).

² Syed Hasan Askari, tarih açısından bakıldığında Şettâriyye tarikatında yer alan sûfilerin dinî ve ilmî anlamda önemli yer tuttıkları, Mandu ve Kuzey Bihâr'da yakılan mânevî bilgi ışığının sadece Hindistan'ın uzak bölgelerini değil; aynı zamanda dış bölgelerini de aydınlattığı görüşündedir (Bkz. Askari, 1950, s. 151).

1. Muhammed Gavs Gevâliyârî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Khaliq Ahmad Nizami'nin kaleme aldığı "Gavs, Muhammed" maddesinde, Şeyh Muhammed Gavs'ın 890/1485 yılında Hindistan'ın Gwalior (Gevâliyâr) şehrinde doğduğu belirtilse de (Nizami, 1996a, s. 403) Muhammed Gavs'ın tasnif etmiş olduğu *Evrâd-ı Gavsıyye* adlı eserinde kendi doğum tarihini 907/1501 yılı Recep ayının yedinci günü cuma öğle namazı vakti olarak ifade etmesi dikkate değerdir (Gevâliyârî, 1988; Şettârî, ts., s. 76). Ayrıca Gavs, *el-Cevâhirü'l-hams* isimli eserinde 956/1550 yılında bu eserin revize işlemlerini gerçekleştirdiğini ve o sırada 50 yaşında olduğunu belirtmiştir (Gevâliyârî, 2010, s. 8). Bu birincil kaynaktan elde edilen bilgiler doğrultusunda yapılan hesaplamalar, Gavs'ın doğum tarihinin 907/1501 olduğunu desteklemektedir.

Muhammed Gavs, İranlı meşhur mutasavvıflarından biri olan Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) soyundan (Brockelmann, 1949, II, s. 550) gelmektedir. Kaleme aldığı meşhur *el-Cevâhirü'l-hams* adlı eserinin dibâce kısmında kendisini şöyle tanıtmaktadır: "Muhammed b. Hatîriddîn b. Bâyezîd b. Hâce Ferîdüddin Attâr..." (Gevâliyârî, 2010, s. 7; Şettârî, ts., s. 4; Ziriklî, 2002, s. 114; Kehhâle, ts., s. 282; Serkîs, ts., s. 1630). Muhammed Gavs'ın isim ve künyesi hakkında bilgi veren farklı kaynaklarda yer yer nisbeler arasında takdim ve tehir yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra araştırmacı Muhammed Mes'ûd Ahmed, bazı kaynaklarda Muhammed Gavs'ın nesebi hakkında ciddi hataların yapıldığını da dile getirmektedir (Söz konusu hatalar için bkz. Ahmed, 1418/1998, s. 32).

Genel kanaate göre Muhammed Gavs'ın Ferîdüddin Attâr'ın torunu, babasının Hatîrüddin, künyesinin Ebu'l-Müeyyed, lakabının ise Gavs olduğu görülmektedir. Ayrıca müellifimiz, tabakât kitaplarında "Gavs" lakabıyla nitelenmekte (Mânevî, ts., s. 290; Dihlevî, 1383, s. 506; Harîrîzâde, ts., vr. 13b; Ziriklî, 2002, s. 114) ve halk arasında da "Gavsü'l-Evliyâ" olarak tanınmaktadır (N. Hanif, 2000, s. 234; "Muhammad, Shaikh (1500-1563)", 2001, s. 75). Muhammed Gavs'ın baba tarafından soyu ise Hz. Ali'ye (r.a.) ulaşmaktadır (Ustaoğlu, 2002, s. 110). Bu özellikler, Gavs'ın mânevî etki alanını genişleterek, onu Hint alt kıtasında önemli sûfîler arasında öne çıkarmaktadır.

Muhammed Gavs, genç yaşlarında Allah'a ulaşma arzusunun tüm kalbini kuşattığını ve bu derin arayışla birlikte mânevî disiplinlere yöneldiğini ifade eder. Bu süreçte, özellikle Ankebût Sûresi'nin "Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz" (Ankebût, 29/69) âyetinin kendisine umut verdiğini belirtir. Bu âyetin rehberliğinde, riyâzet yoluna adım atan Gavs, mânevî yükselişin ve ilâhî hakikatlere ulaşma çabasının bir yansıması olarak bu yolda ilerlemiştir. Âyetin içerdiği ilâhî vaat, onun mânevî disiplinler aracılığıyla kendini arındırma ve Hak Teâlâ'ya daha yakın olma yolundaki azmini güçlendirmiştir. Ancak Gavs, bu hedef doğrultusunda ciddi bir şekilde çaba göstermesine rağmen maksadının nihâyetine erememiştir. O, kâinat cevherlerinin hakikatlerini istenilen düzeyde tanıma fırsatı elde edemediğinden "Ve kuşkusuz onun çabası ileride görülecektir" (Necm, 53/40) âyetini kendisine dayanak ettiğini belirtmiş ve bu âyetin hükmüyle mükerrer bir şekilde aklının mâna kulağına "sen muradını, muvahhidlerin sultanı Şeyh Zuhûr Hacı Hamîd Huzûr'un nezdinde/ona tâbi olarak aramalısın; zira maksatlarının kapılarını açacak olan anahtarlar, onun telkin ve irşâdının semeresidir" şeklinde fısıldadığını ifade etmiştir.³ Daha sonra Gavs, bu gaybî müjdeye dayanarak tüm gayretini bu hakiki yol göstericiyi aramaya vakfetmiş, nihâyet Şeyh Hacı Huzûr ile bir araya gelerek onun hizmetine girmiştir. Bu şekilde Gavs, herhangi bir endişeye mahal bırakmaksızın kendi çabası ve matlûbun bulunması olan talep tohumunu meyve verecek bir fidana dönüştürdüğünü; meyve ve sermayesinin kemâle erdirilmesinin gölgesindeki mahrumiyetin zehrinden ve noksanlık kötülüğününün ziyetinden de kurtulduğunu dile getirmiştir. Uzun bir süre şeyhin hizmetinde bulunmuş olan Muhammed Gavs, "O'nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içerisine sığdıramaz" (Bakara, 2/255) âyetinin deryasından bâtinî ilmin cevherleri ve zâhirî ilmin çiçekleri ile şereflendirildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine şeyhinin talebi doğrultusunda uzun bir mânevî yolculuğa çıkmak üzere Çûnâr (Chunar) dağının eteklerine çekilmiştir (Gevâliyârî, 2010, s. 7-8; Mânevî, *Gülzâr-ı ebrâr* (Farsî), ts., s. 335-336; Bedâûnî, 1380, s. 5). Nefsini tezkiye etmek için bu dağ eteklerini mesken edinen⁴ Muhammed Gavs,

³ Fazlullah Şettârî ise kitabında bu durumu farklı nakleder: Muhammed Gavs Gavr bölgesine geldikten sonra Şeyh Ebu'l-Feth Hidâyetullah Sermest'in huzuruna gelerek onunla görüşür. Kendisi büyük bir velî olmasına rağmen Hidâyetullah Sermest'ten biat talebinde bulunur. Bunun üzerine şeyh, Gavs'ın talebinin Hacı Huzûr'un elinde olduğunu, Sârenpûr'a gitmesi gerektiğini ve kendisine ait onda bir müjdesi olduğunu söyler. Hemen akabinde Gavs yola koyulur. Bir süre sonra Gavs, Şeyh Hacı Huzûr'un yanına varır ve ondan biat ister. Bunun üzerine Hacı Huzûr, onun bir yolculuğa çıkması gerektiğini dile getirir. Muhammed Gavs, bu yolun sıkıntı ve meşakkatini hiç düşünmeksizin kabul edip şartları yerine getirir. Daha önce Hacı Huzûr, rüyasında Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) Hacı Huzûr'un yanına uğradığını ve onun önüne Muhammed Gavs'ın simasını gösteren bir kâğıt parçası koyduğunu görür. Ona bu kişinin hidâyet için Allah tarafından gönderilmiş bir sûfi olduğu ve kıyamete kadar bu silsilenin devam edeceği müjdesi verilir. Hacı Huzûr, bu müjde ile uyandıktan sonra çok mutlu olur ve Muhammed Gavs'a müridlik yapar (Bkz. Şettârî, ts., 8-12).

⁴ Fazlullah Şettârî'nin deyiimiyle Muhammed Gavs'ın mesken edindiği bölge, zor ve çok tehlikeli bir yerdir. Onun ifadesiyle bu yerde cinler ve

burada yaklaşık olarak 13 yıl 7 ay gibi uzun bir süre yalnız bir yaşam sürmüş ve zorlu tabiat koşulları altında nefsinin terbiye etmiştir. Tek yiyeceği ise çimenler, orman yaprakları ve meyveleri olmuştur.⁵ Gavs'ın uzun süre devam eden bu inziva hayatı, onun nefsinin arındırılması ve mânevî disiplinin korunması hususundaki kararlılığını yansıtarak, tasavvufta çile ve riyâzetin ruhsal olgunlaşma üzerindeki önemini de ortaya koymaktadır.

Riyâzet dönemini tamamlamasının ardından şeyhinden hırka giyerek irşad vazifesini devralan Muhammed Gavs, bu aşamadan itibaren tasavvufi rehberlik ve irşad faaliyetlerini kararlılıkla sürdürmüştür. Gevâliyâr'da iken yazdığı *Miracnâme* adlı risalesi, bazı âlimler tarafından İslâm'ın rûhuna aykırı olduğu varsayılan bazı sakıncalı konular⁶ içermesi nedeniyle kabul görmemiş (Haq, 1985, 126) ve bu durum, Gavs'ın düşüncelerine yönelik yoğun eleştirilerin doğmasına yol açmış ve kendisi üzerinde ciddi baskılar oluşturmuştur (Bedâûnî, 1380, s. 5; Lâhûrî, 1894, s. 333). O, irşad faaliyetlerini yürüttüğü Gevâliyâr, Gucerât ve Agra'da çeşitli mihne süreçlerinden geçmiş ve bu dönemde farklı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır (Ernst, 2013).

Muhammed Gavs, pek çok öğrenci yetiştirmiş ve tasavvufi eğitimini tamamlayan müridlerine irşad yetkisi vererek, onları başta Delhi, Gucerât ve Bengal olmak üzere çeşitli bölgelere yönlendirmiştir.⁷ Böylece tasavvufi öğretilerinin Hint alt kıtasında geniş kitlelere yayılmasına katkı sağlamış ve Şettâriyye tarikatının alanını genişletmiştir. Gavs'ın talebelerini bu bölgelere göndermesi, onun mânevî mirasının farklı coğrafyalarda sürdürülmesine imkân tanımıştır.

Muhammed Gavs'ın tarikat silsilesine ilişkin kendi eserleri ve çeşitli tasavvufi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre aynı tarikat içerisinde yer alan farklı senetlerin yanı sıra, onun silsilesinin Şettâriyye, Çiştîyye, Firdevsiyye, Sühreverdîyye, Kâdiriyye, Halvetiyye ve Hemedânîyye gibi pek çok farklı tarikatla bağlantılı olduğu görülmektedir (Gevâliyârî, 1988, s. 120-137; Harîrîzâde, ts., vr. 18b-20a). Birden fazla tarikat silsilesini bünyesinde toplayan Muhammed Gavs'ın bu yönüyle *câmi'u't-turûk* bir mürşid olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu yönüyle Muhammed Gavs'ın mânevî rehberlikteki zenginliği, farklı tarikatlardan beslenen bir tasavvufi geleneğe dayandığını göstermektedir.

Muhammed Gavs, ahlâkî nitelikleri ve davranışlarıyla dönemin önde gelen, saygıdeğer sûfî şahsiyetlerinden biri olarak tanınmıştır. Fiziksel yapısı zayıf olmakla birlikte, güler yüzlü ve içten tavırlarıyla bölgede itibar kazanmış; gelen her ziyaretçiyi derin bir saygıyla karşılayarak alçakgönüllülüğünü göstermiştir. Özellikle misafirleri için ayağa kalkması gibi İslâm ahlâkının önemli bir unsuru olan tevazu ve nezaket örneğini göstererek hem halkın hem de önde gelen kişilerin gönlünde yer etmiştir. Meclisleri, Allah ve Resûlû'nün sözlerinin yankılandığı mânevî bir atmosferle şekillenmiş olup, bu toplantılar tasavvufi öğretilerin ve ahlâkî değerlerin canlı bir ifadesi olarak görülmüştür. Hem sıradan insanlar hem de dönemin önde gelenleri, onun bilgeliğine ve mânevî liderliğine saygı duymuş, onun fikirlerine ve öğretilerine değer vermiştir (Şettârî, ts., s. 77).

Muhammed Gavs'ın, Agra'da dizanteri nedeniyle 17 Ramazan 970 (10 Mayıs 1563) tarihinde vefat ettiği kaydedilmektedir (Şettârî, ts., s. 76; el-Hasenî, 1420/1999, s. 408; Nizami, 1996a, s. 403).⁸ Gevâliyâr kalesinin altında yer alan Muhammed Gavs'ın mezarının (Nath, 1982, s. 217) olduğu yere inşa edilen türbesi oldukça heybetli bir görünüme sahiptir. Bu türbe, Hint-Müslüman mimarisinde benzersiz bir yapıya sahip olmakla beraber, şeyhin yaşamını karakterize eden hoşgörünün kalıcı bir sembolüdür (Rizvi, 1983, s. 159).

Muhammed Gavs'ın görüşleri, kendisinden sonraki dönemde "Gavsîyye" olarak adlandırılan Şettâriyye tarikatının bir kolunun ilke ve prensiplerini oluşturmuştur. Bu kol, Muhammed Gavs'ın halifeleri ve mürîdleri tarafından devam ettirilmiştir. Muhammed Gavs'a nispet edilen Gavsîyye koluna dönemin ünlü sûfî ve âlimlerinden Şeyh Vecîhüddîn Alevî, Şah Pîr ve Şeyh Allahbahş gibi şahsiyetlerin katılması, tarikatın Hindistan'ın Bengal, Gucerât ve Delhi bölgelerinde daha fazla yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur (Nizami, 1996b, s. 404).

hayvanların dışında herhangi bir mahlûkat yaşamamaktadır (Bkz. Şettârî, ts., 23-24).

⁵ (Bkz. Şettârî, ts., 23; Bedâûnî, 1380, s. 5; Dihlevî, 1383, s. 507; Çiştî, 1993, s. 1225; Vecîhüddîn Eşref, 2011, s. 654; Kâdirî, 1996, s. 67; el-Hasenî, 1420/1999, 408; Beale, 1881, s. 187).

⁶ Yedi kat göğe yükselmesi, Peygamberler ve meleklerle görüşmesi, Hz. Havva ile konuşması, Azrail'i görmesi, ilâhî tahta yükselip Allah'ın azametini seyretmesi gibi... (Bkz. Gevâliyârî, 1988, s. 156-169).

⁷ Fazlullah Şettârî, 11. yüzyıla ait *Tekmilü'l-İman* adlı yazma bir eserin elinde bulunduğunu ve bu eserde Muhammed Gavs'a bağlı mürid ve halifelerin ayrıntılı bir listesinin yer aldığını belirtir. Şettârî, bu eserden alıntılar yaparak Muhammed Gavs'ın halife ve müridlerinin isimlerini kaydetmiştir (İsim listesi için bkz. Şettârî, ts., s. 67-71; Ahmed, 1418/1998, s. 169-173). Bu eserdeki bilgiler, Muhammed Gavs'ın tasavvufi silsilesinin anlaşılmasına katkıda bulunmakta ve onun irşad faaliyetlerinin Hindistan'daki etkisini gösteren bir kaynak olarak önem taşımaktadır.

⁸ Brockelmann, Muhammed Gavs'ın vefat tarihini "970/1562" olarak göstermektedir (Bkz. Brockelmann, 1938, s. 616; a. mlf., 1949, s. 551).

1.2. Eserleri

Şettârîler nezdinde önemli bir yere sahip olan Muhammed Gavs'ın ümmî olduğunu dile getirmesine rağmen (Nizami, 1996a, s. 403-404) tasavvufî düşünce ve uygulamalar üzerine telif ettiği eserlerle birlikte popülaritesi en yüksek seviyeye ulaşmıştır (N. Hanif, 2000, s. 234; "Muhammad, Shaikh (1500-1563)", 2001, s. 75). Tasavvuf konularına yer vermiş olduğu ve farklı hacimlere sahip olan eserleri Şettârî müridler tarafından ilgi görmüştür. Hakkında yapılan araştırmalarda kaleme alınmış olduğu eserlerin adı ve sayıları hakkında birtakım farklı bilgiler de serdedilmiştir. Eserlerinin tamamı, geçirdiği çetin bir riyâzet dönemi ve sonrasında kalem alınmıştır. Eserlerinde kozmolojik temelli birtakım hurûfî ve bâtinî özellikler taşıyan bilgiler ve Hint etkisinden kaynaklı yogik unsurlar mevcuttur. Tespit edilen eserleri ise şunlardır;

-el-Cevâhirü'l-hams: Şettâriyye tarikatının Gavsıyye kolunun en çok okunan ve tanınan kaynaklarından birisidir (Ayyâşî, 2011, s. 498). Eser, tasavvufî tavır ve uygulamalarını ele alan ve aynı zamanda Allah'ın esmâü'l-hüsna'sı üzerine yapılan meditasyonu kozmolojik temellere dayalı fikirlerle birleştiren bir kitaptır (Schimmel, 1975, s. 355). Ayrıca Şettâriyye tarikatının ilke ve prensiplerini ihtiva etmektedir. Hint alt kıtasında daha önce ortaya konulan sûfî düşüncesinden farklı tarzda yazılan eser; kerâmet, tılsım ve doğaüstü performans açısından yorumlanarak kaleme alınmıştır (Laskar, 2022, s. 13-14). Kitap, "Cevher" başlıklı beş bölüme ayrılmaktadır: Birinci cevher, âbid olan kimselerin ibâdeti ve onların yolu; ikinci cevher, zâhidlerin zühdü ve zühdün yöntemleri; üçüncü cevher, zâhidlerin okuyacakları duâlar ve onun yöntemleri; dördüncü cevher, Şettâriyye meşrebini zikir ve amellerinin beyanı ve yöntemi; beşinci cevher ise Hakk'ın vârisleri, muhakkiklerin ameli ve yöntemi hakkındadır (Gevâliyârî, 2010, 9-317; Mândevis, *Gülzâr-ı ebrâr (Farsî)*, s. 338-340). İlgili eserin farklı ülkelerde el yazma nüshaları ve modern baskıları da mevcuttur (Detaylı bilgi için bkz. Ahmed, 1418/1998, s. 147-149; Shoheh, 2018, s. 75-102).

-Evrâd-ı Gavsıyye: Tarikatın ilke ve prensiplerini etraflı şekilde ele alan bir kitaptır (Laskar, 2022, s. 14). Muhammed Gavs, *Evrâd-ı Gavsıyye*'nin bu yolu takip eden kişilere gerekli rehberliği sunduğunu ve sâlikin gelişimi için gerekli olan hususları detaylı bir şekilde açıkladığını ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle eserin, mânevî yolculuk içerisindeki kişilere yol gösterici bir kılavuz işlevi gördüğü ve sâlikin bu yolda ilerleme kat edebilmesi için yapılması gereken amelleri de ihtiva ettiğini belirtmektedir (Gevâliyârî, 1988, s. 2-6). Eser, on dereceye ayrılmaktadır: Vürûd-i evrâd, abdest ve nâfileler, oruç, erbaîn ve çilenin müyesser olması, kalbî hatıratların mahiyetlerinin bilinmesi, cehrî ve hafî zikir, murâkabe ve onun yöntemi, tasavvurât ve tasdikât, esmâ-i ilâhiyenin zuhûrundaki tenezzülât (dünyadaki yansımaları), hilâfetin tashihi, şeyhliğin adaplarının öğrenilmesi, tarikat meselelerinin bilinmesi, zâhirî ve bâtinî meselelerinin tashihi, bey'at ve mi'râc hakkındadır (Bkz. Gevâliyârî, 1988, s. 8).

-Bahru'l-hayât: Hint Yoga sisteminin ilkeleri ve uygulamalarını esas alan, Sanskritçe dili ile yazılmış ve müellifi belli olmayan *Amrita Kunda* adlı eserin Farsça tercümesi ve tasavvufa uyarlanmış hâlidir (Lâhûrî, 1894, s. 333-334; Haq, 1985, s. 127; Kâdirî, 1996, s. 79; Ethé, 1903, s. 1113-1114; Laskar, 2022, s. 14). Eser, İslâmî tasavvufun perspektifiyle zenginleştirilmiş ve sûfî terbiyesi tarzında işlenmiştir. Özellikle ehl-i bâtin çevreler için önemli bir kaynaktır (Şettârî, ts., s. 75). Yogi ve sannyâsilerin⁹ pratikleri, ahlâki ve mânevî disiplinleri üzerine detaylı bilgiler içeren bu kitap, aynı zamanda sûfî düşünce ve terbiye metodlarını içermekte olan ve bu iki geleneğin birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir çalışmadır. Eser, küçük âlemin mârifeti, küçük âlemin te'sîrâtının mârifeti, kalbin (gönlün) niteliklerinin mârifeti, riyâzet ve riyâzet hâllerinin mârifeti, insanın yaratılışı, farklı nefesleri ve onun mahiyeti, beden mahiyeti ve onun muhafazası, vehmin niteliklerinin bilgisi, cesedin fesadının mârifeti, ölümün alâmetlerinin zâhir olunması, rûhânî olanların te'sîrâtının beyanı ve âlemin icadı ile ilgili hikâyeler hakkında olmak üzere toplam on bölümden oluşmaktadır (*Bahru'l-hayât*, s. 6-69; Ethé, 1903, s. 1114; Derin, 2021, s. 50-67).

-Kilîd-i mehâzin: Eser, Allah'ın mahlûkatı yaratma sürecinin başlangıcını (mebde) ve dünya hayatının son bulmasının ardından ebedî olan âhiret hayatını (mead) irfanî bir öğretiden inceler (Bkz. *Kilîd-i mehâzin*, s. 3-9). Hakîkate ulaşmayı, âlemlerin bidâyetten nihâyete kadar olan icâdının zuhûr bulacağı, müşâhede ve muâyene yoluyla bilginin nasıl hâsıl olacağını bildiren bir kitaptır.¹⁰ Eser, "mâna hazinelerinin anahtarı, lafız yöntemlerinin lambası ve âşıkların aynası" olarak nitelendirilmiştir (*Kilîd-i mehâzin*, s. 3). İçerik açısından üç bölümde ele alınmıştır: Birinci bölüm, mahsûsat (duyu verileri) suretindeki ma'kûlât (aklî bilgiler); ikinci bölüm, rûhun tecellisinin hakîkati; üçüncü bölüm ise velâyet ve nübüvvet hakkındadır. Hâttime kısmı da kıyamet ve onun hâlleri ve mertebelerin keyfiyeti hususunda bilgiler sunmaktadır.

-İrşâdu'd-damâtr (Damâtr ve'l-basâir): Allah'ın aşkla aydınlattığı kalblerin sırlarını ve bu sırların nasıl bir bilinçle

⁹ Sannyâsi: Bu terim, dünyevî bağları ve kişisel arzuları geride bırakarak mânevî arayışa adanmış bir kişi için kullanılır. Bu kişi, kendini spiritüel hedeflere ve özbenliğin gerçek doğasının anlaşılmasına adanır. Onun yaşamı, içsel huzurun, bilgelik ve kurtuluşun (moksha) peşinde olan bir yolculuktur. Kişi için amaç, dünyevî isteklerden uzaklaşarak daha yüksek bir bilinç durumuna ulaşmaktır (Radhakrishnan, 1922, s. 19; Olivelle, 1981, s. 265).

¹⁰ Bu ifadeler, şeyhin rüyasında Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) kitap ile ilgili düşünceleridir. (Bkz. *Kilîd-i mehâzin*, s. 7).

keşfedileceğini konu edinmiştir. Bu eserin odaklandığı ana konular, vahdâniyyetin sırları, aşkın durumları ve aşkla ilgili mânevî hâller, ahadiyyetin sırları, işkiyyet hâlleri, bazı makâmât ve hikmetlerdir. Müellifin ifadesine göre bu eser, taleb üzerine yazılmış ve bu talebi yerine getirirken herhangi bir genişleme ya da kısaltma yapmaksızın, sadece konunun özüne sâdik kalınarak kaleme alınmıştır. Bu kitapta yer alan her bir bölüm, kendi içerisinde farklı konu başlıklarına ayrılarak detaylı bir şekilde işlenmektedir. Bu bölümlerin amacı, okuyucunun konuya dair şaşkınlığına ve hayretine daha derin bir anlayış kazandırmaktır. Ayrıca yolunu şaşırانların ve şaşkınlık bataklığından çıkması için bu eserin kaleme alındığı belirtilir (*İrşâdu'd-damâir*, s. 82-83).

-Miracnâme: Muhammed Gavs'ın en çok tepki çeken ve eleştirilere mâruz kalan (Ahmed, 1418/1998, s. 156) eseri *Miracnâme* adlı risâledir (Zamani & Hashemi, 1393, s. 410). Eser, Muhammed Gavs'ın Bâyezid-i Bistâmî'nin mi'râc ufkuna yükseldiği ve melekût âlemini geçip Hak Teâlâ ile görüştüğü bahsine benzer bir şekilde göğe yükselişini anlatmaktadır. Eserde Şeyh Muhammed'in çok sayıda Peygamber ve evliyâ ile karşılaşmasına dair bilgiler ve iddialar mevcuttur. Şeyh tarafından ileri sürülen bu iddialar bazı çevrelerce kabul görmemiştir (Rizvi, 1983, s. 157-158).

-Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz: Allah'a "nâfile" ve "farz" olan ibâdetlerle yaklaşmanın öneminden bahseden küçük hacimli bir risâledir. Risâle, sâdik olan tâlibin Allah'ı kendi batinında araması ve Hak Teâlâ'yı tanıması gerektiğine dikkat çekmektedir. Sâlikin saf aşka ulaşmak için tezkiye, tasfiye, tecliye ve tahliye makâmâtlarından geçmesi gerektiği belirtilmektedir. Eserde yer alan tasavvufî düşünceler âyet ve hadîs-i şeriflerle desteklenmiştir (Bkz. Gevâliyârî, 2021, s. 5-53).

-Kenzü'l-vahde (Kenzü't-tevhîd): Muhammed Gavs'ın tasnif etmiş olduğu son eseridir ve eserde tevhîd, keşf ve hakiki îmân gibi konular işlenmektedir (Ahmed, 1418/1998, s. 160; Zamani & Hashemi, 1393, s. 410).

Yukarıda adı geçen eserlerin yanı sıra Fazlullah Şettârî, *Cevâhirü's-seb'a, Risâletü's-sağîr, Şerh nûr nâme, Rafî'u'd-derecât, Sebîlü'l-muhakkikîn ve'l-meczûbîn, Husnü'l-ahlâk* (Şettârî, ts., s. 75); Muînüddin Ahmed, *Kenzü'l-vâsilîn* (Ahmad, 1963, s. 281); Khaliq Ahmad Nizami'nin *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı "Gavs, Muhammed" maddesinde de *Teshîrül-kevâkib ve Tezkiretü'l-evliyâ'* adlı eserlerini Muhammed Gavs'a ait olduklarını söylemektedir (Haq, 1985, s. 124; Nizami, 1996a, s. 403).

2. Muhammed Gavs'ın Tasavvufî Düşüncesinde Aşk ve Muhabbet

İslâm düşüncesinde aşk, tasavvuf erbabının üzerinde sıkça durduğu, tanımı ve incelikleri hususunda farklı görüşlerin serdedildiği bir konu olmuştur. Tasavvufî düşünceyi temel dinamiklerinden birisi olan ve rûhta oluşan Allah sevgisini ifade etmek için kullanılan "aşk" kavramı, Arapça'da sarmaşık anlamına gelen "ışk" (عشق) kelimesinden türetilmiş (İbn Manzûr, ts., 2958), genel anlamda aşırı sevgi ya da sevginin en ileri derecesi (İsfehânî, 1983, s. 332; Hakîm, 2004, s. 302; Cerrâhî, 2013, s. 29), sevgide ya da muhabbetinde sınırı aşma ('Acem, 1999, s. 641; Bedevî, 1962, s. 60; İbnü'l-Arabî, 2008, s. 173) gibi mânalarda kullanılmıştır. Aşk, Allah'ın cemâlini herhangi bir perde olmaksızın müşâhede etmeyi ve sevgiliyle olan aşkın ebediyete uzanan bir bütünlüğe erişmesini sağlayan bir mertebedir (Smith, 1991, s. 127). Başka bir ifadeyle kalbin kabarak muhabbet edeni ve edileni fânî edecek seviyede şiddet kazanmasıdır. Bu mertebedeki kişi, herhangi bir isim, resim, nitelik ya da vasıfla sınırlanamayacak sırf zât-ı mahz-ı sırttan ibarettir (Cîlî, 2002, s. 156).

Mutasavvıfların büyük çoğunluğu Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "İman edenler ise en çok Allah'ı severler" (Bakara, 2/165) âyetine dayanarak "aşk" kelimesinin yerine genel itibarıyla hubb (sevgi) ya da muhabbet kelimesini kullanırlar. Tasavvufî düşünce içerisinde aşk, yakıcı özelliği olması hasebiyle ateşe; sarhoş edici özelliği ile şaraba ve çıldırtıcı özelliği olması itibarıyla de deliliğe benzetilmektedir (Uludağ, 2012, s. 49). İslâm düşünürlerinden olan Gazzâlî, Allah için duyulan muhabbeti, derecelerin en üstünü ve makâmın sonu olarak nitelendirmektedir (Gazzâlî, 1957, s. 286). Maddî ve mânevî hastalıkların devası olarak görülen Allah aşkı, tasavvuf erbabına göre insan vücûdunu saran benlik, kötülük, çirkinlik ve yokluk gömleğini yırtacak tek kudrettir (Rifâî, 2000, s. 10). İbnü'l-Arabî bu sevgiyi, insanı tamamen kuşatan ve onu sevdiğinden başka her şeye karşı körleştiren bir hâl olarak görür. Ona göre bu hakikat, rûh ve beden bütünü parçalarına yayılır. Onda Allah dışında bir başkasının girebileceği bir yer kalmaz. Artık konuşması, duyması, görmesi O'nunla olur ve sevdiğini her surette görür (İbnü'l-Arabî, 2008, s. 211).

Muhammed Gavs'ın düşüncesinde kişi tam anlamıyla kendini bilirse Rabbini de bilir. Allah'ı tanıyan Allah'ın dışındaki hiçbir şeyi kabul etmez. Vahdet deryasında ondan başka bir şey yoktur. Kişi kendisinden fânî olduğunda onda muhabbet peyda olur (*Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, s. 28). Allah insanın gönlünde 'ademden gelen bir nûr yakar ve rûh suretinde gelen bu nûr, insanın kalbini aydınlatır (*İrşâdu'd-damâir*, s. 88). Muhabbet galebe ettiğinde de onun adı aşk olur. Muhabbet mertebesi, aşktan önce gelir. Kişi ilk önce muhabbet, sonra âşık, ondan sonra da mâşukluk makâmına erişir ve bu makâmı geçtikten sonra saf aşka ulaşır. Bu makâmın elde edilmesi için de tarîkat mürşidleri bazı mertebeler koymuşlardır. O mertebeler ise şunlardır: tezkiye, tasfiye, tecliye ve tahliye (*Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, s. 28-29).

Tezkiye, nefis; tasfiye, kalb; tecliye, rûh; tahliye ise sır ile ilgilidir. Bu yolculuğun her aşaması bir öncekinden daha derindir ve her bir aşamada sâlik, nefisinden biraz daha sıyrılıp Hakk'a daha da yaklaşır. Tezkiye, kötü ahlâkları yani makbul olmayan ahlâkî vasıfları uzaklaştırmaktır. Bunun için yapılması gereken az yemek, az konuşmak, az uyumak ve insanlarla az haşır neşir olmaktır. Tasfiye, kalbi zikir ve murâkabe ile cilâlamaktır. Başka bir ifadeyle tasfiye, kalbin saf hâle getirilmesi sürecidir. Kalb, mânevî merkezdir ve bu mertebede sâlik, kalbini dünyevî kirliliklerden arındırarak zikir ve murâkabe ile parlatır. Tecliye, rûhun Hakk'ı müşâhede etmesidir. Celâli ve cemâli tecellilerin nûrları bu makâmdadır. Sâlik kendi rûhu ile bunları müşâhede eder. Burada rûh, kalb üzerine zuhûr eder. Bu makâm, sâliklerin çoğunun içinde kaldığı bir makâmdır. Dolayısıyla bu menzilden sonra kişi kanaat etmemeli ve durmamalıdır. "Evliyâların kalblerinde sükûn haramdır" düsturuyla ileri bir makâma geçmesi gerekmektedir. Tahliye, kişinin tamamen kendisini kendisinden hâli etmesi yani ne yaptığı ne dediği ya da ne işittiği gibi şeylerden kendisini boşaltmasıdır. Bu makâm, mahv içinde mahv; tams içinde tams ve varlıkta yok olmaktır ki bu âlem renksiz, gecesiz, şaysız ve zıtsızdır. Bu bâtinî âlemde seyretmenin nihâyeti yoktur, en son varılacak yer ise zuhûr-u ayndır (*Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, s. 29-30). Öyle anlaşılmaktadır ki tahliye mertebesi, tam bir teslimiyeti ifade eder. Bu aşamada sâlik, tamamen nefisinden arınır ve Allah'ın irâdesine tamamen teslim olur. Bu bir boşluk hâli değil, aksine tam bir doluluk hâlidir; çünkü bu safhada kişi, kendi irâdesini değil; ilâhî irâdeyi yaşar.

İnsana emanet edilen sıfatlar, Allah'ın yarattığı en değerli varlık olmasına işaret eder; ancak bu emaneti îfâ etmek ve ona sâdik kalmak büyük bir sorumluluk gerektirir. Bu sorumluluğu yerine getirmek için de sâlike birtakım görevler düşmektedir. Bu konuda Muhammed Gavs, sâlikin; günahlardan ve hıyanetten uzak durması, Allah'a tam bir teslimiyetle yürümesi, bu yolda kişinin kalbini tasfiye etmesi, yani dünyevî arzularını ve kirliliklerini temizlemesi, mâsivallah'tan olan her amelinin kesafetinin kirliliğinden arınması ve aşkın güneşi olsun diye bâtil aynasını cilalaması gerektiği hususunda tavsiyeler sunmaktadır (Gevâliyârî, 1988, s. 2).

Onun nazarında doğru yolu bulabilmek için, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaşantısına, sözlerine ve hâllerine uygun hareket etmek esastır. Bu bağlamda hidâyeti iki şekilde bilmek mümkündür: Birincisi, kişinin kendi fiil, söz ve hâliyle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uyup uymadığına bakarak; ikincisi ise mânevî yolculukta nihâyete ulaşmadan sürekli seyrini devam ettirerek. Eğer bir sâlik, seyrin bir nihâyetini görüp orada durursa, bu onun sapıklık içinde olduğunun bir göstergesidir. Gerçek yol, nihâyetsiz bir seyrüsülük gerektirir. Bu yolda, rehber olmadan gerçek aşk ve hidâyete ulaşmak mümkün değildir (*Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, 35-36). Bu sebepten sâlikin kendi irâdesini mürşidinin irâdesine teslim etmesi ve onunla bir bütün olması gerekir. Bu şeriatın, tarîkatın ve hakîkatın üç basamağında ilerlemenin anahtarıdır (Gevâliyârî, 1988, s. 124).

Muhammed Gavs muhabbeti, "kişinin nefisini sevgilisine kurban etmek için gönülden bağlanması" şeklinde niteler. Muhabbette kişinin nefisini O'nun dışındaki her şeyden men etmesi gerektiğini ifade eden Gavs'a göre sevginin kaynağı zâtın kaynaklanıyorsa bu sevgi "zâtî"; herhangi bir tesirden kaynaklanıyorsa "fiilî"; zât veya fiil dışında bir sebepten kaynaklanıyorsa "hâlî" olarak isimlendirilir (Gevâliyârî, 2010, s. 291). Bu ayrım, muhabbetin yalnızca bir his değil, farklı dereceleri ve kaynakları olan bir ruhsal bağlanış biçimi olduğunu ortaya koyar.

Gavsıyye düşüncesinde muhabbet hâlini yaşayan birisi ya sahv ya da sekr hâindedir. Bunlardan bazıları zâhiren ayık görünmekle beraber -yani ayıklık hâli daha baskındır- sekr hâindedir. Bazıları da zâhiren -mânevî- sarhoşluk hâli/sekr ile beraber ayıktırlar. Ancak şüttâr yolunu yaşayan muhabbet ehli kimseler bu iki hâlden herhangi birisini yaşamazlar. Bilakis bu hâl onlara ait özel bir durum olmakla beraber devamlı bir şekilde Allah (c.c.) ile birlikte olup hiçbir şekilde O'ndan ayrı olmazlar. O'nun sevgisini tattıklarından dolayı hiçbir şeye ihtiyaçları yoktur. Onların yüzleri halka değil; Hakk'a dönüktür (Şinnâvî & Şeyhân, 1443/2021, s. 11).

Muhammed Gavs'ın düşüncesinde şeriat ritüellerini samimiyetle yerine getiren veya bu yolda sabit kalan kişide, eşyaların hakikatini gören "basîret gözü" açılır ve kişi, olayların ardındaki ilâhî sırları idrak etmeye başlar. Bu tecrübe, kişinin Allah'ın indindeki kutsal alanına ulaşmasını sağlayarak kendinden geçmesine ve ilâhî aşkın belirtilerinin görülmesine vesile olur. Gavs, aşkın mahiyetini sınır tanımayan ve aidiyeti olmayan bir hâl olarak tanımlar; en mükemmel derecesine ulaştığında aşk, kendi gerçek mahiyetini ortaya koyar. Ona göre aşk, her kişide farklı anlam ve biçimlerde tezahür edebilir ve bu mertebeye erişen kişi için tüm varlıkların zâhirî yüzleri silinir, yerine ilâhî hakikatın bâtını açığa çıkar (*İrşâdu'd-damâir*, s. 83).

Muhammed Gavs'ın görüşüne göre aşk, kalbe düşen ve mâşuk dışında kalbteki her şeyi yakan bir ateş, her iki dünyada da hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, süslü iki surete sahip ve tahtta oturan yüce bir padişah şeklinde nitelenmiştir. Söz konusu iki suretten birincisi; denizin dibindeki sedefin içinde yer alan bir incidir. İkinci suret ise kaza ve kaderin yayında denizin dibindeki eşsiz inciyi ele geçirmek için onu hedef alan bir oktur; ama ele geçirilemez. Kişi kendisini tam bir şekilde dünyanın istek ve arzularından vazgeçirip, dünyayı bir tarafa itmediği ya da ondan tamamen inkıta etmediği sürece sedefteki inciye ulaşması mümkün değildir. O denizin dibine dalacak ki sedefin sırrına ulaşabilsin. Aşk bir dalgıç gibi her yere dalmalıdır. Kim

sedefin içindeki o aşka ulaşırsa artık kaza ve kaderin attığı ok onun kalbini parçalar. Böylece iyilerin mükafatı her zaman bu hâl olmuştur (*İrşâdu'd-damâir*, s. 83).

O, harama yönelten dürtülerden ilâhî aşka kadar uzanan geniş bir yelpazede sâlikin farklı türden hâtırlarla (şeytanî, nefsânî, melekî, rahmânî) karşı karşıya kaldığını dile getirir. Ona göre şeytanî hâtır, harama sürükleyen dürtüler olup kişiyi şeriata muhalif olan şeylere meylettirir. Nefsânî hâtır, her ne kadar helal olsa dahi lezzet ve şehvâta insanın meyl etmesi ya da arzulasıdır. Melekî hâtır, ibâdet, taat ve güzelliklere yönlendiren; Rahmânî hâtır ise kişiyi ilâhî aşk, mârifet, muhabbet, vecd, şevk ve zevk gibi yüksek mânevî mertebelere ulaştıran hâtırdır (*Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, s. 29-30). Muhammed Gavs, aşk yolunda ilerleyen sâlikin karşılaştığı her hâtırın kaynağını ayırt etmesinin, ilâhî aşka ulaşmada bir gereklilik olduğunu vurgular. Bu ayırt edebilme yetisi, sâlikin şeytanî ve nefsânî dürtülerin etkisinden uzaklaşarak melekî ve rahmânî hâtırlara yönelmesini, böylece mânevî olgunlaşma ve hakikate ulaşma sürecinde istikrarlı bir yol tutmasını sağlar.

Gavs'a göre aşk, bir şarap gibidir. İnsan o şaraptan bir yudum içse herhangi bir alâmeti olmaksızın perişanlıktan kurtulur.¹¹ O, aşkın mürekkebine iştihak duymakta ve aşk, onu celbetmektedir. Aşkın deryası, öyle bir denizdir ki onun dalgaları insanı yutar. Ancak bu denizde ne gemi ne de kaptan vardır. Seven kişi ya da âşık, muhabbeti yeniden elde ettiğinde en güzel insanın güzelliği ile zâtın mertebeleri kendisinde zûhur bulur. Açık bir biçimde onda göz oluşur ve muhabbetin bereketine dönüşür. Oluşan bu gözde her şeyin siyah ve beyaz olduğu iki sıfat vardır. Gözdeki beyazlık, mahbûbun/maşûkun; siyahlık ise seven ya da âşığın sıfatıdır (*İrşâdu'd-damâir*, s. 84). Gözdeki beyazlık ve siyahlık, sevgilinin ve âşkın birbirine zıt; aynı zamanda birbirlerini tamamlayan sıfatları ifade eder.

Muhammed Gavs'ın düşüncesinde "ibret kalbi," âşık ile maşukun aşkının tezahür ettiği ve ilâhî güzelliklerin kendini gösterdiği özel bir mânevî makam olarak öne çıkar. Bu kalb, tüm ilâhî sıfatların kapsayıcısıdır; içinde aşkın ve hakikatin yansımaları açığa çıkarak âlemi kucaklar. İbret kalbi, ilâhî sıfatlarla aydınlanmış, aşkın tüm safhalarının tezahür ettiği bir ayna misali, varlığın özündeki güzellikleri keşfeden bir alan olur (Gevâliyârî, 1988, s. 48-49). Buradan hareketle ibret kalbinde açığa çıkan bu aşk, insanı derin bir tefekkür yolculuğuna davet etmekte ve böylece kâinatın anlamını ve sırrını seyrettirmektedir.

Muhammed Gavs'a göre âşık ve mâşuk, aşkın yüce güzelliğinde birleşir; bu ikilik, kul ile Allah arasındaki perde olan "aşk" aracılığıyla aşılır. Kişi, bu perdeyi geçtiğinde gören ve görülen yalnızca Hak Teâlâ olur, böylece kulun varlığı fânî hâle gelir. Bu makamda kişi, "Ben mevcudum, sen gâibsin; sen varsın, ben ise yokum" diyerek kendini yalnızca ilâhî varlıkta bulur. Aşk, kahr ve lutf gibi zıt nitelikler taşır; bu nitelikler birbirinden habersiz olsalar da ikisini de var eden Allah'tır. Allah bu tek maksat etrafında "bâtın" ve "zâhir" olarak tecelli eder ve böylelikle her zerrede aşkın cazibesıyla kendini açığa vurur. Yani aşk, farklı şekillerde tezahür eder ve kapalı olan her sırrı âşikâr kılar. Diğer bir ifadeyle aşk makamına erişen bir kimse için hiçbir sır, gizli kalmaz; bu mertebede âşık, hem seven (mûhib) hem de sevilen (mahbûb) olarak ilâhî bir bütünlük kazanır. Aşk, tüm sıfatları kendinde toplar ve bu makamda sabit hale gelir. Bu bağlamda aşk zamandan ve mekândan bağımsız bir özellik taşır; insan biyolojik olarak yaşlanabilirken, aşk her daim canlılığını korur ve diri kalır. Böylece aşk, insan ruhunda süreklilik arz eden ilâhî bir mevcudiyet olarak kendini gösterir (*İrşâdu'd-damâir*, s. 85-87).

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "Artık gözünden perdeni kaldırdık, şimdi gözün keskindir." (Kâf, 50/22) âyeti Muhammed Gavs'ın tasavvufî anlayışına göre insanın seyrüsülûkünde aşk ve mârifet yolunda ilerlediği aşamayı simgelemektedir. Bu bağlamda aşkın ateşi ile yanan kişi, nefis içerisindeki perdeleri kaldırmış ve her mertebedeki ilâhî sırları keşfetmiştir. Bidâyet ve nihâyet hâlleri ortadan kalkmış, ebedî ve ezeli bir hâle bürünmüştür. Onun nazarında rûhun sureti aşkta apaçık olmuştur (*İrşâdu'd-damâir*, s. 86; *Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*, s. 31).

Netice itibarıyla müellifimizin düşünce sisteminde aşk ve muhabbet kavramı, insanın mânevî dönüşüm ya da ilâhî birliğe ulaşma sürecini anlatan, insanın gerçek varoluşun sırrına ulaştıran ve kendi özünü keşfetmesini sağlayan derin bir anlam taşımaktadır.

Sonuç

Muhammed Gavs Gevâliyârî, Şettâriyye tarikatının Hindistan'da yayılmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamış, tarikat kolunun özgün ilkelerini belirginleştirmede öncü sâfilardan biri olarak öne çıkmıştır. Şettâriyye içindeki konumu, onun yalnızca bir tasavvuf lideri değil, aynı zamanda tarikatın rûhânî kimliğini oluşturan ve bu kimliği geniş bir coğrafyada

¹¹ Muhammed Gavs'ın düşüncesinde kişi, aslî aşk ile birleşmediği ve vasılî hükümleri ya da beşeriyet hükümlerini ortadan kaldırmadığı sürece hakîki olan zâtı tanıyamaz. Bu aşamada beşerî sıfatlar ona engeldir. Mânevî yolculukta sâlik, bu sıfatlardan kurtulmadığı müddetçe kendi hakikatının aslını göremez ve aslî aşk ile mümtaz olamaz. Dolayısıyla sağlam bir aşk olmaksızın kişinin dünyevî işleri temiz değildir (*Kilid-i mehâzin*, s. 53).

tanıtın bir rehber olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Muhammed Gavs'ın tasavvufî düşüncesinde aşk ve muhabbetin önemli bir yere sahip olduğu bu çalışmada elde edilen veriler ışığında görülmektedir. O, aşkı insanın Hakk ile bütünleşme sürecinde en etkili mânevî araçlardan biri olarak değerlendirmekte ve bu yolda ilerleyen sâlikin, dünyevî bağlardan sıyrılarak ilâhî hakikate ulaşabileceğini savunmaktadır. Onun düşüncesinde aşk, insan ruhunun ilâhî olana yönelme arzusunun ifadesi olup bu yönelme süreci, nefsin arındırılması ve mânevî olgunluğa ulaşılması açısından mânevî bir tecrübe sağlamaktadır.

Muhammed Gavs'ın bağlamında aşk, insanın Allah'a ulaşma yolculuğundaki en yüksek merteye olarak insanın mânevî yolculuğunun merkezinde görülmektedir. Aşk, sadece bir duygu değil, sâlikin nefsinin tamamen terk etmesini, Allah'a vâsıl olmasını ve dünyevî arzularından arınmasını sağlayan güçlü bir bağdır. Muhabbetle başlayan bu yolculuk, aşk ve mâşukluk mertebelerine eriştikçe derinleşir; sonunda ise kişi kendisini tüm varlık âleminde soyutlayarak Allah'ın varlığı ile dolmuş bir hâlde bulur. Bu, insanoğlunun yeryüzündeki yolculuğunda ilâhî huzur ve anlam arayışına ulaşma çabasının en yüce formudur. Gavs'ın anlayışında aşkın nihai gayesi, ilâhî huzura erişmek için her türlü zorluğa göğüs gererek mânevî olgunluğa ulaşmaktır; bu, kişinin kendini bütünüyle aşka adanması ve kaderin getirdiği her şeyle yüzleşmesiyle mümkündür.

Kaynakça | References

- 'Acem, R. (1999). *Mevsû'atu mustalahâtî't-tasavvufî'l-İslâmî*. Mektebetü Lübnan Nâşirûn.
- "Muhammad, Shaikh (1500-1563)" (2001). *Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh*. (Ed. N. K. Singh), (Cilt. IV, ss. 75-76). A.P.H. Publishing Corporation.
- Ahmad, Q. M. (1963). *History of the Shattari Silsilah*. [Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, Aligarh Muslim University]. Aligarh.
- Ahmed, M. M. (1418/1998). *Hazret Şâh Muhammed Gavs Gevâliyârî (rihâlât ve âsâr)*. (İkinci Baskı). Pakistan İslâm Cumhuriyeti (Karaçi), İdâretü Mesûdiye.
- Askari, S. H. (1950). A Fifteenth Century Shattari Sufi Saint of North Bihar. *Proceedings of the Indian History Congress*, (13), 148-157.
- Ayyâşî, Ebû Sâlim b. Ebî Bekr es-Sicilmâsî Abdullah b. Muhammed (2011). *er-Rihletü'l-'ayyâşiyye li'l-bikâil hicaziyye*. Cilt. I-II. (A. F. Mezidî, Thk.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Beale, T. W. (1881). *The Oriental Biographical Dictionary*. The Asiatic Society of Bengal.
- Bedâûnî, A. (1380). *Müntehabü't-tevârîh*. Cilt. III. (Mevlevî Ahmed Ali Sâhib, Tsh.). Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.
- Bedevî, A. (1962). *Şehîdetü'l-aşki'l-ilâhî Râbiatü'l-'Adeviyye*. Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısıriyye.
- Bekçi, S. (2023). *Yemen'de Tasavvuf (Bâ Alevî Tarikatı)*. İlâhiyât Yayınları.
- Brockelmann, C. (1938). *Geschichte der Arabischen Litteratur*. II. Ek Cilt. (Zweiter Supplementband). E. J. Brill.
- Brockelmann, C. (1949). *Geschichte der Arabischen Litteratur*. II. Cilt. (Zweiter Band). E. J. Brill.
- Cerrâhî, Safer el-Muhibbî (2013). *Istilâhât-ı sofıyye fî vatan-ı aslıyye/Tasavvuf Terimleri*. (D. Çakır Baş, Haz.). Kırk Kandil Yay.
- Cîlî, A. (2002). *İnsân-ı Kâmil*. (İkinci Baskı). (A. M. Tolun, Terc.). İz Yayıncılık.
- Çiştî, A. (1993). *Mirâtü'l-esrâr*. (Mevlânâ el-Hâc, Thk.). Ziyâu'l-Kur'ân.
- Derin, S. (Haz.). (2021). *Tasavvuf ve Budizm İlişkilerine Dair Bir Risale: Havz-ı Hayat*. Paradigma Akademi.
- Dihlevî, A. M. (1383). *Ahbârü'l-ahyâr fî esrârî'l-ebâr*. (Alîm Eşref Han, Tsh.). Encümen-i Âsâr-ı Mefâhîr-i Ferhengî.
- Ernst, C. W. (2003). Şettârî Sufilikte Mihne ve Temkin Tavrı. (U. M. Kılavuz, Çev.). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, 12 (1), 345-364.
- Ethé, H. (1903). *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*. Vol. I. India Office.
- Gaborieau, M. (2004). Hint Alt-Kıtası'nda İslam Tarikatları -Etnolojik Bir Yaklaşım-. O. Türer, (Terc.). *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*. (ss. 195-255). Sûf Yayınları.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (1957). *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*. Cilt. I-IV. (Bedevî Tabâne, Thk.). Maktaba Kiryate Fûtra.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (1988). *Evrâd-ı Gavsıyye*. (Ç. M. Ferîdî, Terc.). Medine M.A. Cinnah.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (2010). *el-Cevâhirü'l-hams kitâbün yebhasü fî esrârî'l-ibâdeti ve't- telâsîmi ve'l-ahvâli ve'l-makâmâtî ve ma'rifetüllahi Te'âlâ*. (Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî el-Huseynî eş-Şâzilî ed-Derkâvî, Thk.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (2021). *Kurb-i nevâfil ve kurb-i ferâiz*. (Muhammed Riyad Ahmed Saidî, Thk. ve İbn İshak Seyfullah Hezârevî, Terc.). Cemâ'atü Rızâ-yi Mustafâ.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (ts.). *Bahru'l-hayât*. (Seyyid Mir Hasan, Thk.). Matba-u Rizvî.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (ts.). *İrşâdu'd-damâir*. Library of Dargah Pir Mohamad Shah, AhmadAbad Gujarat, MC No.:86/4, Liby. S. No.: 1830-D.
- Gevâliyârî, Muhammed Gavs (ts.). *Kilîd-i mehâzin*. y.y.
- Gibson, T. (2007). *Islamic Narrative and Authority in Southeast Asia -From the 16 th to the 21st Century-*. Palgrave Macmillan.
- Hakîm, S. (2004). *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. (Ekrem Demirli, Çev.). Kabcı Yayınevi.
- Hanif, N. (2000). *Biographical Encyclopaedia of Sufis (South Asia)*. Sarup & Sons.
- Haq, M. M. (1985). *Some Aspects of the Principal Sufi Orders in India*. Islamic Foundation Bangladesh.
- Harîrîzâde Kemâleddin (ts.). *Tibyânü vesâ'ili'l-hakâ'ik fî beyâni selâsîli't-tarâ'ik*. Cilt. III. Süleymaniye Ktp., İbrâhîm Efendi, nr. 430-432.
- Hasenî, Abdülhay b. Fahreddin (1420/1999). *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzır*. Cilt. IV. Dâru İbn Hazm.
- İsfehânî, Seyyid Cafer Seccâdî (1983). *Ferheng-i istilâhât ve ta'bîrât-ı irfânî*. Kitabhane-i Tahûrî.
- İbn Manzûr (ts.). *Lisanü'l-'Arab*. Cilt. IV. (Abdullah Ali Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah & Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Thk.). Dâru'l-Ma'ârif.

- İbnü'l-Arabî (2008). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Cilt. VIII. (E. Demirli, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Kâdirî, F. A. (1996). *Târih-i meşreb-i Şettâr*. Educational Book House.
- Kehhâle, Ö. R. (ts.). *Mu'cemü'l-müellifin*. Cilt. IX. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Knysh, A. (2000). *Islamic Mysticism A Short History*. Brill.
- Knysh, A. (2011). *Tasavvuf Tarihi*. (İ. Durdu, Terc.). Ufuk Yayınları.
- Lâhûrî, Gulâm Server-i (1894). *Hazînetü'l-asfiyâ*. Cilt. II. Munshi Naval Kishor.
- Laskar, S. H. (2022). Life and the Religious Thought of Shaikh Muhammad Ghawth of Shattari Silsilah. *International Journal of Historical Insight and Research (IJHIR)*, 8 (1), 12-18.
- Mânevî, Muhammed Gavsî Şettârî (ts.). *Gülzâr-ı ebrâr* (Farsî). y.y.
- Mânevî, Muhammed Gavsî Şettârî (ts.). *Gülzâr-ı ebrâr*. (F. A. Haburî, Terc.). Mektebetü Sultâni Âlemgir.
- Nath, R. (1982). Tomb of Sheikh Muhammad Ghawth at Gwalior (c. 1565). in *History of Mughal Architecture* (First Published). (Vol. I, ss. 217-229). Abhinav Publications.
- Nizami, K. A. (1996a). "Gavs, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt. XIII, ss. 403-404). TDV Yay.
- Nizami, K. A. (1996b). "Gavsıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt. XIII, s. 404). TDV Yay.
- Olivelle, P. (1981). Contributions to the Semantic History of Samnyāsa. *Journal of the American Oriental Society*, 101 (3), 265-274.
- Radhakrishnan, S. (1922). The Hindu Dharma. *International Journal of Ethics*, 33 (1), 1-22.
- Rifâî, K. (2000). *Şerhli Mesnevî-i Şerîf*. (İkinci Baskı). Kubbealtı Neşriyatı.
- Rizvi, S. A. A. (1983). *A History of Sufism in India: From Sixteenth Century To Modern Century*. Vol. II. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Serkîs, Y. İ. (ts.). *Mu'cemü'l-matbû'ati'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*. Cilt. II. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Shoheh, M. (2018). Naskah al-Jawahir al-Khamsah Sebagai Sumber Rujukan Ajaran Tareka Tsyattariyah Dan Persebaran Salinannya. *Al Qalam*, 35 (1), 75-102.
- Smith, M. (1991). *Bir Kadın Sufi Rabia*. (Ö. Eraydın, Çev.). İnsan Yayınları.
- Şettârî, F. (ts.). *Menâkıbu Gavsıyye*. (Seyyid Muhammed Zâhir el-Hak, Terc.). Ebu'l-Âlâi Selîm Peris.
- Şinnâvî, A. & Şeyhân, S. (1443/2021). *Tekmiletü şerhi'l-cevâhiri'l-hams*. Cilt. II. (Âsım İbrahîm el-Keyyâlî, Thk.). Kitab-Nâşirûn [Books Publisher].
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabcacı Yayıncılık.
- Ustaoğlu, S. O. (2002). *Geçmişten Günümüze Tarikatlar ve Silsileleri*. Cilt. II. Filiz Matbaacılık.
- Vecîhüddîn Eşref (2011). *Bahr-i zehâr*. Cilt. II. (Âzermîduht Safevî, Tsh.). Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî/Dânişgâh-ı İslâmî-yi Aligarh.
- Zamani, A. & Hashemi, F. (1393). Berresi ve moerrefi-yi nüsha-yi hatt-i cevâhir-i hams der akayid firke-yi Şettariyeh. *Feslnâme-i tahassusi sebuk şinasi nazm ve nesr-i farisi* (Behari Edeb), (4), 405-418.
- Ziriklî, H. (2002). *el-A'lâm Kâmus-ı Terâcîm*. Cilt. VI. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

Dijital Liderliğe Yönelik Algılamının İş Performansı ile İşe Yabancılaşma Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi¹

Examination of The Effect of Perceptions Towards Digital Leadership on Job Performance and Alienation From Work

Mehmet Sadık ÇOBAN

Asist. Prof., Van Yuzuncu Yıl University, Gevaş Vocational School, Van, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Gevaş Meslek Yüksekokulu, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6903-3893 sadikcoban@yyu.edu.tr

Ahmet Baran YILMAZ

Asist. Prof., Van Yuzuncu Yıl University, Gevaş Vocational School, Van, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Gevaş Meslek Yüksekokulu, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0001-8860-0171 abyilmaz@yyu.edu.tr

Cite as/Atıf: Çoban, M.S. and Yılmaz, A. B. (2025). Examination Of The Effect Of Perceptions Towards Digital Leadership On Job Performance And Alienation From Work. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 94-107
Çoban, M.S. and Yılmaz, A. B. (2025). Dijital Liderliğe Yönelik Algılamının İş Performansı İle İşe Yabancılaşma Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 94-107

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 12, 2024/12 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: December 29, 2024/29 Aralık 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 94-107

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Sadık ÇOBAN/ Ahmet Baran YILMAZ).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı yüzde 50'dir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

¹ Bu çalışma için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Yayın Etik Kurul Başkanlığı'nın 31.01.2024 tarih ve 2024/02 oturum sayılı toplantısında etik kurulu izni alınmıştır.

Öz

Bu çalışmanın amacı dijital liderliğin iş performansı ile işe yabancılaşma üzerindeki etkisini ortaya koyarak çalışanların dijital liderlik algılamalarının demografik faktörlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymaktır. Çalışmanın örneklemini Van ilinde mevduat ve katılım bankalarının farklı şubelerinde çalışan 374 kişiden oluşmaktadır. Anket yönteminin tercih edildiği çalışmada veri toplama aracı olarak "Dijital Liderlik Ölçeği, İş performansı Ölçeği ve İşe Yabancılaşma Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen veri SPSS 27 programı ve AMOS yapısal eşitlik modeli ile analiz edilmiştir. Çalışmada geçerlilik, güvenilirlik analizleri, faktör analizi, normallik testi, T Testi ile ANOVA yapılmıştır. Ayrıca değişkenlerin birbiri üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek için regresyon analizinden faydalanılmıştır. Veri analizi sonucunda banka çalışanlarının dijital liderlik algılamalarının cinsiyet, medeni durum, yaş, öğrenim durumu, gelir, unvan ve çalışılan banka türüne göre anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte çalışanların yöneticisi hakkındaki dijital liderlik algılamalarının iş performansları üzerinde anlamlı pozitif yönlü bir etkisine karşın; işe yabancılaşma üzerinde anlamlı negatif yönlü bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Dijitalleşme, Dijital Liderlik, İş Performansı, İşe Yabancılaşma.

Abstract

The aim of this study is to reveal the effect of digital leadership on job performance and job alienation and to reveal whether employees' perceptions of digital leadership differ according to demographic factors. The sample of the study consists of 374 workers working in different offices of deposit and participation banks in Van province. "Digital Leadership Scale", 'Job Performance Scale' and 'Job Alienation Scale' were used as data collection tools in the study in which survey method was preferred. The data obtained were analyzed with SPSS 27 program and AMOS structural equation modeling. In the study, validity, reliability analyses, factor analysis, normality test, T Test and ANOVA were conducted. In addition, regression analysis was used to reveal the effects of variables on each other. As a result of the data analysis, it was determined that bank employees' perceptions of digital leadership did not differ significantly according to gender, marital status, age, education level, income, title and type of bank they work in. In addition, it was found that employees' digital leadership perceptions about their managers had a significant positive effect on their job performance, but a significant negative effect on job alienation.

Keywords

Digitalization, Digital Leadership, Job Performance, Work Alienation.

Giriş

İnsan kaynağının, bir örgütün başarısında önemli bir faktör olduğu ve bu kaynağın en etkili ve verimli bir şekilde yönetilerek bireysel ve örgütsel hedeflerin gerçekleştirilmesinde liderliğin kritik bir rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim son yıllarda liderlik üzerine yapılan çalışmaların artması konunun önemine dikkat çekmektedir. Liderlik çalışmalarında dijitalleşme ve dijital dönüşüm ile popülerliği artan dijital liderlik önemli bir liderlik tarzı olarak öne çıkmaktadır. Özellikle iletişim ve bilgi teknolojilerinin etkisinin yoğun olarak hissedildiği günümüzde, bilgi ve becerilerin geleneksel yöntemlerden dijital dönüşüme uyum sağlamasında ve entegrasyonunda dijital liderliğin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Dijital liderliğin özünde var olan değişim ve yeniliğe açık olma, inovatif bakış açısına sahip olma, esnek bir yapıda olma ve dönüşümü gerçekleştirebilme gibi özelliklerden dolayı işletme veya örgüt bünyesinde dijital dönüşümün lokomotifleri olarak kabul edilmektedir. Sayıları her geçen gün artan işletmelerin dijital dönüşümü, örgüt içinde farklı düzeylerde dijital liderler atayarak yönetmeye çalıştıkları ifade edilebilir (Dijkstra, 2020). Nitekim dijital enstrümanlar sayesinde saniyeler içinde büyük verinin karar alıcılar için anlamlı hale geldiği günümüz dijital bilgi dünyasında, liderin sahip olduğu geleneksel bilgi ve becerilerini dijital ekipmanlarla birleştirerek değişim ve dönüşümü gerçekleştirmesi gerekmektedir. Aksi halde, çağın gereklerine dijital teknolojilerle yanıt verilemediği takdirde, faaliyetlerini sürdürmeyen ve rekabet edemeyen bir örgüt olarak sektördeki yerimizi kaybedebiliriz. Bu da göstermektedir ki dijitalleşen dünyada işletmelerin geleceği, dijital teknolojilerin hızına ayak uydurup uyduramayacaklarına bağlıdır. Özellikle covid-19 olarak adlandırılan salgın ile birlikte işletmelerin hem uzaktan çalışma yöntemlerini hem de daha fazla dijital yöntem ve materyali kullanmasının zorunluluk haline gelmesi ile işletmelerin daha fazla dijitalleşmesi gerektiğini çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Dijital dönüşüm işletmelerin tüm iş süreçlerinin değişimini, bilgi ve teknolojinin getirdiği yeniliklerin benimsenmesini, yeni bir sistemin oluşturulmasını, bu değişikliklerin çalışanlara adapte edilmesini, stratejik kararların alınmasını ve iş modellerinin yeniden şekillendirilmesini kapsayan bir dönüşüm sürecidir (İsmail, Khater & Zaki 2018). Fakat (Uçar 2023: 409) dönüşümün kolay olmadığı her dönüşümde olduğu gibi dijitalleşmede de direnç ile karşı karşıya kalınacağı kabul edilebilmektedir. Hatta bireysel ve örgütsel bağlamda dönüşümün içselleştirilememesi nedeniyle işten ayrılma niyetine sahip çalışanlar söz konusu olabilmektedir. İşte bu noktada sahip olduğu bilgi ve becerisini teknolojik gelişmelere uyarlayarak çalışanları etkileyen dijital liderliğin devreye girmesi söz konusudur. Sahip olduğu dijital beceri ve yetkinliklerle dijital dönüşüm sürecinde etkili olan dijital liderliğin, çalışanların performansları ve işe yabancılaşmaları üzerindeki etkisi araştırılacaktır. Alan yazının incelenmesi sonucu dijital liderliğin performans ve farklı değişkenler üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmalar mevcut olsa da işe yabancılaşma üzerindeki etkisi ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Aynı zamanda dijital dönüşümün hızla gerçekleştiği ve dijital teknolojilerden en üst düzeyde faydalanan bankacılık sektöründe bu çalışmanın yapılması, araştırmayı daha da önemli hale getirmektedir. Bununla birlikte banka çalışanlarının dijital liderlik algılamalarının demografik faktörlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymak çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın hem özel hem de kamu bankalarında yürütülmesi, kamu ve özel bankalar arasındaki faaliyet türlerine göre çalışanların dijital liderlik algılamalarının karşılaştırılmasına olanak tanıyarak alan yazına önemli bir katkı sağlamaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde dijitalleşme, dijital liderlik, iş performansı ve işe yabancılaşma kavramları ele alınarak, araştırma konusu ile ilgili önemli kavramsal detaylara yer verilmiştir.

1.1. Dijitalleşme

Bilgi teknolojilerindeki süreklilik arz eden gelişim ve değişim geleneksel metot ve yöntemleri neredeyse geçersiz ve anlamsız kılmaktadır. Yapay zekâ, bulut teknolojileri, blok zinciri teknolojisi, robotik sistemler, 3D yazıcılar ve sosyal ağlar gibi teknolojik gelişmelerde yaşanan gelişim ve değişim, büyük bir dönüşümü beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla değişim ve dönüşümün çok hızlı yaşandığı dijital çağda tehditlerin fırsatlara dönüştürülmesi dijitalleşme sayesinde mümkün görünmektedir. Çünkü günümüzde analog ve geleneksel veri dijital materyaller ile daha fazla anlam kazanmaktadır. Dijitalleşme (Abbasov ve Tolay 2021: 60) dijital dönüşümün ilk aşaması kabul edilerek örgütlerin iş süreçlerini dönüştürmek için bilgi ve dijital teknolojileri nasıl kullandığını ifade eden bir süreçtir. Bu süreç teknolojilerin tetiklediği ve örgütler için yeni iş modellerine yol açan kapsamlı bir değişimi temsil etmektedir. Dijitalleşme, teknolojik gelişmelere dayanarak verilerin dijital ortama aktarılması ve süreçlerin, algıların ve yönetim olgularının dijital platformlara taşınmasını ifade etmektedir (Fichman, 2014). Benzer şekilde dijitalleşme, toplumda meydana gelen teknolojik gelişmelerden kaynaklanan bir değişim süreci (Chew, 2013) tarzında ifade edilmektedir. İnsan yaşamını gözle görülür şekilde kolaylaştırarak ön plana çıkan dijitalleşmenin günlük yaşantıyı birçok yönden etkilediği belirtilmektedir (Gbadegeshin, 2019: 49). Dolayısıyla sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan neredeyse yaşamın tümünü etkileyen bu dönüşüm sürecindeki teknolojik gelişimin işletmeye anında entegre edilmesi sürdürülebilir rekabet için önem arz

etmektedir. Fakat dijitalleşmenin sadece kırtasiyeciliği ortadan kaldıran bir olgu olmadığını bilmek gerekir. Aynı zamanda, Çelebi'ye (2021:27) göre, dijitalleşme sunulan hizmet tarzında değişiklik yapılması, iş yapma modellerinin dönüşmesi, dijital çağa uygun stratejiler geliştirilmesi, yönetim yapısının değişmesi ve üretilen ürünlerin faydalarının çeşitlendirilip artırılması gibi önemli değişikliklere de yol açtığı ifade edilmektedir.

1.2. Dijital Liderlik

İzleyici grubunu veya çalışanları etkileyerek bireysel ve örgütsel amaçların gerçekleştirilmesinde liderin önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Fakat dönemin ihtiyaçlarına uygun liderlik tarzının sergilenmesi önemlidir. Aksi takdirde, Ready ve arkadaşlarının (2020) belirttiği gibi, liderlerin çoğu, ekonomideki ve iş gücündeki radikal değişimlere uyum sağlama konusunda başarısız olmaktadır (Ready vd., 2020). Liderlik tarzı, özellikle yeni nesil iş görenlere hitap etmeli, güven uyandırmalı, topluluk duygusu oluşturarak çalışanları motive etmeli ve performanslarını en iyi şekilde sergilemelerine olanak tanınmalıdır (Ready vd., 2020: 7). Teknolojik gelişmelerin inanılmaz derecede arttığı yenilik ve değişim dünyasında dijital liderliğin daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Bilgi işlem teknolojilerindeki her gelişme liderin sahip olduğu bilgi ve becerisini dijital enstrümanlar ile harmanlamasını gerektirmektedir. Dijital liderlik, bir organizasyon içinde dijital dönüşümü hayata geçirmeye odaklanan bir liderlik tarzında tanımlanmaktadır (Sağbaş ve Erdoğan 2022: 17). Benzer şekilde, dijital liderliğin, dijital çağın gereklerine uyum sağlayarak dönüşümü gerçekleştirme ve başkalarına ilham verme yeteneği (Qualman, 2012) olduğu ifade edilmektedir. Dijital liderliğin etkili olabilmesi için organizasyon bünyesinde dijital bir kültürün oluşması gerekmektedir. Dolayısıyla, dijitalleşmenin örgüt kültürüne dönüşmesi ile başarının doğru orantılı olduğu söylenebilir. Böylelikle teknolojik gelişmelere karşı direncin minimum seviyede olması nedeniyle dönüşümün olması daha da kolaylaşacaktır. Çalışanların teknolojik gelişmeleri özümseyerek benimsemesi durumunda liderin dijital boyutta çalışanları etkilemesi daha anlamlı görülmektedir. Sheninger (2014:2), dijital lideri, yön belirleyen, başkalarını etkileyen, bilgiye ulaşarak sürdürülebilir değişimi başlatan ve gelecekteki başarıya zemin hazırlayacak değişimleri öngörmek için ilişkiler kuran bir lider olarak tanımlamaktadır. Kane ve diğerleri (2019) dönüştürücü vizyonun, ileriye dönük bakış açısının ve dijital okuryazarlık gibi unsurların dijital liderlikte ön plana çıktığını vurgulamaktadır. Dijital liderliğin bilgi teknolojisi ile iş mimarisini kullanarak fikirleri hızla uygulamaya koyan, inovasyon kültürünü oluşturup sürdüren bir süreç (Pratama ve Kurniady, 2020) olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu da göstermektedir ki dijital liderliğin temelinde inovasyon ve inovatif bakışa sahip olma yatmaktadır. Dijital liderlik, yenilikçi davranışların yanı sıra işlemci, dönüştürücü, güçlendirici ve otantik liderlik ile de ilişkilendirilmektedir (Sow & Aborbie, 2018). Bu nedenle, dijital liderlerin bu liderlik tarzlarını da benimsemeleri, daha başarılı bir liderlik profili çizmelerini sağlayacaktır. Liderin, geleneksel liderlik bilgi ve becerilerini dijital teknolojiyle birleştirerek dijital stratejiler, yöntemler ve iş yapma tarzlarını uygulaması, amaçlara ulaşmak için çalışanları etkilemesinde kritik bir rol oynar. Bu liderlik tarzından istenilen sonuçları elde edebilmek için tüm çalışanların sürece dâhil edilmesi ve teknolojik değişim ile dönüşümün içselleştirilmesi gerekmektedir.

1.3. İş Performansı

Belirlenen amaç ve hedeflere istenilen sürede ulaşılması bireysel ve örgütsel performans ile ölçülmektedir. Performans, bir çalışanın, grubun veya işletmenin belirlenen hedeflere ne ölçüde ulaştığını gösteren bir ölçüt (Mirzayev vd. 2024: 114) olarak tanımlanmaktadır. İş performansı, çalışanların örgütün amaçlarına ulaşma sürecinde sergiledikleri davranışların bir sonucudur (Miraglia vd., 2015). İş gören performansının, çok sayıda bileşen ve boyuttan oluşan, doğrudan ölçülemeyen soyut ve karmaşık bir kavram olduğu vurgulanmaktadır (Akpınar ve Er 2024:7). Çalışanın alacağı ücret ve terfi gibi özlük haklarının objektif bir şekilde değerlendirilmesinde performansın ne denli önemli olduğu açıktır. Nitekim çalışanın başarısını ölçmek için öncelikle bir standart belirlenmeli; bu standarda ulaşan veya onu aşan performans başarı, altında kalan performans ise başarısızlık olarak değerlendirilirken, çalışanın performansı kabul edilemez ile mükemmel seviyeleri arasında değişiklik gösterebilir (Çerçi, 2013:54). Dolayısıyla çalışan haklarının genellikle verilen hedeflere ulaşma derecesine göre belirlendiği bankacılık gibi sektörlerde mükemmel yakın performans sergilemek büyük önem taşımaktadır. İş performansının bazı faktörlerden etkilenmesi mümkündür. Bu faktörler, örgüt kültürü, takım çalışmasına verilen önem, dijitalleşmeye sağlanan uyum, fiziki çalışma ortamı, liderlik tarzı, organizasyon yapısı ve ödül-ceza sistemi gibi unsurlar olarak ifade edilebilir.

1.4. İşe Yabancılaşma

Gittikçe önemi artan sorunlardan biri olarak görülen işe yabancılaşma, günümüz iş dünyasında dikkat çeken bir konudur (Nair ve Vohra, 2010). Çalışanlarda işe karşı genel bir ilgisizliğin geliştirilmesi şeklinde tanımlanan işe yabancılaşma (Oruç 2020: 328), örgütsel bağlılığın azalmasıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Hirschfeld ve Feild'e (2000) göre işe yabancılaşma, iş ortamının veya işin kendisinden kaynaklanan özelliklerinden dolayı çalışanın yaptığı işe karşı farkında olmadan geliştirdiği ilgisizlik durumu şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı şekilde işin yapısı ile kişinin kendisi arasındaki uyumsuzluk hali olarak ifade edilen işe yabancılaşmanın (Baş, 2022: 1129) hem bireysel hem de örgütsel bağlamda önemli sorunlara yol açarak, çalışanlarda sessizlik,

tükenmişlik, tatminsizlik ve güvensizlik gibi olumsuz tutumların ortaya çıkmasına neden olur; bu durum da çalışanların örgüte bağlılıklarını ve iş performanslarını genel olarak azaltmaktadır (Oruç, 2020: 328). Bir başka tanıma göre işe yabancılaşma, bireyin mesleki görevlerine ve işine karşı ilgi kaybetmesi, kariyer hedeflerinden uzaklaşması ve örgütsel standart ve kurallara uyum sağlayamaması sonucu meydana gelen olumsuz duyguları ifade eder (Kanten ve Ülker, 2014, 21). Aynı zamanda, kişinin yaptığı iş üzerinde kontrol sahibi olamaması, bir amaç duygusunun eksikliği ve yapılan işin kişiyi tatmin etmemesi gibi etkenler, olumsuz duygu durumlarının ortaya çıkmasına yol açarak kişinin işe yabancılaşmasına sebep olabilmektedir. İşe yabancılaşma, çalışanlarda depresyon, yıkıcı davranış bozuklukları, iş tatminsizliği, iş stresi, bunalım ve daha farklı psikolojik rahatsızlık gibi olumsuz sonuçlara yol açabileceği (Kanungo, 1992: 414) ifade edilmektedir. İşgörenlerin çalıştıkları örgütü benimseyip sahiplenmeleri için, hem işin kendi özelliklerinin hem de iş ortamının günün ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesi önemlidir. Dolayısıyla işe yabancılaşmanın, iş ortamındaki çalışma koşulları ile doğrudan ilişkili olduğu belirtilmektedir (Di Pietro ve Pizam, 2008). Bu nedenle çalışanlara daha fazla özerklik tanınması, fikirlerinin önemsenmesi, güven duygusunun aşılması, kendilerinin değerli hissettirilmesi, daha fazla yetki ve sorumluluk verilmesi, kendini gerçekleştirme imkânının verilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, dijital teknolojilerden etkin bir şekilde yararlanmalarına olanak tanınarak, çalışanların sahip olduğu bilgi ve becerilerini sergileyebilecekleri bir ortam oluşturulmalıdır. Çünkü teknolojik alanındaki sürekli gelişmelere uyum sağlayamama korkusu, çalışanlarda direnç oluşturabilir. Bu direnç, işini kaybetme endişesiyle birleştiğinde, farkında olmadan çalışanın işe yabancılaşmasını tetikleyebilir.

1.5. Dijital Liderlik ile İş Performansı ve İşe Yabancılaşma İlişkisi

Çalışanların yöneticisi konumundaki kişilerin dijital liderlik davranışlarına ilişkin algılamaları, çalışanların iş performansları ile işe yabancılaşmalarını etkiler mi? biçimindeki soru çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Değişim ve dönüşümün gerçekleşmesinde işletmeler ve organizasyonlar için dijital liderliğin önemli unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Farklı liderlik türlerinin iş sonuçları ve çalışan tutumları üzerindeki etkilerini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bunun yanında dijital dönüşüm sürecinde önemli bir yere sahip olan dijital liderliğin iş performansı ilişkisini ele alan araştırmalar da (Manzoor vd., 2019; Pratama ve Kurniady, 2020; Freitas vd. 2020; Iskamto, 2020; Artüz, 2020; Abbasov ve Tolay 2021; Büyükbeşe ve Doğan 2022; Karollah vd. 2023; Bakalhan 2024) mevcuttur. Nitekim Abbasov ve Tolay'ın 2021 yılında Azerbaycan'daki Endüstri 4.0 teknolojilerini uygulayan bir işyerinde 190 çalışan üzerinde yaptığı araştırmada, dijital liderliğin bireysel performansı %59 oranında arttırdığı belirlenmiştir. Aynı şekilde Karollah ve arkadaşlarının 2023 yılında Endonezya'da 350 kobi sahibi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, dijital liderliğin bireysel performans üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Rekabetin her geçen gün zorlaştığı global dünyada hem bireysel hem de örgütsel başarının sırrı, akıllı telefonlar, yapay zekâ, bulut bilişim ve sanal gerçeklik gibi dijital gelişmelere uyum sağlamaktan geçmektedir. Teknolojik gelişmeler doğrultusunda esnek ve organik bir yapıya sahip olmak artık neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle, çalışanların teknolojik dönüşüme adapte olması, sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamak için kritik öneme sahiptir. İşletmede rol model olan liderin dijital araç ve yöntemlere hâkim olması, çalışanlara dijitalleşme sürecinde olumlu yönde etki etmesi düşünülmektedir. Bu durum, çalışanların daha yüksek performans göstermelerine katkı sağlayabilecektir. Nitekim dijital liderliğin bireysel performans üzerindeki etkisini ölçen çalışmalar bakıldığında dijital liderliğin iş performansını anlamlı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Bu kapsamda H₁ hipotezi geliştirilmiştir.

H₁: Çalışanların dijital liderlik algılamalarının, iş performansı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

Ayrıca, dijital liderliğin arzu edilmeyen bir duygu durumu olarak bilinen işe yabancılaşma ile ilişkisini inceleyen bir çalışmaya bilimiz dâhilinde rastlanmamış olması, bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Dijitalleşmenin yoğun yaşandığı sektörlerin başında gelen bankacılıkta, çalışanların mevcut bilgi ve becerilerini dijital becerilere dönüştürmeleri zorunlu hale gelmiştir; zira geleneksel yöntemler, iş süreçleri ve metotlar hızla değişmektedir. Bu nedenle, dijital enstrümanları içselleştirmek önemlidir; aksi takdirde olumsuz duygu durumlarının önüne geçmek neredeyse imkânsız olacaktır. Elbette değişim ve inovasyona karşı direnç gösterilebilir; ancak bilgi teknolojileriyle iç içe olan bankacılık sektörü, bu direncin oluşturacağı olumsuz etkileri taşıyamayacak kadar hassastır. Bu kapsamda H₂ hipotezi geliştirilmiştir.

H₂: Çalışanların dijital liderlik algılamalarının, işe yabancılaşma üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi bulunmaktadır.

Aynı zamanda çalışanların dijital liderlik algılamaları demografik faktörlere göre herhangi bir farklılık göstermekte midir? sorusu araştırılmıştır. Bu amaçla araştırma soruları ışığında aşağıdaki hipotezler de geliştirilmiştir.

H₃: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₄: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₅: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, yaşa göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₆: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, gelire göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₇: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, banka türüne göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₈: Çalışanların dijital liderlik algılamaları, unvana göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

2. Araştırmanın Metodolojisi

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Değişim ve dijital dönüşümün inanılmaz derecede etkisini hissettirdiği dijital çağımızda liderlik olgusunun geleneksel yöntemlerle uygulanması tehditlerin fırsatlara dönüştürülmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle neredeyse tüm faaliyetlerin dijitalleştiği bankacılık sektöründe yöneticinin teknolojik aygıt, araç, yöntem ve süreçlere kendisini adapte etmemesi düşünülemez. Elbette bu dijital değişim ve dönüşüm hızına ayak uyduramayan çalışanların bir takım olumsuz duygu durumlarına maruz kalacağı düşünülür. Bu nedenle özellikle dijital liderliğin iş performansı ile işe yabancılaşma üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmak amaçlanmıştır. Aynı zamanda banka çalışanlarının yöneticilerindeki dijital liderlik algı düzeylerinin artırılması ile performanslarının artırılması hedeflenmektedir. Literatürde dijital liderliğin iş performansı üzerindeki etkisine yönelik sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Genellikle söz konusu çalışmaların çoğu dijital liderlik kavramına odaklanmakta ve dijital liderlik kavramını açıklamaya yöneliktir. Bilgimiz dâhilinde dijital liderliğin işe yabancılaşma üzerindeki etkisine yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle ilgili çalışmanın alan yazına katkı sunacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda çalışanların dijital liderlik algılamalarının demografik faktörlere göre herhangi bir farklılaşmaya neden olup olmadığı da merak edildiği için böyle bir araştırma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın hem mevduat hem de katılım bankalarında istihdam edilen çalışanları kapsaması çalışmayı daha önemli bir hale getirmektedir.

2.2. Çalışmanın Yöntem ve Evreni

Ankette yer alan ifadelerin çalışanlara uygulanabilmesi için, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Yayın Etik Kurul Başkanlığı'nın 31.01.2024 tarih 2024/02 oturum sayılı toplantıda etik kurulu izni alınmıştır. Çalışmada kantitatif yöntem tercih edilerek kullanılan anket formu dört bölümden meydana gelmiştir. Anketin ilk kısmında çalışanlara yönelik demografik faktörler, ikinci kısımda çalışanların yöneticilerinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri yer almaktadır. Anketin üçüncü kısmında "görevlerimi tam zamanında tamamlarım"; "iş hedeflerime fazlasıyla ulaşıyorum" tarzında çalışanların iş performansına yönelik ifadeler yer alırken, son kısımda ise "işimle ilgili konularda değişiklik yapma imkânına sahip değilim"; "çalışma alanımda kendi kararlarımı veremiyorum" vb. tarzında olumsuz duygu durumu olarak ifade edilebilecek çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini ölçmeye yönelik ifadeler bulunmaktadır. Çalışmada kullanılan ölçeklerin daha önceki çalışmalarda da geçerlilik analizleri ile güvenilirlik analizleri yapılmasına rağmen bu çalışmada da söz konusu ölçekler ile ilgili analizler yapılmıştır.

Çalışmanın evrenini, Van merkez ve ilçelerinde mevduat ve katılım bankacılığı alanında çalışanları kapsamaktadır. Çalışmanın örneklemini ise söz konusu bankalarda farklı unvanlarda istihdam edilen 374 kişiden oluşmaktadır. Kamu bankalarında çalışanların unvanları müdür, müdür yardımcısı, şef ve memur olarak sıralanırken, özel bankalarda bu unvanlar müdür, yönetmen, yönetmen yardımcısı ve yetkili olarak sıralanmaktadır. Örneklem büyüklüğü belirlenirken örneklemin evreni temsil etmesi gerekmektedir. Sosyal bilim araştırmaları için çalışmada kullanılan araştırma yöntemine göre örneklem büyüklüğünün 30 ile 500 arasında olması yeterli kabul edilmektedir (Altunışık vd., 2012: 137). Nitekim evrenin farklı olması durumunda asgari örneklem büyüklüğü söz konusudur. Evren büyüklüğünün 500 olması durumunda %99 güvenilirlik düzeyinde 286 örneklem yeterli kabul edilmekteyken; evren büyüklüğünün 750 olması durumunda ise %99 güvenilirlik düzeyinde 353 örneklem yeterli kabul edilebilmektedir (Gürbüz ve Şahin 2018: 130). Bu nedenle çalışmada seçilen örneklem büyüklüğünün evreni temsil etme kabiliyetine sahip olduğu söylenebilir. Araştırma kapsamında bilimsel etik kurallarına uyulmuştur. Dolayısıyla hem veri elde edilirken hem de veri analizi sürecinde elde edilen veride herhangi bir değişikliğin yapılması söz konusu değildir.

2.3. Veri Toplama Yöntemi ve Araçları

Çalışanların dijital liderliğe yönelik algılamalarını ölçmek üzere Büyükbeşe vd. (2022) tarafından geliştirilen 9 ifadeli "Dijital Liderlik Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı .90'dır. Aynı zamanda çalışanların bireysel performanslarını ortaya koymak için Kirkman ve Rosen (1999) ile Sigler ve Pearson (2000) tarafından geliştirilip Çöl (2008) tarafından Türkçeye uyarlanan "İşgören Performansı Ölçeği" kullanılmıştır. İlgili ölçek 4 ifadeden oluşmaktadır. Ayrıca çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini ölçmek için Hirschfeld ve Field'in (2000) geliştirdiği ve Özbek (2011) tarafından Türkçeye uyarlanan "İşe Yabancılaşma Ölçeği" kullanılmıştır. Söz konusu ölçek 10 ifadeden oluşmaktadır.

3. Analiz ve Bulgular

Elde edilen veri SPSS 25 paket programı ile AMOS yapısal eşitlik modeli aracılığıyla analiz edilmiştir. Çalışma verisinin analizine yönelik geçerlilik analizi, güvenilirlik analizi, faktör analizi, normallik testi yapılarak demografik faktörler ile dijital liderlik arasındaki ilişkileri inceleyebilmek üzere T Testi ve ANOVA farklılık testlerinden yararlanılmıştır. Aynı zamanda değişkenlerin birbiri üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek için regresyon analizinden yararlanılmıştır.

3.1. Araştırmaya Yönelik Demografik Bulgular

Araştırmada elde edilen sonuçlara bakıldığında çalışanların %64,4'ü erkeklerden oluşmaktadır. Çalışanların %69,5'i evlidir. En fazla katılımcı 18-28 yaş aralığında yer almaktadır (%47,3). Katılımcıların gelir durumlarına bakıldığında 30.000 TL ile 39.999 TL aralığında ücret alan çalışanlar çoğunluktadır (%38,5). Lisans ve üzeri öğrenim durumuna sahip çalışanlar büyük çoğunluğu oluşturmaktadır (%81,6). Katılımcıların %44,7'sinin 11 yıl ve üzeri çalışma süresine sahip olduğu, en az katılımcının ise 3-5 yıl hizmet süresine sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu mevduat bankalarında çalışmaktadır (%83,7). Çalışanların %58'inin memur veya yetkili pozisyonunda, yalnızca %4,3'ünün ise müdür olarak görev yaptığı görülmektedir.

3.2. Araştırmaya İlişkin Güvenilirlik ve Faktör Analizi Bulguları

Çalışmada kullanılan ölçekteki ifadelerin dağılımlarını analiz etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Tablo 1'de yapılan analizin sonuçları ve değerlere dair bilgiler sunulmuştur. Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilir olarak kabul edilebilmesi için Cronbach's Alpha (α) değerinin en az .70 veya daha yüksek olması gerektiği belirtilmiştir. Ancak, ölçekteki ifadelerin sayısı az olduğunda, α değerinin .60 ve üzeri olması halinde de ölçeğin güvenilir olarak kabul edilebileceği vurgulanmıştır (Durmuş vd., 2011: 89). Dolayısıyla Tablo 1'de sırasıyla ölçeklerin güvenilirlik katsayılarına bakıldığında ($\alpha = .963$; $\alpha = .896$; $\alpha = .948$) ölçeklerin oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

Tablo 1

Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analiz Sonuçları

Dijital Liderlik (DL) (AVE= .738 ; CR=.962 $\alpha = .963$)	λ (Faktör Yüğü)
DL1	,789
DL2	,834
DL3	,854
DL4	,886
DL5	,873
DL6	,887
DL7	,868
DL8	,902
DL9	,833
İş Performansı (İP) (AVE= .683; CR=.896 $\alpha = .896$)	
İP 1	,839
İP 2	,819
İP 3	,825
İP 4	,823
İşe Yabancılaşma (İY) (AVE= .646; CR=.947 $\alpha = .948$)	
İY 1	,649
İY 2	,789
İY 3	,842

İY 4	,728
İY 5	,894
İY 6	,868
İY 7	,847
İY 8	,833
İY 9	,789
İY 10	,772
Model uyum değerleri: $\chi^2= 652,981$ P= .000 $\chi^2/df= 2,902$ GFI= .901 AGFI= .853 NFI= .920 RFI= .910 IFI= .946 TLI= .939 CFI= .946 RMSEA= .071 SRMR= .039 λ = Factor loading; α =Cronbach alpha	

Doğrulayıcı faktör analizinde, ölçeğin güvenilirliğini sağlamak için tüm CR (Composite Reliability) değerlerinin AVE (Average Variance Extracted) değerlerinden büyük olması ve AVE değerinin 0,5'ten fazla olması beklenir (Yaşlıoğlu, 2017: 82). Dijital liderlik, İş performansı ve İşe yabancılaşma boyutlarına ilişkin ifadelerin standardize edilmiş regresyon katsayıları (faktör yükleri), anlamlılık değerleri (p), ortalama açıklanan varyans değeri (AVE) birleşik güvenilirlik değeri (CR) ve uyum iyiliği değerleri ölçeklerin uygun değerlere sahip olduğunu göstermektedir. DFA modelinde yer alan ifadeler, ifadelerin faktör yükleri ve anlamlılık değerleri ile modelin yapı güvenilirliğine ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

3.3. Normallik Testi

Normallik testinin yapılması, veriye uygun olarak parametrik ya da nonparametrik analiz yöntemlerinden hangisinin kullanılmasının daha doğru olacağını belirlemek için yapılmaktadır. Ölçek puanlarının normal dağılıma uygunluğunu değerlendirmek için, basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,5 ile 1,5 aralığında olması, verinin normal dağıldığını gösterir (Tabachnick & Fidell, 2013). Ancak Hair vd.' ne (2009) göre, çarpıklık ve basıklık değerlerinin -3.29 ile 3.29 arasında olması (örneklem sayısı 200'den fazlaysa) durumunda da verinin normal dağılım gösterdiği kabul edilir. Tablo 2 incelendiğinde, ölçek puanlarının normal dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla elde edilen sonuçlara göre, çalışmada parametrik yöntemler olarak T testi ve ANOVA'nın uygulanması uygun bulunmuştur.

Tablo 2

Ortalama Değerler Normallik Testi Sonuçları

Değişkenler	Kolmogorov-Smirnov		Shapiro-Wilk		Skewness	Kurtosis
	Statistic	Anlamlılık D.	Statistic	Anlamlılık D.	Çarpıklık	Basıklık
Dijital Liderlik	,180	,000	,851	,000	-1,485	3,048
İş Performansı	,152	,000	,854	,000	-1,300	2,970
İşe Yabancılaşma	,094	,000	,947	,000	,515	-,594

Mevduat ve katılım bankalarında çalışanların, yöneticilerinin dijital liderlik davranışlarına yönelik görüşlerinin iş performansı ile işe yabancılaşma arasındaki ilişkisinin anlamlı olup olmadığı basit korelasyon analizi ile incelenmiştir. Tablo 3'te görüldüğü üzere analiz sonuçları çalışanların yöneticileri hakkındaki dijital liderlik algılamaları ile iş performansları arasında anlamlı ve orta düzeyde pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir ($r(374) = .39,6; p < .001$). Dolayısıyla çalışanların dijital liderlik algılamaları arttığında iş performanslarının da arttığı söylenebilir. Bunun aksine çalışanların yöneticileri hakkındaki dijital liderlik algılamaları ile işe yabancılaşma arasında anlamlı ve orta düzeyde negatif yönlü bir ilişki söz konusudur ($r(374) = -.333; p < .001$). Bu nedenle çalışanların dijital liderlik algılamaları arttığında işe yabancılaşmalarının azaldığı söylenebilir.

Tablo 3

Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t	Anlamlılık Değeri
	B	Std. Error	B		
Dijital Liderlik /İş Performansı	3,041	,156	,396**	19,555	,000
	,312	,037		8,326	
Dijital Liderlik /İşe Yabancılaşma	4,256	,265	-,333**	16,090	,000
	-,434	,064		-6,821	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Çalışanların, yöneticileri hakkındaki dijital liderlik davranışlarına yönelik görüşlerinin iş performanslarını ne kadar etkilediğini belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Basit regresyon analizi sonuçları istatistiksel olarak anlamlıdır [F (1,372) = 69.32; p<.005]. Değişkenler arasındaki basit doğrusal ilişkiye ilişkin regresyon denklemi iş performansı = 3,041+,312 (dijital liderlik) şeklindedir. Analiz sonuçları düzeltilmiş R2 değeri 0.157'dir. Elde edilen sonuçlara göre iş performansındaki %15,7'lik varyansın dijital liderliğe bağlı olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle dijital liderlik uygulamasındaki her birimlik artışta, çalışanların iş performansları yaklaşık %16 oranında yükseldiği söylenebilir. Ulaşılan sonuçlara göre H1 hipotezi desteklenmiştir. Benzer şekilde çalışanların, yöneticileri hakkındaki dijital liderlik davranışlarına yönelik görüşlerinin işe yabancılaşmaları üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır [F (1,372) = 46.52; p<.005]. Değişkenler arasındaki basit doğrusal ilişkiye ilişkin regresyon denklemi işe yabancılaşma = 4,256-,434 (dijital liderlik) şeklindedir. Analiz sonuçları düzeltilmiş R2 değeri 0.11'dir. Elde edilen sonuçlara göre işe yabancılaşmadaki %11'lik varyansın dijital liderliğe bağlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dijital liderlik algılamasının işe yabancılaşmayı %11 oranında azalttığı söylenebilir. Ulaşılan sonuçlara göre H2 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 4

Değişkenlere İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
İş Performansı	,396a	,157	,155	,60239
İşe Yabancılaşma	,333a	,111	,109	1,02463

a. Predictors: (Constant), Dijital Liderlik

3.4. Farklılık Analizleri

Çalışanların yöneticisi konumundaki kişilerin dijital liderlik davranışlarına yönelik algılamalarının cinsiyet, medeni durum, yaş, gelir durumu, unvan ve çalışılan banka türüne göre herhangi bir farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için gerçekleştirilen t-testi ve ANOVA farklılık analizleri bu başlık altında incelenmektedir. Çalışanların yöneticisinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığı 374 çalışandan elde edilen veri üzerinden incelenmiştir. Bağımsız örnekler T Testi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Elde edilen bulgulara göre çalışanların yöneticisinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (t(372)= -.322; p>.05). Bağımsız örnekler T Testi sonuçlarına göre H3 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 5

Dijital Liderliğin Cinsiyet Durumuna İlişkin T Testi Analizi

Değişken	Cinsiyet	N	Ort.	SS	SD	t	p
Dijital Liderlik	Erkek	241	4,06	,84	372	-,322	,748
	Kadın	133	4,08	,82			

Elde edilen bulgulara göre çalışanların yöneticisinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (t (372) =-.322; p>.05). Bağımsız örnekler T Testi sonuçlarına göre H4 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 6

Dijital Liderliğin Medeni Duruma İlişkin T Testi Analizi

Değişken	Medeni Durum	N	Ort.	SS	SD	t	p
Dijital Liderlik	Evli	260	4.08	.81	.372	-.367	.714
	Bekâr	114	4.04	.88			

Tek faktörlü varyans analizi sonuçlarına göre farklı yaş gruplarında çalışan kişilerin yöneticisinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık yoktur ($F(2,371) = .464$; $p > .05$). Bu sonuçlara göre H5 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 7

Dijital Liderliğin Yaş Değişkenine İlişkin ANOVA Testi Analizi

Değişken	Yaş	N	Ort.	SS	SD	F	p
Dijital Liderlik	18-28	177	4.11	.88	2,371	.464	.629
	29-39	168	4.03	.81			
	40 ve üstü	29	4.01	.56			
	Toplam	374	4.07	.83			

Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, farklı gelir düzeyine sahip çalışanların yöneticilerinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. ($F(3,370) = 1,649$; $p > .05$). Bu sonuçlara göre H6 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 8

Dijital Liderliğin Gelir Durumuna İlişkin ANOVA Testi Analizi

Değişken	Gelir Durumu	N	Ort.	SS	SD	F	p
Dijital Liderlik	20.000 TL_29.999 TL	103	4.11	.84	3,370	1.649	.178
	30.000 TL_39.999 TL	144	4.09	.75			
	40.000 TL_49.999 TL	81	4.11	.75			
	50.000 TL ve üstü	46	3.81	1.11			

Veri analizi neticesinde elde edilen sonuçlara göre, banka faaliyet türünün değişmesi ile çalışanların yöneticilerinin dijital liderlik davranışlarına ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. ($F(1,372) = .115$; $p > .05$). Bu sonuçlara göre H7 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 9

Dijital Liderliğin Banka Faaliyet Türüne İlişkin ANOVA Testi Analizi

Değişken	Banka Faaliyet Türü	N	Ort.	SS	SD	F	p
Dijital Liderlik	Mevduat	313	4.06	.84	1.372	.115	.735
	Katılım	61	4.10	.79			

Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, çalışanların görev unvanının değişmesi, yöneticilerinin dijital liderlik davranışlarına yönelik görüşlerinde anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır ($F(3,370) = .116$; $p > .05$). Bu sonuçlara göre H8 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 10
Dijital Liderliğin Görev Unvanına İlişkin ANOVA Test Analizi

Değişken	Görev Unvanı	N	Ort.	SS	SD	F	p
Dijital Liderlik	Müdür	16	4.10	.57	3.370	.116	.951
	Müdür Yrd./Yönetmen	66	4.04	.85			
	Şef/Yönetmen Yrd.	75	4.11	.77			
	Memur/Yetkili	217	4.05	.86			

Sonuç

İşletme bünyesinde dijital dönüşüm sürecinin gerçekleşmesinde dijital liderliğin önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Çalışanların dijital liderlik algılamalarının iş performansları ve işe yabancılaşmaları üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada aynı zamanda demografik faktörlere göre herhangi bir farklılaşmanın olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Dijital liderliğin iş performansı üzerindeki etkisine yönelik çalışmalar bulunsun da dijital liderliğin hem iş performansı hem de işe yabancılaşma üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmanın sonuçları, iş görenlerin yöneticilerinde algıladıkları dijital liderliğin iş performanslarını yaklaşık %16 oranında arttırdığını göstermektedir. Manzoor vd. (2019), Pratama & Kurniady (2020), Freitas vd. (2020), Iskamto (2020), Artüz (2020), Abbasov & Tolay (2021), ALfares & Banikhaled (2022), Büyükbeşe ve Doğan (2022), Karollah vd. (2023), Nawaz vd. (2023), Zam vd. (2023) ve Bakalhan (2024) tarafından elde edilen sonuçlar çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla banka yöneticisinin dijital alandaki tutum ve davranışları çalışanların iş performansı üzerinde etkili olmaktadır. Bu durum, banka yöneticilerinin dijital dünya ile bağlarını daha da güçlendirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bankacılık sektöründe dijitalleşmenin ve dijital araçların etkisi her geçen gün daha fazla hissedilmektedir. Bu nedenle sektör, dijitalleşme ve dijital platformlardan ayrı düşünülemez hale gelmiştir. Dijital liderin bilişim teknolojilerinden ve onun fırsat ve tehditlerinden etkili bir şekilde yararlanmasının çalışanlarca algılanması onların iş performansları üzerinde etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Aynı zamanda dijital liderliğin çalışanların işe yabancılaşmasını anlamlı ve negatif yönde etkilediği ve bu etkinin %11 oranında olduğu tespit edilmiştir. Literatürde dijital liderlik ile işe yabancılaşma ilişkisinin araştırıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yapay zekâ, bulut teknolojileri, sanal gerçeklik, üç boyutlu yazılımlar ve siber güvenlik gibi dijital yöntemlerin içinde bulunduğumuz çağda etkilememesi düşünülemez. Bu nedenle dijital liderin, çalışanları dijitalleşme konusunda etkileyerek onları değişim ve dönüşüme yönlendirmeleri şarttır. Çalışanların da dijitalleşme sürecine dâhil olmasının bir ihtiyaç ve zorunluluk haline geldiğinin anlaşılmasıyla, dijitalleşmeyi içselleştirmeleri gerekmektedir. Çalışmada elde edilen sonuca göre dijital liderliğin işe yabancılaşma üzerindeki etkisi her ne kadar %11 gibi düşük bir oranda olsa da dijital okuryazarlığın artırılması, değişime karşı direncin kırılması, dijital değişim ve dönüşüm için farklı eğitim programlarının düzenlenmesi gibi aktivitelerin artırılması ile bu oranın yükseltilebileceği düşünülmektedir. Aksi takdirde dijital dönüşümün sunduğu fırsatlardan yararlanılamayacağı gibi, çalışanlar maddi ve psikolojik açıdan olumsuz etkilenecek iş stresi başta olmak üzere değişik sağlık sorunları yaşayabilirler.

Bankalar, rekabetin yüksek olduğu ve sürekli teknolojik yeniliklerin yaşandığı günümüz dünyasında dijital liderlere her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Dijital liderler, çalışanların yeni teknolojilere uyum sağlamasına destek vererek, dijital dönüşüm sürecinde doğal olarak ortaya çıkan direnci aşmalarına öncülük etmelidir. Geleneksel bilgi ve yöntemlerin dijital dünyaya entegre edilmesinde rol model olan dijital liderler, bankaların inovatif bakış açısıyla hareket etmesine ön ayak olmalıdır. Aynı zamanda mevcut yapıların, yani statükunun değişime karşı direncini kırarak işletmeleri (bankaları) geleceğe taşımalıdır.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuç ise çalışanların dijital liderlik algılamalarının demografik faktörlere göre herhangi bir farklılık göstermediğidir. Çalışmanın sonuçları, Artüz'ün (2020) elde ettiği sonuçlar ile örtüşmektedir. Buna karşın Dedeoğlu'nun (2023) medeni durum ve gelir değişkenleri için elde ettiği sonuçlar ile çalışmanın sonuçları çelişirken cinsiyet, öğrenim durumu, hizmet süresi değişkenleriyle örtüştüğü görülmektedir. Dedeoğlu (2023), medeni durumdaki bu farklılığı, bekâr çalışanların evli çalışanlara göre daha fazla boş zamana sahip olmaları neticesinde dijitalleşme süreçlerini takip etme ve araştırma konusunda daha avantajlı oldukları; dolayısıyla dijital liderlik algılamalarının daha yüksek olduğunu belirtmektedir.

Dijitalleşmeyi en çok hisseden sektörlerin başında gelen bankacılık sektöründe dijital liderliğin daha fazla benimsenmesi gerektiği unutulmamalıdır. Çünkü dünyanın hızlı bir şekilde dijitalleşmesine kayıtsız kalmak düşünülemez. Söz konusu sektörde

hem çalışan sayısında hem de şube sayısında azalmanın olacağı öngörülmekle beraber kendisini bilgi teknolojilerindeki gelişmelere uyarlayabilen, dijital materyallerden en üst derecede yararlanabilen liderlerin varlığı ile çalışanların bahsedilen bu olumsuz gibi görünen durumun üstesinden gelecekleri açıktır. Dolayısıyla dijital liderin dijital okuryazarlığa hâkim olması, dijital platformlardan en verimli bir biçimde yararlanabilmesi, dijital dili iyi bilmesi gerekmektedir ki çalışanları yenilik, değişim ve dönüşüme yönlendirip etkileyebilsin. Aksi takdirde çalışanların performansları yükselmeyeceği gibi değişim ve dönüşüme karşı direnç de gelişecektir.

Çalışmada elde edilen bulgulara dayanarak bankacılık sektörü için bir genelleme yapabilmek mümkün değildir. Ancak, farklı sektörlerde ve bölgelerde yapılacak çalışmalarda elde edilecek sonuçlar bu konuda daha geniş bir bakış açısı sağlayabilir. Aynı zamanda liderin çalışanları daha fazla etkilemesi için dijital liderlik becerilerini nasıl geliştirecekleri konusuna da ağırlık vermeleri gerekmektedir. Çalışanların dijital yeteneklerinin ortaya çıkarılması ve farklı beceriler kazanmaları için dijitalleşme ile ilgili eğitim programlarının düzenlenmesi dijitalleşmenin daha fazla özümsemesini sağlayacaktır. Nitekim bu çalışmanın, dijital liderlikle ilgili gelecekte yapılacak farklı çalışmalar için kavramsal yapıyı zenginleştirdiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça | References

- Abbasov, A., & Tolay, E. (2021). Dijital liderliğin bireysel performans üzerindeki etkisi- Azerbaycan'da endüstri 4.0 teknolojilerini uygulayan bir firmada araştırma. *İzmir Yönetim Dergisi*, 2(1), 59-74.
- Alfares, M., & Banikhaleed, M. (2022). The effect of digital leadership on Kuwaiti hospitals' employee performance. *Management Science Letters*, 12(4), 223-228.
- Artüz, S. D. (2020). *Dijital liderlik uygulaması ile öğrenen örgüt ilişkisinin bireysel performansa etkisi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakalhan, H. (2024). *Okul müdürlerinin dijital liderlik düzeyleri ile öğretmenlerin performansları arasındaki ilişki* [Tezsiz yüksek lisans projesi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi Bilim Dalı]. Yayınlanmamış.
- Büyükbeşe, T. & Doğan, Ö. (2022). Dijital liderliğin yenilikçi iş davranışı ve iş performansı üzerine etkisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 14(26), 173-186.
- Çelebi, F. (2021). *Dijital çağda liderlik ve girişimcilik*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Çerçi, S. (2013). *İş değerlerinin örgütsel bağlılık ve iş performansı üzerine etkisi: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesinde bir araştırma*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi.
- Dedeoğlu İ. (2023). *Dijital liderlik ve örgütsel zekânın dijital örgütsel dönüşüm üzerindeki etkisi: bir uygulama*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Dijkstra, J. (2020). Digital leadership and firm performance: a meta-analysis. Master's Thesis MSc BA - Strategic Innovation Management/SIM. *Economics and Business*, University of Groningen.
- Dipietro, R. B. & Pizam, A. (2008). Employee alienation in the quick service restaurant industry. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 32(1), 22- 39.
- Er, A., & Akpınar, A. (2024). Dijital dönüşümün işgören performansı üzerindeki etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(47), 1-22. <https://doi.org/10.35343/kosbed.1477637>
- Fichman R. G., Dos Santos B. L. & Zheng Z. (2014). Digital innovation as a fundamental and powerful concept in the information systems curriculum. *MIS Quarterly*, 38(2), 329-353.
- Freitas Junior. C., Cabral, F. M. & Brinkhues, A. R. (2020). Digital transformation: the gap between digital leadership and business performance. *ISLA, Proceedings*. 20.
- Gbadegeshin, S. A. (2019). The effect of digitalization on the commercialization process of high-technology companies in the life sciences industry. *Technology Innovation Management Review*, 9(1), 49-63.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R.E. (2009). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, s. 72.
- Hirschfeld, R. R. ve Feild, H. S. (2000). Work centrality and work alienation: Distinct aspects of a general commitment to work. *Journal of Organizational Behavior*, 21(7), 789-800.
- Iskamto, D., (2020). The role of leadership and influence on employee performance in digital era. *Journal Manajemen Bisnis*. 17(4), 2528-1216.
- Ismail, M.H., Khater, M. & Zaki M. (2018). *Digital business transformation and strategy: What do we know so far?* University Of Cambridge Publication, Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/322340970>
- Kane, G.C., Phillips, A.N., Copulsky, J. & Garth, A. (2019). How digital leadership is(n't) different, *MIT Sloan Management Review*, 60(3), 34-39.
- Kanten, P. & Ülker, F. (2014). Yönetim tarzının üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisinde işe yabancılaşmanın aracılık rolü. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 16-40.
- Kanungo, Rabindra N. (1992); Alienation and empowerment: Some ethical imperatives in business, *Journal of Business Ethics*, 11(5-6), 413-422.
- Karollah, B., Juned, V., Eliana, Nurbismi. (2023). The effect of relation between digital leadership and learning organization on the individual performance of smes. *Journal of law and sustainable development*. 11(9):e1306.
- Manzoor, F., Wei, L., Nurunnabi M., Abdul S. O., Shah, S. I. A., & Samaher, F. (2019). The impact of transformational leadership on job performance and csr as mediator in smes. *Sustainability*, 11, 436. <https://doi.org/10.3390/su11020436>
- Miraglia, M., Alessandri, G., Borgogni, L. (2015). Trajectory classes of job performance: the role of self-efficacy and organizational tenure. *Career Development International*, 20(4), 424-442.
- Mirzayev, M. & Yunusova Ceviz A., (2024). Performans değerlendirme sürecinde yapılan hatalar ve alınacak önlemler, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. 16(2), 111- 130.
- Nair, N. & Vohra, N. (2010). An exploration of factors predicting work alienation of knowledge workers. *Management Decision*, 48(4),

600-615.

- Nawaz H., Jabbar M. N., Malik F. Q., (2023). Relationship between digital leadership competencies and teachers' performance: structural equation model analysis. *Pakistan Journal of Distance & Online Learning*, IX(II), 51-72.
- Oruç E. (2020). Türkiye'de işe yabancılaşma (work alienation) literatürüne ilişkin betimsel bir inceleme. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(4), 327-351.
- Pratama, M. A. N. & Kurniady D. A. (2020). Influence of digital leadership models on the performance of educators and educational personnel in the covid-19 pandemic in the first middle school. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Volume 526. Proceedings of the 4th International Conference on Research of Educational Administration and Management (ICREAM 2020), 278-280.
- Qualman, E. (2012). *Digital leader: 5 Simple keys to success and influence*. McGraw-Hill Publishing.
- Ready D. A., Cohen C., Kiron D., and Pring B. (2020). The new leadership playbook for the digital age. reimagining what it takes to lead. *MIT Sloan Management Review*.
- Sağbaşı, M. & Erdoğan, F. A. (2022). Dıgital leadership: a systematic conceptual literature review. *İstanbul Kent Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(1), 2717-9737.
- Sheninger, E. (2014). *Digital leadership: Changing paradigms for changing times*. Thousand Oaks: CA: Corwin Press
- Sow, M. & Aborbie, S. (2018). İmpact of leadership on digital transformation. *Business and Economic Research*, 8(3), 139-148.
- Uçar, Z. (2023). Dijital liderlik kavramının gelişimine genel bir bakış. Dönmez G., Yöntem Balaban A., Üstündağ M. E. (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler II* (s. 409-426) içinde. Dora Basım Yayın.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Zam, E. Z., Yacob, S., Johannes, J., Amin, S., Adriani, Z., & Rosita, S. *Literature Review: Does digital leadership affect employee performance through organizational commitment of civil servant*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4472953> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4472953>

İttihatçılarının Yurda Geri Dönme Çabaları ve Türk Kamuoyunda Yarattığı Etki

Unionists' Efforts to Return to the Country and Its Impact on Turkish Public Opinion

Ömer ERTÜRK

Research Assistant Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye
Araştırma Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0001-9155-3425 omererturk@yyu.edu.tr

Bekir KOÇLAR

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2373-945X, bekirkoclar@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Ertürk, Ö. and Koçlar, B. (2025). Unionists' Efforts to Return to the Country and Its Impact on Turkish Republic Opinion. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 108-120

Ertürk, Ö. ve Koçlar, B. (2025). İttihatçılarının Yurda Geri Dönme Çabaları ve Türk Kamuoyunda Yarattığı Etki. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 108-120

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 27, 2024/27 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 108-120

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ömer Ertürk-Bekir Koçlar).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı: There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı: This authors cntributed equally to the work/Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Supporting Institution/Destekleyen Kurum: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü(BAP), Projesi Numarası: SDK-2020-9241/Coordinatorship of Scientific Research Projects, Project Number: SDK-2020-9241

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde danışmanlığını Prof. Dr. Bekir Koçlar'ın yürüttüğü "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin I. Dünya Savaşı Politikalarına Yönelik Eleştiriler ve Etkileri (1918-1922)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri olan Enver, Talât, Cemal Paşalar 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece bir Alman dretnotuyla ülkeden ayrılmışlardır. Bu isimler Kırım'a vardktan sonra, Talât ve Cemal Paşalar Almanya'ya giderken Enver Paşa Kırım'da kalarak Kafkasya'ya geçmeyi planlamıştır. Yapmış olduğu girişimler başarısız olunca 1919 yılında Almanya'ya giden Enver Paşa, birkaç girişimden sonra Ağustos 1920'de Moskova'ya gidebilmiştir. Bu sırada Anadolu'da işgallere tepki olarak doğan Millî Mücadele hareketi de İttihatçılar tarafından takip edilmiştir. 1920 yılının sonlarına doğru Enver Paşa ve yanındaki diğer bazı İttihatçıların Türkiye'ye dönme girişimleri gündeme gelmiştir. Millî Mücadele'nin lider kadrosu bu girişimi engellemek üzere birtakım kararlar almanın yanı sıra Enver Paşa hakkında da bazı yayınlar yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda Enver Paşa hakkında gerek yurtiçi gerek yurtdışı kanallarından da istihbarat toplama faaliyetleri yürütülmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olan Enver Paşa, hakkında yürütülen bu faaliyetler karşısında Mustafa Kemal Paşa'ya bazı mektuplar gönderdiği gibi, Anadolu'da bulunan İttihatçılarla da yurda geri dönme çalışmaları üzerinden haberleşmeye devam etmiştir. Bu çalışmada, İttihatçıların yurda giriş çabalarının yurtdışındaki İttihatçı kadrolar ile Millî Mücadele kadroları açısından nasıl ele alındığını ve Türk kamuoyunda doğurduğu etkileri irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir, Millî Mücadele.

Abstract

On October 30, 1918, following the signing of the Armistice of Mudros, Enver, Talaat and Cemal Pashas, the leading figures of the Committee of Union and Progress, left the country on a German dreadnought on the night between November 2 and November 3. After these names arrived in Crimea, while Talaat and Cemal Pashas went to Germany, Enver Pasha planned to stay in Crimea and cross to the Caucasus. When his attempts failed, Enver Pasha went to Germany in 1919, and after several attempts, he was able to go to Moscow in August 1920. Meanwhile, the National Struggle movement that emerged in Anatolia as a reaction to the occupations was also followed by the Unionists. Towards the end of 1920, Enver Pasha and some other Unionists attempted to return to Turkey. In addition to taking some decisions to prevent this attempt, the leadership of the National Struggle also started to publish some publications about Enver Pasha. At the same time, intelligence gathering activities were carried out on Enver Pasha through both domestic and foreign channels. Enver Pasha, who was the Minister of War and Deputy Commander-in-Chief during the First World War, sent some letters to Mustafa Kemal Pasha in the face of these activities against him, and continued to communicate with the Unionists in Anatolia through their efforts to return home. This study analyzes how the efforts of the Unionists to return home were handled by the Unionist cadres abroad and the cadres of the National Struggle and how they were perceived by the Turkish public opinion.

Keywords

Committee of Union and Progress, Enver Pasha, Mustafa Kemal Pasha, Kâzım Karabekir, National Struggle

Giriş

İttihatçı liderlerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra yurtdışına kaçması kadar, Millî Mücadele döneminde yurda dönme çabaları da mesele edilmiştir. Ve her iki durumda da İttihatçılar hakkında yeni algılar oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için yenilgiyle sonuçlanması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de iktidarının sonu olmuştur. Talât Paşa kabinesinin istifasından itibaren Cemiyet'in önde gelen isimlerinin firarı tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü, İtilaf Devletleri İttihatçıları savaştan ve savaş sırasında Rum ve Ermenilerin tehciri konusunda sorumlu tutuyorlardı. Bu durum içerideki muhalefetin de İttihatçılara karşı öfkelerini dile getirmeye başlamasına sebebiyet vermişti (Kocaoğlu, 2006, s.70). Bu durum karşısında; Enver, Talât, Cemal Paşalar ile Beyrut Valisi Azmi, eski polis müdürü Bedri, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir gibi isimler Alman bayrağı taşıyan bir torpidobot ile ülkeden ayrılmışlardır. (Çolak, 2019, s. 189) Yurt dışına çıktıktan sonra, Kırım Yarımadasında ve Sivastopol yakınında bulunan Gözleve'de Almanlar gelenleri karşılamışlardır. Talât Paşa ve beraberindekiler Almanlar tarafından hazırlanan askerî trenle Almanya'ya doğru yola çıkmış ve 8 Kasım 1918 tarihinde Alman sınırına varmışlardır. (Babacan, 2005, s. 194). Arkadaşları Alman askerî treniyle Berlin'e giderken Enver Paşa onlardan ayrılmıştır. Nitekim o, daha İstanbul'dayken Kuruçeşme'deki villasında arkadaşlarıyla yaptığı toplantıda Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını savaşın ikinci safhasına geçildiğinin bir göstergesi olduğunu dile getirmiştir. (Agabekov, 2011, s. 42). Enver Paşa bu ikinci safhada etkin bir rol oynamak adına Şark'ta kurduğu iki Ordu'dan meydana gelen kuvvetlerin başına geçerek merkezi Bakü olan bir hükümet kurmayı düşünmüştür (Babacan, 2002, s. 270). Bu amacını ülkeden ayrılırken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya yazdığı mektupta da dile getirerek şu sıralarda memlekete faydalı bir iş yapmasına imkân olmadığını, bu sebeple Kafkasya'ya giderek burada Azerbaycan İslâm Hükümeti için çalışacağını belirtmiştir (Cavid Bey, 2015, s. 604). Bu düşüncesini yerine getirmek üzere Akmescit'te bir tekne kiralayarak yola çıkmış fakat teknenin fırtınaya tutulması üzerine kıyıya sürüklenmiş ve köylüler tarafından kurtarılmıştır.

Talât Paşa Şubat 1919'da Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta; Kafkasya'ya gitmesinin bir fayda sağlamayacağı, Almanya'ya gelmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir (Bardakçı, 2018, s. 167-168). Enver Paşa, Talât Paşa'nın bu tavsiyesini kabul etmiş ve 1919 yazında Almanya'ya gitmiştir. Aralık 1919'da Berlin'de Talât Paşa başkanlığında bir toplantı gerçekleştirilmiş, Enver ve Cemal Paşaların Rusya'ya gitmeleri kararlaştırılmıştır (Babacan, 2005, s. 201). Enver Paşa ayrıca Almanya'da bulunduğu sırada Sosyalist Karl Radek'le görüşmeler yapmış, bunun yanı sıra Radek, Enver Paşa ile Paşa'nın eski dostu olan General Hans von Seeckt'ı (Seeckt I. Dünya Savaşı'nda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi görevinde bulunmuştu) bir araya getirmiştir (Yamauchi, 1995, s. 23). Radek ve Seeckt Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmesi ve orada temaslar kurması taraftarıdır. Aynı zamanda Talât Paşa ve Enver Paşa'nın askerî ataşeliği döneminden tanıdığı Sarre ailesi de onun Moskova'ya gidebilmesi için çaba sarf etmişlerdir (Bardakçı, 2018, s. 179). Enver Paşa, Moskova'ya birkaç defa uçakla gitmeyi denemişse de yaşadığı kazalar buna imkân vermemiştir. Enver Paşa, 4 Ağustos 1920'de bu kez kara yoluyla hareket etmiş ve 15 Ağustos'ta Moskova'ya varmıştır.

Bu sırada İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Osmanlı topraklarını işgale başlaması beraberinde bir direnişi de doğurmuştu. Çoğunluğu İttihatçılardan müteşekkil müdafaa-yı milliye grupları kurulmuş, bunun yanı sıra Osmanlı ordularının terhis edilmesi üzerine I. Dünya Savaşı'nın üst düzey komuta kademesi de İstanbul'a dönmüş ve gelişen olaylar karşısında nasıl bir pozisyon almaları gerektiğini tartışmışlardır. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa da İstanbul'a gelen komutanlar arasındadır. Paşa, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında birçok isimle görüşmüş, İstanbul'da bir görev alarak kurtuluşu sağlayıp sağlayamayacağı yönünde çalışmalar yürütmüştür. Kurulacak kabinelerden birinde harbiye nazırı olma düşüncesi de bu çözüm arayışlarından biridir. Fakat bu girişimi tüm çabalarına rağmen başarısız olmuştur. İstanbul'da bir çözüm bulunamayacağı kesinleşince, İstanbul'da bulunan komutanlar Anadolu'da kısmen de olsa başlayan millî direniş hareketine katılmış ve böylece direniş sistematik bir seyre girmiştir.

Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri Anadolu direnişini bir çatı altında toplamanın önemli adımları olmuştur. Fakat atılan bu adımlar ve hareketin büyümesi, Mondros Mütarekesi'nden itibaren başlayan İttihatçı karşıtlığının Millî Mücadele hareketine yoneltmesine sebebiyet vermiştir. İstanbul gazetelerinde Anadolu Hareketi'nin bir İttihatçı hareketi olduğu, İttihatçıların memleketi yeniden felakete sürükleyeceği yönünde haberler çıkmaya başlamıştır. Örneğin; Damat Ferit Paşa'nın Tan gazetesine verdiği mülakatta, Anadolu'da başlayan hareketin bir İttihatçı hareketi olduğu belirtilmişti. (ATAŞE. ATAZB. K 10 G 13 B 13-1) Mütareke döneminde İttihatçılığa karşı muhalif tavrıyla tanınan Refi Cevad da Millî Mücadele hareketinin İttihatçıların at koşturduğu bir hareket halini aldığını belirtmiştir (Akandere&Polat, 2011, ss. 52-53). Bu iddiayı daha da ileriye götüren diğer bazı gazeteler ise daha Ekim 1919'da Enver Paşa ve amcası Halil Paşa'nın bir ordu toplayarak Anadolu hareketine katılmak için yurda döneceği haberlerini yaymışlardır. İstanbul'da bulunan ve Anadolu hareketini

destekleyen Velid Ebuzya gibi gazeteciler ise bu haberlerin doğru olup olmadığını teyit etme gayreti içerisinde girerek halkın galeyana gelmesini önlemeye çalışmışlardır (ATASE. ATAZB. K 15. G 30. B 30.).

1. İttihatçıların Yurda Geri Dönme Çabaları Karşısında Millî Mücadele Komuta Kademesinin Tutumu

Millî Mücadele'nin komuta kademesi Enver Paşa'nın ülkeye dönme ihtimali üzerinde ciddiyetle durmuşlardır. Öyle ki, Enver Paşa daha Moskova'ya gitmeden, Kâzım Karabekir Paşa 20 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderdiği yazıda, Enver ve Talât Paşaların Bolşeviklerle sıkı temas kurduklarını, Bolşevik ordusu Türk sınırına doğru ilerlerken Enver, Talât, Cemal, Halil ve Nuri Paşalar ile arkadaşları gelirse nasıl telakki ve kabul olunur (Artuç, 2019, s. 128)¹ diyerek tereddütlerini dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'e 30 Mayıs 1920'de göndermiş olduğu şifreli telgrafta, Enver Paşa ve arkadaşlarının memleket işlerine karışmasına müsaade edilmeyeceğini, ancak TBMM tarafından yurt dışında yerine getirmek üzere vazifeler verilebileceğini belirtmiştir (Artuç, 2019, s. 128).

Enver Paşa'nın Kafkaslarda bir ordu toplayarak Anadolu'ya gitme fikri vardysa da bu düşüncesini kısa sürede gerçekleştiremeyeceğinden bu fikrini 1920 yılının sonlarına kadar ertelemiştir. Bunda Talât Paşa ve diğer İttihatçıların bu fikre karşı çıkmasının etkisi vardır. Talât Paşa, doğru zemin oluşmadan Anadolu'ya gitmenin uygun olmayacağını belirtmiş, Enver Paşa da bu gibi işlerde kişisel düşünülmemesi gerektiği karşılığını vermiştir (Demirbaş, 1999, s. 194). Enver Paşa, 5 Aralık 1920 tarihinde amcası² Halil Bey'e gönderdiği mektupta da "ihtimal ilkbaharda Anadolu'ya hareket için hazırlanacağım. Yani eğer Ruslar, Müslüman olmak şartıyla kuvvet verirlerse, bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim. Yahut da Anadolu'ya mütenekkiren (kişiliğini gizleyerek) gidip arkadaşlarla birlikte çalışırım..." (Sonyel, 1990, s. 387) diyordu. Ancak, Halil Paşa 10 Şubat 1921 tarihli mektubunda Ankara Meclisi'nin Londra'ya davet edildiğini, bu sebeple konferansın sonucunu beklemesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir (Bardakçı, 2018, s. 263). Bu sırada Halil Paşa, Erzurum'a gelmiş ve mücadele için temin ettiği külçe altınları Enver Paşa'nın eniştesi Kâzım (Orbay) Bey'e teslim etmiştir (Halil Paşa, 1972, s. 335).

Halil Paşa Anadolu'dayken TBMM tarafından bir kararname çıkartılmıştır. Kararnamede; "Enver ve Halil Paşalar ve emsali zevatın Anadolu'nun herhangi bir mahalline gelmesi siyaset-i dahiliye ve hariciyemize menafi görüldüğünden geldikleri takdirde derhal memleketten ihraçları icra vekilleri heyetinin 12.3.(13)37 tarihindeki içtimanda takarrür etmiştir" (BCA. 2.38.18 Kararlar Dairesi Başkanlığı 1920-1928) denilmekteydi. Halil Paşa, 12 Mart'ta çıkarılan bu kararnamenin icrasını 16 Nisan 1921'de kabullenmek zorunda kalmış ve Trabzon'dan çıkarılmıştır. Kâzım Karabekir, 3. Fırka vasıtasıyla Halil Paşa'ya bu kararın Büyük Millet Meclisi tarafından alındığını bildirmiştir. Sonrasında Halil Paşa'nın ülkede ikamet edebilmesi için izin almışsa da Halil Paşa bunu kabul etmemiştir (Karabekir, 2020, s.739).

Enver Paşa'nın güçlenmemesi için eniştesi Kâzım Bey de kendisine şüpheyle yaklaşılacak isimlerden olmuştur. Nitekim Kâzım ve Naim Cevat Beylerin Erzurum üzerinden Kafkasya'ya geçmek istemelerinin İstanbul'dan emir alınarak yapıldığını belirten Karabekir, tüm çabalarına rağmen Naim Cevat'ın "İcap ederse nisbet-i askeriyemi kat'ediniz" diyerek Enver Paşa'nın yanına gittiğini, Kâzım Bey'in gitmesine ise hem ordusunda erkân-ı harbiye reisi kalmayacağından hem de Enver Paşa etrafında kuvvetli bir nüve bulunmasının memlekete zararı olacağından izin vermediğini belirtmiştir (Karabekir, 2020a, s. 50). Ancak, 21 Mayıs 1921'de İsmet Paşa tarafından Kâzım Karabekir'e gönderilen telgrafta "...Erkân-ı Harbiye reisi Kâzım Bey ailesinin iradesine inanılmaz derecede esir olduğu için sana vefadar olması şüphelidir. Kırmadan onu ayırmak katiyen lazımdır. Bana gönderebilirsin..." (Karabekir, 2020a, s. 111) ifadelerine yer verilmiştir. Bu telgrafta Kâzım Bey'in bölgeden uzaklaştırılması gündeme gelmiş ve en nihayetinde Kâzım Bey eşiyile birlikte 20 Temmuz 1921'de Sarıkamış'tan çıkmıştır (Karabekir, 2020a, s. 120).

Bakü Kongresi'nden sonra Enver Paşa tarafından Anadolu'ya gönderilen Küçük Talât Bey ve beraberindekiler de faaliyetleri dolayısıyla Millî Mücadele lider kadrosunun takibine takılan isimlerden olmuştur. Talât Bey, kongreden sonra Nail Bey'le birlikte Erzurum'a gelmiş ve Bakü Kongresi hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya bir rapor göndermişlerdir. Raporda özetle; Türkiye'nin vereceği mücadelede Sovyetlere yaklaşması gerektiği, bunun için halk egemenliğine dayalı bir sol hareketin oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Atılacak bu adımlarla Sovyetlere yaklaşılabileceği ancak bu durumun Türkiye'nin asla komünistleşmesine yol açmayacağı, çünkü Türkiye'nin toplumsal şartlarının buna uymayacağı belirtilmiştir. Bu sırada Erzurum'da Bolşeviklerin hâkim olduğu Albayrak gazetesi Talât ve Nail Beyler hakkında taarruza başlayınca bu isimler Trabzon'a geçmiştir. Bunların Trabzon'a geçmesindeki asıl maksat; başta Enver Paşa olmak üzere yurtdışındaki İttihatçı

¹ İttihatçıların yurda girmemesi konusunda en fazla çaba gösteren isim Kâzım Karabekir olmuştur. Artuç'a göre bunun sebebi, Karabekir'in Enver Paşa ile I. Dünya Savaşı'nda bazı konularda anlaşmazlığa düşmesi veya Mustafa Kemal Paşa ile karşı karşıya gelmek istememesi olabilir. (Bkz. Artuç, 2019, s. 129.)

² Sali Sonyel makalesinde Halil Paşa'yı Enver Paşa'nın yeğeni olarak zikretmiştir.

liderlerin Anadolu'ya geçmeleri hususundaki fikir ve arzularıydı (Üçüncü, 2012, ss.113-114). Talât Bey Trabzon'da öncelikle Enver Paşa'nın emriyle İslâm İhtilal Cemiyeti teşkilatını oluşturmakla uğraşmış, yine onun önderliğinde Trabzon'da Bozuk Parti adıyla bir teşkilat kurulmuştur. Hacıali Hafızade Ömer ve Hakkı kardeşlerle, Barutçuzade Ahmet, Urfalı Fethi Bey, Kâtip Hoca Ahmet Efendi, Gavur İmam bu doğrultuda Küçük Talât'ın ilişki kurduğu isimlerdi. Sonradan yapılan araştırmalarda, Yahya Kâhya, Doktor Raik Beylerin de Bozuk Parti Teşkilatının üyeleri oldukları anlaşılmıştır. Talât Bey'in bu girişimlerinin asıl amacı ise Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçişinde Trabzon'u bir giriş kapısı yapma düşüncesiydi. Talât Bey bu düşüncesini yerine getirmek amacıyla Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde danışman aza sıfatıyla da görev almıştır. (Üçüncü, 2012, ss. 117-118).

Küçük Talât Bey bu faaliyetlerinin yanı sıra Enver Paşa'ya Anadolu'daki mevcut durum hakkında mektup da göndermiştir. Nitekim o, 8 Nisan 1921'de "İlkiz" imzasıyla Enver Paşa'ya Ankara'nın tutumu, Millî Mücadele lider kadrosunun Enver Paşa hakkında izlediği politika ve Trabzon'daki İttihatçıları konu alan bir mektup göndermiştir. Talât Bey mektubunda, Ankara'nın Enver Paşa'nın yurda geri döneceği düşüncesiyle vehim ve endişe içinde olduğunu, bu girişimi engellemek için her tarafın casus şebekesiyle örüldüğünü, mektuplarının bu casuslar tarafından alındığını ileri sürmüştür. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalarla anlaşmanın da imkânsız olduğunu belirten Talât Bey, bu isimlerin etrafına birçok maskaralar toplandığını, sırası geldiği vakit İttihatçılıklarından bahsedenlerin iç yüzleri tetkik edilirse başka noktaların ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Mektubunun devamında Kâzım Karabekir Paşa'ya ağır hakaretler eden Küçük Talât; "...Bu(ra)da ne kadar zayıf insan varsa onları etrafına topluyor. ... Benim hakkımda tahkikat yapılmasını emretmiş. Hacı Sami'nin buraya gelmesi hepsinin nazarı dikkatini celbetti. ..." diyerek hakkında yapılan tahkikatı da eleştirmiştir. Enver Paşa'nın eski İttihatçılardan Topal Osman Ağa ve İpsiz Recep'e mektup göndermesi konusuna da değinen Talât Bey; "Osman Ağa bugün tamamıyla Mustafa Kemal'in adamıdır. İpsiz Recep'in ise katiyen hiçbir nüfuzu kalmamıştır sizi temin ederim" bilgisini vermiştir. Talât Bey mektubunda ayrıca Kâhya Yahya ve arkadaşlarının kendisiyle teşrik-i mesai ettiğini ve Enver Paşa'ya sonsuz hürmet ve muhabbetlerini takdim ettiklerini yazmış, "Çok mert arkadaşlarımızdan Yahya Bey ile biraderi Zekeriyya ve İmam Rahmi Efendiler ve Aslan Kaptan ve Dr. Fazıl Bey heyetimiz meyanındadır" (TTK, EP. K 1 G 6 B 6) diyerek mektubunu noktalamıştır. Talât Bey'in bu faaliyetleri Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın hastalığını öne sürerek Trabzon'a gelmesiyle Ankara'yı birtakım tedbirler almaya itmiştir. Nitekim Kâzım Karabekir'in 8 Mayıs 1921 tarihinde gönderdiği telgrafta Küçük Talât ve Sarıkamış'ta bulunan Azmi Bey'in yurtdışına çıkarılması teklif ediliyordu. Bunun üzerine TBMM 24 Mayıs'ta toplanarak Talât ve Azmi Beylerin sınır dışı edilmelerinin uygun olacağı kararına varmıştır. Nihayetinde Talât Bey bir süre sonra tutuklanarak İstanbul'a gönderilirken (Üçüncü, 2012, s. 124) bu isimlerle hareket eden Kâhya Yahya da 12 Ocak 1922'de tutuklanarak Sivas'a gönderilmiştir (Karaman, 1962, s. 340). Kâhya Yahya daha sonra yeniden Trabzon'a dönmüşse de 3 Temmuz 1922 yılında arabasında bir misafiriyle birlikte öldürülmüştür. İsmail Küçükkılınç Yahya'nın öldürülmesinin Enver Paşa meselesinin tamamen kapatılmak istenmesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir (Küçükkılınç, 2018, s. 268).

Bu gelişmeler üzerine Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Paşa, Naciye Sultan'a gönderdiği mektupta bu mektubundan bahsetmiş; Mustafa Kemal Paşa'ya, şimdiye kadar yurt dışında neler yaptığını, ne düşündüğünü ve kendisine rakip olacak kadar küçülmediğini yazdığını belirtmiştir. Ayrıca Naciye Sultan'a gönderdiği bu mektupta Mustafa Kemal Paşa'ya ağır hakaretler ettiği görülmektedir (Bardakçı, 2018, s. 263).

Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, lüzumsuz vehimlere kapılmamasını, çevresindekilerin kendisini ayartmalarına izin vermemesini, memlekette bir şahsın veya bir kesimin tahakkümüne doğru gitmemesini tavsiye etmiştir. Herkesin Mustafa Kemal'in muvaffakiyetine çalıştığını, onun muvaffakiyetinin Anadolu'nun da muvaffakiyeti olacağı bilincini taşıdığını belirttikten sonra, kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şiddete başvurursa istenmeyen şeyler olacağını, halkın Sultan Hamid dönemindeki halk olmadığını yazmıştır. Kendisinin hiçbir mevki ve memuriyette gözü olmadığını, tek emelinin İslâm'ı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için Müslümanları harekete geçirmek olduğunu belirten Enver Paşa, mektubunun devamında, başta kendisi olmak üzere diğer İttihatçıların memlekete dönmesine izin verilmemesine ise şöyle karşılık vermiştir:

...Şimdi sen, ben başta olmak üzere, arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun, değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil teskin edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürüyecektik. Mamafih, şimdilik Moskova'da bulunarak, hariçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden, gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lazım gelir ki, hiçbir sebab-i kanunî olmayarak memleket haricine nefy şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Mamafih vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalmanın maksad-

ı umumîmiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmağa çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar... (Bardakçı, 2018, 264-265)

Kâzım Karabekir, İttihatçıların yurttan çıkarılması ve atılan diğer adımlara rağmen daha sert tedbirler alınmasını istemiştir. Nitekim Fevzi Paşa'ya gönderdiği 5 Mayıs 1921 tarihli telgrafta; "... Rusların elinde vatanın bakiye-i izamını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri irtikâba başvuran Enver'den Hükümetimiz hesap sormalı ve neşrettiği programı millet nazarında çürüterek Enver'in şahsiyet-i maneviyesini bitirmelidir..." (Karabekir, 2020a, s. 83) diyerek Enver Paşa aleyhinde propaganda yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Yine, 26 Mayıs 1921'de Fevzi Paşa'ya çektiği telgrafta Enver Paşa'nın ülkeye gelme ihtimali üzerinde duran Karabekir; "... Enver'in Sarıkamış'ta binlerce Şark evladını mahvetmesi ve memleketi harabezara çevirerek kaçması dolayısı ile ordu ve halk arasında, kendisine itimat ve muhabbet pek yoktur..." (Karabekir, 2020a, s. 115) diyecektir.

Enver Paşa'nın ülkeye girişinin engellenmesi noktasında çaba gösteren bir diğer isim de o dönem Moskova Sefiri bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'dır. Ali Fuat Paşa, Enver Paşa'nın Türkiye'ye girme kararı üzerine Çiçerin'le görüşerek, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinin burada bir gaile çıkaracağını, son zamanlarda Ankara aleyhine sergilediği tutumdan ötürü de kendinin hariçte bir kuvvet toplamasının tehlikeli olacağını, bu durumun Moskova Antlaşması'nı da tehlikeye düşüreceğini belirtmiştir (Cebesoy, 2020, s. 238).

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Suvari Kaymakamı Hüsametdin (Ertürk) Bey de bu sıralarda Enver Paşa hakkında istihbarat toplamaya çalışmaktadır. Nitekim, Hüsametdin Bey, 27 Mayıs 1921 tarihinde Mim Mim grubuna gönderdiği yazıda; Alman Kunter Partisinin Bolşeviklikle ne derece ve ne suretle alâkadar olduğunu, Prens ve arkadaşları olan Alman generallerin İstanbul ve dışarıdan kimlerle temas ettiklerinin araştırılmasının yanı sıra, bu isimlerin Enver Paşa ile ilişkilerinin olup olmadığı, varsa bunun ne tür bir siyasi akide ile alakalı olduğunu öğrenilmesini istemiştir. Ayrıca, İstanbul'da Enver Paşa adına bir propaganda olup olmadığı, var ise bunun İngilizler tarafından mı yoksa Enver Paşa ve avanesi tarafından mı yapıldığı ve Bolşeviklikle ilişkisinin olup olmadığının da bildirilmesi istenmiştir (TİTE, K 46 G 123). Hüsametdin Bey'in bu tavrı İttihatçıların evrilmesini göstermesi açısından da önemlidir. Nitekim o, hatıralarında Enver Paşa'nın ülke dışına çıkmadan önce kendisine talimatlar verdiğini ve kendisinin de Mütareke'nin ilk günlerinde bu talimatlar doğrultusunda çalışmalar yaptığını dile getirmektedir. Ancak süreç içerisinde Hüsametdin Bey'in Enver Paşa hakkında istihbarat toplama gayreti içerisinde girmesi, onun Mütareke'nin başlangıcında Enver Paşa'ya karşı olan tutumunu değiştirdiğini göstermektedir (Ertürk, 2023, s. 29).

Fevzi Paşa'nın 29 Mayıs'ta Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta ise; Enver Paşa'nın Komünistlik lehinde bazı teşebbüslerde bulunduğu, bu sebeple gerek kendi namına Türkiye sahil ve sınırlarına gelen şahısların gerek gelmesi halinde bizzat Enver Paşa'nın tutuklanarak sıkı bir inzibat altında Ankara'ya gönderilmesi istenmiştir (Karabekir, 2020a, s. 110). Kâzım Karabekir ise, Enver Paşa'nın ülke dışında kaldıkça tehlikeli faaliyetlerinin kestirilemeyeceğini, bu sebeple Enver Paşa'nın itimat edeceği bir zatla görüştürülüp kendisinin Anadolu'ya davet edilmesi ve geldikten sonra ele geçirilmesini teklif etmiştir (Karabekir, 2020a, s. 124). 4 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'nın Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta ise; Enver Paşa hakkında açık neşriyatta bulunulmasına karar verildiği, gerektiğinde neşriyata başlanacağı bildirilmiştir (Karabekir, 2020a, s. 117).

2. İttihatçılar Aleyhinde Yapılan Yayınlar

Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Haziran'da Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği ve Enver Paşa aleyhinde neşriyatta bulunulacağını bildiren telgrafından kısa bir süre sonra ilk adım atılmıştır. 13 Haziran 1921 tarihinde *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanan "Eski Hesap" başlıklı yazıda Enver Paşa hedef alınmıştır. Yazıda; resmî ve özel malumata göre Enver Paşa'nın yeniden Anadolu'ya gelmek istediği belirtilerek bu isteğin, milleti dört senede ölüme sürükleyen tecrübelerin yeniden tatbik edilmesinden başka bir şey olmadığı dile getirilmiştir. Millet'in, Enver Paşa'nın hataları sonucu uçuruma sürüklendiği, İstanbul'u kendisinin düşmana bıraktığı, buna rağmen ciddiyetsiz hareketlerde bulunarak Anadolu'ya gelip hükümet işlerine karışmak istediği dile getirilerek bu tutumunun, yıktığı memleketin Fatih'a'sını okumak olduğu belirtilmiştir. Bu amacına ulaşmak için Kafkas sınırından, Karadeniz sahillerinden, "Halk Şuralar Fırkası" isimli renksiz ve mahiyetsiz fırkanın programını dağıttığı, bununla hem Bolşeviklerin teveccühünü kazanmayı hem de halkı bölerek bir kısmını yanına çekmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. Ancak, onun kendi eliyle, kendi tekmesiyle yıktığı memleketi toparlamaya çalışanların, her şeyden haberdar olarak bu çirkin komediyi ortaya çıkardıkları ifade edilmiştir. Yazının devamında; Mütareke günlerinde memleketin Enver Paşa yüzünden can çekişirken, onun kurtuluşundan ümidini keserek çantasını alıp Avrupa'ya gittiği, bu sebeple Anadolu işlerine karışmaya hakkı olmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca, Enver Paşa'nın, kıydığı, kendi hükmüne ram ettiği, kan içinde yüzüstü bıraktığı memleketi kurtarmak için Anadolu'ya geçmesi gerekirken Berlin'e gidip bir seyfiye kiralayarak orada

oturduğu, memleketin feci haller yaşadığı iki buçuk sene zarfında rahatça ömür sürdüğü eleştirisi yapılmıştır. Birtakım kimselerin canları pahasına, onun yıktığı ülkeyi milletin azmine inanarak yeniden ayağa kaldırmışken Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelmeye çalışmasının eski tecrübelerini tekrarlamak isteği olarak aktarılmıştır. Yazının sonunda ise Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme isteği şu şekilde özetlenmiş ve bu isteğe karşı çıkmıştır:

Fakat Artık yeter! Enver Paşa'nın bir vakit Almanlar uğruna, şimdi de bilmeyiz kimin için milletin hayatıyla oynamasına - eski dostları da dahil olmak üzere- bu diyarda müsaade edecek tek bir kimse yoktur; çünkü herkes bilir ki Enver Paşa Anadolu'yu düşünmemiş, sevmemiş, belki ecnebilerin arzusuyla çok iyi telif ettiği ihtirasât-ı şahsiyesi için Anadolu'yu kullanmış ve sarf etmiştir. Enver Paşa Anadolu'yu sevsen, düşünse idi, "Marn" önlerinde "Mazuri" bataklıklarında Almanya'yı tazyik eden İngiliz ve Rus kuvvetlerini Türkiye üstüne davet etmezdi; İran'da, Mısır'da, Galicya'da, Romanya'da yüz binlerce Anadolu evladını kurban vermezdi. Hayır, Enver Paşa'yı Anadolu'ya çeken ne Türk düşüncesi ne de Türkiye muhabbetidir, sadece hüküm sürmek arzusudur. Fakat artık yeter! (Hâkimiyet-i Milliye, 13 Haziran 1921)

Enver Paşa bu yazıyı İstanbul gazetelerinden takip etmiş, yazıyı okuduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya şu mektubu göndermiştir:

Halil vesaireye yapılan muameleler üzerine bir defa vaziyeti tavih ederim. Benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefiriniz Fuad Paşa kardaşımız vâsıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum. Bunun ne maksatla yazıldığını anlamadım değil. Ben geçen sene Moskova'da iken Bekir Sâmî Bey'i tarafınızdan yürüttüğü mütâla'ayı ma'kûl bulmuştum. Zira Konya te'dibi, Yozgat ve saire vekâyi ile aleyhimize dönen efkâr-ı umûmîye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir neticesi çok galeyana gelir diyerek, o zaman da muzır olan böyle bir hâli vatanın menafii' ile muvafık bulunarak, ricanıza âmennâ demiştim. Şimdi muvaffakiyet belirince tabi'î maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz? Paşa Hazretleri, ben Bolşeviklerden şahsî bir menfaat temine çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilan ederek hatta orada bazılarının manasız taarruzuna uğramayı da göze aldırılmazdım. ...Benim mütarekeden sonraki hayatımı sanki biliyormuş gibi Hâkimiyet-i Milliye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra, benim Almanların veya başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekâlâ bildiğiniz halde niye halkımı emelinize göre zehirletmek için yalan söyletiveriyorsunuz? Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkil edeceğimizi işâa gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun... Bununla maatteessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığımız mevkiye bile tebeddül edemediğini görüyorum ve benim yalnız iktidarına bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. Ben yine sükûnetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâm'ın rehâsı için olan sa'yimizde ilerleyeceğiz. Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakk'ın şimdiye kadar yâver olan tâliinizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümünden dolayı teessüf ederim. Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın, hepimize bahşetsin, âmin (Bardakçı, 2018, 265-266).

Enver Paşa, Hakimiyet-i Milliye'de yayımlanan bu yazı hakkında Cavid Bey'e de bir mektup göndermiştir. Mektubunda, Anadolu hareketinin biraz muvaffakiyet elde edince maskesini attığını dile getirerek gazetede yazıdan ve akrabalarına karşı yapılan muameleden şikâyet etmiştir (Cavid Bey, 2015a, s. 312). Dr. Nazım'ın Cavid Bey'e gönderdiği bir mektupta da Enver Paşa'nın yurda girmek için hangi gerekçeleri öne sürdüğü ve Hakimiyet-i Milliye'de yayımlanan yazı ele alınmıştır. Dr. Nazım mektubunda, Enver Paşa'nın Yunan taarruzunun alacağı şekle göre hareket etmek üzere Batum'a geldiğini ve Mustafa Kemal'in nüfuzunu kaybetmesi, memleketin anarşiye düşmesi durumunda ülkeye girme düşüncesinde olduğunu, aksi takdirde hariçte kalmayı düşündüğünü yazmıştır. Mektubunun devamında Hakimiyet-i Milliye'de yayımlanan yazının halk üzerinde fena tesir meydana getirdiği ve bu sebeple toplatılması için her tarafa telgraf gönderdiklerini belirtmiştir. Cavid Bey, Dr. Nazım'ın gazetenin toplattırılması hakkındaki bu satırlarının abartı olabileceğini dile getirmiştir (Cavid Bey, 2015a, ss. 329-330). Cavid Bey, Dr. Nazım'ın bu mektubuna verdiği cevapta; Anadolu'da yapılan neşriyatın Enver Paşa'yı tamamen gözden düşürecek bir mahiyette olduğunu gerek memlekete girmek gerek İttihad ve Terakki Fırkasını İslâm İhtilalleri Cemiyeti'nin veya Halk Şûrâlar'ının Türkiye'deki merkezi gibi tanıtmak için yapılan resmi müracaatın mevsimsiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Enver Paşa'nın dâhile girmesinin memleketin durumunu fenalaştıracağını, bu sebeple memlekete yakın bulunup Anadolu'yu kuşkulandırmanın bir faydası olmayacağını, bunun yerine İttihad ve Terakki teşkilatına ehemmiyet vererek durum normale döndüğünde bu teşkilattan istifade edilerek vaziyete hâkim olunacağını dile getirmiştir (Cavid Bey, 2015a, ss. 335-336).

Varlık gazetesinin 6 Ekim 1921 tarihli sayısında yayımlanan “Biraz da İnsaf” başlıklı yazıda ise yurt dışında bulunan İttihatçı liderler hedef alınmıştır. Enver, Halil, Dr. Nazım ve Mehmed Talât imzasıyla Meclis’e gönderilen beyanname İttihat ve Terakki Halk Şurular Fırkasının harici ve dâhili teşkilatı tarafından yapılan kongre sonrasında kaleme alınmış ve gönderilmiştir. Yazıda, 13 sene boyunca memlekette kanunları ve Kânun-ı Esasiyi ihlal etmekte zerre kadar tereddüt etmeyen, ülkeyi uçuruma sürükleyen imza sahiplerinin şimdi kanundan, Kânun-ı Esasiden bahsederek kurdukları fırkanın tanınmasını istedikleri belirtilmiştir. Bu talebi cınnet ve cür’etkârlık olarak tanımlayan gazete, dünyanın hiçbir yerinde bunu kabul edebilecek bir hükümet olmadığını belirtmiştir. Beyannameyi imzalayan isimlerin memleketin bu zor günlerinde nefislerine ve hırslarına yenilmemeleri, Almanya ve Bulgaristan hükümdarları gibi savaşı kaybettiklerini kabullenip kenara çekilmeleri, dışarıda kurdukları teşkilatlarla memlekete müdahil olmaya çalışmamaları gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca bu isimleri cinayetle veya ihanetle itham etmek istemediklerini, lakin hırslarının ve nefislerinin kurbanı addederek akl-ı selime davet ettiklerini, memleket selamete çıktıktan sonra gelip hesaplarını verebileceklerini, sonra da istedikleri surette faaliyette bulunabilecekleri ifade edilmiştir (Varlık, 6 Ekim 1921).

Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü görevinde bulunmuş, ardından Kafkasya’ya geçmiş olan Muhyiddin (Birgen) Bey, 16 Ekim 1921’de Kâzım Karabekir Paşa’ya gerek Hâkimiyet-i Milliye gerek Varlık gazetesinde Enver Paşa aleyhinde yayımlanan yazıları tahlil ettiği bir mektup göndermiştir. Enver Paşa’nın tahakkümü seven, müstebid, delice ve cesaret isteyen işlere atılan bir isim olarak tavsif edilmesinin yanlış olduğunu belirten Muhyiddin Bey;

Bir inkılâp ve mücadele esnasında tahakkümü sevenler, müstebiddir, hiffetle cüre’etkârane işlere atılanlar bulunması zaruridir. Hatta inkılâp esnasında değil, şerait-i tabiiyede dahi bunlar vardır. Almanya’yı harpten evvelki hale getiren de Kayzer’dir, bugünkü hale koyan da odur. İnkılâp esnasında cür’etkâr Enver iyidir, kahramandır, çünkü muvaffaktır; Sarıkamış’ta cür’etkâr Enver menfurdur, çünkü mağlup olmuştur. ... (Enver) cür’etkâr olmasaydı, bizim memleket, şimdiye kadar daima hükümete sız kalırdı...

diyerek gazetelerde Enver Paşa aleyhinde yazılan yazılarda sonuç üzerinden hüküm verildiğine dikkat çekmiştir. Tarihin bir bütün olduğunu, dolayısıyla olayların birbirine bağlı ve bir süreç zemininde değerlendirilmesi gerektiğini belirten Muhyiddin Bey, Enver Paşa’nın hatalarıyla ülkeyi mahvettiği söyleminin bu yöntemden uzak bir değerlendirmeden kaynaklandığını belirtmiştir. Şayet olaylar böyle değerlendirilmezse, Anadolu hareketine karşı cephe alan Vahideddin ve Ali Kemal’in, olası bir yenilgi sonucunda söylem ve fiillerinde haklı sayılmaları gerektiğini ifade etmiştir. İslâm İhtilâl Cemiyeti’nin amacının da muhtelif İslâm memleketlerinde emperyalistlere karşı çalışan ihtilâl cemiyetleri arasında bir dayanışma tesis etmek için Bolşevik inkılâpçılarından destek alarak oluşturulduğunu, Ankara’nın, bu cemiyeti baltalama sebebinin içinde Enver Paşa olmasından ileri geldiğini yazmıştır (Karabekir, 2020a, s.145-147).

İttihatçılar aleyhinde yapılan yayınlar, Tiflis’te Ataşemiliter Hüsameddin Bey’in Halil Paşa ile yaptığı mülakatta da söz konusu olmuştur. Hüsameddin Bey’in Kâzım Karabekir’e gönderdiği ve onun da 14 Aralık 1921’de Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyasetine ulaştırdığı raporda; “(Halil Paşa’nın)...Varlık gazetesinde “Biraz da İnsaf” serlevhasıyla intişar eden makaleden dolayı muğber (gücendiği) olduğunu izhar ederek buna mukabil kendilerinin de gazete çıkararak ve ağızlarına geleni söylemek iktidarı oldukları halde sükûtu tercih ettiklerini” (TTK, K 90 G 14) aktarmıştır.

3. Sarıkamış Harekâtı Üzerinden Yürütülen Propaganda

Enver Paşa I. Dünya Harbi’nde dört yıl boyunca Başkumandan Vekili olarak görev yapmış olmasına rağmen, Sarıkamış Harekâtı, onun hakkında başlatılan aleyhte propagandanın temel öznelereinden biri olmuştur (Tekir, 2024, s. 238). Enver Paşa’nın Moskova’ya geçerek İngilizlere karşı Bolşeviklerle iş birliği yapması İngilizleri rahatsız etmiştir. Bu sebeple Enver Paşa İngilizler tarafından Alman kuklası olmakla itham edildiği gibi, Sarıkamış’ta uğradığı hezimet de İngilizlerce kullanılarak onun İslâm dünyasındaki itibarı zedelenmeye çalışılmıştır. Bu durum aynı zamanda Enver Paşa muhaliflerinin de kullandığı kara propagandaya çanak tutmuştur (Öğün, 2024, ss. 261-262). Nitekim, Köprülü Şerif’in (İlden) 1921 Ekim’inde Akşam gazetesinde yayımlanan hatıraları bunun açık örneklerinden biridir (Öğün, 2019, s. 224). Akşam gazetesi 15 Ekim 1921’de “Dün kârilerimize vadettiğimiz ve uzun uzun ehemmiyetini izah ettiğimiz tefrikamızı bugünden itibaren derç etmeğe başlıyoruz” sözleriyle okurlarına duyurmuş, ardından kitap hakkında şu sözlere yer vermiştir:

Türk milletinin bağırında bir hançer gibi ve beyninde bir sual gibi saplı duran o müthiş faciayı bütün teferruatıyla anlatıyor. “*Sarıkamış*”ın o facia esnasında en salâhiyattar bir zat sıfatıyla harekete iştirak eden ve kol ordusunun nasıl mahv olduğunu bizzat gözüyle gören müellifi eserin hem umum tarafından anlaşılmasına hem de eserinin askerî kıymetini muhafaza etmesine itina etmiştir. Bu eser birçok vesai de muhtevidir. Dün de dediğimiz gibi, “*Sarıkamış*” güzel bir eser olmak itibarıyla

kârihimize emsalsiz bir lezzet vereceği gibi, milli facialarımızın en büyüklerinden biri olmak itibariyle de bu eseri okumak aynı zamanda her Türk'ün borcudur (Akşam, 15 Ekim 1921).

Şerif Bey, kitabının önsözünde Sarıkamış hatıralarını neden savaştan 7 yıl sonra kaleme aldığını, “Bu kitap Mondros

Mütarekesi'nden önce bu memlekette yayınlanamazdı. Mütarekeden sonra ise esir subaylarımızın dönüşlerini beklemeyi tercih ettim. Ancak bu sayededir ki cinayetin bazı gizli izlerini bulup öğrenmek kabil oldu” (İlden, 2018, s. XIII) sözleriyle açıklamıştır. Oysa eserin sonlarına doğru yer verdiği; “Tüm isteği bizi bir kez daha pençesine geçirmek, bir kerecik daha zıplatmak ve sıçratmaktır. Allah düşmanımı düşürmesin” (Öğün, 2019, 225) ifadeleri, Şerif Bey'in Enver Paşa hakkında yürütülen propagandaya destek amacı güttüğünü, Enver Paşa'nın ülkeye dönmesini onun da istemediği ihtimalini doğurmaktadır. Murat Bardakçı bu eserin, tam Enver aleyhtarlığının başladığı bir dönemde yayınlanmasının Ankara'daki Enver kampanyasının bir parçası olduğu kanaatini taşıdığını ifade etmektedir (Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, 2020, s. 8).

Şerif Bey, Sarıkamış felaketi, Başkumandan Vekili Enver Paşa ile Genelkurmay İkinci Başkanı iken Onun Kolordu Komutanlığını üstlenen Hafız Hakkı Paşa'nın kötü önlemlerinin eseri olduğunu dile getirmiştir (İlden, 2018, 10). Hatıratında, ordunun gençleştirilmesi (İlden, 2018, s. 20), alfabe çalışmaları (İlden, 2018, 20) gibi konulara da değinen Şerif Bey, eserini Sarıkamış harekâtını anlatan diğer eserlerden farklı olarak bir Enver Paşa eleştirisi halinde kaleme alır.

Enver Paşa'yı akılsız, anlayışsız, vicdansız ve insafsızlıkla suçlayan Köprülü Şerif, onun geçmişini gözden geçirmede hiçbir başarısının olmadığını, geçmiş askerî hareketleri incelemeyeceğini, Alman İmparatoru ve İstanbul Büyükelçisi'nin siyasal desteğini kendi dehasına mal ederek şımartıldığını (İlden, 2018, s. 182) ifade eder.

Enver Paşa'yı sert bir şekilde eleştiren Şerif Bey, kitabının sonlarına doğru eleştirilerini hakarete dönüştürmüş ve Enver Paşa'yı, hain, Türklük ve insanlık erdemlerinden soyunmuş, Almanya İmparatoru'nun ücretli yamağı, babasına ve kardeşlerine layık olmayan kanlı katil uğursuz herif (İlden, 2018, s. 2322) olarak niteler. Birkaç sayfa sonraysa, Enver Paşa hakkında; cahil, hastalıklı bir hayalet, hırslı bir şöhrat (İlden, 2018, s. 237) yakıştırmalarında bulunur.

Enver Paşa'nın yurda girme ihtimali üzerine başlayan propagandalar özellikle Türk tarih yazımında “Sarıkamış Harekâtı” hakkında pek çok yanlış yorumlar yapılmasına ve gerçeğe alakası olmayan bilgilerin yayılmasına yol açmıştır. Sarıkamış'ta “90 bin asker tek kurşun atmadan, donarak öldü” uydurması bu dönemin ürünüdür. Buna rağmen bu rakamı yetersiz bularak çok daha fazlasını zikredenler de olmuştur. I. Dünya Savaşı boyunca, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde sırasıyla 3. Şube, Ahz-ı Asker Kalem Amirliği, Ordu Dairesi İkmâl Şube Müdürlüğü, Ordu Dairesi Riyaset Vekâleti görevlerinde bulunan Behiç Erkin bu isimlerden biridir. Nitekim Erkin hatıralarında şunları söyler;

Seferberlikten evvel III. Ordu mevcudu takriben 100 bin kişi idi. Sarıkamış muharebesini müteakip III. Ordu mıntıkasında silahlı alınabilecek ne kadar erat varsa hepsini aldık; ordunun mevcudu yine takriben 100 bin kişi oldu. Halbuki o mntıkada silah altına alınan efradın yekûnu 800 bin kişi idi. Bu hesaba göre, zayıyatımız aşağı yukarı 800 bin ere baliğ oluyor demektir. Bunun dörtte birini kayıt yanlışlığı diye kabul etsek dahi, yine 600 bin kişinin esir olmuş, donmuş, ölmüş ve firar etmiş bulunduğu neticesine varırız demektir. Devamında, Enver Paşa ile bu hesaplar konusunda görüşüğünü ve Enver Paşa'nın kendisine; “Bunlar nasıl olsa bir gün ölmeyecekler miydi (Tekir, 2021, s. 316-317) dediğini iddia etmiştir.

Üçüncü kişilerin aktardığı ve teyit edilmesi zor bu iddianın bir başka versiyonu da Falih Rıfkı'nın Çankaya'sında yer almıştır. Falih Rıfkı, Saffet Arıkan'ın Moskova'da Enver Paşa ile yaptığı bir görüşmede Sarıkamış harekâtı ile ilgili şöyle bir diyalog geçtiğini aktarmaktadır: Saffet Arıkan; “Paşa Hazretleri biz Sarıkamış meselesini bir türlü kavrayamamıştık” demesi üzerine, Enver Paşa kısaca şu cevabı vermiştir; “Zaten açlıktan öleceklerdi. Cephede düşman öldürerek öldüler” (Atay, 2020, s. 96).

Bir propaganda malzemesi olarak aktarılagelen harekâtın şehit sayısı bir süre sonra, algı olmaktan çıkarak bugün bile harekâtın yıl dönümlerinde bir gerçekmiş gibi aktarılmakta ve tartışmalara yol açmaktadır. Hatta bu tartışmalarda Enver Paşa da “Turan” hülyası peşinde koşan maceraperest biri olarak zikredilmektedir. Bu bilgilere karşılık yapılan kimi güncel çalışmalarda verilen rakamlar araştırılmış ve şehit sayısının 30 ile 40 bin arasında olduğu tespit edilmiştir (Öğün, 2019, s. 167; Tekir, 2021, s. 322). Türk ordusunun “Tek kurşun atmadan” donarak yok olduğu iddiası, sadece Türk araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarla değil, Rus kaynaklarının aktardığı bilgilerle de uyuşmamaktadır. Nitekim Rus General Yudenic, Sarıkamış harekâtı sırasında Rus ordusunun 26 bin kayıp verdiğini zikretmiştir. Rus ordusunun Harekât Şubesi Başkanı General Maslofski ise bu harekât sırasında; “20 binin üzerinde ölü, yaralı ve hasta, 9 binden fazla donarak ölme üzere” Rus ordusunun

toplamda 29 bin (Öğün, 2019, 169-170) askerini kaybettiğini belirtmiştir. Tüm bu verilerden anlaşılacağı üzere, Türk askerlerinin “tek kurşun atmadan” şehit olduğu iddiası temeli olmayan bir propaganda ifadesidir.

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Tartışmalar

Enver Paşa ve yanındaki diğer bazı İttihatçıların yurda girmesini engellemek üzere yapılan çalışmalar, Talât ve Said Halim Paşa gibi isimlerin Ermeni çeteleri tarafından yurtdışında şehit edilmesiyle yeni bir tartışmanın başlamasına yol açmıştır. Falih Rıfkı'nın aktardığına göre, Dr. Nazım; “Eğer Mustafa Kemal, Talât Paşa'yı memlekete alsaydı, Ermeniler onu öldürmezdi. Mustafa Kemal mi? Talat Paşa'nın katili...” diye sokak sokak haykırmıştır. Falih Rıfkı, bu anekdotu aktardıktan sonra, Dr. Nazım'ın bu itham yerine şunu düşünmesinin daha makul olacağını belirtmiştir: “(Nazım'ın) hatırına, Talat'ın da benim gibi o zamanlar memlekete girmesi doğru değildi. O da benim gibi iyice saklansaydı, sağ kalırdı, demek gelmeyecekti” (Atay, 2020, s. 401).

Falih Rıfkı'ya göre İttihatçıların öldürülmesi yurda girişlerinin engellenmesinden değil, kendilerini iyi saklayamadıklarından ileri gelmişti. Ancak Meclis'teki diğer bazı İttihatçılar da Dr. Nazım gibi düşünmüş ve İttihatçıların yurda girişinin engellenmesi konusunda Hükümet'e sorular yöneltmiştir. Nitekim Mayıs 1922'de bu konu Meclis gündemine taşınmıştır. İttihatçılar ülkeden çıktıklarında Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olan Ali Fethi Bey, İttihatçıların yurdu terk etmesinde gerekli tedbirleri almamak ithamıyla suçlanmıştı. Mayıs 1922'deki tartışmada da Dâhiliye Vekili görevinde bulunan Fethi Bey, bu kez İttihatçıların yurda kabul edilmemesi konusunda cevap vermek zorunda kalmıştır.

Kastamonu Mebusu Besim Bey, 25 Nisan 1922 tarihinde bu konuyu Meclis gündemine taşımıştır. Besim Bey; Mütarekeyi müteakip ülkeden uzaklaşan bazı zevatın Anadolu'ya girmelerinin men edilmesi ve bu sebeple bu isimlerin, canilerin saha-i kast ve taammüdüne düşmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bahse konu şahıslar ülkeyi harbe sokarak felakete sürüklemiş olsalar bile Müslümanlığa ve Türklüğe karşı bir an bile ne ileri geçmiş ne geriye gidebilmiş olan husumet ve intikama terk ve teslim edilmelerini bir mebus olarak asla tasvip edemeyeceğini de belirtmiştir. Bu isimlerin suçları var ise Türk mahkemelerinde hesap vermeleri gerektiği, aksi takdirde Anadolu'ya girmelerine dair kanunî bir sebep varsa Dâhiliye Vekâletinin cevap vermesini istemiştir (TBMMZC, D I, C XX, İ 44, s. 71-72).

Bunun üzerine Ali Fethi Bey; kastedilen isimlerin Ermeniler tarafından suikasta uğramış Talât ve Said Halim Paşa ile Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler olduğunun anlaşıldığını, bu isimlerin Türkiye'ye dönmek için taleplerinin olmadığını, mesela Talât Paşa'nın Berlin'de vatanın ve memleketin haricen menfaatine hizmet etmeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Fethi Bey'in bu izahı üzerine Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey; “Gelenler kovuldu da onun için gelmediler. Sahib-i sual ölüler hakkında değil, diriler hakkında soruyor” diyerek Halil Paşa'nın ülke dışına çıkarılmasına atıfta bulunmuştur. Fethi Bey, ülkede devam eden bir harp olduğundan gerek memleketin gerek ordunun asayiş ve emniyetini korumak adına tedbirler aldıklarını, sebepsiz yere kimsenin ülkeye girişinin engellenmediğini, bilakis mebusların kefaleti ve polislerin öngördüğü tedbirler dâhilinde mücadele-i milliyeyi kendisine emel kabul eden herkese memleketin kapılarının açık olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Bey, yeniden söz alarak; “...mücadele-i milliyemize muvafık olup olmadığını nasıl takdir buyururlar? Ölçüsü ne? Tartısı nedir?” (TBMMZC, D I, C XX, İ 44, s. 70-72) diye sormuş, ancak cevap alamamıştır.

Meclis'teki tartışmalar bununla sınırlı kalmamıştır. Nitekim, Trabzon'da bulunan İttihatçılara karşı sergilenen tutum İttihatçı bazı mebuslar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ali Şükrü Bey bu tepkiyi gösterenlerin başında gelmiş, Kâhya Yahya ve Müdafaa-i Hukuk Heyeti üyelerine karşı izlenen politikayı eleştirmiştir. Ali Şükrü Bey, özellikle Trabzon'daki İttihatçıların Millî Mücadele için ilk kıvılcımı yakanlar olduğunu dile getirerek eleştirilerini temellendirmiştir. Ali Şükrü Bey'in tepkisi bununla sınırlı kalmamış ve Fırka Kumandanı Sami Sabit Bey'in görevden alınmasını istemiştir. Bu isteği kabul görmeyince de diğer Trabzon mebusları Celaleddin Bey ve üç arkadaşıyla birlikte Ali Fethi Bey hakkında 7 Mayıs 1922 tarihinde Meclis'e gensoru önergesi vermiştir. Verilen gensoruda Ali Fethi Bey'in memleket ahvaline hâkim olmadığı belirtilerek görevinden istifası istenmiş ancak yapılan oylamada Ali Fethi Bey 36'ya karşı 117 oy alarak görevde kalmıştır (Babacan & Üçüncü, 2008, ss. 546-547).

1922 Ağustos'una gelindiğinde, Meclis tarafından bazı İttihatçıların ülkeye girmesine izin verilmiştir. 12 Mart 1921 tarihinde Enver ve Halil Paşaların ülkeye girişini yasaklayan karar, 1 Ağustos 1922 tarihinde çıkarılan yeni bir kararla kısmen iptal edilmiştir. Alınan kararda, Halil Paşa ile Küçük Talât ve Dr. Nazım Beylerin ülkeye girişine izin verilmiş (BCA, 5.23.2, Kararlar Dairesi Başkanlığı 1920-1928), fakat Enver Paşa'nın ismi bu kararda zikredilmemiştir. Karar metninde bunun bir gerekçesi belirtilmemişse de Enver Paşa'nın Anadolu Hareketi'nin lider kadrosu tarafından bir rakip olarak görüldüğü, bu sebeple de ülkeye gelişinin hiçbir durumda tasvip edilmediği sonucuna varma imkânı doğurmaktadır.

İttihatçıların ülkeye girmesi meselesi sadece Türk yetkililer tarafından takip edilmemiş, İngilizler de bu konunun takipçisi olmuşlardır. Örneğin, Rumbold'dan, Bolfour kontuna gönderilen 5 Ağustos 1922 tarihli raporda, Enver Paşa'nın Türkiye'ye dönmesi ihtimali üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Raporun yazıldığı tarihten bir gün önce Enver Paşa Türkistan'da şehit olmuştur, ancak bundan haberdar olmayan İngilizler, Enver'in ülkeye girmesi halinde oluşabilecek muhtemel bir senaryo üzerine fikir yürütmüşlerdir. Raporun Büyük Taarruz öncesi yazılmasından ötürü, Mustafa Kemal Paşa'nın savaşı kaybetmesi durumunda "ki bu artık hesaba katılması gereken bir olasılıktır, ancak buna güvenilmemektedir" denerek otoriteyi ele alacak kişiler Enver Paşa, diğer İttihatçılar ve Sultan olarak belirtilmiştir. Enverciler, eski Cemiyet liderleri veya ikisinin birleşerek otoriteyi ele alması durumunda, Sultan'ın otoriter bir rol almasını engellemekle birlikte onu ele alabilecekleri belirtildikten sonra, ismi geçen grupların müttefiklere Mustafa Kemal Paşa kadar sorun çıkaracaklarına dikkat çekilmiştir (FO, 424.254).

Enver Paşa ve taraftarlarının yurda girişi ile ilgili Anadolu'ya sağlanan istihbarat faaliyetleri de Millî Mücadele'nin sonuna kadar devam etmiştir. Bakü Mümessili Memduh Şevket (Esendal) Bey, Enver Paşa ile İran ahvali üzerine yaptığı haberleşmeleri Mustafa Kemal Paşa'ya rapor ediyordu. Yine Kars'ta bulunduğu sırada Enver Paşa'dan üç mektup aldığını belirten Memduh Bey, bu mektuplara dair de 12 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya bir rapor sunmuştu (Teke, 2023, s. 125-127). Enver Paşa'nın Buhara'ya gitmesinden sonra da Ankara'ya Enver ve taraftarları hakkında haberler gelmeye devam etmiştir. Örneğin, Azerbaycan Konsolosu Mehmed Haşim Bey, 13 Nisan 1922 tarihinde Fevzi Paşa'ya gönderdiği mektupta; Hafız Besim Bey ve arkadaşlarının Enver Paşa cereyanına taraftar buldukları veya Paşa'dan mektup alıp cevap yazdıklarını bizzat Besim Bey'den işittiğini ve fakat mektupların muhtevasına vâkif olmadığını belirtmiştir. (TİTE, K 40 G 72)

İttihatçıların yurda geri dönme meselesi 1926 yılında görülen İzmir Suikastı davasında bir kez daha gündeme gelmiştir. Eski bir İttihatçı olan Mahkeme Reisi Ali (Çetinkaya) Bey İttihatçıların yurda geri dönme çabaları hakkında Dr. Nazım Bey'e "Bizi arkadan vurmak istiyordunuz" (Tunaya, 1989, s. 576) diyerek yapılan girişimi adeta bir ihanet olarak lanse etmiştir. Ali Bey'in bu ithamına karşı, Dr. Nazım şunları söylemiştir;

Katiyen Beyefendi... Enver Paşa hatası yüzünden vefat etmiş bir arkadaşım ve bir şehiddir. Eski bir inkılâb arkadaşımıdır. Onun ruhunu tazib etmek istemiyorum, fakat Ankara en sadık bir adamını Enver Paşa'nın yanına refakat ettirse idi Ankara'nın namusunu Enver Paşa benden ziyade müdâfaa ederdi. Bunu bütün namusumla söylüyorum (Erdoğan, 2018, s. 314) cevabını vermiştir.

Enver Paşa ve beraberindeki diğer bazı İttihatçıların yurda girme çabaları, basın, Meclis ve istihbarat raporlarında sıkça gündeme gelmiş ve bu girişim engellenmeye çalışılmıştır. Bu durum I. Dünya Savaşı'nın lideri Enver Paşa ile Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın da bir güç mücadelesi haline dönüşmüştür. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Cumhuriyet'in de kurucusu olan Mustafa Kemal Paşa, yeni rejimin kadrolarını da bizzat kendisi belirlemiştir. Bu noktada İttihatçıların hayatta kalmaları ve yurda dönmeleri durumunda ortaya nasıl bir tablonun çıkacağı merak konusu olmuştur. Burada Falih Rıfkı'nın şu tespiti önemlidir: "(Mustafa Kemal) Enver'i hiç sevmezdi ve tehlikeli bulurdu. Talat Paşa'yı vatansever tanır, Cemal Paşa'yı severdi. Eğer sonuna kadar yaşasaydılar, Enver'i ne yapardı bilmiyorum. Fakat Talat Paşa ile belki çalışırdı. Cemal Paşa'yı ise daha Kuva-yı Milliye zamanı memlekete almak niyetinde bulunmuştu" (Atay, 2020, s. 398).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanmasından sonra 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke'nin imzalanmasının hemen ardından 2/3 Kasım gecesi Enver, Talat, Cemal Paşalar ile İttihat ve Terakki'nin önde gelen diğer bazı isimleri ülkeyi terk etmişlerdir. Kırım'a vardıklarında Talat ve Cemal Paşa Almanya'ya giderken Enver Paşa Kafkasya'ya geçerek mücadeleye devam etmek istemiştir. Ancak yapmış olduğu girişimler başarısız olmuş ve bir süre sonra o da Almanya'ya gitmiştir. Fakat Enver Paşa daha Almanya'da iken İstanbul basınında onun bir orduyla ülkeye döneceği söylentileri çıkmaya başlamıştır. Bu durum İstanbul'da bulunan ve Millî Mücadele taraftarı olan sivil ve askerler tarafından Millî Mücadele komuta kademesine bildirilerek tedbir alınması istenmiştir. Kâzım Karabekir gibi hareketin önde gelen isimleri de Enver Paşa'nın yurda dönme ihtimali üzerinde durmuş ve sıkı tedbirler alınmasını istemişlerdir.

Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa gibi isimler ise gerek İstanbul'dan gerek Kâzım Karabekir'den gelen telgraflar doğrultusunda birtakım tedbirler almaya başlamışlardır. Bu tedbirlerin ilk adımı Enver ve Halil Paşa gibi şahısların Türkiye'ye girişini yasaklayan bir kararnamenin Meclis'ten çıkması olmuştur. Aynı zamanda Trabzon'da bulunan ve Enver Paşa'nın yurda girmesi için çalışan Küçük Talât, Kâhya Yahya gibi isimler de gözetim altında tutulmuş ve bir süre sonra da tevkif edilmişlerdir. Bu durum, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya serzenişte bulunan mektuplar göndermesine sebebiyet vermişse de alınan kararın sonucunu değiştirmemiştir. Nitekim Halil Paşa sınır dışına çıkarılırken Küçük Talât Bey de tutuklanmıştır. Ayrıca

Enver Paşa'nın eniştesi Kâzım Orbay da Enver Paşa'ya destek verebilir düşüncesiyle Sarıkamış'tan uzaklaştırılmıştır. Enver Paşa'nın gönderdiği mektuplardan anlaşıldığı üzere, onun yurda geri dönme ihtimali Millî Mücadele'nin başarısız olması halinde gerçekleşecekti. Ancak onun bu girişimi tarih yazımında yeni bir macera arayışı olarak yer etmiştir.

İttihatçıların yurda geri dönmesini engellemek için alınan resmi kararın yanı sıra, Mondros Mütarekesi'nden itibaren İstanbul basınında İttihatçılar aleyhindeki eleştiriler Anadolu hareketi tarafından da dile getirilmeye başlanmıştır. Hâkimiyet-i Milliye ve Varlık gazetelerinde yayımlanan iki makalede ülkenin İttihatçılar tarafından yıkıma sürüklendiği suçlamasından başka, Alman hayranlığı gibi iddialar yer almıştır. Ayrıca 1921 yılında Akşam gazetesinde yayımlanan Köprülü Şerif Bey'in Sarıkamış anıları da özellikle Enver Paşa aleyhinde bir propaganda üretilmesini sağlamıştır. Bu gibi aleyhte propaganda yayınları, Türk tarih yazımının yanlış ve yanlış bilgilerle donatılmasını sağlamış, böylece İttihatçılık aleyhinde olumsuz bir algı yaratılmıştır.

İttihatçıların yurda girişinin engellenmesi 1922 yılında Meclis'te de tartışmalara yol açmıştır. Enteresandır ki, bu karara karşı çıkanlar da kararı savunanlar da İttihatçı bir geçmişe sahiptiler. Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, Cemiyet'in Umumi Kâtipliği gibi önemli bir görevde bulunmuş, Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Ahmet İzzet Paşa kabinesinde yer alan İttihatçı isimlerden biri olmuştu. İttihatçıların yurda girişinin engellenmesini eleştiren Besim Bey ile Hüseyin Avni Bey de aynı İttihatçı geçmişten gelen iki isimdi. Böylece bu konu hakkındaki tartışmalar İttihatçıların gelecekte alacakları siyasi konumu göstermesi açısından da önemli bir gösterge olmuştu. Bir diğer İttihatçı olan Ali Şükrü Bey de Trabzon'daki İttihatçılara karşı yapılan muameleden rahatsızlığını Meclis'te dile getirerek sert tartışmalar yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Sonuç olarak; I. Dünya Savaşı'nın yenik Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan itibaren dostluk kurduğu silah arkadaşları tarafından dışlanmış, bu girişimi sonraki dönemde bazı kişilerce ihanet olarak tanımlanmış ve ülkeye girişinin engellenmesi noktasında neredeyse her yola başvurulmuştur. Başvurulan bu çareler gerek Enver Paşa gerek İttihat ve Terakki hakkında dile getirilin aleyhte bazı söylemlerin de ilk zeminini oluşturmuştur.

Kaynakça | References

- Agabekov, G. S. (2011) *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü*, (Yay. Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar), Bengi Yayınları.
- Akandere, O., Polat, H. A. (2011), *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Akşam, 15 Ekim 1921.
- Artuç, N. (2019). Millî Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa'nın Enver Paşa Hakkındaki Düşünceleri ve İstihbarat Çalışmaları, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (47), 125-138.
- ATASE, (Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi) Atatürk Arşivi Kataloğu, Ziraat Bankasından Gelen Evrak (ATAZB), K 15. G 30. B 30; K 10 G 13 B 13-1.
- Atay, F. R. (2020). *Çankaya*, Pozitif Yayınevi, İstanbul.
- Babacan, H. (2002). "Enver Paşa", *Türkler*, (13), Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 263-272.
- Babacan, H. (2005). *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Babacan, H., Üçüncü, U. (2008) "Ali Şükrü Bey'in İttihatçılığı ve Trabzon İttihatçıları ile İlişkisi", *İlkadım'dan Cumhuriyet'e Millî Mücadele*, (Ed. Doç. Dr. Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 545-554.
- Bardakçı, M. (2018). *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Başyazı (İmzasız), (13 Haziran 1921). Eski Hesap, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1.
- BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Kararlar Dairesi Başkanlığı 1920-1928, 2.38.18; 5.23.2
- Başyazı (İmzasız), (6 Ekim 1921). Biraz da İnsaf, *Varlık*, 1.
- Cavid Bey. (2015). Meşrutiyet Ruznâmesi, III, (Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan-Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cavid Bey. (2015a). Meşrutiyet Ruznâmesi, IV, (Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan-Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cebesoy, A. F. (2002). *Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922)*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları.
- Çolak, M. (2019). *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi.
- Demirbaş, O. (1999). *İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Millî Mücadele*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Erdinç, E. Ş. (2018). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-III Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama*, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ertürk, H. (2023). *Millî Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa*, (Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ferudun Ata), Palet Yayınları.
- FO, (Foreign Office), 424/254.
- Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, (2020). (Yayımlayan: Murat Bardakçı), Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (1972). (Haz. Taylan Sorgun), Yaylacık Matbaası.
- İlden, Ş. (2018). *Sarıkamış*, (Yay. Haz. Sami Önal), Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karabekir, K. (2020). *Günlükler*, I, (Çeviriyazı: Budak Kayabek, Haz. Yücel Demirel), Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2020a). *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, (Yay. Haz. Ziver Öktem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Karaman, S. S. (1962), Enver Paşa ile Nasıl Mücadele Ettim, *Yakın Tarihimiz*, I(11), 339-341.
- Kocaoğlu, B. (2006). *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, Temel Yayınları.
- Küçükılınç, İ. (2018). Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık, *Historia* Yayınları.
- Öğün, T. (2019). *100 Soruda Sarıkamış Harekâtı*, Rumuz Yayınevi.
- Öğün, T. (2024). *Sansür ve Propaganda Gölgesinde Ruslarla Savaş ve Sarıkamış Harekâtı (İnceleme-Kaynak Metinler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sonyel, S. R. (1990). Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması, *Bellekten*, LIV(209), 381-402.
- TBMMZC, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.
- Teke, C. (2023). *Türk Siyasi Hayatında Memduh Şevket Esendal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tekir, S. (2021). *Beyaz Harp*, Kronik Kitap.
- Tekir, S. (2024). *İttihatçılık İktidar*, Kronik Kitap.
- TİTE, (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi), 46/123; 40/72.
- TTK, (Türk Tarih Kurumu Arşivi), 90/14, Enver Paşa Evrakı (EP), 1/6/6.
- Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Üçüncü, U. (2012). İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri (1919-1926), (Ed. Hasan Babacan), Altınpost Yayıncılık.
- Yamauchi, M. (1995). *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık.

**Farklı Normalizasyon Tekniklerinin Kriter Ağırlıklandırma Yöntemlerinin Sonuçlarına Etkisi:
CRITIC Yöntemi Temelinde Bir Uygulama**
*Effect Of Different Normalization Techniques On The Results Of Criteria Weighting Methods: An Application
Based On The CRITIC Method*

Saadettin AYDIN

Asist. Prof., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gulhane Faculty of Medicine, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Topkapı Üniversitesi, Gülhane Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Orcid: 0000-0002-9559-0730 saadettin.aydin@sbu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Aydın, S. (2025). Effect Of Different Normalization Techniques On The Results Of Criteria Weighting Methods: An Application Based On The CRITIC Method. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 121-130
Aydın, S. (2025). Farklı Normalizasyon Tekniklerinin Kriter Ağırlıklandırma Yöntemlerinin Sonuçlarına Etkisi: CRITIC Yöntemi Temelinde Bir Uygulama. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 121-130

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: January 29, 2025/29 Ocak 2025

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 121-130

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/lerl).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri, birden fazla kriter göz önünde bulundurularak birçok alternatif arasından en uygun seçimin yapılmasını sağlar. Bu yöntemlerde ilk olarak kriterlerin önem derecesini ortaya koymak için kriter ağırlıklandırma işlemi yapılmaktadır. Uygulamada kriterlerin farklı ölçü birimlerine sahip olması, bunların doğrudan karşılaştırılmasını güçleştirmekte ve boyutsuz hale getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu doğrultuda, normalizasyon teknikleri kritik bir rol oynamaktadır. Ancak, belirli bir kriter ağırlıklandırma yöntemi için hangi normalizasyon tekniğinin en uygun olduğu konusunda literatürde ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu çalışmada, literatürde yaygın olarak kullanılan 6 farklı normalizasyon tekniğinin kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçları üzerindeki etkisi, CRITIC yöntemi kullanılarak kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi amaçlanmaktadır. 6 farklı normalizasyon tekniği kullanılarak elde edilen CRITIC yöntemi sonuçlarının normal dağılıma uygunluğu Shapiro Wilk testi kullanılarak incelenmiş, normal dağılım gösterdiği belirlenen ağırlık skorlarına Pearson korelasyon testi uygulanarak bu ağırlık skorları arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma bulgularına göre, CRITIC yönteminin orijinal halinde kullanılan teknik olan Doğrusal Sabit Normalizasyonu yerine kullanılabilir en iyi alternatif tekniğin z Skor Standartlaştırma Yöntemi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Doğrusal Orantı Normalizasyonu, Toplama Göre Doğrusal Normalizasyon ve Vektör Normalizasyonu tekniklerinin ağırlık skorları arasında yüksek düzeyde anlamlı korelasyon ilişkileri bulunduğu tespit edilmiş, bu üç normalizasyon tekniğinin birbirine alternatif olarak kullanılabilirliği görülmüştür. Logaritmik normalizasyon tekniğinin en düşük performansı sergilediği ve CRITIC yöntemi kapsamında kullanılmasının uygun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Normalizasyon, Kriter Ağırlıklandırma, CRITIC.

Abstract

Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods enable the selection of the most appropriate option among multiple alternatives by considering various criteria. In these methods, the first step involves the weighting of criteria to determine their relative importance. In practice, the presence of different measurement units among criteria complicates direct comparison and necessitates their transformation into a dimensionless form. Accordingly, normalization techniques play a crucial role in this process. However, there is no consensus in the literature regarding the most suitable normalization technique for a given criteria weighting method. This study aims to comprehensively analyze the impact of six widely used normalization techniques on the results of criteria weighting methods using the CRITIC method. The conformity of the CRITIC method results, obtained using six different normalization techniques, to a normal distribution was examined using the Shapiro-Wilk test. Pearson correlation analysis was then applied to the weight scores that followed a normal distribution to assess the relationships between them. According to the research findings, the Z-Score Standardization Method was identified as the best alternative to replace the Linear Constant Normalization technique, which is originally used in the CRITIC method. Additionally, a strong and significant correlation was found between the weight scores obtained from the Linear Ratio Normalization, Linear Normalization by Sum, and Vector Normalization techniques, indicating that these three techniques could be used interchangeably as alternatives. On the other hand, the Logarithmic Normalization technique exhibited the poorest performance, leading to the conclusion that it is not suitable for use within the CRITIC method.

Keywords

Normalization, Criterion Weighting, CRITIC.

Giriş

Günlük yaşamda farklı alanlarda sıklıkla karar verme problemleriyle karşılaşmakta ve bu sorunlara çözüm geliştirme çabaları sürdürülmektedir. Personel seçimi, makine seçimi, tedarikçi seçimi, malzeme seçimi gibi kritik seçim süreçleri, bu tür karar verme problemlerine örnek olarak verilebilir. Bu tip karar verme problemlerinde, bir alternatif değerlendirilirken değerlendirme süreci içerisinde birden fazla kriter dikkate alınmaktadır. Çünkü bazen bir alternatifin etkilendiği çok sayıda kriter olabilmektedir.

Çeşitli alternatifler arasından birden fazla kriter göz önünde bulundurularak yapılacak seçimlerde, karar üzerinde etkili olan en belirleyici faktör, söz konusu kriterlerin alternatifler üzerindeki ağırlık dereceleri. Her bir kriterin farklı önem düzeylerine sahip olması nedeniyle, alternatifler arasında yapılacak sıralama, bu kriterlerin ağırlıklarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda, ÇKKV yöntemlerinin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için, kriterlerin alternatifler üzerindeki öncelik derecelerine göre doğru bir şekilde ağırlıklandırılması büyük önem taşımaktadır (Bardakçı, 2018).

Kriter ağırlıklandırma işlemi, her bir kritere atfedilen önem derecelerini ifade etmektedir. Bu ağırlık değerleri genellikle $[0,1]$ aralığında olup, toplamlarının 1'e eşit olması gerekmektedir. Karar verme sürecinde dikkate alınacak kriterlerin önem derecelerinin belirlenmesinde, çeşitli kriter ağırlıklandırma yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemler, çok kriterli karar verme problemlerinde, karar alma aşamasına geçilmeden önce gerçekleştirilmesi gereken kritik adımlar olarak öne çıkmaktadır.

Literatür taramaları, çok kriterli karar verme problemlerinde kullanılan çeşitli kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yöntemler, genel olarak üç ana kategoriye ayrılmaktadır: subjektif (öznel), objektif (nesnel) ve karma yöntemler. Subjektif ağırlıklandırma yöntemleri, karar vericinin kişisel değerlendirmelerine ve subjektif yargılarına dayanmaktadır. Bu tür yöntemlere SWARA, SMART, AHP ve Delphi gibi teknikler örnek olarak verilebilir. Öte yandan, objektif ağırlıklandırma yöntemleri, ham verilerin matematiksel analizine dayanmakta olup, karar vericinin tercihlerinden ziyade analitik modeller ve algoritmalar kullanılarak gerçekleştirilir. Bu yaklaşımlar arasında ENTROPY, TOPSIS, varyasyon yöntemi, çoklu korelasyon yöntemi, temel bileşenler analizi, çok amaçlı optimizasyon yöntemleri, Linmap ve CRITIC gibi yöntemler yer almaktadır. Karma ağırlıklandırma yöntemleri ise, subjektif ve objektif yaklaşımların birleşiminden türetilen çeşitli teknikleri kapsamaktadır (Bardakçı, 2018).

Değerlendirme ölçütleri olarak kullanılan kriterlerin aynı ölçüm birimine sahip olması, pratikte oldukça nadiren karşılaşılan bir durumdur. Farklı ölçüm birimlerine sahip kriterlerin bir arada incelenebilmesine imkan tanıyan çok kriterli karar verme yöntemleri, bu sorunun çözülmesinde temel olarak iki ana yaklaşıma başvurmaktadır: Birincisi, alternatifler arasında ikili karşılaştırmalar yaparak, ikincisi ise normalizasyon tekniklerini kullanarak verileri ortak bir ölçeğe dönüştürmektir. Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP), Analitik Ağ Süreci (ANP), Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (FAHP), Bulanık Analitik Ağ Süreci (FANP), ELECTRE ve PROMETHEE gibi yöntemler, kriterler arasında ikili karşılaştırmalar yapmayı tercih ederken; MOORA, TOPSIS ve COPRAS gibi yöntemler, farklı ölçüm birimlerine sahip verileri karşılaştırılabilir hale getirmek için normalizasyon tekniklerinden faydalanmaktadır. WSM ve WPM yöntemleri, ortak bir değerlendirme ölçeği kullanmaya yönelmekte, ancak bu yaklaşım, subjektif yargıların değerlendirme sürecine dâhil edilmesi riskini taşımaktadır (Özdağoğlu, 2013; Wang vd., 2009). Literatürde, farklı ölçüm birimleri sorununu aşabilmek amacıyla geniş bir yelpazede normalizasyon tekniklerinin kullanıldığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Aynı zamanda literatürde yer alan ÇKKV konulu çok sayıda çalışmada farklı normalizasyon tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir (Saticı, 2021).

Kullanılan normalizasyon tekniklerine ilişkin belirli bir uygulama birliğinin bulunmaması, bu çalışmanın gerekliliğini ortaya koyan temel bir unsurdur. Bu bağlamda, farklı normalizasyon tekniklerinin ÇKKV problemlerinde uygulanan kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçları üzerindeki etkisini incelemek, önemli bir araştırma sorusu olarak gündeme gelmektedir. Bu çalışmada bu soruya cevap aranmış ve literatürde yaygın olarak kullanılan normalizasyon teknikleri olan Doğrusal Orantı Yöntemi, Doğrusal Sabit Yöntemi, Toplama Göre Doğrusal Normalizasyon Tekniği, Vektör Normalizasyonu, z Skor Standartlaştırma Yöntemi ve Logaritmik Normalizasyon tekniklerinin kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçlarına etkisi CRITIC yöntemi temelinde incelenmiştir.

1. Yöntem

Bu bölümde çalışmada kullanılan normalizasyon teknikleri ve CRITIC ağırlıklandırma yöntemi hakkında bilgi verilmektedir.

1.1. Normalizasyon Teknikleri

Çok kriterli karar verme problemlerinde kullanılan karar matrislerinde genellikle farklı ölçeklendirme işlemi sonucu

elde edilen ve farklı birimlerle ifade edilen kriterler bulunmaktadır. Matematiksel işlemler açısından, farklı birimlerle ifade edilen ölçüm değerlerinin toplanması veya çıkarılması, mantıklı ve anlamlı bir işlem olarak kabul edilmez. Bu tür işlemler, birimler arasındaki uyumsuzluk nedeniyle matematiksel geçerlilikten yoksundur (Akdemir, 2009). Bununla birlikte karar matrisinde yer alan kriterlerin yönü de çoğu zaman farklıdır. Bir kriterin alması gereken değer maksimum ya da minimum olması durumu kriterin yönünü belirlemektedir. Karar problemlerinde genel olarak kar amacı durumunda maksimum değer, maliyet problemlerinde ise minimum değer amaçlanmaktadır. Tüm bu sebeplerden dolayı karar verme problemindeki alternatifleri orijinal ölçüm değerlerini kullanarak birbiriyle kıyaslamak imkânsızdır. Bahsedilen olumsuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla, karar matrisindeki orijinal değerlerin ortak bir ölçekle ifade edilmesi gerekmektedir. Bu süreç, tüm kriterlerin tek bir birimle ifade edilmesine olanak tanır. Sayısal verilerin ortak bir ölçekle ifade edilmesinde çeşitli teknikler kullanılmaktadır. Bu teknikler, ÇKKV yöntemlerinde normalizasyon aşaması olarak öne çıkmaktadır. ÇKKV yöntemlerinde yaygın olarak kullanılan ölçeklendirme tekniklerinden bazıları aşağıda sıralanmıştır. (Arslan, 2018; Satıcı, 2021).

1.1.1. Doğrusal Orantı Normalizasyonu

Bu yöntemde, kriterlerin maksimum ve minimum değerleri belirlenerek, orijinal verilere belirli matematiksel işlemler uygulanır. Bu işlemler sonucunda, veriler ölçeklendirilmiş (R_{ij}) değerlere dönüştürülür (Clemen, 1990).

$$\text{Fayda kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_{j\text{maks}}}$$

$$\text{Maliyet kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{j\text{min}}}{X_{ij}}$$

Burada $X_{j\text{maks}}$ j. kriterdeki en yüksek değeri, $X_{j\text{min}}$ ise j. kriterdeki en düşük değeri ifade etmektedir. Doğrusal orantı yönteminde, orijinal veriler arasındaki orantı korunarak ölçeklendirme işlemi gerçekleştirilir. Bu süreçte, maliyet kriterinin yönü, fayda kriterleriyle uyumlu hale getirilir. Ölçeklendirme sonucunda, tüm değerler 0 ile 1 arasındaki bir aralığa yerleştirilir. Hem maliyet hem de fayda kriterleri için 1 değeri, en iyi alternatifi; 0 değeri ise en kötü alternatifi temsil eden kritik değerleri göstermektedir.

1.1.2. Doğrusal Sabit Normalizasyonu

Doğrusal sabit yöntemi, doğrusal orantı yönteminde mevcut olan orijinal değerler arasındaki orantının korunma özelliğine sahip değildir. Bu yöntemde de ilk adım, fayda ve maliyet kriterlerinin belirlenmesi ve ardından her bir kriterle ait maksimum ve minimum değerlerin tespit edilmesidir. Aşağıda verilen dönüşümler kullanılarak ölçeklendirilmiş değerler (R_{ij}) elde edilmektedir (Zavadskas, Turskis, 2008).

$$\text{Fayda kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{j\text{min}}}{X_{j\text{maks}} - X_{j\text{min}}}$$

$$\text{Maliyet kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{j\text{maks}} - X_{ij}}{X_{j\text{maks}} - X_{j\text{min}}}$$

Burada $X_{j\text{maks}}$ j. kriterdeki en yüksek değeri, $X_{j\text{min}}$ ise j. kriterdeki en düşük değeri ifade etmektedir. Ölçeklendirme işlemi tamamlandığında, tüm değerler 0 ile 1 arasındaki bir aralığa yerleştirilir. Hem maliyet hem de fayda kriterleri için 1 değeri, en iyi alternatifi; 0 değeri ise en kötü alternatifi temsil eden kritik değerleri ifade etmektedir. Bu süreçte, kriterlerin yönü değişmemekle birlikte, maliyet kriterinin yönü, kullanılan fayda kriterleriyle uyumlu hale getirilir.

1.1.3. Toplama Göre Doğrusal Normalizasyon

Bu yöntemde orijinal değerler kriterin aldığı değerlerin toplamı belirlenerek aşağıdaki işlemler yardımıyla ölçeklendirilmiş değerlere (R_{ij}) dönüştürülür (Çelen, 2014).

$$\text{Fayda kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sum_{i=1}^m X_{ij}}$$

$$\text{Maliyet kriteri için: } R_{ij} = \frac{1/X_{ij}}{\sum_{i=1}^m 1/X_{ij}}$$

Ölçeklendirme işlemi sonunda elde edilen değerler 0-1 aralığında değer almaktadır. Hem maliyet hem de fayda kriterleri için, 1 değeri en iyi alternatifi, 0 değeri ise en kötü alternatifi temsil etmektedir. Bu yöntem kapsamında, maliyet kriterinin yönü, fayda kriterlerinin yönüyle uyumlu hale getirilmekte ve böylece tüm kriterler arasında tutarlı bir değerlendirme sağlanmaktadır.

1.1.4. Vektör Normalizasyonu

Vektör normalizasyonu yöntemi, her bir kriterin değeri ile o kriterin tüm değerlerinin karelerinin toplamının karekökü arasında bir oran hesaplanmasına dayanmaktadır. Bu yöntemde, kriterlerin yönü ve orijinal değerler arasındaki orantı

korunmakta olup, verilerin ölçeklendirilmesi işlemi gerçekleştirilir. Yöntemde kullanılan ölçekleme fonksiyonu aşağıda verildiği gibidir (Zavadskas, Turskis, 2008).

$$\text{Fayda ve Maliyet kriteri için: } R_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n X_{ij}^2}}$$

Ölçeklendirme işlemi sonucunda, elde edilen tüm değerler 0 ile 1 arasında bir aralığa yerleşmektedir. Bu bağlamda, fayda kriterleri için en iyi alternatif 1 değeriyle, en kötü alternatif ise 0 değeriyle ifade edilmektedir. Maliyet kriteri için tam tersi bir durum söz konusudur. Çünkü kriterlerin yönü değişmemektedir.

1.1.5. z Skor Standartlaştırma Yöntemi

Bu yöntemde bir kriterde yer alan her bir değer z standart değeri elde edilerek ölçeklendirme işlemi yapılır. Bu yönetime ilişkin matematiksel fonksiyon aşağıda sunulmuştur (Aktaş ve ark., 2015).

$$z_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{jort}}{\sigma_j}$$

Bu noktada, X_{jort} ifadesi, j . inci kriterin ortalama değerini, σ_j ise j -inci kriterin değerlerinin standart sapmasını temsil etmektedir. Ölçeklendirme işlemi sırasında, orijinal değerler ile ölçeklendirilmiş veriler arasındaki orantı değişmekte, ancak kriterlerin yönü korunmaktadır. Başka bir deyişle, eğer bir kriter maliyet olarak belirlenmişse, ölçeklendirilmiş verilerde de bu kriterin yönü maliyet olarak kalmakta; fayda kriteri ise yine fayda olarak değerlendirilmekte, dolayısıyla yön değişmemektedir.

1.1.6. Logaritmik Normalizasyon

Logaritmik normalizasyon yönteminde orijinal değerler aşağıdaki dönüşümler yardımıyla ölçeklendirilmiş değerlere (R_{ij}) dönüştürülmektedir (Jahan ve Edwards, 2015).

$$\text{Fayda kriteri için: } R_{ij} = \frac{\ln X_{ij}}{\ln (\prod_{i=1}^m X_{ij})}$$

$$\text{Maliyet kriteri için: } R_{ij} = \frac{1 - \frac{\ln X_{ij}}{\ln (\prod_{i=1}^m X_{ij})}}{m-1}$$

Araştırmada kullanılan bu altı normalizasyon tekniği aşağıdaki Tablo 1’de verildiği şekilde kodlanmıştır.

Tablo 1. Araştırmada Kullanılan Normalizasyon Teknikleri

Kod	Normalizasyon Tekniği
N1	Doğrusal Orantı Yöntemi
N2	Doğrusal Sabit Yöntemi
N3	Toplama Göre Doğrusal Normalizasyon
N4	Vektör Normalizasyonu
N5	z Skor Standartlaştırma Yöntemi
N6	Logaritmik Normalizasyon

1.2. CRITIC Yöntemi

CRITIC (The Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi, Diakoulaki ve arkadaşları (1994) tarafından önerilen bir kriter ağırlıklandırma tekniğidir. Bu yöntemin öne çıkan temel özelliği, kriter ağırlıklandırma sürecinde kriterler arasındaki korelasyonu dikkate almasıdır (Ghorabae vd., 2018). Ayrıca, bu yöntemde her bir kriterin kendi içindeki standart sapma değeri de hesaba katılmaktadır. Kriterler arasındaki korelasyon, kriterlerin birbirlerine olan zıtlıklarını belirlemeye yardımcı olurken, standart sapma, bu zıtlıkların ağırlıklandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Böylelikle, karar vericinin ya da diğer katılımcıların subjektif görüşlerine ihtiyaç duyulmadan, kriterlerin nesnel bir şekilde ağırlıklandırılması sağlanmaktadır. CRITIC yönteminin işlem adımları şu şekilde sıralanabilir (Demir ve Kartal, 2020; Arslan, 2020; Demir ve ark., 2021).

1. Adım: Bir karar problemi, m alternatif ve n kriterden oluştuğu varsayalım. Her bir j . kriter için sırasıyla en iyi (f^{\max}) ve en kötü (f^{\min}) değerler belirlenmiştir. Normalleştirilmiş değerler, aşağıda belirtilen fonksiyon kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - f_j^{\min}}{f_j^{\max} - f_j^{\min}} \quad (\text{fayda kriterleri için})$$

$$r_{ij} = \frac{f_j^{\max} - x_{ij}}{f_j^{\max} - f_j^{\min}} \text{ (maliyet kriterleri için)}$$

Görüldüğü üzere CRITIC yönteminin orijinal işlem basamaklarında normalizasyon tekniği olarak Doğrusal Sabit Yöntemi (N2) kullanılmaktadır.

2. Adım: Normalleştirilmiş karar matrisindeki kriter değerleri (sütunlar) arasındaki korelasyon katsayıları l_{kj} ile gösterilmektedir. Bu katsayılar, j. kriter ile diğer kriterler arasındaki zıtlıkları ortaya koymakta ve bu zıtlıkların derecesini ölçmektedir. Kriterler arasındaki yüksek korelasyon, birbiriyle benzer özelliklere sahip olduklarını gösterirken, düşük korelasyon ise kriterler arasındaki farklılıkları ve bağımsızlığı yansıtmaktadır. Bu şekilde, kriterlerin karşılıklı ilişkileri dikkate alınarak, karar verme sürecinde her bir kriterin göreceli önemi daha hassas bir biçimde belirlenmektedir.

$$\sum_{k=1}^n (1 - l_{kj})$$

formülü ile hesaplanır. Burada, kriterler arasındaki korelasyonların hesaplanmasında Spearman sıra korelasyon katsayısı kullanılmaktadır. Bu yöntem, sıralı veri setlerinde ilişkiyi ölçmek için özellikle etkili olup, kriterler arasındaki ilişkiyi belirler. Spearman korelasyonu, verilerin doğrusal olmayan ilişkilerini de dikkate alarak, kriterler arasındaki sıralı bağıntıları daha doğru bir şekilde ortaya koymaktadır. Böylece, karar verme sürecinde kriterlerin birbirleriyle olan zıtlıkları ve benzerlikleri daha güvenilir bir biçimde değerlendirilmekte ve sonuçlar daha tutarlı hale getirilmektedir.

3. Adım: Karar problemlerinde, karar matrisinin içerdiği bilgi, kriterler arasındaki zıtlık ve etkileşimin yoğunluğu ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, j. kriterdeki bilgi yoğunluğunu ifade etmek için, kriterler arasındaki zıtlıklar ve standart sapmalar dikkate alınarak bir bütünleştirme yaklaşımı kullanılır. Bu doğrultuda, j. kriterde yayılmış olan bilgi miktarı C_j aşağıdaki çarpımsal bütünleştirme formülü ile hesaplanır:

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - l_{kj})$$

Burada hesaplanan C_j değerinin yüksek olması ilgili kriterin göreceli öneminin yani ağırlık değerinin de yüksek olduğunu göstermektedir. Bu yükseklik, temelde iki farklı kaynaktan kaynaklanmaktadır: İlki, kriterin kendi içerisindeki varyans değeri (σ_j), diğeri ise kriterler arası etkileşimleri temsil eden korelasyon değerleridir (l_{kj}). Kriterin kendi içerisindeki varyans değeri arttıkça, o kriterin taşıdığı bilgi düzeyi de artmaktadır. Yüksek bir varyans, kriterin değerlerinin geniş bir dağılım gösterdiğini ve dolayısıyla daha fazla bilgi içerdiğini işaret eder. Öte yandan, kriterler arasındaki korelasyonlar, kriterlerin birbirleriyle olan ilişkisini ve zıtlıklarını belirler. Bu korelasyonlar, kriterlerin birbirine ne kadar bağımlı veya zıt olduğunu göstererek, bilgi yoğunluğunun nasıl şekilleneceğini etkiler. Bu iki faktörün birleşimi, karar verme sürecindeki bilgi zenginliğini belirleyen temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Adım: Nihayetinde, nesnel ağırlıklar, aşağıda verilen normalleştirme formülü aracılığıyla belirlenmektedir (Diakoulaki vd., 1994):

$$W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k}$$

Burada, W_j , j. kriterin ağırlığını, C_j ise j. kriterin taşıdığı bilgi miktarını ifade etmektedir. Bu normalleştirme işlemi, tüm kriterlerin ağırlıklarının toplamının bir birime eşit olmasını sağlayarak, kriterler arasındaki bilgi yoğunluğuna dayalı nesnel bir ağırlıklandırma süreci sunmaktadır.

2. Uygulama ve Bulgular

Araştırmanın uygulama aşamasında Satıcı (2021) tarafından incelenen örnek karar problemi ele alınmıştır. Bu karar verme probleminde, belirlenen kriterler doğrultusunda alternatifler arasından en uygun özelliklere sahip elektrikli süpürge seçilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu problemde, farklı markaları temsil eden 7 alternatif elektrikli süpürge (A1, A2, ..., A7) bulunmaktadır. Değerlendirmeye alınan kriterler ise; Motor Gücü (K1), Ses Seviyesi (K2), Toz Kapasitesi (K3), Kablo Boyu (K4), Ağırlık (K5) ve Fiyat (K6) olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede, alternatiflerin performanslarının karşılaştırılabilmesi amacıyla oluşturulan karar matrisi aşağıdaki Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Karar Matrisi

	Motor Gücü (W)	Ses Seviyesi (dBA)	Toz Kapasitesi (L)	Kablo Boyu (m)	Ağırlık (kg)	Fiyat (TL)
	K1	K2	K3	K4	K5	K6

A1	800	74	2,5	7	7,05	1450
A2	800	70	3,5	6	5,13	1900
A3	800	77	2,2	8	6,2	3300
A4	750	69	3	9	9,5	2500
A5	450	63	3	9	10,1	3000
A6	800	77	2,2	8	6,2	4000
A7	800	76	5,5	6	5,9	1450
Kriter	Fayda	Maliyet	Fayda	Fayda	Maliyet	Maliyet

Araştırmada kullanılan karar matrisi göz önüne alındığında K1, K3 ve K4 kriterlerinin maksimum değer alması beklenen fayda kriterleri; K2, K5 ve K6 kriterlerinin ise minimum değer alması beklenen maliyet kriterleri olduğu ifade edilebilir (Tablo 2).

Bu aşamada, araştırmada kullanılan 6 farklı normalizasyon tekniği ile Tablo 2'de yer alan karar matrisi normalize edilmiştir. Örnek olarak, A4 alternatifi için K1 fayda kriteri ve K2 maliyet kriteri üzerinden N1, N2, N3, N4, N5 ve N6 normalizasyon tekniklerine dayalı hesaplamalar aşağıda sunulmaktadır. Bu hesaplamalar, alternatiflerin her bir kriterdeki performansını objektif bir şekilde değerlendirebilmek amacıyla yapılan normalizasyon işlemlerini detaylı bir şekilde yansıtmaktadır.

$$R_{41}^{N1} = \frac{750}{800} = 0,9375; \quad R_{42}^{N1} = \frac{63}{69} = 0,9130$$

$$R_{41}^{N2} = \frac{700 - 450}{800 - 450} = 0,8571; \quad R_{42}^{N2} = \frac{77 - 69}{77 - 63} = 0,5714$$

$$R_{41}^{N3} = \frac{750}{800 + 800 + \dots + 800} = 0,1442; \quad R_{42}^{N3} = \frac{1/69}{1/74 + 1/70 + \dots + 1/76} = 0,1490$$

$$R_{41}^{N4} = \frac{750}{\sqrt{800^2 + 800^2 + \dots + 800^2}} = 0,3767; \quad R_{42}^{N4} = \frac{69}{\sqrt{74^2 + 70^2 + \dots + 76^2}} = 0,3599$$

$$Z_{41}^{N5} = \frac{750 - 742,85}{130,47} = 0,0547; \quad Z_{42}^{N5} = \frac{69 - 72,29}{5,22} = -0,6296$$

$$R_{41}^{N6} = \frac{\ln(750)}{\ln(800 * 800 * \dots * 800)} = 0,1434; \quad R_{42}^{N6} = \frac{1 - \frac{\ln(69)}{\ln(74*70*\dots*76)}}{7 - 1} = 0,1431$$

Yine örnek olması bakımından bu hesaplamalar sonucunda elde edilen altı farklı normalizasyon matrisinden N1 ve N4 normalizasyon tekniklerine ait olan iki tanesi aşağıda verilmiştir.

Tablo 3. Elde Edilen Normalizasyon Matrisleri

	N1 Normalizasyon Matrisi							N4 Normalizasyon Matrisi					
	K1	K2	K3	K4	K5	K6		K1	K2	K3	K4	K5	K6
A1	1	0,8514	0,4545	0,7778	0,7277	1	A1	0,4018	0,3861	0,2860	0,3453	0,3617	0,2052
A2	1	0,9	0,6364	0,6667	1	0,7632	A2	0,4018	0,3652	0,4003	0,2960	0,2632	0,2688
A3	1	0,8182	0,4000	0,8889	0,8274	0,4394	A3	0,4018	0,4017	0,2516	0,3946	0,3181	0,4669
A4	0,9375	0,9130	0,5455	1	0,5400	0,5800	A4	0,3767	0,3600	0,3432	0,4439	0,4874	0,3537
A5	0,5625	1	0,5455	1	0,5079	0,4833	A5	0,2260	0,3287	0,3432	0,4439	0,5181	0,4245
A6	1	0,8182	0,4000	0,8889	0,8274	0,3625	A6	0,4018	0,4017	0,2516	0,3946	0,3181	0,5659
A7	1	0,8289	1	0,6667	0,8695	1	A7	0,4018	0,3965	0,6291	0,2960	0,3027	0,2052

Araştırmada kullanılan altı farklı normalizasyon tekniği kullanılarak normalizasyon matrisleri elde edildikten sonra önce karar matrislerindeki her bir kriter için $\sum_{k=1}^n (1 - l_{kj})$ formülü kullanılarak kriterler arasındaki zıtlık değerleri, daha sonra ise her bir kriter için σ_j standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Ardından $C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - l_{kj})$ eşitliği kullanılarak altı normalize edilmiş matrisin her bir kriteri için C_j bilgi miktarları Tablo 4'te verildiği gibi elde edilmiştir.

Tablo 4. Kriterlere Ait Bilgi Miktarı (C_j) Değerleri

Normalizasyon Tekniği	K1	K2	K3	K4	K5	K6	$\sum C_j$
-----------------------	----	----	----	----	----	----	------------

N1	0,9427	0,3451	0,8528	1,0368	0,9073	1,1109	5,1956
N2	2,1548	1,9240	1,4214	3,1103	1,9419	1,6119	12,1643
N3	0,1450	0,0563	0,2142	0,1761	0,1712	0,2400	1,0028
N4	0,3788	0,1405	0,5365	0,4603	0,4951	0,5816	2,5927
N5	5,7802	5,1612	4,0840	7,3332	5,0770	4,2158	31,6515
N6	0,0269	0,0021	0,1712	0,0900	0,0157	0,0052	0,3111

Son adım olarak altı normalize edilmiş matrislerde yer alan her bir kriter için $W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^6 C_k}$ eşitliği kullanılarak nesnel ağırlık değerleri (w_j) hesaplanmış ve Tablo 5'te verilmiştir. Örneğin, N1 normalizasyon tekniği altında kriterlere ait kriter ağırlıkları aşağıdaki gibi elde edilmiştir:

$$w_1^{N1} = \frac{C_1}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{0,9427}{5,1956} = 0,1814 \quad w_4^{N1} = \frac{C_4}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{1,0368}{5,1956} = 0,1995$$

$$w_2^{N1} = \frac{C_2}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{0,3451}{5,1956} = 0,0664 \quad w_5^{N1} = \frac{C_5}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{0,9073}{5,1956} = 0,1746$$

$$w_3^{N1} = \frac{C_3}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{0,8528}{5,1956} = 0,1641 \quad w_6^{N1} = \frac{C_6}{\sum_{k=1}^6 C_k} = \frac{1,1109}{5,1956} = 0,2138$$

Tablo 5. Kriter Ağırlık Değerleri (w_j)

Normalizasyon Tekniği	K1	K2	K3	K4	K5	K6
N1	0,1814	0,0664	0,1641	0,1995	0,1746	0,2138
N2	0,1771	0,1582	0,1168	0,2557	0,1596	0,1325
N3	0,1446	0,0561	0,2136	0,1756	0,1707	0,2394
N4	0,1461	0,0542	0,2069	0,1775	0,1910	0,2243
N5	0,1826	0,1631	0,1290	0,2317	0,1604	0,1332
N6	0,0864	0,0069	0,5502	0,2892	0,0506	0,0167

Tablo 5'teki bulgulara göre N1, N3 ve N4 normalizasyon teknikleri kullanılarak yapılan CRITIC ağırlıklandırma işlemi sonucunda Fiyat (K6) kriteri en önemli kriter olarak belirlenmiştir. N2 ve N5 normalizasyon teknikleri kullanılarak yapılan işlem sonucunda Kablo Boyu (K4) kriterinin en önemli kriter olarak belirlendiği görülmektedir. N6 normalizasyon tekniğinin kullanıldığı ağırlıklandırma işlemi sonucunda ise Toz Kapasitesi (K3) kriteri en önemli kriter olarak ön plana çıkmıştır.

Bu aşamada, Tablo 5'te verilen altı farklı normalizasyon tekniği kullanılarak elde edilen CRITIC ağırlıklandırma işlemlerine ait sonuçlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığı, ikili korelasyon analizleri ile incelenmiştir. Bu analizler, farklı normalizasyon yöntemlerinin CRITIC ağırlıklandırma sonuçları üzerindeki etkisini değerlendirmek ve söz konusu ilişkilerin güvenilirliğini istatistiksel açıdan belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Korelasyon analizi öncesinde elde edilen ağırlık değerlerinin normal dağılım gösterip göstermediği analiz edilmiştir. Örneklem büyüklüğü 50'den küçük ($n=6$) olduğu için Mayers'e (2013) göre bu durumda en güçlü olan ve dolayısıyla kullanılması en uygun test olan Shapiro-Wilk testi kullanılmıştır. Shapiro-Wilk testi sonucunda elde edilen bulgular, Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Shapiro-Wilk Normallik Testi Sonuçları

Normalizasyon Tekniği	Test İstatistiği	Serbestlik derecesi	p-değeri
N1	0,813	6	0,077
N2	0,880	6	0,269
N3	0,933	6	0,607
N4	0,870	6	0,226
N5	0,908	6	0,422
N6	0,800	6	0,059

Tablo 6'da yer alan Shapiro-Wilk testi sonuçları incelendiğinde, tüm p-değerlerinin 0,05'ten büyük olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, her bir normalizasyon tekniği için elde edilen CRITIC kriter ağırlık değerlerinin normal dağılıma uygun olduğunu göstermektedir. Bu bulgu doğrultusunda, korelasyon analizi için parametrik bir yöntem olarak Pearson korelasyon katsayısı tercih edilmiştir. Pearson korelasyon analizi sonucunda elde edilen bulgular, Tablo 7'de sunulmuştur. Bu analiz, kriter ağırlıkları arasındaki ilişkilerin derecesini ve yönünü belirleyerek, kullanılan normalizasyon tekniklerinin birbirleriyle ne kadar tutarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Korelasyon Analizi Sonuçları

	N1	N2	N3	N4	N5	N6
N1	1	0,188	0,865*	0,885*	0,122	0,176
N2		1	0,217	0,164	0,990**	0,034
N3			1	0,983**	0,301	0,397
N4				1	0,245	0,380
N5					1	0,036
N6						1

* Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

** Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Korelasyon katsayısı, 0-0,25 aralığında çok zayıf, 0,26-0,49 aralığında zayıf, 0,50-0,69 aralığında orta düzeyde, 0,70-0,89 aralığında yüksek düzeyde ve 0,90-1,00 aralığında ise çok yüksek düzeyde bir ilişkiyi ifade etmektedir (Kalaycı, 2010). Tablo 7'de yer alan sonuçlar incelendiğinde, en yüksek anlamlı korelasyon ilişkisinin 0,990 korelasyon katsayısı ile N2 ve N5 normalizasyon teknikleri arasında bulunduğu söylenebilir. Bunu takiben, 0,983 korelasyon katsayısı ile N3 ve N4 teknikleri arasında da yüksek düzeyde bir anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Kalaycı (2010) tarafından belirtilen korelasyon aralıklarına göre, her iki ilişki de çok yüksek düzeyde korelasyon olarak nitelendirilebilir. Ayrıca, N1 tekniği ile N3 ve N1 tekniği ile N4 arasındaki korelasyon katsayıları sırasıyla 0,865 ve 0,885 olarak hesaplanmış olup, bu iki ilişki de yüksek düzeyde bir korelasyonu göstermektedir. Bu bulgular, söz konusu normalizasyon teknikleri arasındaki güçlü ve anlamlı korelasyonları ortaya koymakta ve yöntemlerin birbirine olan yakınlıklarını göstermektedir.

3. Tartışma ve Sonuç

Gündelik hayatın hemen hemen her alanında karşılaşılan çok kriterli karar verme süreçlerinde göz önüne alınan kriterler farklı ölçüm birimlerine sahip olmaktadır. Bu durum değerlendirme süreci bakımından matematiksel olarak uygun olmamakta, çoğu zaman kriterlerin yönü de aynı olmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, maksimizasyonu amaçlayan kriterler fayda kriteri, minimizasyonu amaçlayan kriterler ise maliyet kriteri olmak üzere iki farklı yönde olabilmektedir. Normalizasyon teknikleri, farklı ölçüm birimlerine sahip kriterlerin boyutsuz hale gelmesini sağlamak ve sıklıkla bu kriterlerin aynı yönde ifade edilmesine olanak tanımaktadır. Bu sayede, farklı birimlerdeki verilerin karşılaştırılması mümkün hale gelirken, aynı zamanda analizde kullanılan kriterler arasındaki uyumsuzluklar da ortadan kaldırılmaktadır. Diğer taraftan, literatürde ÇKKV yöntemleri kullanılarak yapılan birçok çalışmada farklı farklı normalizasyon tekniklerinin kullanıldığı, hangi yöntemde hangi normalizasyon tekniğinin kullanılacağına yönelik bir fikir birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, farklı normalizasyon tekniklerinin çok kriterli karar verme (ÇKKV) problemlerinde uygulanan kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçları üzerindeki etkileri, önemli bir araştırma konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konu, kriterlerin sıralanması ve karar destek sistemlerinin doğruluğu üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olup, karar vericilerin en iyi alternatifleri belirlemede karşılaştıkları zorlukları çözmede kritik bir rol oynamaktadır.

Bu çalışmada ÇKKV tekniklerinde yaygın olarak tercih edilen farklı normalizasyon tekniklerinin kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçlarına etkisi CRITIC yöntemi temelinde incelenmiştir. Bu amaçla elektrikli süpürge seçimine yönelik örnek bir karar problemi ele alınmıştır. Bu problemde 7 farklı elektrik süpürgesi markasının 6 farklı kritere göre sıralanması amaçlanmaktadır. Bu çok kriterli karar verme probleminin karar matrisi kullanılarak CRITIC kriter ağırlıklandırma yöntemi ile 6 farklı normalizasyon tekniğinin her biri için kriterlere ait ağırlık değerleri hesaplanmıştır. Elde edilen kriter ağırlık değerleri arasındaki ikili ilişkiler korelasyon analizi ile incelenmiştir.

Araştırma bulgularına göre, en güçlü ilişkinin Doğrusal Sabit Normalizasyonu (N2) ile z Skor Standartlaştırma Yöntemi (N5) sonuçları arasında olduğu belirlenmiştir. Diakoulaki vd. (1994) tarafından önerilen CRITIC ağırlıklandırma yönteminin orijinal işlem adımlarında normalizasyon yöntemi olarak Doğrusal Sabit Normalizasyonu (N2) kullanılmaktadır. Araştırmanın bu sonucuna göre CRITIC yönteminde kullanılacak diğer normalizasyon teknikleri arasında orijinal tekniğe en iyi alternatifin z Skor Standartlaştırma Yöntemi (N5) olduğu ifade edilebilir.

Araştırmanın bir diğer bulgusuna göre Doğrusal Orantı Normalizasyonu (N1), Toplama Göre Doğrusal Normalizasyon (N3) ve Vektör Normalizasyonu (N4) tekniklerinin ağırlık skorları arasında yüksek ve çok yüksek düzeyde anlamlı korelasyon ilişkileri bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre ise bu üç normalizasyon tekniğinin birbirine yakın ve aynı yönde değerler verdiği, dolayısıyla üç yöntemin birbirine alternatif olarak kullanılacağı ifade edilebilir. Bununla birlikte üç yöntemin de CRITIC ağırlıklandırma yönteminin orijinal işlem adımlarında kullanılan Doğrusal Sabit Normalizasyonu (N2) ile anlamlı korelasyon ilişkilerine sahip olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuçtan hareketle Doğrusal Orantı Normalizasyonu (N1), Toplama Göre Doğrusal Normalizasyonu (N3) ve Vektör Normalizasyonu (N4) tekniklerinin CRITIC yönteminde normalizasyon adımı

kullanılmaya elverişli teknikler olmadığı ifade edilebilir.

Araştırma kapsamında son olarak Logaritmik Normalizasyon (N6) tekniği kullanılarak elde edilen CRITIC ağırlık skorlarının CRITIC yönteminin orijinal normalizasyon tekniği olan Doğrusal Sabit Normalizasyonu (N2) de dâhil olmak üzere diğer beş tekniğin ağırlık skorları ile anlamlı korelasyon ilişkilerine sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç doğrultusunda Logaritmik Normalizasyon (N6) tekniğinin CRITIC kriter ağırlıklandırma yönteminde normalizasyon işleminde kullanılmasının uygun olmadığı söylenebilir.

Araştırmanın uygulama bölümünde kriter ağırlıklandırma yöntemlerinden sadece CRITIC yöntemi dikkate alınmıştır. Aynı zamanda normalizasyon tekniklerinden en yaygın kullanıldığı düşünülen altı tanesi analizlerde kullanılmıştır. Bunlar araştırmanın sınırlılıkları olarak ifade edilebilir. Araştırmanın bulgularıyla birlikte bahsedilen bu sınırlılıkları göz önüne alınarak araştırmacılara aşağıdaki öneriler sunulabilir:

Yapılacak çalışmalarda diğer kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçlarının farklı normalizasyon tekniklerinin kullanılmasından ne derece etkilendiği araştırılabilir.

Bu çalışmada kullanılan normalizasyon tekniklerinin haricinde literatürde kullanılan farklı normalizasyon teknikleri de ele alınarak CRITIC yönteminin ve diğer kriter ağırlıklandırma yöntemlerinin sonuçları karşılaştırılabilir.

Yapılacak daha kapsamlı çalışmalar ile çok sayıda farklı ÇKKV problemi kullanılarak bu araştırmanın sonuçlarının geliştirilebilir olup olmadığı incelenebilir.

Kaynakça | References

- Akdemir, B. (2009). Tahmin Uygulamalarında Performans Geliştirmek İçin Kullanılan Normalizasyon Metotlarına Yeni Bir Yaklaşım. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Aktaş, R., Doğanay, M. M., Gökmen, Y., Gazibey, Y. & Türen, U. (2015). Sayısal Karar Verme Yöntemleri. Beta Yayınevi.
- Arslan, R. (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Karşılaştırılması ve Bütünleştirilmesi: OECD Verileri Üzerine Bir Uygulama. Doktora Tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, R. (2020). CRITIC Yöntemi. Editör: H. Bircan (Ed.). Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinde Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bardakçı, S. (2020). SWARA Yöntemi. H. Bircan (Ed.). Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinde Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Demir, G., Özyalçın, T. ve Bircan, H. (2021). Çok kriterli karar verme yöntemleri ve ÇKKV yazılımı ile problem çözümü. Nobel, Ankara.
- Demir, G. ve Kartal, M. (2020). Güncel Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri. Akademisyen Kitabevi. Ankara.
- Clemen, R. (1990). Making Hard Decision. Duxbury Press.
- Çelen, A. (2014). Comparative Analysis of Normalization Procedures in TOPSIS Method: With an Application to Turkish Deposit Banking Market. *Informatica*, 25(2), 185-208.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. & Papayannakis, L. (1994). Determining Objective Weights in Multiple Criteria Problems: The CRITIC Method. *Computers Ops Res*, 22(7), 763-770.
- Ghorabae, M. K., Amiri, M., Zavadskas, E. K. & Antucheviciene, J. (2018). A New Hybrid Fuzzy MCDM Approach for Evaluation of Construction Equipment with Sustainability Considerations. *Archives of Civil and Mechanical Engineering*, 18, 32-49.
- Jahan, A., & Edwards, K. L. (2015). A State-Of-The-Art Survey On The Influence Of Normalization Techniques in Ranking: Improving The Materials Selection Process in Engineering Design. *Materials and Design*, 65, 335-342.
- Kalaycı, Ş. (2010). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri. Asil Yayın Dağıtım.
- Mayers, A. (2013). Introduction to Statistics and SPSS in Psychology. Pearson Education Limited.
- Özdağoğlu, A. (2013). Çok Ölçütlü Karar Verme Modellerinde Normalizasyon Tekniklerinin Sonuçlara Etkisi: COPRAS Örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2), 229-252.
- Satıcı, S. (2021). Farklı Normalizasyon Tekniklerinin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerine Etkisi: WASPAS Örneği. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2, 350-361.
- Wang, J-J, Jing, Y-Y, Zhang, C-F & Zhao, J-H. (2009). Review On Multi-Criteria Decision Analysis Aid in Sustainable Energy Decision-Making. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13, 2263-2278.
- Zavadskas, E. K. & Turskis, Z. A. (2008). New Logarithmic Normalization Method in Games Theory. *Informatica*, 19(2), 303-314.

Metinlerarası İlişkiler Bağlamında *Salâmân u Absâl* Mesnevisi
Salâmân and Absâl Masnavi in The Context of Intertextual Relations

Mehmet Halil ERZEN

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Van, Türkiye
Profesör Doktor, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0001-7026-6785 halilerzen@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Erzen, M. H. (2025). *Salâmân and Absâl Masnavi in The Context of Intertextual Relations*. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, 67, 131-147

Erzen, M. H. (2025). Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Salamân u Absâl Mesnevisi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 67, 131-147

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 25, 2024/25 Kasım 2025

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 131-147

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Halil ERZEN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100%/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Hiçbir metin kendinden önce yazılmış metinlerden tam olarak bağımsız değildir. Her yazar, önceki metinlerden bazı parçaları yeni bir görüş ve anlayış ekseninde bir araya getirerek kendi metnini inşa etmiş olur. Dolayısıyla yazılan her eser eski olanı kendi içinde barındırırken metinlerarası bir özellik taşır. Metinlerarasılık, açık ve kapalı yöntemler şeklinde temayüz eder. Alıntı ve göndergeler açık; anırtırma ve aşırma ise daha ziyade kapalı metinlerarası ilişki biçimleridir. Metinlerarası ilişkiler her ne kadar postmodern edebiyatla anılsa da her metnin önceki metinlerle bir paylaşım içerisinde olduğu gerçeği eski ve klasik metinlerin de metinlerarası görünümeler yönünden oldukça zengin olduğunu ortaya koyar. Klasik edebiyatımızda belirli bir olay üzerine tesis edilmiş hikâyelerden oluşan mesneviler, metinlerarasılık görünümeleri açısından dikkate değer bir muhtevaya sahiptirler. Mesneviler; ayet ve hadis iktibasları, Klasik Osmanlı ve İran yapıtlarından alıntılar, daha önce işlenmiş konuların yeni bir düzlemde tekrardan işlenmesine dayalı gizli alıntılar, tarihi-efsanevi kişiliklere ve unsurlara yönelik göndergeler, açık ve kapalı anırtırmalar açısından zengin bir görünüm sergilerler. 16. asır divan şairlerinden Lâmi'î Çelebi'nin *Salâmân u Absâl* adlı alegorik mesnevisi bu bağlamda incelemeye değer bir içerik arz eder. Eserde metinlerarasılık yöntemlerinden alıntı, gizli alıntı, gönderge, açık ve örtük anırtırmaların çeşitliliği yoğun anlam katmanlarının ortaya çıkmasını sağlar.

Anahtar Kelimeler

Metinlerarasılık, mesnevi, anırtırma, Lâmi'î Çelebi, *Salâmân u Absâl*.

Abstract

No text is completely independent of the texts written before it. Each author constructs his own text by bringing together the quotes from previous texts on the axis of a new view and understanding. Therefore, every written work contains the old within itself, it has an intertextual feature. Intertextuality is distinguished in the form of open and closed methods. Quotations and references are open; allusions and plagiarism are more closed forms of intertextual relations. Although intertextual relations are referred to as postmodern literature, the fact that each text is shared with previous texts reveals that old and classical texts are also quite rich in terms of intertextual views. In our classical literature, mesnevis, which consist of stories based on a specific event, have a remarkable content in terms of their intertextual appearance. Mesnavis display a rich appearance in terms of verses and hadith quotations, quotations from classical Ottoman and Iranian works, hidden quotations based on the reworking of previously treated subjects on a new level, references to historical-legendary characters and elements, and overt and covert allusions. The allegorical mathnawi of Lâmi'î Çelebi, one of the 16th century Divan poets, *Salâmân u Absâl*, presents a content worth examining in this context. The variety of intertextual methods in the work, such as quotations, hidden quotations, references, overt and covert allusions, enable the emergence of dense layers of meaning.

Keywords

Intertextual feature, masnavi, allusions, Lâmi'î Çelebi, *Salâmân* and *Absâl*.

Giriş

Bir milleti millet yapan unsurların başında kültürel değerleri gelir. Kültürel değerlerin taşınmasında ise vasıta olarak edebi eserler büyük rol üstlenir. Bu eserler arasında eski Osmanlı toplumunun bilgi birikimini yansıtan birçok eser, klasik edebiyat muhitinde veya medreselerde faaliyet gösteren yazarlar, şairler ve ilim adamları tarafından yazılmış ve onların önceden var olan literatür bilgileri çerçevesinde yeni formlar kazanmıştır. Böylece sonraki kuşaklara yeni bilgi ve hayaller, eskinin de esintileri ile süslenerek aktarılabilmektedir.

Edebi eserin yaratıcısı konumundaki klasik sanatkar, eserini vücuda getirirken çok farklı kaynaklardan beslenir. Mitoloji, efsane, destanlar, eski halk anlatıları, batıl inanışlar, masallar, İsrailiyat, Kur'an-ı Kerim, tasavvuf ve pozitif ilimlere dair müracaatlar hem bu geleneğin hem de onun icracısı konumundaki sanatkarın çok yönlülüğünü ortaya koymaktadır. Çok sayıda kaynaktan beslenen edebi eser doğal olarak kendisinden önce yazılmış başka birçok metin ve söylemden de izler taşıyacaktır. Başka metinlere yapılan göndermeler ve anıştırmalar, kendi eserine sanatkarların yaptıkları alıntılar, bir tür alışveriş gibidir ve bu alışveriş metinlerarasılık olarak adlandırılmaktadır.

Edebi terimlerin kavram analizi yapılırken kesin bir tanım ortaya koymak oldukça zordur. Çünkü değer yargularının farklılığı, estetik beğeni ve edebi söylemin estetik durumunun herhangi bir kanunla sınırlı olmayışı, edebi terimlerin çoğunlukla akla ilk gelen özellikleriyle bilinmesini sağlamıştır (Bulut, 2018, s. 2). Bu bağlamda metinlerarasılık da çerçevesi tam olarak belirlenmiş kesin bir tanımın ötesinde bu kavram üzerine çalışmış ilim adamlarının her birinin farklı tanımlarıyla karşımıza çıkar. Yeliz Özay (2007, s. 164) da kavramın anlamlandırmasına yönelik olarak Graham Allen'in metinlerarasılık kavramının anlamlandırma eksikliği ve yorum farklılıkları üzerinden düşüncelerini şu şekilde ortaya koymuştur:

“Kavramın tarihsel olarak gelişimini ya da dönüşümünü izlemek, konu üzerinde inceleme yapan ve kavramın kullanım alanlarını bir araya getirip sunan eleştirmenlerin vurguladığı gibi, bizi bir tanıma ya da belirli, sabit bir kullanım alanına götürmemektedir. Graham Allen, Intertextuality (Metinlerarasılık) adlı yapıtının “Giriş” bölümünde farklı eleştirmenler tarafından farklı biçimlerde yorumlanan “metinlerarasılık” kavramının günümüz edebiyat eleştirisinde temel kavramlardan biri olduğunu, ancak kavramın bu gidişle “hiçbir şey ifade etmeme tehlikesi” içinde olduğunu belirttiikten sonra, kendi çalışmasının amacının da bir tanım yapmaktan çok (böyle bir çabanın başarısız olmaya mahkum olduğunu belirtir) terimin tarihine dönmek ve böylelikle bugünkü kullanım ve uygulamalarının neden ve nasıl olduğunu hatırlamak olduğunu söyler.”

“Metinlerarasılık, metinlerin anlamlandırılma sürecinde başka metinlerle ilişkilendirilmesini gerekli kılan, bir karşılaştırmalı okuma biçimidir. Zaman içinde farklı şekillerde tanımlanmışsa da en yalın ifadeyle metinler-yazarlar arası etkileşim biçimi olduğu söylenebilir” (Özdemir, 2017, s. 11,12). Metinlerarasılık, bir kavram olarak ilk defa Fransız yazar Julia Kristeva ile birlikte postmodern eleştiri alanında anılmaya başlanmıştır.¹ Kristeva postmodern eleştiri alanında, metinlerin birbiriyle ve başka söylemlerle olan ilişkisi, söylemin başka söylemlere açık olup her söylemin başka söylemlere yer vermesi neticesinde çok seslilik özelliğiyle belirmesi olgusuna vurgu amacıyla metinlerarası kavramını kullanır. Ancak metinlerarası olgusu sadece postmodern yazına özgü bir özellik değildir. Çağdaş, klasik ve eski metinlerin hepsi için değişmez bir özelliktir ve hiçbir metin daha önce yazılmış metinlerden tamamen ayrı düşünülemez, açık veya kapalı biçimde daha önce yazılmış metinleri anımsatır onlardan izler taşır (Aktulum, 2000, s. 11-19). Modern yazının ve sanatkarın, birbirinden etkilenme ve bu etkinin esere dâhil edilme yöntemi açısından eski yazın ve sanatkardan hangi yönden ayrıldığını Ecevit (2006, s. 153) şu şekilde aktarır:

“Çağcıl yazar farklı bir motivasyonla el atar başkalarının metinlerine; kendisine yabancılaşan yeni gerçekliği yansıtmak yerine, metinlerin dünyasına sığınır; ikinci elden bir dünya yaratır. Eskilerin çalıntı diye aşağı gördükleri bu eğilim, yeni edebiyatta bir estetik öğeye dönüşür.”

Yazılan hiçbir metin kendisinden önce yazılanlardan tamamen bağımsız bir yapı arz etmez, yazıldığı geleneğin ve yer yer başka kültürlerin birikimini de kullanarak yeniden şekillenir. Nitekim, “bir metin hep daha önce yazılmış metinlerden aldığı kesitleri yeni bir birleşim düzeni içerisinde bir araya getirmekten başka bir şey olmadığına göre, metinlerarası da hep önceki yazarların metinlerine, eski yazınsal geleneğe bir tür öykünme işleminden başka bir şey değildir (Aktulum, 2000, s. 18). Metinler diğer metinlerin ve okurun yardımıyla şekillenirler. Çünkü metin, tamamlanmış bir yazı değil, gelişimini okurun katkılarıyla sürdüren ve içinde başka metinlerin izlerini taşıyan bir bileşimdir” (Gündüz, 2012, s. 100).

¹ Bkz. Kristeva J., *Séméiotiké, Recherches Pour Une Sémanalyse*, Paris Seuil, 1969.

“Yazarlar her zaman birbirlerinin yapıtlarından etkilenmişlerdir; tüm Ortaçağ boyunca hep aynı konular yinelenmiştir edebiyatta” (Ecevit, 2006, s. 153). Nitekim metinlerin kendilerinden önce yazılmış metinlerle ilişkileri Antik Çağ’dan günümüze devam eden bir süreçtir. Bu ilişki açık ve örtük olmak üzere iki şekilde olmuştur. Açık ilişki metne göndermenin açık olarak yani alıntılanarak yapılmasını ifade eder. Kapalı veya örtük ilişki ise okuru ön plana çıkaran, onun kültürel seviyesini, zevkini, birikimini gösterecek türdendir. Öncel metinle gerçekleşen ilişki açık ise metnin okunup anlaşılması kolaylaşır, okurun metne daha fazla dâhil edildiği ve okura bu ilişkinin alıntılama, aşırma, yansılama, anıştırma, öykünme gibi metinlerarası yöntemler vasıtasıyla sezdirildiği örtük ilişkide ise okur birikimi ölçüsünde zorluk yaşayabilir. Zira anlam üretmeye yönlendirilen okur, çok katmanlı, girift bir yapıyla karşı karşıya kalır (Ekiz, 2007, s. 125). Bu yapıyı çözüp yorumlamada aktif bir rol üstlenen okuru, metnin yazarından daha önemli bir konuma taşıyan metinlerarası ilişkiler olur (Atik, 2017, s. 14).

Metinlerarası alışveriş gönderge, alıntı, aşırma, anıştırma, yansılama, öykünme gibi yöntemlerle yapılmaktadır. Daha ziyade postmodern edebiyat ürünlerinde kullanılan bu yöntemlerden yansılama, alaycı dönüştürüm ve öykünme, metinleri birbirine türev ilişkisiyle bağlayan yöntemler olup çoğunlukla eğlence amaçlı gönderge metnin dönüştürülmesine dayanmaktadır. Klasik edebiyat metinlerinde ise yansılama, öykünme ve alaycı dönüştürüm gibi yöntemler yerine alıntı, aşırma, gönderge ve anıştırma ön plana çıkmaktadır. Nitekim günümüzde postmodern edebiyatın önemli inceleme yöntemlerinin başında gelen metinlerarasılık, her ne kadar yeni bir metot olarak öne çıksa da, ismi konulmamış şekliyle yazın başladığından bu yana kullanılmaktadır. Klasik Osmanlı şiirinin icracısı konumundaki Divan şairi, geleneğin kendisine sunduğu sınırlar dâhilinde aynı mazmunları, kendine has bir üslup ve estetik söylem eşliğinde kurulmamış hayallerle bezemeye koyulur. Farklı olma arzusuyla başlanılan bu girişim, şairin daha önce okuduğu metinlere başvurusuyla sonuçlanır. Geleneğin kısıtladığı sanatkar, duyduklarını, okuduklarını, zihninin ve hayal dünyasının ürettikleriyle harmanlar. Böylece birçok metinlerarası unsurun yeniden şekillenmesiyle teşekkül eden eser, farklı çağrışımlara açık hâle gelir.

Klasik edebiyat ürünleri metinlerarası alıntı, gönderge ve anıştırmalar açısından zengin bir yapı arz eder. Çok yönlü birikimini kendi hayal âleminin incelikleriyle bir araya getiren divan şairi, söylediği şiirlere kendisinden önceki birikimin yanı sıra İran şiirinin söylem zenginliği ve hayal dünyasından renkler de ekler. Bu durum sadece şiirlerle sınırlı kalmaz, bilhassa “mesnevi metinlerinde farklı tarzların harmanlanması esnasında menkıbe, rivayet, masal ve halk hikâyesi motifleri, başka mesneviler hatta resimlere dair parçalar bütüne eklenmektedir. Bu şekilde parçaların bütüne uygulanması noktasında değişim kaçınılmaz hâle gelir ve müellif, başka anlatılardan aldığı unsurları yeni metinde az veya çok dönüştürür” (Karaduman, 2021, s. 1850).

Metinlerarası ilişki ve alışveriş açısından mesnevi türünün zenginliğini gösteren eserlerden biri de Lâmi’î Çelebi’nin (ö. 1532) *Salâmân u Absâl* mesnevisidir. Hayatını Bursa’da geçiren Lâmi’î Çelebi dönemin önde gelen müderrislerinden dersler almıştır. Genç yaşta tasavvufa meyleden şair, tarikat yoluna girmiş Nakşîliğe intisap etmiştir. Nakşî olmasının da etkisiyle Molla Câmi’nin eserlerinin bir kısmını Türkçeye tercüme eden Lâmi’î Çelebi, bundan dolayı Câmi-i Rûm lakabıyla da anılmıştır. Yaşadığı dönemde yaygın olan *Leylâ vü Mecnûn*, *Yusûf u Züleyhâ* gibi mesnevilerin aksine İran edebiyatının Anadolu sahasında çok da bilinmeyen eserlerini Türkçeye kazandırma çabasına girmiştir (Şentürk&Kartal, 2010, s. 327,328). İşte bahsi geçen bu eserlerden biri de Lâmi’î’nin hamsesinin içinde yer alan *Salâmân u Absâl* mesnevisidir. Erdoğan Uludağ (2013) tarafından kitap olarak yayınlanan *Salâmân u Absâl*, Molla Câmi’nin aynı adlı eserinin Türkçedeki tek tercümesi olup 1903 beyitten müteşekkil alegorik bir aşk hikâyesi özelliği taşımaktadır. Mesnevide dönemin Yunan hükümdarının biricik oğlu Salâmân ve kendisine 16 yaşında sütanne olarak görevlendirilen Absâl arasındaki aşk hikâyesi anlatılmaktadır. Eser, her ne kadar beşeri aşkı işliyor gibi görünse de esasen barındırdığı birçok tasavvufi unsurla (himmet, masivadan kurtuluş, azm-i rah, kenz-i mahfi gibi) Salâmân’ın shevi aşktan kurtulup İlahi aşka ulaşmasını konu edinmektedir (Uludağ, 1997, s. 71-76).

Salâmân, nefsanî arzuların simgesi konumundaki Absâl’ı kaybettikten sonra dünyevi bağlardan kurtulur. Yaşadığı serüvenler, mürşid-i kâmil konumundaki Bilge Vezir’in rehberliğinde yaptığı içsel macera onu mutlak olana ulaştırabileceği olgunluğa erdirtir. Aşağıda beyitlerde görüldüğü üzere Bilge Vezir, cevherden hazırladığı özel bir sürmeyi Salâmân’ın gözlerine sürmesiyle onun gönül gözünü açar, feleklerin yüzündeki perde açılır ve Salâmân Zühre’nin yüz güzelliğini peşesiz görmeye vakıf olur. Böylelikle Absâl’in aşkını gönlünden silen Salâmân fani olandan yani periden geçip huri veya Zühre’ye ulaşır. Burada “kastedilen mutlak aşka ulaşan Salâmân’ın azm-i rahında başarıya ulaştığıdır. Mesnevideki balıkların hikâyesinde olduğu gibi ‘Ben miyim bu yoksa sen mi yâ İlâh’ ifadesi yerini bulmuş ve tasavvufun özünde kaldırmak istediği ikilik, Salâmân’ın Zühre’yi yani mutlak aşkı bulması ile ortadan kalkmıştır” (Ünal, 2021, s. 244-245).

1748 Dinle imdi ol Hâkîm-i mihteri

Düzdi bir hoş tûtiyâ-yı cevheri

1749 Çekdi anı dîde-i Şehzâde'ye

Virdi cân nûrını ol dil-dâdeye

1750 Çünkü çeşmi buldı cândan rûşenâ

Gönli bahr-i nura oldı âşinâ

1751 Tal'at-ı eflâkden gitdi hicâb

Zühre'nün gördi cemâlin bî-nikâb

1752 Yudı dilden nakş-ı Absâl'ı tamâm

Hâtırını kıldı mihr-i Zühre râm

1753 Hüsn-i bâkî buldı fâniden geçüb

Hem-dem-i hür oldı perrîden kaçub (Uludağ, 2013, s. 512)

Klasik edebiyatımızda, oldukça zengin bir kültürel birikime sahip sanatkâr, istifade ettiği eserleri kendi bilgi ve birikiminin göstergesi olarak sunar. Bu bağlamda diğer eserlerden alıntılar yapılması oldukça yaygın bir durumdur. Sanatkârların yaptığı alıntılar, bir fikri, düşünceyi ispatlama veya metnin estetik yönüne katkı sunmak amacıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, hadis-i şerifler, ünlü İslâm âlimlerinin sözleri, diğer şairlerin yaygın şiirlerinden parçalar alıntılanmaktadır. Klasik edebiyatımıza ait edebi eserlerde metinlerarasılık olarak değerlendirilebileceğimiz bu alıntılardan da bahsedilmiştir. Nitekim Şeyh Gâlip'in, *Hüsn ü Aşk*'ı yazarken aynı çevreye ve hayat görüşüne mensup kendi piri konumundaki Mevlânâ'dan ilham aldığını ve onun eserlerinden bilhassa *Mesnevi*'den istifade ederek eserini yazdığını belirtmesi hatta bununla iftihar etmesi bunu kanıtlar mahiyettedir (Akkuş, 2017, s. 132,133).

Esrârını Mesnevi'den aldım

Çaldım velî mîrî malı çaldım (Doğan, 2003, s. 406)

SALÂMÂN U ABSÂL'DA METİNLERARASILIK İLİŞKİLERİ²

Salâmân u Absâl mesnevisinde metinlerarasılık yöntemlerinden alıntılama, gönderge, gizli alıntı ve anıştırma örnekleri sık sık karşımıza çıkar.

Alıntı, en basit biçimiyle bir metni başka bir metnin içine doğrudan monte etme eylemi olarak tanımlanabilir. Metinlerarasılık örtük bir biçimde, dönüştürülerek veya anımsatılarak yapılabildiği gibi doğrudan başka bir metni alıntılarla da gerçekleştirilebilir. Alıntılama genellikle bir fikri, tezi güçlendirmek veya kanıtlamak amacıyla başvurulur. Alıntılama başvuran sanatkâr yaptığı alıntının kaynağını gizlemez, alıntıyı tırnak içerisinde veya italik yazı tipiyle metnine dâhil eder. Ancak anonim metinlerden yapılan alıntılarda ayraç vs. kullanılmaz. Kurgusal bir metnin reel olanla bağlantısı alıntılama ile olur. "Alıntılama, yineleme metnin kapısını başka metinlere olduğu kadar dünyaya, somut gerçekliğe de açmaktadır" (Aktulum, 2018, s. 243).

Alıntılama metodu, Klasik edebiyatımızda iktibas sanatı olarak zikredilmektedir. "Başkasına ait bir ifadeyi kısmen veya tamamen söz içinde kullanmaya iktibas veya alıntı denmiştir" (Coşkun, 2014, s. 175). Lâmi'î Çelebi'nin *Salâmân u Absâl* adlı yapıtında diğer birçok mesnevide olduğu gibi alıntılama yöntemine sıkça başvurulduğu görülmektedir. Bu mesnevideki alıntılama büyük kısmı Kur'an-ı Kerim kaynaklıdır. Yapılan alıntılarda bilhassa yazarın vermek istediği ahlaki mesajları destekleme ve fikirlerini ispat etme çabası ön plandadır. Ayet iktibaslarının bazen doğrudan ayetin tamamı veya bir bölümü, bazense ayet meali şeklinde yapıldığı görülür.

Bakara suresi 31. ayette geçen *علم الاسماء* ('*allemel-esmâ*) ibaresi ayetten sadece iki kelimedir. Ancak bu iki kelimenin alıntılanması aynı zamanda ayetin tamamını da okuyucuya anımsatmaktadır. Absâl'in güzellik unsurlarından ağzının kenarındaki ben anlatılırken ayetten istifade edilmiş, bu ben isimleri öğretti rûmuzunu ihtiva eden bir muamma olarak tasvir edilmiştir:

² Bu makaleye alınan beyitler, Erdoğan Uludağ tarafından yayına hazırlanan *Salâmân u Absâl* adlı çalışmadan alınmıştır. Bkz. Uludağ, Erdoğan (2013). *Salâmân ve Absâl*. Büyüyen Ay Yayınları.

657 Dehânun noktası cânâ 'aceb muğlak mu'ammâdur

Rumûz-ı tamam olmuş nihân anda (Uludağ, 2013, s. 403) علم الاسما³

Ayet alıntılarının büyük kısmı yukarıda da belirtildiği üzere bir düşünce veya duyguyu destekleyip pekiştirmek amacıyla yapılmaktadır. Örneğin dünya nimetlerinin geçiciliği, mal mülk hırsının insanı felakete uğratacağı düşüncesi yine ayet iktibaslarıyla desteklenmiştir:

782 Vârunı terk eyleyüb imsâkı ko

لن تنالو البر حتى تنفقوا⁴

783 Rûz u şeb kıl âh u zârî vü du'â

ليس للانسان الا ما سعى⁵ (Uludağ, 2013, s. 415)

Salâmân u Absâl'da çok sayıda yapılan ayet iktibaslarının yanı sıra hadis-i şerifler de alıntılanmıştır. Bu alıntılamanın bazısında şairin, yaygın olarak bilinen bir hadis-i şerifi kaynak belirtmeden ve biraz değiştirerek kullandığı görülür. Bu durum sözün Arapça orijinaline yer vermek yerine Türkçe mealinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki beyitte *Salâmân*'ın çekiciliği karşısında onu kendisine bağlamak için türlü hilelere başvuran *Absâl*'ın bu çabaları anlatılırken, bir kadınla bir erkeğin evde yalnız kalmaları durumunda şeytanın tercümanlığına gerek kalınmayacağı vurgulanmıştır. Nitekim iki hadis-i şerifte de birbirine nikâhı düşen bir erkekle kadının baş başa kalmalarının yanlış ve yasak olduğu, çünkü üçüncü kişinin şeytan olacağı ifade edilmiştir (Özdemir, 2017, s. 85). Dolayısıyla beyitte kadın ve erkeğin yalnız kalmasının doğuracağı olumsuz sonuçlar hadis-i şerif vasıtasıyla desteklenmiştir:

831 Kalsa halvet evde bir zen bir cüvân

Arada şeytân gerekmez tercüman⁶ (Uludağ, 2013, s. 420)

Alıntılama sadece ayet ve hadis iktibaslarıyla sınırlı değildir. İyi bir okuyucu konumundaki divan şairi, okuduğu eserleri hafızasına derç eder, yapıtlarını ve vermek istediği mesajları bu eserlerden yaptığı alıntılarla kuvvetlendirir. *Salâmân*'ın methini yapan şair, onun hususi vasıflarının avam tarafından bilinmesinin mümkün olmadığını söyleyip bu düşüncesini *Mevlânâ*'nın *Mesnevî*'sinden bir beyit alıntılmasıyla pekiştirir:

791 Yücedür eflâkden şâmı anun

Mülk-i dünyâdur kem ihsânı anun

792 Hâslar vasfun ne bilsün değme 'âm

Pes sühân ser-beste yegdür ve's-selâm

793 Hoşterân bâşed ki sırr-ı dilberân

Goft e âyed der-hadîs-i digerân (Uludağ, 2013, s. 416)

Gönderge, Aktulum tarafından yazarın adı veya eserin başlığı anılmak suretiyle yapılan bir diğer açık metinlerarası biçimi şeklinde tanımlanır. Yani gönderge ile doğrudan bir alıntı yapılmadan okur, başka bir esere yönlendirilir. Alıntı, başka bir eserden bir metin parçasının esere dâhil edilmesi şeklinde yapılırken gönderge ise yazarın başka bir eserin veya kahramanın adını zikrederek alımlayıcıyı o kaynağa yönlendirmek suretiyle gerçekleşir (Aktulum, 2000, s. 94). Göndergede amaç; metnin vermek istediği mesaja, ileri sürülen fikre veya duyguya dolaylı olarak bir anlam desteği yaratmaktır (Çetin, 2009, s. 220). Alıntılama başka bir eserden veya yazarın kendi eserinden bir cümle, paragraf veya metin parçası alıntılanırken, göndergede bir eserin, yazarının veya eserdeki kahramanın adı söylenerek okuyucu o yapıta yönlendirilir. Ayrıca gönderge yapılan eserin yaygın ve tanınmış olup içeriğinin bilinmesi gerekir.

³ Anlamı: Bütün isimleri öğretti. (Bakara 2/31-32)

⁴ *Len tenâlu'l-birre hattâ tünfikû*. Anlamı: Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe iyiliğe asla eremezsiniz. (Âl-i İmrân 3/92)

⁵ *Leys e li'l-insânî illa mâ sa'â*. Anlamı: Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendinin değil. (Necm 53/39)

⁶ Beyitin anlam olarak işaret ettiği hadis-i şerif şu şekildedir: *الا كان ثالثهما الشيطان* Lâ yahluvenne reculun bi imreetin illa kâne sâlisemâ eş-şeytânû. Anlamı: Herhangi bir adam bir kadınla baş başa kalmaz. Şayet kalırsa üçüncü bir kişi şeytandır. (Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nişâbü'rî, *el-Müstedreke 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/197.)

Salâmân u Absâl mesnevisinde yazar, eser veya kahraman adı zikredilmek suretiyle birçok gönderge örneği sunulmaktadır. Müellif; *Salâmân*'ın söz söylemedeki kabiliyeti, nazım ve nesir söylemedeki ustalığı, anlayışının üstünlüğü ve kaleminin ne kadar güçlü olduğundan bahsederken tarihte bu kabiliyetleriyle şöhret bulmuş şair, yazar, ilim adamları ve filozoflara göndermeler yapar. Nitekim at biniciliğinde mahir olan *Salâmân*'ın şiir söylemedeki üstün kabiliyeti Cahiliye döneminin ünlü söz ustası İmrü'l-Kays'tan üstün bulunarak vurgulanır:

672 Tarh iderdi bü'l-fevâris üzre at

İmrü'l-Kays'ı kılurdu sözde mat (Uludağ, 2013, s. 404)

Yine *Salâmân*'ın hikmetli söz söylemedeki yeteneğine vurgu yapılarak, İbn-i Sinâ gibi bir düşünürün onun yanında ilkokul çocuğu gibi kaldığı, hikmet sahiplerinin ve kelamcılarının onun mantığı karşısında çaresizlik içinde oldukları söylenmiştir:

674 Tîğ-i katı'-veş sözi bürhân idi

Bû 'Alî yanında ebced-h'ân idi

675 Mantıkından zâr idi ehl-i kelam

Eylemişdi hikmet erbabın gulâm (Uludağ, 2013, s. 405)

Müellif, Bilge Vezir ve *Salâmân* arasındaki konuşmaları aktarırken, *Salâmân*'ın ağzından Bilge Vezir'in üstün özelliklerine övgü yapar. Bunu yaparken de vurgu yapılan yönler, önemli filozof, düşünür ve eserler vasıtasıyla yüceltilir. Bilge Vezir'i, İbn-i Sinâ mertebesinde gören kahraman, İbn-i Sinâ'nın *Şifâ*, *Kanun* ve *İşârât* adlı yapıtlarına çeşitli söz sanatları çerçevesinde gönderme yapmayı ihmal etmez:

1083 İbn-i Sinâ'sın bugün ey bü'l-vefâ

Pür-İşârât'unda Kânûn-ı Şifâ (Uludağ, 2013, s. 445)

Bilge Vezir'in ilim ve düşüncelerindeki derinliği ise Eflatun ve Aristo gibi tartışmasız iki önemli filozof adına gönderme yapılarak öne çıkarılır:

1082 Yüz Felâtûn güft u gûyun vird ide

Bin Aristo'yı demün şâkird ide (Uludağ, 2013, s. 445)

Kitabın bitiminde, kendi sanatına ve söylediği şiirlerin güzelliğine değinen müellif, İran Klasik yapıtlarından Emir Hüsrev Dihlevî'nin *Matla'-ı Envâr*, Nizâmî'nin *Mahzen-i Esrâr* ve Câmî'nin *Sübhatü'l-Ebrâr* ile *Tuhfetü'l-Ahrâr* adlı eserlerine, bu yapıtların adlarını söz oyunları içerisinde anmak suretiyle göndermeler yapar:

1890 Subh gibi Matla'-ı Envar'dur

Çarh-âyîn Mahzen-i Esrâr'dur

1891 Sübhatü'l-Ebrâr'dur gevherleri

Tuhfetü'l-Ahrâr'dur sükkerleri (Uludağ, 2013, s. 525)

Gizli alıntı olarak da adlandırılan metinlerarasılık yöntemlerinden **aşırma**, Türk Dil Kurumu sözlüğünde bir edebiyat terimi olarak; “başkalarının yazılarından bölümler, dizeler alıp kendisininmiş gibi gösterme veya başkalarının konularını benimseyip değişik biçimde anlatma, intihal” (Toparlı, 2005, s. 138) şeklinde tanımlanır. Aşırma, bir yazarın başka bir eserden bazı bölümleri veya eserin tamamını italik yazı biçimi veya ayraç kullanmadan kopyalaması ve kendisine mal etmesidir. Burada kaynak gösterilmeden alıntılanan metindeki düşünce ve düşünsel sonuçlar da sahiplenilmiş olur (Aktulum, 2018, s. 2). Aşırma sadece bir eserden bazı bölümlerin kaynak gösterilmeden kopyalanması şeklinde yapılmaz, aynı zamanda başka bir yapıtta işlenen bir konu veya olay da biraz değiştirilerek veya doğrudan aşırılabilir. Aşırma eskiden beri intihal ile eşanlamlı görülmüş ve bunu yapan yazarlar ayıplanıp tenkide maruz kalmışlardır. Ancak postmodern edebiyatta gizli alıntı metin içerisinde bilinçli yapılan bir teknik hâlini almıştır. Nitekim “Oyun’u merkeze yerleştirerek okuru eğlendirmek isteyen ve bu amaçla kurduğu bilmecenin içine çekmeye çalışan yazar, metnin içine yerleştirdiği ipuçlarından hareketle okurun söz konusu bilmeceyi çözmesini bekler” (Özdemir, 2020, s. 47).

Gizli alıntıya yönelik Klasik Türk edebiyatı muhitinde hem tezkire yazarları hem de şairler tarafından ortak bir tavır geliştirilmiştir. Nitekim Sünbülzâde Vehbi, belagat hukukunda, söz hususunda verilen fetvaya göre şiir çalan şairler için gerekli cezanın onların dilini kesmek olduğunu belirtmiştir:

Sirkat-i şî'r edene kat'-ı zebân lâzımdır

Böyledür şer'-i belâgatde fetâvâ-yı suhan (Yenikale, 2017, s. 276)

Klasik edebiyatımızda bir şairin başka bir şaire ait bir mısra veya beyiti tesadüfen söylemesi tevârüd olarak adlandırılırdı. Ancak bu iş bilerek yapılmışsa yani intihal gerçekleşmişse bu durum büyük bir kabahat olarak görülmekteydi. İntihal anlamın bir kısmı değiştirilerek yapılmışsa buna ilmâm denirdi. Anlama dokunulmadan sadece sözcüklerin değiştirilmesiyle yapılan intihale ise selh denilmiştir. Üslup sahibi, kendini şiir vadisinde kanıtlamış büyük şairlerin başka şairlerden aldıkları manalar intihal olarak değil de tevârüd veya selh şeklinde adlandırılmıştır ve bu durum mazur gösterilmiştir. Çünkü büyük şairler aldıkları mana güzeline en çok yakışan elbiseyi giydirebilmiş, manayı en uygun vezinle en güzel kelime ve hayallerle ifade etmişlerdir (Çavuşoğlu, 2003, s. 89).

Salâmân u Absâl mesnevisinde doğrudan kaynak verilmeden yapılan aşırımdan ziyade başka kaynaklarda önceden işlenmiş konulardan ilham alındığına veya anlama yönelik gizli alıntılar yapıldığına tesadüf edilmektedir. Padişahın kadın ve şehvet hakkındaki düşünceleriyle paralel bir düşünce binası tesis eden Bilge Vezir, kadınları din yolunun kesicileri olarak kötüler. Ayrıca kadını ömür bağının sonbaharı, nankör bir varlık ve şehvetin karşılığı olarak görür; kadını dini, aklı noksan varlıklar şeklinde tanımlayıp ikiyüzlü ve hilekâr olarak tasvir eder. Bu düşüncelerden hareketle kadın ve cinsel arzu olmaksızın bir varis dünyaya getirme çabasına girilir. Sonuçta tamamen güçlü bir büyüyle Şâh'ın menisini alarak ana rahmi olmadan büyütüp dokuz ayın sonunda müstesna özelliklere sahip bir erkek evlat hâsıl eder (Uludağ, 2013, s. 387-393). Bu durum, yani karşı cins olmadan *Salâmân*'ın dünyaya gelmesi, her ne kadar bire bir örtüşme de ortak benzerlikler dolayısıyla Meryem'in İsa'yı babasız dünyaya getirmesi olayından esinlenmiş görünmektedir:

543 Şehvet ile olmadın cân mest-mend

Subh-ı Şâhen-şehden itdi bî-gezend

544 Hüsn-i tedbiriyile istimnâ'-ı mâ

Ana viridi rahmsüz neşv ü nemâ

545 Tokuz ayda hâsıl itdi bir püser

Kim ruhından mihr alurdı nûr u fer (Uludağ, 2013, s. 392)

Kadının; şehvetin sembolü bir arzu nesnesi şeklinde görülüp şeytanla özdeşleştirilmesiyle ilgili düşünceler, bu konuda söylenmiş hadis-i şeriflerden etkilenecek yazılmış gibi görünmektedir. Müellif bu düşünceleri ortaya koyarken bazı hadislerle benzer bir anlatım benimser. Örneğin “Kadın şeytan suretinde gelir, şeytan suretinde gider. Sizden birisi bir kadın görür de cinsel arzuları kabarırsa, eşine varsın (onunla beraber olsun!) çünkü bu, onun nefsinde uyanan şeyi giderir” (Ebu'l-Hüseyn Müslim, 1991, 2) mealindeki hadis-i şerifte kadın, yaradılışındaki cazibesi dolayısıyla şeytanın nefsi avlamakta kullanabileceği bir tuzak olarak görülür. Bundan hareketle kadın ve şeytan şehvet, fitne ve hile hususiyetleri itibarıyla birbirleriyle özdeşleştirilmiştir. Zikredilen hadislerle müellifin kadınlarla ilgili düşünceleri paralellik arz etmektedir:

536 Her kişinin didi bir şeytânı var

Kim füsünundan olubdur cânı zâr

537 'Ârif olan bir dahi itmez kabûl

'Âkil isen virmegil şeytana yol

538 İki şeytân itse bir yerde kırân

Fitne vü mekr ile tolar mülk-i cân

539 Ey müselmân itmeyen şeytânını

Sakla cânıdan sînenün imânını (Uludağ, 2013, s. 391)

Salâmân u Absâl mesnevisinde gizli alıntı yapılan hususların başında anlama yönelik aşırımlar gelir. Bu doğrultuda müellifin bazı hadis-i şeriflerdeki manayı alıp ince söyleyiş ve söz sanatlarıyla tezyin ederek bundan aynı anlam istikametinde yeni söylemler vücuda getirdiği görülür. Nitekim mesnevîde geçen aşağıdaki beyitler, “*إِنَّكُمْ تَدْعُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِأَسْمَائِكُمْ وَأَسْمَاءِ آبَائِكُمْ*” (İnnekum tud'avne yevme'l-kıyâmeti bi-esmâ'ikum ve esmâi âbâ'ikum)⁷ hadis-i şerifinin anlamıyla aynı doğrultudadır:

⁷ Hadis-i şerifin anlamı: Siz kıyamet günü isimlerinize ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. O hâlde (çocuklarınıza) güzel

423 Çünkü hoşdur hüsn-i esmâyle yâd

Pes hasen komak gerek her şeye ad

424 Hassâ kim esmâ ola ferzend için

Zikr-i bi'l-hayr itmege peyvend için (Uludağ, 2013, s. 380)

Anıştırma; açıkça bir gönderme yapmadan bir nesne, olay veya kişiyle ilgili imada bulunmak, açıkça söylemeden sezdirmek, anmaktır. Anıştırmada söylenmek istenen şey doğrudan açıkça belirtilmez, telkin edilir. Anıştırma, kişi veya nesneyle ilgili okura yarım bilgi verdiği için örtük anlatımla aynıdır. Dolayısıyla anıştırmayı anlaşılır kılacak bir dış bildiri dizgesi olmadığı için anıştırmanın anlaşılabilirliği, okurun bilgi ve kültürel birikimiyle de doğrudan ilgilidir (Aktulum, 2000, s. 109).

Klasik Türk şiirinde anıştırmanın karşılığı olarak telmih kullanılmıştır. Karataş (2001, s. 418) telmihi şu şekilde tanımlar: “Tarihteki mühim bir olaya, duruma; meşhur bir nükte, fıkra veya hikâyeye yahut gelenekte var olan ve bilinen önemli bir âdete, bir şiir veya nesirde münasip bir biçimde işaret etme, onu ima etme, hatırlatma sanatı. Telmihte, bahse mevzu olan şey, uzun uzadıya anlatılmayıp bir iki kelimeyle hatırlatılır. Bu sayede, esere çağrışım zenginliği kazandırılır.”

Anıştırma birçok araştırmacı ve sanatkar tarafından doğrudan telmih sanatının karşılığı olarak kabul edilmiştir. Ancak her iki terim birçok yönüyle birbirini örtüşüyor olsa da aralarında kimi farklar da mevcuttur. Nitekim Sazyek (2015, s. 225), anıştırmanın yazınsal metnin alanı dışındaki her şeye yapılan dolaylı bir iktibas olması yönüyle klasik şiirdeki telmih sanatıyla benzeştiğini, ancak telmih büyük ölçüde klişe bir yapıya sahip olmasına karşılık anıştırmanın özgün ve kişisel tasarrufa bağlı olması yönüyle telmihten ayrıldığını ifade etmektedir. Klasik edebiyatımızda, modern edebiyattaki kullanımıyla paralel şekilde ima yoluyla, sezdirilerek veya örtük biçimde telmihler yapıldığı gibi doğrudan bir konu, hikâye, efsane veya inanişâ dair bir iki ifadenin veya kahraman adının zikredilmesiyle de anıştırmalar yapılmıştır. Örtük biçimde yapılan telmihler daha orijinal olup okurun birikimini ölçmeyi de amaçlamaktadır. *Salâmân u Absâl* mesnevisinde hem açık hem de örtük biçimde yapılan çeşitli anıştırma örnekleri karşımıza çıkar:

Süleymân Peygamber, kendisine Allah tarafından verilen birçok üstün özelliğe sahiptir. Müellif bilhassa erkek kahramanı anlatırken onu, öne çıkan taraflarıyla Süleymân peygamberle özdeşleştirir. Mesela Salâmân'ın eli açıklığı anlatılırken Süleymân mülkünü bir karıncaya bağışlayacak derecede cömert olduğu vurgulanmıştır. Burada Süleymân'ın mûr ve mülk ifadeleriyle birlikte geçmesi, hem Süleymân'ın bir kral olarak sayısız mülke sahip olmasına hem de ordusuyla karınca vadisinden geçerken ayet-i kerimde⁸ de zikredilen karınca ile olan hikâyesine bir anıştırmadır:

752 Hâke saymazdı Sifâhân mülkini

Mûra virürdi Süleymân mülkini (Uludağ, 2013, s. 412)

Âşığı bülbül olarak ifade eden müellif, bütün âşıkların kuş dili bildiğinden bahseder. Bu dili ise ancak Süleymân olabilenler anlayacaktır. Böylelikle Süleymân Peygamberin kuşların dilini bilip onları anlaması⁹, onlarla konuşması anıştırılmış olur:

808 Kuş dilidir cümle ‘uşşâkun dili

Gülşen-i hüsnün bulardur bülbüli

809 Bu dili bilmez Süleymân olmayan

Gonce gibi yâ dili kan tolmayan (Uludağ, 2013, s. 417)

Kur'an'da Kehf suresinde bahsi geçen Ashab-ı Kehf, Allah'a inandıklarından dolayı o dönemin hükümdarı tarafından cezalandırılmaları için takip ettirilen gençler ve Kıtırmir adındaki köpeklerinden oluşur. Sığındıkları mağarada köpekleriyle beraber uykuya dalıp 309 yıl uyudukları, uyandıklarında şehre inip yanlarında bulunan parayla alışveriş yapmaya çalışmaları neticesinde anlaşılır (Şentürk, 2015, s. 363-364). Ashab-ı Kehf, bir beyitte, Salâmân'ın söz söyleme ve yazı yazma konusundaki maharetini yüceltmek amacıyla kullanılmıştır. Salâmân'ın yazdığı kaf harfi, Kâf Dağı'nı utandıracak, aynı zamanda Ashab-ı Kehf'e de sığınacak güzelliktir:

isimler koyunuz. (Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Edep”, 68; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/23; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), “İzti'zan”, 59.)

⁸ Neml Suresi, 18. ayet.

⁹ Neml Suresi, 16. ayet.

686 Kâfi resm-i Kâf'ı eylerdi hacil

Kâfi kâfi idi Ehl-i Kehf'e bil (Uludağ, 2013, s. 406)

Efsaneye göre ölümsüzlük suyunu bulmak için Hızır, İlyas ve İskender Taristan'a doğru yolculuğa çıkarlar. Aramalarını farklı yönde gerçekleştirmek üzere İskender; Hızır ve İlyas'tan ayrılır. Hızır ve İlyas uzun bir arayıştan sonra dinlenmek için bir su kenarına otururlar. Azık olarak yanlarında getirdikleri pişmiş bir balığı yemeğe hazırlanırken bir damla suyun balığa isabet etmesiyle balık canlanır ve böylece hayat suyunu bulmuş olurlar (Tökel, 2016, s. 288-289). Halk inancına göre hayat suyundan içen Hızır denizde, İlyas ise karada başı derde düşenlerin imdadına yetişir. Hatta "Hızır gibi yetişmek" deyimini bundan mütevellit ortaya çıkmıştır. Klasik şiirimizde sevgilinin güzellik unsurlarının ab-ı hayat mazmunuyla ilişkilendirildiği birçok tasavvur bulunmaktadır. Âşığa can verip hayat başıslayan sevgilinin dudak ve ağzı sonsuz bir hayat sunma özelliğinden dolayı ab-ı hayata benzetilir. Bu tarz kullanımlarda sevgilinin saçları da siyah ve karışık olması dolayısıyla karanlıklar ülkesine teşbih olunur. Dudağı yani vahdeti arzulayan âşığın vuslat için kesreti yani saçları geçmesi gerekir (Çelebioğlu, 1988, s. 3). Müellif, Yusuf'un Züleyha'ya meylini anlatırken, onun sevgilinin şeker gibi dudağından tat almaya ve Hızır gibi can çeşmesinden bade içmeye niyetlendiği anda Allah'ın bahşettiği masumiyetin yetişmesiyle bu hâlden kurtulduğunu söyler. Böylece Hızır'ın ab-ı hayatı bulması hadisesine anıştırma yapılmış olur:

873 Egmeyüb ser Yûsuf anun sözine

Açmayub nergislerin gül yüzine

874 Her yana lutf ile döndürdükçe yüz

Karşulardı meylini ol kaş u göz

878 Kasd itdi sükkerinden ala kâm

Hızr-veş cân çeşmesinden içe câm

879 Gaybdan yüz gösterüb bürhân ana

Hızr irişdi 'ismet-i Yezdân ana (Uludağ, 2013, s. 424)

Kur'anda belirtildiği üzere Hz. Meryem, Allah'ın emri üzerine Cebrâil Aleyhisselam'ın, yakasına üflemesiyle İsa Peygambere hamile kalmıştır.¹⁰ Aşağıdaki beyitte belirtilen hadiseyi hatırlatacak biçimde güneş-Cebrail, Meryem-gece eşleştirmeleri ile güneşin şafak vakti doğuşu, İsa'nın doğumuna benzetilerek aktarılır. Ayrıca İsa'nın çarımha gerilmeden önce Allah'ın inayetiyle dördüncü kat feleğe yani güneşin olduğu tabakaya çekilmesine uzak çağrışım yoluyla anıştırma yapılır:

1169 Subh Rûhü'l-Kuds-vâr urdı nefes

Meryem-i şebden Mesihâ doğdı pes (Uludağ, 2013, s. 454)

Hz. İsa'nın en önemli mucizelerinin başında nefesiyle ölüleri diriltebilmesi gelir. Salâmân, sevgilinin aşkıyla ölüp tutuşmaktayken onun sunduğu can besleyen kadeh, ölmek üzere olan âşığı diriltmiştir. Böylelikle İsa'nın ölüleri diriltme mucizesine bir anıştırma yapılmıştır:

1277 Mürdelerdür gördüğü bu derdmendin her nefes

Dirilür devrinde 'İsî gibi cân-perver kadeh (Uludağ, 2013, s. 464)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin âşığa sunduğu demirden kadehin gamı engellemesi ile Kur'an-ı Kerim¹¹ kaynaklı bir anlatı olan İskender-i Zülkarneyn'in yağmacı ve istilacı Yecüc Mecüc kavmini engellemek amacıyla ördüğü ve kıyamete yakın bu kavimler tarafından yıkılacağına inanılan duvar (Ritter, 2011, s. 124) arasında özdeşleştirilme yapılmıştır:

1279 Cân diyârın hıfz için Yecûc-ı gamdan bağlamış

Sîm ü zerden âhenin hoş sedd-i İskender kadeh (Uludağ, 2013, s. 465)

¹⁰ Âl-i İmrân Suresi 45-46; Meryem Suresi 17-22; el-Enbiyâ Suresi 91.

¹¹ Kehf Suresi, 94. ayet.

Salâmân'ın karanlık bir gecede Zengibâr Kavmi'nin kötülüğüyle tutuşmuş olduğu savaşın ne kadar çetin olduğu anlatılırken Rüstem ve İsfendiyâr'ın günlerce süren amansız mücadelesine (Tökel, 2016, s. 143-147) anıştırmada bulunulmuştur:

1423 Bir 'aceb rezm eyledi ol Şehr-yâr

Görmemişdi Rüstem ü İsfendiyâr (Uludağ, 2013, s. 479)

Mesnevîde sıkça hatırlatma yapılan unsurların başında mitolojik ve efsanevi olanlar gelir. Hüdhüd, Hz. Süleymân ile ilgili kıssalara yapılan anıştırmalarda, bilhassa Sabâ ülkesinden Süleymân'a getirdiği haber (Onay, 1996, s. 275) dolayısıyla söz konusu edilir. Eserini Sultan Süleymân'a sunmuş olması dolayısıyla onu aynı zamanda bir kral olan Hz. Süleymân'la özdeşleştiren Lâmi'î, kendisini de Hz. Süleymân'a güzel bir haber götüren Hüdhüd'e benzetir. Hüdhüd'ün Sabâ ülkesi ve melikesiyle ilgili getirdiği haberin Süleymân Peygamber'i memnun edip, Hüdhüd'ü bağışlaması gibi şair de Sultan Süleymân'a sunacağı kıssanın kendi kabahat ve kusurlarını affetmeye vesile olmasını diler. Burada Süleymân, Hüdhüd ve getirilen mesaja bir anıştırma söz konusudur:

351 Gösterüb mülk-i Sebâ'yı câne 'azm

Kıl saba gibi gönül bağında bezm

352 Eyle bir hoş kıssa hüdhüd-veş beyân

Tâ ki gûş idüb Süleymân-ı zamân (Uludağ, 2013, s. 373)

Eskiden bilimin egemen olmadığı dönemlerde dünyanın öküz ve balığın sırtında bulunduğu düşüncesi insanlar arasında oldukça yaygın bir inanış olarak benimsenmiştir. Her ne kadar bu inanışın temelinde insanların o dönemki yaşam kaynaklarına yani toprak ve suya vurgu amacı söz konusu olsa da birçok topluluk arasında dünyanın gerçekten öküz ve balığın sırtında olduğu hatta öküzün kıpırdamasıyla zelzelenin meydana geldiği düşüncesi hâkim olmuştur. Nitekim bir hadis-i şerifte de Peygamberimiz kendisine yöneltilen dünya neyin üzerindedir sorusuna öküz ve balığın üstündedir¹² cevabını vermiştir. Mecazlı ve kinayeli bir anlatımın hâkim olduğu bu hadis-i şerifte öküz ile tarım ve hayvancılık, balık ile de deniz ürünlerinin sembolize edildiği ve dolayısıyla o dönem için insanlığın yaşamının bağlı olduğu iki kaynağa ve bunların devamlılığına işaret edilmiştir. Lâmi'î de aşağıdaki beyitte Salâmân ve Absâl'ın hilale benzeyen bir kayıkla Hint Okyanusu'nda yaptıkları yolculuğu tasvir ederken, ay ve güneşin hayran kaldığı âşıkların kayığın dümen kuyruğunu zemin çukuruna indirerek geminin avlusunu feleğe ulaştırıp öküz ve balıkla dost olduklarını söyleyerek dünyanın öküz ve balığın sırtında olduğu inanışına anıştırma yapar:

1219 İndirüb ka'r-ı zemîne düm-dümen

İrgürüb çarh-ı berîne ser-seren

1220 Oldılar her dem sürüb hoş-rûzgâr

Zîr ü bâlâ gâv u mâhî birle yâr (Uludağ, 2013, s. 459)

Ayine-i âlem-nüma veya ayine-i İskender gibi adlarla anılan ve dünyanın dört bir tarafını gösterebilen, hatta gemilerin daha bir aylık yoldayken önceden izlenebildiği tılsımlı ayna veya küre (Tökel, 2016, s. 159) divan şairleri tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Eserde Şâh, hazineden bir ayna getirtir ve bu ayna sayesinde âlemin dört bir tarafını izleyip bu sayede yerleri meçhul olan Salâmân ve Absâl'dan haberdar olur, böylece efsanevi tılsımlı aynaya anıştırma yapılır:

1326 Var idi yanında şâhun dil-güşâ

Bir 'aceb âyîne-i 'âlem-nümâ

1327 Kalb-i 'ârif gibi içi taşı sâf

Pertevi ururdu mihr ü mâha lâf

1328 Hâl-i dünya anda heb mefhum idi

Râz-ı mahfî gün gibi ma'lûm idi

¹² Hadis-i şerif: Enne'l-'arde'l-'ulyâ 'alâ zahri hûtin ve 'alâ zahri sevrin: Dünya öküz ve balığın üzerindedir. (Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/636; 'Alâ'u'd-Dîn 'Alî b. Hisâmî'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânî el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-'Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî (b.y.: y.y., 1401/1981), 6/157.)

1329 Şâh idüb ol câmı haznededen taleb

Gûşe gûşe ‘âlemi seyr itdi heb (Uludağ, 2013, s. 470)

Venüs gezegeni ve Çoban yıldızının Arapça adı olan Zühre, müzik ve içki meclislerinin sembolü olarak kullanılmıştır. Doğu minyatürlerinde, elinde kopuz, çeng gibi bir musiki aleti tutan bir genç kız suretinde resmedilir. Edebi metinlerde ise gökyüzünde kurduğu işret meclisinde saz çalıp işret eden bir kişi olarak tasvir edilmiştir (Şentürk, 2006, s. 57). Genellikle şirde çeng, saz, def, sazende, musiki ve nağme gibi sözcüklerle birlikte kullanılmıştır. Divan şiirinde kurulan içki meclislerinin düzenleyicisi ve olmazsa olmazı Zühre’dir. Salâmân’ın gece vakti meclise gelişiyse birlikte Zühre dans etmeye, ay def çalmaya, melekler ve huriler de felekler gibi el çırpmaya başlar:

697 Zühre raks eylerdi meh dutardı def

Çarh-veş hûr u melek karsardı kef (Uludağ, 2013, s. 407)

Salâmân u Absâl mesnevisinde, yukarıda verilen örnekler dışında kaknûs, anka, hümâ, Kâf, Havernak, Nigaristân, İrem, Karun, Hatem, Zâl, Nemrûd, Hızır, Harut ile Mârut, Keyhüsrev, Nuşinrevân, İmrü’l-Kays (Uludağ, 2019, s. 429-467) gibi daha birçok tarihi-efsanevi unsur ve kahraman, çeşitli benzetme unsurları olarak şiirde resm edilen hayali tamamlamak, ortaya konulan düşünceyi desteklemek ve çağrışım zenginliği yaratmak gayesiyle zikredilir. Daha ziyade açık veya yarı örtük bir hususiyet arz eden bu anıştırmaların kullanımının yer aldığı diğer beyitler şunlardır:

350 Yak demünden ‘âlemi kaknûs-vâr

Cânlar içre âteş ur fânûs-vâr (Uludağ, 2013, s. 372)

569 Çâh-ı Bâbil’den zenehdânı nişan

Cân u dil murgına sîmîn âşiyân (Uludağ, 2013, s. 394)

600 Bâde-i Hak’dan şu cân kim cûş ider

Hızır elinden âb-ı hayvan nûş ider (Uludağ, 2013, s. 397)

660 Kaşun tâk-ı mu’allâdur saçun zencîr-i ‘adl ey şâh

Yüzün dîvân-ı a’lâdur lebün Nüşî’r-revân (Uludağ, 2013, s. 403)

672 Tarh iderdi bü’l-fevâris üzre at

İmrü’l-Kays’ı kılurdı sözde mât (Uludağ, 2013, s. 404)

714 Bir nece hem-zâd u Keyhüsrev-nijâd

Mâh-rûlar birle ol rûşen-nihâd (Uludağ, 2013, s. 408)

745 Bezline nisbet anun bî-kâl u kıl

Ma’n pür-imsâk idi Hatem bahîl (Uludağ, 2013, s. 411)

862 Kaşları gibi kurub tedbir ü rây

Yapdı mânend-i Havernak bir saray

863 Buldurub bir sihri ider nakkaş-ı Çîn

Kim Nigâristân kıla ol kasr için (Uludağ, 2013, s. 423)

1058 Sâye-i Hak’sın hümâ-mânend sen

Bâz-ı kudsîlerle kıl peyvend sen

1059 Olma murğ-ı hâneği varkâ gibi

Menzilün Kâf eylegil ‘ankâ gibi (Uludağ, 2013, s. 443)

1257 Gûyiyâ bâğ-ı İrem oldukda gayb

Anda 'arz itmiş ruhın bî-şekk ü reyb (Uludağ, 2013, s. 462)

1439 Peşşeye ihsan idüb hortûm-ı pîl

Leşger-i Nemrûd'ı eylersin zelil (Uludağ, 2013, s. 481)

1472 Açıldı 'ankâ-yı felek çün bâl-i zer

Âşiyân idindi Kâf'ı Zâl-ı zer (Uludağ, 2013, s. 485)

1478 Geşt idüb bî-hadd hazâyin buldılar

Mâl-ı Kârûn-veş defâyin buldılar (Uludağ, 2013, s. 485)

Mesnevi açık anıştırma ve göndergelerin yanı sıra daha orijinal ve sanatkârane yapılmış örtük anlatımlar açısından da oldukça zengindir. Feridü'd-din Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserinde Hüdhüd, diğer kuşlara gerçek âşık olmanın ne gibi fedakârlıkları gerektirdiğini bu uğurda canı bile tereddüt etmeden terk etmenin önemini öğütlerken buna Şeyh San'ân hikâyesini örnek verir. Çeşitli mecaz ve istiarelerle yüklü bu hikâye, gece gündüz demeden riyazette bulunan ve yüzlerce mürit yetiştiren zamanının şöhretli âlimlerinden Şeyh San'ân'ın, kendisini puta tapar vaziyette gördüğü rüyasının peşine düşmesini konu edinir. Şeyh dört yüz müridiyle birlikte Ka'be'den Rûm ülkesinin öteki ucuna kadar arayışını sürdürür. Bir yapının penceresinin önünde Rûhullâh yolunda yüzlerce marifete sahip, güzellik göğünde hiç sönmeyen bir güneş misali parıldayan Hristiyan kıızı görüp ona âşık olur. Bundan sonrasında sevda ateşiyle yanıp tutuşan Şeyh, gerçek bir âşık olma ve mutlak sevgiliye ulaşma yolunda türlü imtihanlardan geçer, bu zorlu yolda sevgiliye ulaşabilmek için her türlü fedakârlığı göze alır. Kızın istediklerini yapar; şarap içer, kızın saçını kendisine zünnar edinir, Hristiyan olur ve onun için domuz çobanlığı yapar. Sonrasında yapılanların bu yolda pişmek ve olgunlaşmak adına gerçekleştiği ve sembolik olduğu anlaşılır. Şeyh, Peygamberimizin şefaatine nail olup bu güç vaziyetten kâmil insan seviyesine ulaşmış bir şekilde çıkar. Kız ise İslamiyet'i kabul edip ruhunu teslim eder. Mecaz denizinden bir katre iken hakikat ummanına dönmüş olur (Çiçekler, 2006, s. 140-171). *Salâmân u Absâl*'da geçen aşağıdaki beyitte şair sevgilinin saçından zünnar bağlamayan hangi Müslüman'dır? derken Şeyh San'an hikâyesine anıştırma yapar:

815 Kankı mü'mindür saçundan şedd-i zünnâr eylemez

Niçe kâfirdür yüzün görüb müselmân olmayan (Uludağ, 2013, s. 418)

Akıl ve aşk arasında bir ikilem yaşayan Salâmân'ın, aşk uğruna ölmek için biriktirdiği dağ gibi odunlar, fanus gibi yanan yüreğiyle tutuşur. Absâl'ı da yanına alan Salâmân bu ateşin içine girer ancak babasının himmetiyle yani duasının kabul görmesiyle ateşten yanmadan çıkar. Hayatın maddi ve shevi yönünü temsil eden Absâl'dan kurtulan kahraman böylece manevi olgunluğa erişip kendini gerçekleştirmiş olur. Bu hadiseyle Hz. İbrâhim'in ateşe atılıp Allah'ın inayetiyle yanmaması olayına örtük anıştırma yapılmıştır:

1528 Yüreginden yanuben fânûs-vâr

Cem' idüb hîzemleri kâknûs-vâr

1529 Kûh gibi püşteler itdi tamâm

Od urub dutdı felek evcin hıram (Uludağ, 2013, s. 490)

1560 Basuben bağrına Absâl'ı hemân

Atdı Hindûlar gibi ol oda cân (Uludağ, 2013, s. 494)

1567 Ol Halîl'ün hakkı yâ Rabbe'l-enâm

Kim ana kıldun odı berd ü selâm

1568 Feyz-i rahmetden bu dem idüb 'atâ

Kılma bir mûyına ol Şâh'un hata

1569 Çün derun-i diden itdi Şeh enin

İrdi ol dem lutf-ı Rabbü'l-'âlemîn

1570 Rahm idüb eşkine ol dil-dâdenün

Yakmadı od bir kılın şehzâdenün

1571 Lakin Absâl'ı misal-i şâh-ı gül

Yakub ol âteş ser-â-pây itdi kül (Uludağ, 2013, s. 495)

Mesnevî'de, Salâmân ve Absâl birlikte ateşe girdikten sonra nefsin simgesi konumundaki Absâl yanıp kül olur. Böylece Salâmân, mutlak olanı bulmasına engel olan masivadan kurtulmuş olacaktır. Bu andan sonra Salâmân'ın Bilge Vezir'in (mürşid-i kâmil) rehberliğinde aradığını kendi içinde bulmasıyla sonuçlanacak içsel yolculuğun son evresi gelir. "Mürşit, nefsini büyüye -Padişahın reşadetine- teslim eden Salâmân'a, gerçek sevgiyi Absâl'in resminde yani Salâmân'ın kendi nefsinde yavaş yavaş göstererek mutlak hakikati buldurur" (Ünal, 2021, s. 239). Burada Salâmân'ın hikâye boyunca birçok imtihandan geçip ruhsal olgunluğunu tamamlayarak aradığının zaten kendi içindeki cevher olduğunu görmesiyle Feridü'd-din Attar'ın *Mantıku't Tayr* adlı eserinde Simurg'u aramaya çıkan kuşların ona ulaştıklarında kendilerinden başka bir şey görmemeleri (Çiçekler, 2006, s. 394) arasındaki benzerlik bir anıştırma örneğidir:

1714 Sundi evvel ana 'irfân câmını

Şehd-i hikmetden pür itdi kâmını

1715 Eyledi bir çâşniden şöyle mest

Kim cihân lezzetlerinden çekdi dest

1717 Gördi dâna kim hücûm-ı 'ışk-ı yâr

Gâh gâh eyler anun câmını zâr

1718 Ona dahi turfe tedbîr eyledi

Sûret-i Absâl'ı tasvîr eyledi

1719 Resm idüb şeklini gûyâ virdi cân

Kim bakub hayran kalurdi ins ü cân (Uludağ, 2013, s. 509)

1748 Dinle imdi ol Hakîm-i mihteri

Düzdi bir hoş tûtiyâ-yı cevherî

1749 Çekdi anı dîde-i Şehzâde'ye

Virdi cân nûrını ol dil-dâdeye (Uludağ, 2013, s. 512)

1751 Tal'at-ı eflâkden gitdi hicâb

Zühre'nün gördi cemâlin bî-nikâb

1752 Yudı dilden nakş-ı Absâl'ı tamâm

Hâtırını kıldı mihr-i Zühre râm

1753 Hüsn-i bâkî buldı fâniden geçüb

Hem-dem-i hûr oldı perrîden kaçub (Uludağ, 2013, s. 512)

Ayrıca Salâmân ve Absâl'in ateşe girmesi olayı Feridü'd-din Attâr'ın *îlâhinâme* adlı eserinde geçen "Fahreddin-i Gürgânî ile Padişahın Kölesi" hikâyesini hatırlatmaktadır. Nitekim bu hikâyede üstün bir güzelliğe sahip Câvid adındaki köle, padişah tarafından Fahr-ı Cürcân'a verilir. Ancak padişah sarhoş olduğu için bu durumu hatırlayamayacağından endişe duyan Fahr-ı Cürcân kölesini padişahın tahtının altında bulunan mahzene kapatır. Fakat orada yanan mumların yatağını tutuşturması sonucu Câvid de tıpkı Absâl gibi yanarak can verir (Gölpınarlı, 1988, s. 142-147). "Salâmân u Absâl'da olduğu gibi bu hikâye de mecazi aşkın tezahürlerini ve sevgilinin bir imtihan vesilesi olan bedensel varlığının yanıp kül olmasının ardındaki hakiki aşkın tecellisini konu edinmektedir. İdeal insanın mecazdan hakikate, maddeden manaya yolculuğu" (Türkdoğan&Koç, 2013, s. 29) sembolize edilmiştir. Çünkü Absâl'in ölümüyle Salâmân da Fahr-ı Cürcân gibi ruhsal olgunluğa ulaşmış, mecazi aşktan sıyrılıp hakiki aşka yelken açmıştır (Uludağ, 2013, s. 489-495).

Tavus, göz alıcı tüylere sahip oldukça güzel bir kuş olmasının aksine sesi ve ayakları çirkindir. Ayaklarının ve sesinin çirkinliği, güzelliğiyle gururlanmasından dolayı Allah tarafından cezalandırılmasına bağlanmıştır. Ayrıca efsaneye göre tavus cennette bir kuş iken şeytanın cennete girmesine sebebiyet vermiş; Âdem ile Havvâ'nın yasak meyveyi yemesinden sonra cennetten atılmıştır. Hatta cennetteyken güzel olan ayaklarının da belirtilen kabahatinden dolayı çıplak bırakıldığı, onlara baktıkça cenneti ve eski hâlini hatırlayıp ah çekmesi istenmiştir. Bu yüzden tavusun çirkin sesiyle olan ötüşü de ah şeklindedir. Kısacası tavus cennette mükemmel bir güzellikle yaşamını sürdürürken bunun kıymetini bilememiş, yaptığı hatadan dolayı cennetten kovulmuş ve sonsuz bir kedere gark olmuştur (Pala, 1989, s. 481). *Salâmân u Absâl* mesnevisinde Hümâ kuşu, çöplüğü eşelerken horozu görür, Allah'ın kendisine verdiği üstün özellikleri sıralayıp yerinin çöplük değil Sidre ağacı olması gerektiğini neden bu hâlde olduğunu sorar. Horozun, Hümâ'ya cevaben anlattığı kendi hikâyesi, tavusun hikâyesini anıştırmaktadır. Nitekim horoz da evvelden mertebesinin felek gibi yüce olduğunu, göğün kubbesini yuva edindiğini ve cennette yaşadığını söyler. Ancak nefesine yenik düşmesinden dolayı yerinin cennetten çöplüğe dönüştüğünü ve sermayesinin de dert ve ıstırap olduğunu ifade eder:

1068 Didi kim ey tâcdâr-ı ser-firâz

Rûz u şeb danende-i vakt-i namâz

1069 Sen ki bu veçhilesin temcîd-h'ân

Sana layık Sidre olmakdur mekân

1070 Uyarur âfâkı tekbîrün senün

Fark-ı 'arş olmak gerek yirün senün (Uludağ, 2013, s. 444)

1073 Pes nedendür bunca fazl u kârla

Yir kazarsın mihleb ü minkârla

1074 Mecma'un zen eylemişsin bir bölük

Her nefes cevlân-gehün süprüntülük

1075 Didi ben evvel felek-pervâz idüm

Küngür-i 'arş âşiyân-şehbâz idüm

1076 Cilve-gâhum Bâğ-ı Kuds idi benüm

Cennet incirinden idi erzenüm

1077 Hem-demüm dün gün hurûs-ı ‘arş idi

Tabl-ı sînem sanki kûs-ı ‘arş idi

1078 Âh kim derd ü gamum gelmez dile

Nefs ü şehvet itdi yirüm mezbele (Uludağ, 2013, s. 444)

Sonuç

Metinlerarasılık kavramı ilk defa postmodern eleştiri alanında kullanılmaya başlanmış yeni bir kavram olarak belirse de aslında en eski metinlere kadar uzanan bir serüvene sahiptir. Kavram yenidir ancak metinlerin başından beri birbiriyle alışverişi olduğu ve bu alışveriş devam ettiği için her zaman metinlerarasılık da var olmuştur. Çünkü hiçbir metin kendisinden önce yazılan metinlerden bağımsız değildir; hemen her metin açık veya örtük biçimde onlardan izler taşır. Sadece çağdaş metinler değil klasik metinler de metinlerarası ilişkiler açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptirler. Bu bağlamda bilhassa Klasik Osmanlı edebiyatının olaya dayalı ürünlerinden mesneviler, metinlerarasılık ilişkileri yönünden zengin bir görünüm arz eder.

Lâmi’î Çelebi tarafından XVI. yüzyılda telif tercüme bir mesnevi olarak kaleme alınan *Salâmân u Absâl*’da yeniden işlenen klasik anlatı unsurları metnin anlam katmanlarını oluştururken yapılan ekleme ve değişimlerle yazarın özgünlüğü de ortaya çıkar. Bu noktada eserdeki eski parçaların yeniden yorumu ile okur metne dâhil olur. Mesnevîde metinlerarası ilişkiler alıntı, gizli alıntı, gönderge, anıştırma gibi yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Eserdeki gönderge ve anıştırmaların hikâyenin didaktik yapısına uygun biçimde seçildiği dikkat çeker. Mesnevinin tasavvufî bağlamı çerçevesinde şairin vermek istediği mesajlar, eski ve kabul gören hikâyeler ve dini iktibaslarla desteklenir. Daha ziyade dini anlatılarla kurulan metinlerarası ilişkiler insan-ı kâmil olma noktasında ve *Salâmân*’ın şahsında müellifin dünya görüşünü destekler. Mesnevi, gönderge ve anıştırmaların yanı sıra yazarın genellikle okura iletmek istediği ahlaki mesajı ve düşüncelerini daha güçlü bir şekilde sunma amacıyla gerçekleştirdiği ayet ve hadis iktibasları açısından güçlü bir yapı sunar.

Salâmân u Absâl bilhassa ayet, hadis iktibasları ve bilinen anlatı unsurlarının örtük biçimde tekrarı hususunda yoğun metinlerarasılık ilişkileri içerir. Yani mesnevîde kahraman veya eser açıkça zikredilmeden çeşitli anıştırmalar yapılırken ayet ve hadislerin dışında diğer edebî eserlerden de alıntılar gerçekleştirilir. Nitekim farklı alanlardan birçoğuna hâkim konumda ve kendi mecrasında kaleme alınan eserleri özümsemiş olan klasik sanatkârın yapıtı, yapılan alıntılarla diğer edebî eserlerin bulunduğu bir mozaik görünümünü alır. Başka eserlerin kurgularından alınan parçalar metnin yeni bağlamında, önceki metin açıkça zikredilmeden çağrıştıırılarak sunulur. Eserdeki metinlerarasılık görünümleri içinde Şeyh San’an hikâyesine, Hz. Meryem’in babasız dünyaya getirdiği çocuğuna, Fahr-ı Cürçân ve Padişah’ın Kölesi hikâyesine, tavus kuşunun mitolojik öyküsüne dair örtük anlatımların yanı sıra Hızır, İsa, Zâl, Rüstem, İsfendiyar, İskender, Süleymân, câm-ı İskender, Havernâk, Zühre, Hüdhdüd, kaknüs, Anka gibi tarihi-mitolojik kahramanlara ve unsurlara açık gönderge düzeyinde yapılan birçok metinlerarası ilişki kurulduğu görülür. Olay örgüsüne yerleştirilerek sezdirilen bu anlatıların bütünü metni zenginleştirir, okurun fikirlerinin şekillenmesine katkı sunar.

Kaynakça | References

- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2018). Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 85: 233-256
- Atik, Ş. (2017). *Metinlerarasılık ve Kurmacada Gerçeklik Üzerine*. Bilge Kültür Sanat.
- Bulut, F. (2018). Metinlerarasılık Kavramının Kuramsal Çerçevesi. *Edebi Eleştiri Dergisi*, C.2, S. 1, 1-19. <https://doi.org/10.31465/eeder.397704>
- Coşkun, M. (2014). *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*. Dergâh Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (2003). *Divanlar Arasında*. Kitabevi Yayınları.
- Çelebioğlu, A. (1988). “Âb-ı Hayât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. I, s. 3-4.
- Çetin, N. (2009). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Öncü Kitap.
- Çiçekler, M. (2006). *Mantıkü't-Tayr, Kuşların Diliyle*. Kaknüs Yayınları.
- Doğan, M. N. (2003). *Hüsni ü Aşk*. Ötüken Yayınları.
- Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim (1991). *Sahîhu Müslim, “Nikâh”, 2. thk.* Muhammed Fuad Abdülbâki Kahire: Kütübü'l-Arabiyye, 1991.
- Ecevit, Y. (2006). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İletişim Yayınları.
- Ekiz, T. (2007). Alımlama Estetiği mi Metinlerarasılık mı? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 47, 2, 119-127
- Gölpınarlı, A. (1988). *İlâhinâme*. MEB Yayınları.
- Gündüz, O. (2012). *İhsan Oktay Anar'ın Kurgu Dünyası*. Grafiker Yayınları.
- Karaduman, R. (2021). Metinlerarasılık Çerçevesinde Lâmi'î Çelebi'nin Vâmık u Azrâ Mesnevisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(6), 1849-1862
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Perşembe Kitapları.
- Onay, A. T. (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. MEB Yayınları.
- Özay, Y. (2007). Metinlerarası İlişkilerde Sözlü Yapıtların ve Sanatçıların Konumu Üzerine. *Milli Folklor Dergisi*, 75, 164-173.
- Özdemir, S. (2017). *Metinlerarasılık Yöntemleri, Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri*. DBY Yayınları.
- Özdemir, A. N. (2020). *Türk Romanında Kutsal Metinler Bağlamında Metinlerarasılık*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, R. (2017). Sahih Halvetin Nikâh Akdinin Hükümlerine Etkisi. *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 81-104
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Ritter, H. (2011). *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*. Mehmet Kanar (Edt.). Ayrıntı Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2015). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2016). *Osmanlı Şiiri Antolojisi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2010). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Toparlı, R. (2005). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tökel, D. A. (2016). *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- Türkdoğan, M. G. (2013). *Hayrâbâd*. Akademisyen Kitabevi.
- Uludağ, E. (1997). Lâmi'î'nin Salâmân u Absâl Adlı Mesnevisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8: 67-77
- Uludağ, E. (2013). *Salâmân ve Absâl*. Büyüyen Ay Yayınları.
- Uludağ, E. (2019). *Lâmi'î'nin Salâmân u Absâl'ında Tipler ve Kişilikler*, (Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları. s. 429-467.
- Ünal, M. S. (2021). Lâmi'î Çelebi'nin Salâmân ve Absâl Mesnevisinin Tasavvufi Bir Değerlendirmesi. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 4 (2): 234-247. DOI: <https://doi.org/10.37999/udekad.938471>.
- Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0> (19.11.2024).

Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Dijital Hizmet Vergisi Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Digital Service Tax Applications in Türkiye and Selected Countries: A Comparative Review

Burak ÇAKIR

Certified Public Accountant (CPA), Finance Science Expert, İzmir, Türkiye
Orcid: 0000-0001-7896-588X buracakir1035@gmail.com

Mutlu YORULDU

Assoc. Prof., Balıkesir University, Department of Finance, Balıkesir, Türkiye
Doç. Dr., Mutlu YORULDU, İİBF, Maliye Bölümü, İstanbul, Türkiye
Orcid: 0000-0002-1010-2938 mutlu.yoruldu@balikesir.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çakır, B. and Yoruldu, M. (2025). Digital Service Tax Applications in Türkiye and Selected Countries: A Comparative Review. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 148-163

Çakır, B. ve Yoruldu M. (2025). Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Dijital Hizmet Vergisi Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 148-163

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: July 1, 2024/1 Temmuz 2024

Accepted/Kabul Tarihi: December 29, 2024/29 Aralık 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 148-163

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ This study is derived from a revised version of a section of the master's thesis titled "Analysis of Digital Service Tax in Terms of Turkish Tax Legislation: Comparative Analysis of Practices in Turkey and Selected Countries" accepted in 2023 and developed with current literature and other sources (Çakır, Yoruldu)/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma, 2023 yılında kabul edilen "Dijital Hizmet Vergisinin Türk Vergi Mevzuatı Açısından İncelenmesi: Türkiye ve Seçilmiş Ülke Uygulamalarının Karşılaştırılması Analizi" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünün gözden geçirilmiş, güncel literatür ve diğer kaynaklarla geliştirilmiş halinden türetilmiştir (Çakır, Yoruldu).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution of the authors is equal./Bu makale iki yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Dijitalleşme, yakın geçmişte insan hayatının içerisine dâhil olan ve gelecekte de ciddi dönüşümleri meydana getirebilecek bir kavramdır. Dijitalleşme birçok alanı etkilemekle beraber, etkilediği en önemli alanlardan biri de ekonomi olmuştur. İşletmelerin pazarlarını sanal ortamlara taşıması, fiziki ödeme yöntemleri yerine dijital yöntemlerin tercih edilmesi ve buna benzer dönüşümler çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Ekonomik aktörlerden biri olan işletmelerin en önemli amacı kâr elde etmek olduğu gibi devletlerin de en önemli amacı elde edilen bu kârları optimum seviye de vergilendirmektir. Devletlerin bu amacı gerçekleştirebilme noktasında dijitalleşmeyle birlikte ortaya çıkan sorunların çözümü için çeşitli arayışlar içerisine girilmiştir. Bu arayışlar sonucunda devletlerin ve bununla birlikte çeşitli çevrelerin farklı önerileri ortaya çıkmıştır. Önerilerden en ön planda olanı ise Avrupa Birliği'nce geliştirilen "Dijital Hizmet Vergisi"dir. Dijital hizmet vergisinin birlik tarafından ortaya atılmış olması, üye ülkelerce ortak mutabakatla benimsenmesini sağlayamamıştır. Dolayısıyla üye ülkeler, dijital hizmeti vergilendiren farklı vergi uygulamalarını hayata geçirmeye başlamıştır. Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinin uygulamış olduğu dijital hizmet vergisinin benzerlikleri ve farklılıkları bu çalışma da ortaya konulmuştur. Ayrıca Türkiye'de uygulanan dijital hizmet vergisi incelenerek, verginin Türk vergi sistemi açısından önemi istatistiki verilerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Dijitalleşme, Sanal İşyeri, Dijital Hizmet Vergisi.

Abstract

Digitalization is a concept that has recently become a part of human life and may cause serious transformations in the future. Although digitalization has affected many areas, one of the most important areas it has affected has been the economy. The fact that businesses move their markets to virtual environments, the preference of digital methods instead of physical payment methods, and similar transformations have brought along various problems. The most important purpose of enterprises, which are one of the economic actors, is to make a profit, and the most important purpose of the states is to tax these profits at an optimum level. At the point of realizing this goal, various searches have been made for the solution of the problems that arise with digitalization. As a result of these searches, different proposals of states and various formations have emerged. One of these proposals is the "Digital Service Tax" offered by the European Union. Although this tax was proposed by the union, as a result of the failure of the member countries to reach the necessary consensus, countries implemented this tax individually. Although the similarities and differences of the digital service tax applied by Turkey and the European Union countries are revealed in this study, the position and importance of the digital service tax applied in Turkey in the Turkish tax system has also been tried to be revealed with statistical data.

Keywords

Digitalization, Virtual Workplace, Digital Service Tax.

Giriş

Teknolojik gelişmelerin 1950'li yılından sonra hızlı bir ilerleme kaydetmesi ve insanların bu ilerlemelere vermiş olduğu olumlu tepkiler sayesinde dijital yaşam oldukça gelişmiştir. Bu gelişim kimi zaman çeşitli duraksamalar yaşasa da hâlen devam etmekte ve bu süreklilik hâli hayatın birçok noktasına da zaman içerisinde sirayet etmektedir. Ekonomik yaşamın içerisinde yer alan birçok unsurda hâliyle bu değişime maruz kalmış ve zaman içerisinde ekonomi alanında da dijital dönüşüm yaşanmaya başlanmıştır. Çağdaş devlet anlayışlarında, devletler açısından en önemli gelir kaynakları vergiler olduğundan, devletler dijital alanda ve/veya dijitalleşme yoluyla meydana gelen mali olaylardan dolayı oluşabilecek vergi kayıp ve kaçaklarının önüne geçmek istemektedirler (Yoruldu, 2019, s. 32). Zira dijitalleşme hızının yüksek düzeyde olması zamanla geleneksel vergilendirme ilkelerinde ve tekniklerinde aksaklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hızı yetiştirmek ve vergi kanunlarında bu hız düzeyinde bir değişim yaratmak oldukça güçtür. Bu sebeple devletler ve çeşitli uluslararası ekonomik oluşumlar çözüm önerileri getirmeye çalışmışlardır. Dijital hizmet vergisi (DHV) bu çözüm önerilerinden biri olmakla birlikte birçok ülkenin de ilgisini çekmiştir. Ülkeler kendi içlerinde bu vergiyi tartışmış ve ekonomik yapılarına göre çeşitli farklılıklar içeren dijital hizmet vergisini uygulamaya geçirmişlerdir. Türkiye'de bu vergiyi uygulayan ülkelerden biri olmakla birlikte, uluslararası alanda uygulanan bu verginin bazı noktalarında dikkat çekici düzeyde ayrılmaktadır.

1. Dijitalleşme

Günlük yaşamın içinde kullanılan her türlü ses, görsel ve metinlerin sayılar kullanılarak ekranlara taşınması dijitalleşme olarak kabul edilmektedir (Ormanlı, 2012, s. 32). Dijitalleşme sürecine kadar çeşitli teknolojik dönemlerden geçilmiştir. İlk olarak tarımdan sanayiye geçişte, kitlesel üretimin gerçekleştiği bir dönem yaşanmıştır. Bu sürecin devamında büyük ölçekte üretim bantlarının kurulduğu ve emek yoğun üretim yerine makinelerin programlanarak otomatik üretim sistemine geçildiği dönem gelmiştir. Nihai olarak cari dönem ise ileri düzey teknolojik yaşam dönemidir (Kurtulmuş, 1995, s. 161). İleri düzey teknolojik yaşamın içerisinde yapay zekâ, robotlar, nesnelerin interneti ve bulut bilişim gibi yeni ve birçok alanı etkileyen önemli gelişmeler bulunmaktadır (Ersöz ve Özmen, 2020, s. 171). Bu yeni teknolojiler çeşitli şekillerde hayatımızın içerisinde yerini almaya da başlamıştır. Öncelikle devletlerin vatandaşlarına sunduğu hizmetleri dijital ortama taşınması buna örnektir. Örneğin her bir vatandaşa ait birden fazla verinin saklanması ve çeşitli noktalardan ulaşılması ihtiyacı bulut sistemlerle sağlanabilmiştir. Bu sistemlere verilebilecek en iyi örnek e-devlet sistemidir. Bu sistem sayesinde personel ihtiyacı azalmış ve kırtasiyecilik maliyetlerinde bir azalma meydana gelmiştir. Böylelikle daha çevreci bir yaklaşım benimsenmiş ve bütçe açısından da olumlu etkileri olmuştur (Yoruldu, 2020, s. 225-228).

1.1. Dijital Hizmetler

Dijital hizmet elektronik mekânda depolanan ve servis edilen hizmetleri tanımlamaktadır. Bu hizmetlere örnek olarak; günlük hayatta kullanılan elektronik postalar ve çeşitli hizmet sunumu için kurulan web siteleri verilebilir (Kılıçer ve Peker, 2021, s. 109). Zira dijital hizmetler belirli başlıklar altında sınıflandırıldığında öne çıkan üç önemli hizmet bulunmaktadır. Bunlar; çevrimiçi reklamlar, sanal pazar yerleri ve kullanıcı verilerinin satışlarıdır (Güngör, 2020, s. 269-286).

Çevrimiçi reklamlar, zaman içerisinde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. İlk olarak banner (afiş) reklam şeklinde ortaya çıkarken zamanla arama motoru, sosyal medya ve web sitesi reklamları olarak çeşitli biçimleri ortaya çıkmıştır (Çetinkaya ve Çelik, 2019, s. 488). Cep telefonu kullanan kişi sayısındaki artış ve ayrıca internet hizmetinin mobil cihazlara indirgenmesi dijital hizmetler içerisinde çevrimiçi reklamları önemli bir yere koymuştur. Bireylerin içinde bulunulan dönemde cep telefonu üzerinden bütün işlemlerini hallediyor olması ve bu işlemlerini halletmek için kullanmış olduğu uygulamaların arayüzlerine çeşitli reklamların verilebiliyor olması mal ve hizmet üreten işletmeler için önemli bir reklam alanı oluşturmuştur. En önemlisi de sunulan reklamların tıklama ve görüntüleme rakamlarının ölçülebilir olması kullanıcıların davranışlarının da tespitine önemli ölçüde izin vermiştir. Bu sebeple mal ve hizmet üreten işletmeler stratejilerini daha hızlı bir şekilde yenileyebilmiş ve piyasa içerisindeki rekabet edilebilirliğini artırabilmiştir (Helander, 2010, s. 13-20). Bütün bunların sonucunda bu alanda yüksek hacimli bir ekonomik akış meydana gelmiştir.

Sanal pazar yerleri, anlık olarak ulaşılabilme gücünü kullanarak dijitalleşme konusunda insanların hayatında olumlu bir değişim yarattığı düşünülebilir. Bu sanal pazar yerleri elektronik ticaretin (e-ticaret) doğmasını sağlamış, ulusal ve uluslararası etkileşimin artmasını da neden olmuştur. Amazon'un öncülük etmesiyle başlayan bu süreç Türkiye içerisinde de N11, Hepsiburada ve Trendyol gibi çeşitli e-ticaret sitelerin doğmasını sağlamıştır. Bu sanal pazar yerlerinde hem ürün satışı yapılabilmesi, ürünü alan bireylerin yorumlar aracılığıyla deneyimlerini paylaşabilmesi ve işletmelerin reklamlarını, kampanyalarını duyurabilmesi önemli bir değişime kapı aralamıştır (Ekici, 2020, s. 213-219).

Kullanıcı verilerinin satışı, bireylerin her ne kadar tedirgin olduğu bir alan olsa da dijitalleşmeyle birlikte işletmeler için önemli bir veri kaynağını oluşturmaktadır. Zira bu veriler sayesinde kişilerin ilgi alanlarına göre reklamlar sunulabilmekte ve tercihleri üzerinde bir etki yaratılabilmektedir (Kara, 2022, s. 294). Bireyler her ne kadar bu verileri paylaşmamak ya da gizlemek istese de pek mümkün olamamaktadır. Zira bu platformların tamamı bir üyelik üzerine hizmet sunmakta ve üyelik oluşturulmadığı takdirde hizmetten mahrum kalınmaktadır. Bazı durumlarda kişiler her ne kadar verileri paylaştığının farkında olmasa da web sunucuları tarafından kaydedilen çerezler sayesinde kişilerin ziyaret etmiş olduğu siteler kaydedilmektedir. Bu sayede kullanıcının ilgisi çeken konular belirlenebilmektedir (Oğuz, 2014, s. 4-6). Tüm bu verileri bu siteler tarafından güvenlik amaçlı tutulduğu belirtirse dâhi verilerin satışı yapılmakta ve dijital hizmet kapsamında ekonomik bir gelir elde edilmektedir.

2. Dijital Dönüşüm ve Ekonomi

Bireylerin birbirleriyle ve toplumla etkileşim şeklini değiştiren, iş yapış şeklinden kişisel becerileri, insan sağlığından eğitime ve buna benzer birçok alana dijital anlamda meydana gelen değişimler dijital dönüşüm olarak değerlendirilmektedir (OECD (Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü), 2018, s. 2). Bu dönüşümün asıl sebebi teknolojik ilerlemeler olarak görülmektedir. Zira hâli hazırda benzer ve rutin bir şekilde devam eden politik, ekonomik ve kültürel hayatta bir değişimden söz edilmektedir. Bu durum bize bu alanlarda yaşanan dijital gelişmelere götürmektedir. Bu gelişmeleri sağlayan en önemli dijital yenilikler bulut bilişim, mobil cihazlar, analitik araçlar, sosyal platformlar ve mobil uygulamalardır (Wade, 2015, s. 5).

Dijital dönüşümden etkilenen önemli alanlardan biri de ekonomidir. Zira bu dijital dönüşüm işlem maliyetlerini düşürmüş, fiyatlarda şeffaflık artmış ve otomasyon sayesinde insanlar daha üretken olduğu alanlara zaman ayırma imkânı elde etmiştir. Bu dönüşüm üretim ve pazarlama alanlarındaki süreçleri etkilemekte ve işletmeler üreticilerle, tedarikçilerle, müşteri ve çalışanlarıyla dijital araçları kullanarak daha hızlı etkileşim kurabilmektedir. Bu durum ortaya çıkan üretim sorunlarını ve müşteri memnuniyetsizlikleri hızlı bir şekilde çözüme kavuşturma imkânı vermektedir (OECD, 2018, s. 12). Bu bağlamda bakıldığında dijitalleşme ekonominin içerisinde yer alan tüm oyuncuların aktif bir şekilde iletişim içerisinde kalmasını sağlamış ve bu durum da işlem hacimlerini artırmıştır. Bu sebeple bu yeni çağın içerisinde dijitalleşme her alanda ne kadar önemliyse, ekonomi alanında da bir o kadar önem arz etmektedir.

2.1. Dijital İş Modelleri

Dijitalleşmeyle birlikte ekonomik işleyişin içerisinde ortaya çıkan bir diğer önemli unsur yeni dijital iş modelleridir. Bu iş modelleri elektronik ticaret (e-ticaret), çevrimiçi reklam hizmetleri, bulut bilişim, katılımcı ağa bağlı platformlar, çevrimiçi ödeme hizmetleri ve mobil uygulama mağazalarıdır (Kayışkan, 2021, s. 3-4).

Elektronik ticaret, sanal pazar yerleri aracılığıyla sipariş alınan ve bilgisayarların ağ sistemleri kullanılarak gerçekleştirilen mal ve hizmet satışları olarak bilinmektedir. Mal ve hizmet satışının e-ticaret kapsamında sayılması için internet üzerinden satın alınması yeterlidir. Ödeme şekli ve teslimat yöntemi yapılan işlemin elektronik ticaret kapsamında olup olmadığını değiştirmemektedir (OECD, 2011, s. 115). Elektronik ticaretin en önemli faydası pazar hacminin genişlemesi olarak görülebilmektedir. Zira pazar hacminin genişlemesi işletmeleri daha işlevsel sipariş alma ve dağıtım mekanizmaları kurmaya teşvik etmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu verilere göre, 2022 yılının ilk yarısında gerçekleşmiş elektronik ticaret hacmi bir önceki yılın aynı dönemine göre %116 seviyesinde yukarı yönlü eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022, s. 1).

Çevrimiçi reklamcılık, geleneksel reklamcılık faaliyetine nazaran daha fazla insana ulaşabilme imkânı sayesinde farklılaşmaktadır. Gelenek reklamcılığın maliyetlerin fazla olmasına karşın çevrimiçi reklamcılığın maliyetleri o kadar maliyetli değildir. Maliyet fayda ilişkisine bakıldığında ise çevrimiçi reklamcılık az maliyetle daha fazla fayda sağladığı görülmektedir. Zira çevrimiçi reklamlar sadece bir lokasyona değil geniş bir çevreye hitap etmektedir (İTO, 2005, s. 4-7). Bütün bu sebeplerde dolayı çevrimiçi reklamcılık birçok işletmenin kullandığı ve ürünlerini pazarladığı bir reklam türüdür.

Uygulama mağazaları, mobil ve masaüstünde kullanılan çeşitli uygulamaların satıldığı bir dijital platformdur. Bu platform sayesinde uygulamalar satın alınabilmekte ve mobil cihazlara indirilebilmektedir. Zira 2021'de dünya genelinde 230 milyar uygulama indirildiği belirtilmektedir. Bu durum uygulamaların önemini ortaya koymaktadır. Bu platformlarda yer alan çevrimiçi uygulamaların sayısı her geçen gün artmaktadır. İçinde bulunulan zaman diliminde bankacılık, mağazacılık, eğitim ve finans alanlarında yapılan işlemlerin bu mobil uygulamalar sayesinde yapıldığı düşünüldüğünde ciddi bir ekonomik hacim yarattığı öngörülebilmektedir. Nitekim 2021'de indirilen mobil uygulamalar için yapılan tüketim giderleri 170 milyar dolar (Amerika Birleşik Devletleri doları-USD) olarak gerçekleşmiştir (Ceci, 2022).

Bulut bilişim, dijital dönüşüm içerisinde bir mekân içerisinde bulunma zorunluluğunu ortadan kaldıran bir gelişimdir. Kişiler internetin olduğu her noktadan sahip oldukları tüm verilere erişebilmektedir (OECD, 2015, s.60). Dünya nüfusunun her geçen gün artması, insanların tüketim alışkanlıklarındaki gelişmeler çok daha büyük bir hacmi beraberinde getirmektedir. Bu sebeple e-ticaret işletmeleri ve benzeri firmaların dijital ortamda üyelerinden aldıkları bilgilerin ve siparişlerin bir veri olarak saklanması gerekliliği bulunmaktadır. Bu gerekliliğe çözüm olarak da bulut bilişim geliştirilmiştir. Bu gelişim sayesinde mekân ve zaman sınırı olmaksızın bir işin yürütülmesinde görevli olan her personel gerekli bilgiye ulaşabilmekte ve sorunu uzaktan dâhi olsa çözüme kavuşturabilmektedir.

Katılımcı ağa bağlı platformlar, internet kullanıcılarının etkileşim içerisinde olmasını sağlayan bir oluşumdur. Bu oluşum sayesinde kullanıcılar içerikleri geliştirebilmekte, genişletebilmekte, derecelendirebilmekte ve yorum yapabilmektedir. Bu platformlara verilebilecek en iyi örnek sosyal ağ uygulamalarıdır (OECD, 2015, s. 62).

Çevrimiçi ödeme hizmetleri, tüketiciden tüketiciye gerçekleştirilen (C2C) e-ticaret işlemlerinde kullanılan iş modelidir. İki ayrı tüketicinin birbirini tanımaması ve bu sebeple duyulan güvensizliğin giderilmesi noktasında ortaya konulan bir iş modelidir (OECD, 2015, s. 57).

3. Dijital Ekonominin Vergilendirilmesinde Ortaya Çıkan Sorunlar

Teknolojik gelişmelerde yaşanan hızlı gelişim, dijitalleşirmeyi hızlandırmış ancak bu hızlanmadan etkilenen ekonomik unsurlar bu hıza o oranda uyum sağlayamamıştır. Bu sebeple devletlerin bu dijital anlamda yaşanan hızlı dönüşüme ayak uydurabilmesi için gerekli analizleri yapmaları ve bunun sonucunda da hukuki ve teknik alt yapılarını hazırlamaları gerekmektedir (Giray, 2020, s. 3). Nitekim bu duruma devlet ve vergi perspektifinden bakıldığında, vergi kanunlarında yer alan geleneksel vergileme ilkelerinin yetersiz kaldığı görülmektedir. Zira hâlihazırda bulunan vergileme kuralları sanayi devrinde tasarlanmış ve o günün koşullarına göre şekillenmiştir. Mobilitenin bu kadar arttığı bir dönemde o gün ki şartlara göre tasarlanmış bir kanunun bugüne olan faydası gittikçe azalmıştır (Nellen, 2012, s. 1).

OECD (2015), dijital ekonominin vergilendirilmesi ile ilgili sorunları, üç başlıkta açıklamıştır. Bunlar; bağlantı noktası, veri ve karakterizasyondur. Bu sorunların temelinde dijitalleşmeyle gelen mobilite ve fiziksel olarak bir işyeri varlığının bulunmaması yatmaktadır. Keza bu sorunların çözümü için ortaya konulan fikirlerin temelinde belirtilen problemlerin ortadan kaldırılması çabası bulunmaktadır.

4. Dijital Ekonominin Vergilendirilmesine Yönelik Yapılan Çalışmalar ve Uygulamaları

Avrupa Birliği, OECD ve diğer çeşitli ülkeler tarafından dijital ekonominin vergilendirilmesi problemlerine ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmış ve öneriler sunulmuştur. Bu kapsamda Türkiye’nde yapılmış olduğu çalışmalar bulunmakta ve dijital hizmetlerin vergilendirilmesi noktasında dijital hizmet vergisini uygulamaya koymuştur.

Avrupa birliği içerisinde dijital ekonominin vergilendirilmesi konusu ilk olarak 2017’de Estonya’da gerçekleştirilmiş olan “Tallinn Dijital Zirvesi”nde ele alınmıştır (Demirhan, 2020, s. 79). Adı geçen zirveyle birlikte dijitalleşmeye daha açık bir Avrupa Birliği olması gerektiği vurgulanmış ve dijitalleşme noktasında yapılması gereken her türlü özveriye açık olduğu belirtilmiştir. Bütün bunların yanında dijital alanın vergilendirilmesinde adaletin sağlanması ve küresel anlamda tüm ülkelerin yararına olabilecek bir ortak vergi politikası anlayışının geliştirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Burada yer alan oyun alanı terimi, sadece ülke bazlı değil ekonomik ve siyasi oluşumlar nezdinde de kabul görececek bir alanın yaratılmasını ifade etmektedir. Aynı zamanda teknoloji şirketlerinin de faaliyetlerinin kısıtlanmayacağı bir süreç istenmektedir (European Council, 2017a, s. 5). Avrupa birliği içerisinde dijital ekonominin vergilendirilmesi noktasında iki ayrı öneri ön plana çıkmıştır. Bunlardan ilki, işletmelerin vergileme kanallarında yeniliklerin yapılması gerekliliğidir. Ancak bu sürece her işletmeyi dâhil etmenin zorlukları göz önüne alındığında ikinci öneri olan, geçici bir vergi konulması çok daha fazla ilgi toplamıştır (European Commission, 2017b, s. 1-11). Uygulamaya konulacak verginin uzun vadede çifte vergileme gibi çeşitli sorunların gündeme gelmemesi adına geçici olarak uygulanacağı belirtilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, devletler dijital ekonomiyi sağlıklı bir şekilde vergileme gücünü elde edene kadar herhangi bir vergisel kayıp yaşamak istememektedir. Zira birçok devlet bu öneriyi benimsemiş ve uygulamaya geçirmek için gerekli çalışmalara başlamış ve bir kısmı da uygulamaya geçirmiştir.

OECD tarafından 2013’de “Base Erosion and Profit Shifting (BEPS)” eylem planı ortaya konmuştur. “Matrah aşındırılması ve kâr aktarımı eylem planı” olarak adlandırılan bu çalışma, dijital ekonominin vergilendirilmesi noktasında sorunları ortaya koymakta, ancak herhangi bir çözüm önerisi sunmamaktadır. Bu sebeple BEPS eylem planları daha çok kılavuz niteliğinde bir çalışma olarak görülebilmektedir.

Türkiye ise dijital hizmetlerin vergilendirilmesi noktasında üç ayrı uygulamayı hayata geçirmiştir. Bunlar (Oğuz ve Yıldız, 2023, s. 89);

“-Katma Değer Vergisi (KDV) mükellefi olmayan gerçek kişilere elektronik ortamda sunulan hizmetler kapsamında alınacak olan KDV,

-İnternet ortamında verilecek olan reklam hizmetlerine ilişkin hizmeti verenlere ve bu hizmetin verilmesi için aracılık edenlerin uygulayacakları stopaj vergisi,

-Dijital hizmet vergisi” uygulamalarıdır.

Ortaya konulan tüm bu çalışmaların herhangi bir vergisel kayıp yaşanmaması adına yerinde olduğu ve devletler için önem arz ettiği söylenebilecektir.

5. Dijital Ekonominin Vergilendirilmesi

Dijital ekonominin vergilendirilmesi noktasında ülkelerin ortaya koymuş olduğu benzer vergi uygulamaları bulursa dâhi bazı noktalarda çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu kapsamda ön plana çıkan ülkelerin, dijital ekonomiyi vergilendirmeye ilişkin olarak uygulamaya aldıkları mali yükümlülükler aşağıda detaylarıyla gösterilmiştir.

Tablo 1. Dijital Ekonominin Vergilendirilmesine İlişkin Ülke Örnekleri

Yer	Uygulamaya Başlama Dönemi	Çeşidi	Nispeti	Çerçevesi
Arjantin	2020 Yılı Aralık Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%5 - %10 ve %15	“Arjantin ya da Arjantin’e ait bir dijital platform üzerinden yapılan hizmetler”
Avusturya	2020 Yılı Ocak Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%5	“Arayüz reklam hizmetleri ve Avusturya’da işlemde olan her türlü yazılı ve web sitesi gelirleri”
Belçika	2023	“Dijital Daimî Kuruluş/Dijital Hizmet Vergisi”	%3	“Dijital platform reklamları, kullanıcı veri satışı ve dijital aracılık hizmetleri”
Kanada	2024 Yılı Ocak Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%3	“Çevrimiçi sanal pazaryerleri, sosyal medya, çevrimiçi reklamcılık, kullanıcı verileri ve diğer iş modellerinden elde edilen gelirler”
İtalya	2020 Yılı Ocak Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%3	“Arayüz reklam hizmetleri, mal ve hizmet satışı sağlayan dijital arayüzler ve kullanıcı verilerinin iletilmesi hizmeti”
Birleşik Krallık	2020 Yılı Nisan Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%2	“Sosyal medya platformları, arama motorları ve çevrimiçi pazar yerlerinden elde edilen gelirin 25 milyon sterlini aşması”
Polonya	2020 Yılı Temmuz Dönemi	“Dijital Hizmet Vergisi”	%1,5	“İsteğe bağlı olarak görsel ve sesli medya hizmet erişimleri ve ticari iletişim sağlayıcı gelirleri”
Portekiz	2021 Yılı Şubat Dönemi	“Sergi Harcı/Yıllık Vergi”	%4 / %1	“Video paylaşımı yapılan görsel ve işitsel platformlardan alınan ücret / Abonelik ile alınan video hizmetlerinden elde edilen brüt gelir”
Vietnam	2021 Yılı Ocak Dönemi	“Stopaj Vergileri”	Değişen Oranlar	“Dijital ve E-ticaret faaliyet geliri elde eden ve yerleşik olmayanların elde ettikleri gelirler”

Kaynak: Kmpg, (2022). “Taxation of The Digitalized Economy, 1-1154. <https://tax.kmpg.us/content/dam/tax/en/pdfs/2022/digitalized-economy-taxation-developments-summary.pdf>”

Yukarıda yer alan tabloda görüldüğü gibi her ülkenin farklı konularda çeşitli uygulamaları bulunmaktadır. İlgili tabloda görüleceği üzere bazı ülkelerin tek ve düşük bir dijital hizmet vergisi oranı bulunurken, bazılarının ise birden fazla ve yüksek vergi oranı bulunmaktadır. Büyük teknoloji şirketlerinin dijital hizmet vergisi karşısında alacağı önlemler o ülkenin alacağı dijital hizmet düzeyini ve kalitesini de etkileyebilecektir. Özetle, bu verginin kapsamı ve oranının belirlenmesinde ülkenin bulunduğu coğrafi konum, ekonomik yapısı ve dijitalleşme noktasında getirilmesi istenen yatırımların etkili olduğu söylenebilir.

6. Dijital Hizmet Vergisi ve Türkiye

Dijital Hizmet Vergisi, Türkiye’de 07/12/2019 tarihinde yayımlanan 30971 sayılı Resmî Gazete ile mevzuata dâhil olmuştur. Ancak kanun bu tarihte yayımlanmış olmasına rağmen kanunun yayım tarihini takip eden üçüncü ay başından itibaren yürürlüğünün başlayacağı, yürürlük maddesinde düzenlenmiştir. Bu sebeple ilgili vergi 01/03/2020 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Dijital hizmet vergisinin uygulanmasına dair genel uygulama tebliği ise 20/03/2020 tarihinde yayınlanarak, uygulamaya alınmıştır. Hâli hazırda da dijital hizmet vergisinin uygulamasına devam edilmektedir.

Dijital hizmet vergisinin konusu; Türkiye’de gerçekleştirilen dijital hizmetlerdir (Şenyüz, Yüce ve Gerçek, 2022, s.375). Dijital hizmet vergisinde vergilendirme, dijital hizmet sağlayıcısı tarafından sunulan hizmet sonucunda elde edilecek hasılat üzerinden gerçekleştirilmektedir. Ancak kanun kapsamında hasılat kavramının tam bir tanımı yapılmamakla birlikte, sunulan hizmet kapsamında elde edilen kazanç ve tahakkuk eden hasılatlar gelir kabul edilmiş ve bu hizmetlerin sunumunda katlanılan giderler vergilendirme noktasında hasılattan düşülemeyeceği belirtilmiştir (Yavaşlar, 2020, s.11).

Dijital hizmet sunumu sonucunda elde edilecek olan hâsılatın, verginin konusu olabilmesi, üç koşula bağlanmıştır. Bu koşullar; hizmetin dijital ortam aracılığıyla sunulması, hizmetin Türkiye’de sunulmuş olması ve hasılatın Türkiye’de elde edilmiş olmasıdır (Karabulut, 2020, s.278). Bu hususa yönelik olarak şöyle bir örnek verilebilir. X yabancı uyruklu kişinin Türkiye’ye yapmış olduğu turistik ziyareti esnasında akıllı telefonu üzerinden ihtiyaç duyduğu bir uygulamayı belli bir bedel karşılığında satın alması ve ödemesini, Türkiye’de olmayan bir hesap üzerinden yapması halinde hizmet Türkiye sınırlarında yapılmış sayılmayacak ve DHV kapsamında vergilendirilemeyecektir. Genel uygulama tebliği kapsamında sayılan dijital hizmetler şu şekildedir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020);

“a) Dijital ortamda sunulan her türlü reklam hizmetleri (reklam kontrol ve performans ölçüm hizmetleri kullanıcılarla ilgili veri iletimi ve yönetimi gibi hizmetler ile reklamın sunulmasına ilişkin teknik hizmetler dâhil),

b) Sesli, görsel veya dijital herhangi bir içeriğin (bilgisayar programları, uygulamalar, müzik, video, oyunlar, oyun içi uygulamalar ve benzerleri dâhil) dijital ortamda satışı ile bu içeriklerin dijital ortamda dinlenmesine, izlenmesine, oynanmasına veya elektronik cihazlara kaydedilmesine veya bu cihazlarda kullanılmasına yönelik dijital ortamda sunulan hizmetler,

c) Kullanıcıların birbirleriyle etkileşime geçebilecekleri dijital ortamların sağlanması ve işletilmesi hizmetleri (kullanıcılar arasında bir mal veya hizmetin satılmasına veya satılmasının kolaylaştırılmasına yönelik sunulan hizmetler dâhil).”

Yukarıda sayılan hizmetlerin yanı sıra bu hizmetler kapsamında verilecek olan aracılık hizmetleri de DHV’nin kapsamına girmekte ve hasılatı dâhil edilmektedir.

Dijital hizmet vergisinin mükellefleri ise, dijital hizmet sağlayıcılarıdır. Hizmeti sunan sağlayıcılarının 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu ve 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanuna göre tam mükellef olmamasının, bu verginin mükellefiyetini etkilememektedir. Ayrıca dijital hizmet sağlayıcılarına başvuru sonrasında “Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı” tarafından mükellefiyetleri başlatılmaktadır (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020).

Dijital hizmet vergisi açısından iş yerinin, kanuni ve iş merkezinin ya da ikametgahının Türkiye sınırları içerisinde yer almaması hâlinde ve bakanlığın vergi alacağını emniyet altına alabilmesi için dijital hizmet vergisine tabi olacak tarafların işleme ve ödemeye aracılık edenlerden vergi sorumlusu sıfatıyla vergi kesintisi yapmasını isteyebileceği ve bunun vergi sorumlu sıfatıyla beyan etmesi talebinde bulunabileceği ayrıca ilgili tebliğ ile düzenlenmiştir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020).

Dijital hizmet vergisi nezdinde Türkiye’de elde edilecek olan hâsılatın 20 milyon Türk lirasından veya uluslararası ölçekte elde edilen hasılatın 750 milyon avrondan az olması hâlinde vergiden muafiyet sağlanacağı belirtilmiştir. Ancak dijital hizmet sunucu bir gruba ait bir şirket olması hâlinde konsolide şekilde yayınlanan tablolara bakılacak, belirtilen tutarların grup bazında geçmesi hâlinde DHV’ye tabi olacaktır. İlgili tebliğ kapsamında bu husus için verilen örnek şu şekildedir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020);

“Görsel içeriklerin dijital ortamda satışı ile bu içeriklerin dijital ortamda izlenmesine yönelik dijital ortamda hizmet sunan ve finansal muhasebe açısından konsolide bir grubun üyesi olmayan (N) işletmesi, 2019 hesap döneminde kanun kapsamındaki dijital hizmetler dolayısıyla dünya genelinde 589 Milyon avro, Türkiye’de 54 Milyon TL hasılat elde etmiştir. Buna göre söz konusu işletme kanunun yürürlüğe girdiği 1 Mart 2020 tarihi itibarıyla vergiden muaf olacaktır”.

“İşletmenin, 2020 hesap döneminde aynı hizmetlerden elde ettiği hasılatı ilişkin tablo ise aşağıdaki gibidir”;

Tablo 2. "Dijital Hizmet Vergisi Hadlerine İlişkin Örnek Tablo"

"Kümülatif Hasılat Dönemleri"	"Türkiye'de Elde Edilen Hasılat Tutarı"	"Dünya Genelinde Elde Edilen Hasılat Tutarı"
"Ocak ve Mart"	"12 Milyon TL"	"280 Milyon Euro"
"Ocak ve Haziran"	"21 Milyon TL"	"756 Milyon Euro"
"Ocak ve Eylül"	"38 Milyon TL"	"900 Milyon Euro"
"Ocak ve Aralık"	"49 Milyon TL"	"980 Milyon Euro"

Kaynak: "Dijital Hizmet Vergisi Genel Uygulama Tebliği, (2020). <https://www.mevzuat.gov.tr>"

"Buna göre, 2020 hesap döneminin Ocak-Haziran döneminde söz konusu işletme tarafından elde edilen hasılat tutarı, Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasında yer alan her iki haddi de aştığından 2020 hesap dönemi Haziran ayı sonu itibarıyla işletme bakımından muafiyet sona erecektir. Mezkûr maddenin ikinci fıkrasına göre, hadlerin aşıldığı vergilendirme döneminin takip eden dördüncü vergilendirme dönemi olan 2020 hesap dönemi Ekim ayı başından itibaren işletmenin dijital hizmet vergisi mükellefiyeti başlayacaktır."

Dijital hizmet vergisi için genel uygulama tebliğinde sayılan istisnalar ise şu şekildedir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020);

"-4/2/1924 tarihli ve 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanununun ek 37 nci maddesi kapsamında üzerinden Hazine payı ödenen hizmetler,

-13/7/1956 tarihli ve 6802 sayılı Gider Vergileri Kanununun 39 uncu maddesi kapsamında üzerinden özel iletişim vergisi alınan hizmetler,

-19/10/2005 tarihli ve 5411 sayılı Bankacılık Kanununun 4 üncü maddesi kapsamındaki hizmetler,

-28/2/2008 tarihli ve 5746 sayılı Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanunun 2 nci maddesinde tanımlanan Ar-Ge merkezlerinde Ar-Ge faaliyetleri neticesinde oluşturulan ürünlerin satışı ile münhasıran bu ürünler üzerinden sunulan hizmetler,

-20/6/2013 tarihli ve 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanunun 12 nci maddesi kapsamında yer alan ödeme hizmetleri,"

dijital hizmet vergisinden müstesna tutulmuştur.

Dijital hizmet vergisinin matrahını vergilendirme dönemi içerisinde sunulan hizmetler sonucu elde edilen hasılat oluşturmaktadır. Hasılatın konusuna ise üyelik bedelleri, abonelik bedelleri, satış ve hizmet bedeli, komisyon ücreti ve buna benzer hizmetler girmektedir. Bu hizmetlerin sunulması sonucunda ortaya çıkan kur, fiyat, faiz ve prim farkları hasılatla dâhil edilmektedir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020). Dijital hizmet vergisine ait matrahın tespitinde işlem gideri, hizmet sunum maliyeti ve vergi adı altında herhangi bir indirim yapılmayacağı kanun maddesi ile hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla DHV'nin matrahı, gayrisafi kazançtır (Kaya, 2020, s.105). Bu uygulama sonucunda dijital hizmet sunucusu işletmeler sundukları hizmet kapsamında kar elde etmese dâhi vergi ödemek durumunda kalabilecektir (Çelener, 2019, s. 2238). Bu sebeple dijital hizmet sağlayıcılarının vergiye uyumu azalacağı ve bu hizmeti sunan işletmelerin ömrünün kısılacağı düşünülebilecektir.

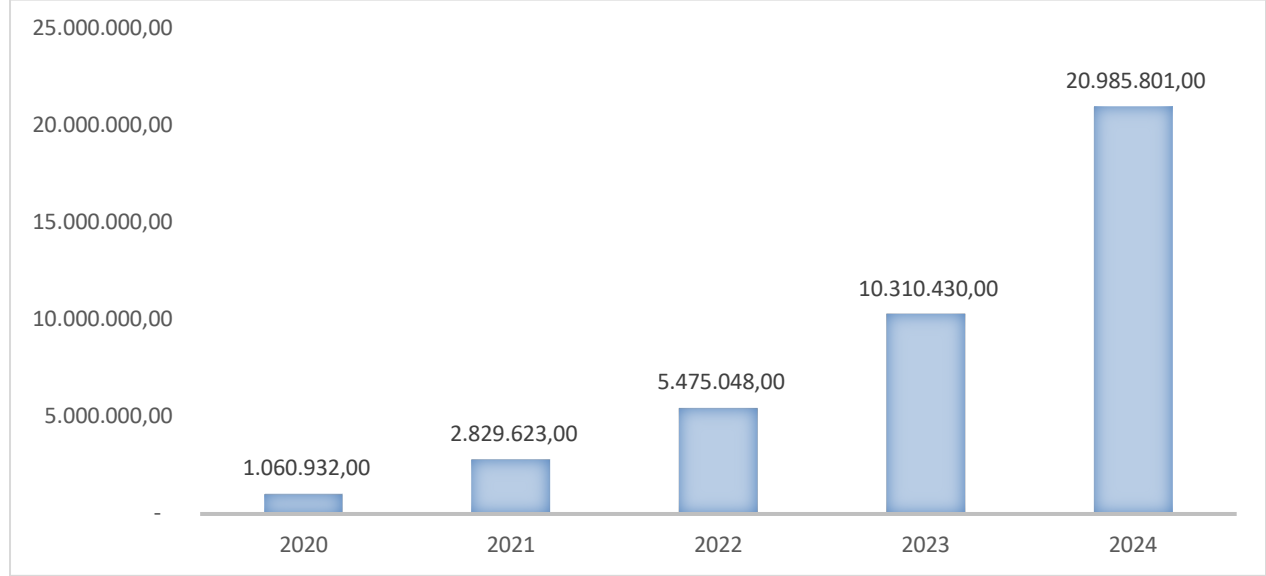
Türkiye'de uygulanan DHV oranı %7,5'tur. İlgili oran elde edilen gayrisafi hasılatla uygulanmakta ve hesaplama sonucunda ödenmesi gereken DHV bulunmaktadır. İlgili verginin oranını, Cumhurbaşkanı, kararı ile %1'e indirilebileceği gibi iki katına kadar da çıkarabilme yetkisine sahiptir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020).

DHV'de vergilendirme dönemleri aylıktır. Hazine ve Maliye Bakanlığı uygun gördüğü takdirde üçer aylık dönemler hâlinde vergilendirilme yapılabileceği ifade edilmiştir (DHV Genel Uygulama Tebliği, 2020). DHV, mükelleflerin beyanı üzerine tarh edilen bir vergidir. Beyannameler elektronik ortamda "www.digitalservice.gib.gov.tr" adresi üzerinden gönderilebilmektedir. Türk vergi sistemi kapsamında bulunan katma değer vergisi, gelir vergisi ve kurumlar vergisi beyannameleri BDP (Beyanname Düzenleme Programı) aracılığıyla verilmektedir. Bunun aksine dijital hizmet vergisi farklı bir internet sunucusu kullanılarak verilmektedir. Bu noktada diğer vergilerin beyan şekline ayrılmaktadır. Bu durum yurtdışında olup, Türkiye'de hizmet sunan dijital hizmet sunucularının Türkiye dışında olsalar dâhi internet ortamını kullanarak beyannamelerini gönderebilmelerine imkân tanımaktadır. İlgili dönemin hasılatına ilişkin beyanname, takip eden ayın sonuna kadar verilmekte ve tahakkuk eden vergi de ay sonuna kadar ödenmektedir.

7. Beş Yıllık (2020 – 2024) Verileri ile Dijital Hizmet Vergisi Geliri Üzerine Bir Değerlendirme

Dijital Hizmet Vergisi'nin uygulanmaya başlandığı tarih olan 1 Mart 2020'den itibaren, vergiden yapılan tahsilatlar aylık olarak T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığına bağlı Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu "Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri" raporlarında yayınlanmaktadır. DHV'den yapılan aylık tahsilatlar, raporlarda, genel bütçe gelirleri tasnifinde yer alan vergi gelirleri içerisinde gösterilmektedir. Bu raporlarda, 2020 ve 2024 dönemlerinde tahsilatı gerçekleştirilen DHV tutarları, aşağıda yer verilen grafiklerle sunulmuştur. İlgili grafikler Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu "Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri" raporlarında yer alan istatistiki veriler kullanılarak yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Grafik 1. "2020, 2021, 2022, 2023 ve 2024 Yılları Arasında Toplam Dijital Hizmet Vergisi Gelirleri"

Kaynak: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>, Grafik, Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri dikkate alınarak, yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2020, 2021, 2022, 2023 ve 2024 dönemlerinde tahsilatı gerçekleştiren DHV gelirleri toplamı, Grafik 5'te verilmiştir. Karşılaştırılan bu dönemlerde, en yüksek DHV tahsilatının 2024 yılında yapıldığı görülmektedir. Dönemler itibariyle, DHV tahsilatındaki artışlar değerlendirildiğinde, 2021 yılında 2020 yılına kıyasla %166, 2022 yılında 2021 yılına kıyasla %93, 2023 yılında 2022 yılına kıyasla %88 ve son olarak 2024 yılında 2023 yılına kıyasla yaklaşık %103 oranında artış gerçekleştiği saptanmıştır. Bir önceki döneme kıyasla en yüksek artış 2021 yılında olmuştur. Bunun nedeni 2020 yılında sadece 9 aylık DHV tahsilatının yapılmış olmasıdır. Genel olarak ise DHV'den yıllar itibariyle elde edilen toplam tahsilat düzeyinde sürekli bir artış olduğu tespit edilmiştir.

DHV'den yıllar itibariyle elde edilen toplam gelirin, toplam vergi gelirleri içindeki payının saptaması, DHV'nin mali etkinliğini ortaya koyabilmek açısından önemlidir. 2020, 2021, 2022, 2023 ve 2024 dönemlerinde elde edilen toplam DHV tahsilatı seviyeleri, ilgili dönemlerdeki toplam vergi tahsilatı seviyeleri ve DHV gelirlerinin, toplam vergi gelirleri içindeki payları aşağıda Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Dijital Hizmet Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (Bin TL)

Yıllar	Toplam Vergi Gelirleri	DHV Gelirleri	DHV'nin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)
2020	833.250.502	1.060.932	%0,13
2021	1.164.988.132	2.829.623	%0,24
2022	2.353.285.988	5.475.048	%0,23

2023	4.500.865.586	10.310.430	%0,23
2024	7.304.863.055	20.985.801	%0,29

Kaynak: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>, Tablo, Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayımlanmış olduğu Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri dikkate alınarak, yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3'te sunulan veriler incelendiğinde, dönemler itibariyle elde edilen DHV gelirinin ilgili dönemde elde edilen toplam vergi gelirleri içindeki payları, sırasıyla %0,13, %0,24, %0,23, %0,23 ve %0,29 olmuştur. DHV gelirlerinin, o döneme ait toplam vergi gelirleri içindeki payları değerlendirildiğinde; 2020 yılında DHV tahsilatı sadece 9 aylık bir dönemde yapıldığı için bu dönemde DHV toplam gelirlerinin, toplam vergi gelirleri içindeki payı %0,13 olarak gerçekleşmiştir. Zira bu pay, karşılaştırmada en düşük orandır. 2021, 2022, 2023 ve 2024 dönemlerinde elde edilen DHV gelirleri, yıllar itibariyle rakamsal olarak artış eğilimindedir. DHV'den elde edilen toplam tahsilatın, toplam vergi gelirleri içindeki payları 2024 yılına kadar %0,23-0,24 ile yatay bir seyir izlerken, 2024 yılı gerçekleşmelerinde bu oranın önceki dönemlerden ayrılarak 6 puanlık bir farkla %0,29 seviyesine çıktığı görülmektedir. 2024 yılında toplam vergi gelirleri içerisindeki veraset ve intikal vergisi %0,088, şans oyunları vergisi %0,50 ve özel iletişim vergisi %0,41 oranında gerçekleşmiştir. Zira bu kıyaslamada, 2024 yılında DHV gelirinin, toplam vergi geliri içindeki payı, şans oyunları vergisi ve özel iletişim vergisi gelirlerinin altında kalmıştır. Bunun nedeni DHV'nin bu vergilere kıyasla yeni bir vergi olması ve tabanının diğer vergiler kadar henüz geniş olmamasıdır. Buna rağmen toplam bütçe gelirleri içerisinde dijital hizmet vergisinden elde edilen gelirin, veraset ve intikal vergisine kıyasla daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

8. Türk Vergi Sistemi İçerisinde Dijital Hizmet Vergisi

Dijital hizmet vergisi, Türk vergi sisteminde yeni bir vergidir. DHV, verginin kaynağı açısından değerlendirildiğinde, gelir ve harcama vergilerine benzer özellikleri olmasına rağmen farklı yönere de sahiptir. Vergilerin ekonomik açıdan sınıflandırılmasında ise DHV'nin dolaysız bir vergi olduğu söylenebilir. Zira DHV'nin konusu, matrahı ve mükellefi bellidir ve süreklilik arz etmektedir (Kaya, 2020, s.458).

DHV, matrah tekniği açısından advalorem matraha sahiptir. Zira belirli bir ekonomik değer matrah olarak kabul edilmekte ve bu matrah üzerinden bir vergi hesaplanmaktadır (Tosuner ve Arıkan, 2016, s. 79). Dijital hizmet vergisini ayırtıran en önemli özelliklerden biri ise safi kazancı değil gayrisafi kazancı vergilendirilmesidir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde gelir üzerinden alınan bir vergi olduğunu belirtmek doğru olmayacaktır.

DHV'de vergilendirme, işlem hacmi üzerinden yapılmaktadır. Bu sebeple vergilendirmenin hedefinde yapılan işlemler olduğundan (hizmet alışı-satışı) dolaylı vergi niteliği ağır basmaktadır. Zira bu şekilde gerçek gelirin tam olarak ortaya konulması ihtimali düşmektedir. Ayrıca DHV'de, dijital hizmet sunucuları üzerinde olan vergi yükünün nihai tüketicilere yansıtılması ihtimali de oldukça yüksektir (Çelener, 2019, s. 50). Bu nedenlerle vergi adaleti açısından etkin bir vergi olduğunu söylemek zordur. Vergilerin ekonomik açıdan dolaylı – dolaysız vergi olarak sınıflandırılmasında iki ölçüt kullanılmaktadır. Bunlar yansıma ve verimlilik ölçütleridir. Yansıma, ödenen bir verginin özellikle fiyat mekanizması yoluyla, bir başkasına aktarılabilmesidir. Bu usulle bir başkasına aktarılabilen vergiler, Türk vergi sisteminde dolaylı vergiler olarak adlandırılmaktadır (Pehlivan, 2008, s. 117).

Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığının aylık olarak yayınlamış olduğu, “merkezi yönetim bütçe gelirleri” içerisinde de dijital hizmet vergisi dâhilde alınan mal ve hizmet gelirleri içerisinde gösterilmiştir. Bu açıdan bakıldığında ise dolaylı ve harcama üzerinden alınan bir vergi olduğu söylenebilecektir.

DHV'nin, vergi sistemi içindeki durumu itibariyle çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan, kabulü daha az olan; DHV'nin, gelir üzerinden alınan bir vergi olduğu ve safi kazanç yerine gayrisafi kazancı dikkate alması nedeniyle dolaysız bir vergi olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşüdür (Karabulut, 2020, s. 277). Bir diğer ve daha çok kabul gören görüş ise DHV'nin işlem hacimleri üzerinden alındığı ve bu sebeple DHV'nin dolaylı bir vergi olduğudur (Çelener, 2019, s. 50). Sonuç olarak DHV'yi, Türk vergi sistemi içinde salt bir sınıflandırmaya dâhil etmek zordur. Ancak DHV, verginin konusu açısından gelir üzerinden alınan bir vergi ve dolayısıyla dolaysız vergiler sınıflandırılmasında yer alması gerektiği söylenebilir (Kaya, 2020, s. 460).

9. Seçilmiş Ülkelerin Karşılaştırılması

Dünya’da 1980’li yıllar itibariyle çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) yayılmaya başlamasıyla, uluslararası hizmet ticareti de artma eğilimine girmiştir. ÇUŞ’ların ürettikleri ve pazara sundukları hizmetlerin önemli bir kısmı dijital hizmet niteliğine haizdir. Bu hizmetlerin satışı sonucu elde edilecek gelirlerin vergilendirilmesi, dijital ekonominin ve uluslararası vergilendirmenin sorunsalı olmuştur. Dijital ekonominin ve dolayısıyla dijital hizmetlerin vergilendirilmesi için ulusal düzeyde yeni arayışlar başlamıştır. Bu arayışların sonucu olarak ortaya çıkan DHV bir vergilendirme aracı olarak geliştirilmiştir. DHV, 2000’li yıllarla artan ve 2020’de ortaya çıkan pandemi döneminde oldukça yaygınlaşan dijital hizmetlerden doğan kazancı vergilendirmeyi amaçlayarak, pek çok ülke tarafından uygulamaya alınmıştır. Bazı ülkeler ise DHV’nin uygulanması için farklı alternatifler üreterek, vergiye ilişkin oluşturulan tasarılar, hükümetler tarafından ülkelerin meclislerine sunulmuş, müzakereye açılmıştır. DHV’ye ilişkin çalışmalar, özellikle 2019 ve 2020 yıllarında başlamış ve yoğunlaşmıştır. Zira pandemi nedeniyle her alanda başlayan yeni çözüm arayışlarının, vergilendirme alanında da etkili olduğu söylenebilir. Bu nedenlerle, DHV, ülkeler için çok yeni bir vergidir (Kılıçer ve Peker, 2021, s. 111).

Bu dönemde, Avrupa Birliği (AB) komisyonu tarafından, ortak bir çözüm arayışının neticesinde, ortak bir vergi uygulaması olarak “Digital Service Tax (DST)” (Dijital Hizmet Vergisi) sunulmuştur. Avrupa Birliği’ne üye ve üyelik müzakereleri yürütülen tüm ülkelerin uygulamaya başlaması için geliştirilen DHV’de, birlik içinde uygulama birliği sağlanamamıştır. Zira bunda bazı ülkelerde hükümetler üzerinde ortaya çıkan politik ve siyasi baskılar etkili olmuştur. AB’ye üye olan 28 ülkeden sadece 11’inin, ekonomik ve mali işler konseyinden önce, DHV’yi uygulamayı kabul ettiklerini açıklamışlardır (Lowry, 2019, s. 6). AB’nin ortak hareket etme çabasına rağmen, Fransa, İngiltere (31 Ocak 2020 tarihi itibariyle Avrupa Birliği’nden ayrılmıştır), İtalya, İspanya, Avusturya ve Macaristan, dijital vergilendirme hususunda ulusal tasarılarını oluşturarak, ulusal dijital hizmet vergilerini uygulamaya başlamışlardır. İngiltere haricindeki diğer ülkelerin, dijital ekonomiyi vergilendirmek üzere uygulamaya aldıkları verginin, dijital hizmet vergisine benzediği ifade edilebilir (Çelikkaya, 2021, s. 178).

9.1. Fransa

Avrupa Birliği içerisinde dijital hizmet vergisini uygulanması noktasında birlik içerisinde önerinin kabul edilmemesi, üye ülkeleri ulusal bazlı çözüm arayışına yönlendirmiştir (Çelener, 2019, s. 45). Ulusal vergi politikasını oluşturarak, dijital hizmet vergisini uygulayan ilk ülke Fransa’dır. Fransa’nın bu sürece öncülük etmesiyle birlikte, diğer ülkeler de Fransa’nın uygulamasını dikkate alarak çözümler üretmeye çalışmışlardır. Bu kapsamda Fransa’nın uygulamaya almış olduğu DHV’nin nitelikleri önemlidir (Fırat, 2020, s.30). Fransa’nın uygulamış olduğu dijital hizmet vergisi, ABD’nin önemli teknoloji şirketlerini vergilendirdiği için ve bu şirketler Google, Apple, Facebook ve Amazon olduğu için GAFA vergisi olarak da anılmıştır (Demirhan, 2020, s.80).

Fransa da 2019 yılında uygulanmasına başlanan dijital hizmet vergisinde, küresel ölçekte 750 milyon avro, Fransa’da sağlanan hizmetlerde ise 25 milyon avroyu aşmayan gelirler DHV kapsamına alınmamıştır. Bu rakamların üzerinde hasılat elde eden dijital hizmet işletmeleri DHV kapsamında vergiye tabi tutulacaktır. Elde edilen hasılat üzerinden %3 oranında sabit oranlı bir vergi alınacağı da belirtilmektedir. Verginin tahsilatına yönelik olarak da iki taksit şeklinde ödenmesine karar verilmiştir (Journal Officiel De La République Française, 2019).

Dijital hizmet vergisinin hayata geçirilmesiyle birlikte “ABD Ticaret Temsilciliği Ofisi” konuyla ilgili bir soruşturma yapmıştır. Bu soruşturma sonucunda hazırlanan raporda Fransa’nın dijital hizmet vergisini uygulaması hâlinde 1,3 milyar USD değerindeki Fransız mallarına ek gümrük vergisi konulacağı belirtilmiştir (Akçura, 2021). Bu tepkiye karşılık olarak Fransa’nın Ekonomi ve Maliye Bakanı Bruno Le Maire, ABD’nin koymayı düşündüğü ek gümrük vergisi uygulamaması hâlinde dijital hizmet vergisine ilişkin tahsilatları belirli bir süreliğine erteleneceği bildirmiştir (Kılıçer ve Peker, 2021, s. 117-118). Karşılık sergilenen bu tutum sonucunda iki ülke karşılıklı olarak uygulayacak vergileri belirli bir süreliğine ertelemişlerdir (Akçura, 2021).

Fransa’nın uygulamaya başladığı DHV’nin birtakım eksikliklerinin olduğu görülmektedir. Bu eksikliklerden kaynaklı olarak, verginin adil olmadığına dair kanaatler oluşmuştur. Ayrıca vergiyle ilgili teknik konulara yeteri kadar açıklık getirilememiştir. Zira bu verginin uygulamaya konulmasındaki temel amacın, işletmelerin dijital alanlarda elde ettikleri gelirlerin vergilendirilmesi olduğu belirtilmiştir. İşletmelerin dijital alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin, devletin vergi erozyonuna neden olduğu ve bu nedenle devletin gelir kaybının oluştuğu ifade edilmiştir. Bu hususların önlenmesi için de DHV’nin yürürlüğe konulduğu açıklanmıştır. Fransa’da DHV’nin uygulamaya alınma amaçlarını karşılayıp karşılamadığı ise DHV uygulandıkça ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan, uygulanan DHV nedeniyle küresel ölçekte hizmet sunan dijital işletmelerin hizmet sunduğu ülke içerisinde faaliyetlerini azaltması ya da hizmet sunumundan vazgeçmesi sonucunu doğurabilecektir. Fransa açısından mevcut DHV uygulamasının olası etkileri açısından kapsamlı ve çok yönlü bir biçimde

değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu konuda yapılacak değerlendirme neticesinde dijital ekonomiyi destekleyici ve aynı zamanda devletin bu alandaki vergi kaybını makul bir seviyeye çekecek bir vergilendirme anlayışının benimsenmesi, verginin etkinliği açısından son derece önemlidir. Fransa'nın dijital ekonomiyle ilgili benimseyeceği vergilendirme biçimi, uluslararası ölçekte ortak mutabakat sağlanarak uygulanacak bir vergi uygulamasına dayandırılabilmesi gibi ortak vergi anlayışında mutabakat sağlanıncaya kadar uygulamaya alınacak olan ulusal bir vergi koymak suretiyle de olabilir. Zira her iki biçimde de vergi salınırken, temel vergilendirme ilkelerinin dikkate alınması, vergiden beklenen etkinliği arttırabilecektir (Çelener, 2019, s. 51).

9.2. İtalya

İtalya dijital hizmet vergisini 2019 yılında yürürlüğe almıştır. Ancak vergi hemen uygulanamamıştır. Bunun sebebi olarak ise tek taraflı tedbirler koymak yerine OECD düzeyinde ortaya konulabilecek ortak bir çözüm (politika) beklentisidir. Ancak böyle bir çözümün sağlanamaması sebebiyle DHV 1 Ocak 2020 tarihi itibarıyla uygulamaya konmuştur (Demirhan, 2020, s.83).

İtalya da dijital hizmet vergisi, bireysel ve grup düzeyinde yer alan kişi ve kurumlar tarafından ödenmektedir. Dijital hizmet sunucusunun brüt küresel geliri 750 milyon avroyu aşması ve ulusal ölçekte elde edilen gelirin ise 5,5 milyon avroyu hasılat elde edilmesi durumunda dijital hizmet vergisi söz konusu olacaktır. Elde edilen hasılat belirtilen iki şartında aynı dönem içerisinde gerçekleşmiş olması hâlinde vergiye tabi tutulacaktır (Ey, 2020). İtalya'da dijital hizmetlerden bu verginin alınabilmesi için hizmeti alan kullanıcının İtalya'da bulunma zorunluluğu bulunmaktadır. Belirtilen şartların sağlanması durumunda elde edilen brüt gelir üzerinden %3 oranında DHV hesaplanacaktır. Bunların yanı sıra, dijital hizmet sunucusunun İtalya'da vergi mükellefi olmaması herhangi bir sonuç doğurmamakta ve vergi yıllık olarak uygulanmaktadır. İtalya OECD düzeyinde ortak bir çözüm önerisi getirilmesi neticesinde uygulamaya almış olduğu vergiyi kaldırabileceği de öngörülmektedir (Deloitte, 2021).

İtalya'da uygulanan DHV, web vergisi olarak da adlandırılmaktadır. İtalya ulusal politika arayışları sonucu uygulamaya aldığı DHV'yi, OECD bünyesinde ortak bir vergi anlayışının benimsenmesi hâlinde uygulamadan kaldırabileceğini açıklamıştır. İtalya'nın bu tutumu, OECD tarafından ortak bir karar alınıncaya kadar dijital ekonomi alanında vergi geliri kaybı oluşmasını engellemek üzerinedir. Ayrıca İtalya'nın bu tutumu, uygulamaya alınan DHV'nin geçici bir vergi niteliğine sahip olduğunu göstermektedir.

9.3. Birleşik Krallık

Birleşik Krallık, dijital işletmelerin vergilendirilmesi noktasında uluslararası ölçekte bir çözümün üretilmediği belirtmiş ve bu çözüm önerisinin geliştirileceği süreç boyunca geçici bir önlemin alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu sebeple Nisan 2020'den itibaren dijital hizmet sonucu elde edilen hasılat üzerinden DHV tahsil edileceği bilgisi kamuoyuyla paylaşılmıştır (House of Common Library, 2023, s. 5-7).

Birleşik Krallık dijital hizmet vergisi kapsamında kâr elde eden işletmeleri vergilendirmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda küresel ölçekte 500 milyon Sterlin gelir eden şirketler vergiye tabi tutulacağı belirtilmiştir (House of Common Library, 2023, s. 30). Ulusal ölçekte ise 25 milyon sterlinden daha fazla gelir elde eden dijital hizmet işletmeleri %2 oranında vergiye tabi tutulacağı ifade edilmiştir (Kpmg, 2022, s.15). Bu durum göstermektedir ki ilk 25 milyon sterlini elde edecek dijital işletmeler vergiye tabi tutulmayacaktır. Bu muafiyetin yerel ölçekte hizmet sunumunda bulunan işletmeleri desteklemek amacıyla uygulandığı düşünülebilir (HM Treasury, 2018a, s. 2).

Birleşik krallık dijital hizmet kapsamında elde edilecek hasılatın vergilendirilmesi noktasında kurumlar vergisi çerçevesinde AB, G20 ve OECD üye ülkelerle yapılacak çalışmalarda öncülük edebileceğini ve bir çözüm üretilmesi noktasında aktif rol alacağını, çözümün üretilmesi noktasında ise dijital hizmet vergisini uygulamadan kaldırabileceğini belirtmiştir (HM Treasury, 2018a, s. 1).

9.4. İspanya

İspanya, 2018 yılında küresel ölçekte 750 milyon avro ve İspanya da bulunan kullanılacak sunulacak hizmetler sonucunda elde edilecek hasılatın 3 milyon avroyu aşması hâlinde %3 oranında dijital hizmet vergisi uygulayacağını duyurmuştur (Congressional Research Service, 2019, s. 7). İspanya'da uygulanan dijital hizmet vergisi için, hizmetlerin sunulduğu yer önem arz etmektedir. Bir kullanıcının bölgesel alan içinde bulunması, sunulacak olan hizmetin verginin uygulandığı bölgede yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bölgesel alan, İspanya sınırları içerisinde yer alan kısmı ifade etmektedir. Örneğin çevrimiçi reklamın görüntülenmesi esnasında cihazın o bölge içerisinde yer alması dijital hizmet vergisini gündeme getireceği belirtilmiştir. Bu uygulama nezdinde herhangi bir karışıklığa izin vermemek adına, kullanıcılara ait bir cihazın farklı bir cihaz

olduğu sonucuna varılmadığı sürece, IP adrese göre belirlenen yerde bulunduğu kabul edileceği ifade edilmiştir (Spain Official State Gazette, 2020).

Dijital hizmet vergisine yönelik taslak 2019 yılında yayınlanmış ve 2020 yılında tekrardan yayınlanarak kabul edilmiştir. Taslağın kabul edilmesiyle birlikte 16 Ocak 2021 tarihi itibarıyla yürürlüğe konulmuştur. Ancak vergilendirme noktasında ortaya çıkan karmaşık konular ve vergi idaresinin bu konudaki eksikliği verginin uygulanma tarihini 1 Temmuz 2021 tarihine ertelenmesine sebebiyet vermiştir (Enache, 2021). Diğer ülkelerden farklı olarak İspanya, vergisel ödevlerini yerine getirmeyen ve vergisini ödemeyen mükellefler para cezası uygulaması getirmiştir. Buna göre; en az 15.000 avro ve en fazla toplamda 400.000 avroyu aşmamak üzere bir önceki takvim döneminde elde edilen net cironun %0,5 (binde beşi) kadar para cezasının tatbik edileceği açıklanmıştır (Spain Official State Gazette, 2020).

İspanya DHV uygulamasında, bölgesel alan sınırı belirlemiştir. Ayrıca vergi ödevlerini yerine getirmeyen mükelleflere caydırıcı nitelikteki para cezası uygulamasını gündeme alması, DHV uygulamalarında İspanya'yı farklılaştırmaktadır. Zira DHV'nin daha etkin sonuçlar vermesi açısından, bu gelişmeler olumlu görülebilir. Nitekim ülkelerin DHV konusunda ortaya koydukları tutum ve davranışlar ve yürürlüğe geçirdikleri uygulamalar, henüz bu vergiyi uygulamaya başlamamış ve taslak hâlinde çalışmalarına devam eden ülkeleri açısından yol gösterici nitelik taşıyabilmektedir.

10. Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Dijital Hizmet Vergisi

Dijital hizmet vergisini uygulayan seçilmiş ülkeler genelinde bir karşılaştırma yapıldığında Türkiye'de uygulamaya geçirilen DHV'nin kapsamının daha geniş olduğu görülmektedir. Birleşik Krallık, İtalya ve Fransa, vergiyi yıllık olarak uygularken, İspanya üçer aylık dönemler şeklinde uygulamaktadır. Türkiye bu ülkelerin aksine hizmet sunumunda bulunan dijital işletmelerin hasılatları üzerinden aylık olarak bir vergilendirme yapmaktadır. Bu durum tahakkuk eden vergilerin kısa süre içerisinde hazineye kazandırılması açısından olumlu görülebilecek iken, dijital işletmeleri için olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilecektir. Sonuçta bu işletmeler Türkiye sınırları içerisinde yer almayan, uluslararası ölçekte hizmet sunan dijital hizmet şirketleridir.

Dijital hizmet vergisinin oranına bakıldığında ise Türkiye'nin yine seçilmiş ülkelerle bir ayrışma içerisinde olduğu görülmektedir. Avrupa genelinde ortalama olarak DHV'nin oranı %3 iken Türkiye'de uygulanan dijital hizmet vergisi oranı %7,5'tur. Türkiye'de bu verginin yüksek olması tüketicilerin aleyhine bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Zira dijital hizmet vergisi dolaylı bir vergidir ve dijital hizmet şirketleri bu vergiyi kullanıcılarına yansıtabilecektir (Bingöl, 2019). Verginin nihai kullanıcılara yansıtılmasına bağlı olarak, kullanıcılar daha yüksek fiyat ödeyerek dijital hizmetlerden faydalanabileceklerdir. Bu nedenle DHV açısından iktisadi bir etkinlik sağlanmak isteniyorsa vergi oranının optimize edilmesi diğer bir ifadeyle AB ve OECD ortalamasına yakınlaştırılması gerekmektedir. Türkiye'de uygulanan DHV oranının optimize edilmemesi durumunda ise sunucuların hizmetlerini Türkiye açısından kısıtlayabilmesi ve sonlandırabilmesi gibi birtakım olumsuz sonuçların meydana gelmesi muhtemeldir (Yoruldu, 2023, s. 43). Zira bu sonuçların ortaya çıkması halinde, DHV açısından vergiyi doğuran olay meydana gelmeyeceğinden (veya vergi kapasitesinin aşınmasına bağlı olarak) vergi kayıp ve kaçığı oluşabilecektir.

Sonuç itibarıyla Türkiye, dijital hizmet sunumuna bağlı olarak ortaya çıkan kazançtan vergi almayı amaçlayan dijital hizmet vergisini, çeşitli ülke uygulamalarını esas alarak düzenlemiş ve uygulamaya almıştır. Ancak 1 Mart 2020 tarihinde Türkiye'de uygulamaya alınan bu vergi oran ve vergilendirme dönemi gibi çeşitli unsurlarının farklı olması kaynaklı diğer ülkelerden ayrılmaktadır.

Sonuç

Dijitalleşme, bilgilerin sayılar kullanılarak dijital araçlara aktarılmasını ifade eden bir kavramdır. Bu kavram her ne kadar basit bir tanıma indirgenmişse de insan yaşamının gelişimi açısından çok önemli bir role sahip olmaktadır.

Çevrimiçi reklamcılık, bulut bilişim, katılımcı ağa bağlı platformlar, çevrimiçi ödeme hizmetleri ve e-ticaret, dijital ekonomi içerisinde yer alan dijital hizmetler olarak kabul edilmektedir. Bu dijital hizmetlerin sunumunda fiziksel bir mekâna gerek duyulmaması, geleneksel anlamda fiziki bir mekân olmadan sunulamayan hizmetlerden ayrılmaktadır. Bu sebeple herhangi bir mekâna gerek duymaksızın hizmet sunan işletmelerin konumu sorgulanmaya başlanmıştır. Zira bu sunucular sadece buldukları ülke sınırları içerisinde değil, sınır dışında yer alan çeşitli ülkelere de hizmet sunabilmektedir. Bu durum zamanla hizmetlerin internet ortamında sunulmasına ve beraberinde sanal işyeri kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öncesinde fiziki olarak teslim edilmesi gereken bir mal ve hizmetin gümrük sürecinden geçmesi ve bu sayede kayıt altına alınması mümkün iken sanal işyerleri sayesinde bu süreç ortadan kalkmıştır. Bu durum insanların hayatları açısından hızı ve çeşitli kolaylıkları beraberinde getirirse dâhi kamusal ölçekte çeşitli sorunların doğmasına da neden olmuştur.

DHV, Türk vergi sistemi içerisinde klasik vergi sınıflandırmalarından salt herhangi birine dâhil etmek zordur. Zira DHV, Türk vergi sistemi içerisinde yer alan diğer vergilerin dinamiklerini tam olarak yansıtmamaktadır. Dijital hizmet vergisi farklı açılardan kimi zaman dolaylı vergilere kimi zamanda dolaysız vergilere benzemektedir. Nitekim yine aynı şekilde ne tam olarak harcama vergisi ne de tam olarak gelir vergisi olarak tanımlanmaktadır. Verginin uygulanması hususunda belirlenen sınırların yüksek seviye de olması birçok yerel işletmeyi bu verginin dışında bırakmıştır. Bu durum yerel dijital işletmeleri teşvik etmesi açısından olumlu bir tutum olarak değerlendirilebilecektir. Kısa sürede uygulamaya konulan bu vergiden elde edilen tahsilatlara bakıldığında ise eski olarak kabul edilebilecek birkaç vergiden elde edilen gelirlere yakın bir tahsilat yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de uygulanan dijital hizmet vergisi oranının %7,5 olması ve aylık olarak beyan edilmesi diğer ülkelere nazaran dijital işletmeleri daha zorlayıcı bir konumda yer almaktadır. Bu durum hâliyle zaman içerisinde Türkiye’de dijital hizmet sunumunda bulunan dijital işletmelerin vergisel ödevlerini yerine getirdiği esnada zorlanmasına ve bu hizmetleri daha yüksek fiyatlamalarla kullanıcılara sunmasına neden olabilecektir.

Dijital hizmet vergisi, çeşitli ülkelerde uygulamaya konulmuş olmakla birlikte seçilmiş bazı ülkelerin uygulamaları dikkat çekmektedir. İlk dikkat çeken ülke ise Fransa’dır. Zira Fransa bu vergiyi uygulayan ilk ülke konumunda yer alması ve diğer ülkelere öncülük etmesi sebebiyle önemli bir konum elde etmesine neden olmuştur. İlgili vergiyi uygulayan ülkelerin bir kısmı, bu verginin geçici süre uygulanması gerektiği düşüncesine sahiptir ve bu ülkeler uluslararası birlikler nezdinde ortaya konulacak bir çözümün daha sağlıklı ve uzun vadeli olacağı düşüncesini taşımaktadırlar. Fakat bu ortak bir çözümün yaratılamaması ülkeleri tek taraflı çözümler üretmeye ve uygulama sevk etmiştir. Ancak bu verginin geçici süreyle uygulanması gerektiği düşüncesi hala geçerliliğini korumaktadır. Verginin uygulamaya başlanması aşamasında ABD ile Fransa arasında yaşanan sorunlar göz ardı edilemeyecektir. Zira ilgili vergi birçok ABD teknoloji şirketini vergi kapsamına almaktadır. Bu sebeple bu vergiyi sadece mali açıdan ele almak ve değerlendirmek doğru olmamakla birlikte, siyasi açıdan da etkileri değerlendirilmelidir. Tüm bu nedenlerden dolayı, dijital hizmet vergisini uygulamaya koymak isteyen ülkelerin vergi taslağı incelenmeli ve uygulamaya geçirilme noktasındaki amaçları detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekliliği doğmaktadır.

Türkiye’nin dijital hizmet vergisini yürürlüğe geçirmesi, kayıt dışılığın önlenmesi ve dijital ekonominin vergilendirilmesi bakımlarından yerinde olmuştur. Zira Türk vergi sistemi içerisinde yer alan geleneksel vergileme ilkeleri, dijital hizmet sunucularını vergilendirmede yetersiz kalmaktadır. Zira bu vergiye tabi mükelleflerin, takip edilmesi ve denetlenmesi diğer vergi mükelleflerine göre çok daha karmaşıktır. Bu sebeple, Türkiye’nin uluslararası ölçekte dijital ekonominin vergilendirilmesi hususunda çalışmalarda bulunan gelişmeleri takip etmesi ve küresel ölçekte kabul edilebilecek bir DHV uygulamasının içerisinde yer alması, vergilendirme maliyetlerini azaltabilir. DHV’nin çeşitli ülkeler tarafından geçici olarak uygulanması amacı yerine, ülkelerin vergi sistemlerinin, dijital ekonomiye duyarlı hale getirilmesi kalıcı bir çözüm sunabilir.

Kaynakça | References

- Akçura, A. (2021). Dijital hizmet vergisi, ülkeler nasıl uyguluyor, ABD nasıl değerlendiriyor?, Deloitte. <https://www.verginet.net/dtt/1/digital-hizmet-vergisi-abd-degerlendirmesi.aspx>
- Bingöl, O. (2019). Dijital hizmet vergisi geliyor. Vergiye Dair. <https://vergiyedair.com/2019/10/24/dijital-hizmet-vergisi-geliyor/>
- Ceci, L. (2022). App stores statistics facts. Statista. <https://www.statista.com/topics/1729/app-stores/#topicOverview>
- Congressional Research Service, (2019). Digital services taxes (DSTS): policy and economic analysis. Analyst in Public Finance, 1-32 <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45532>
- Çelener, B. (2019). Diğer dijital hizmet vergisi uygulamaları karşısında Türk dijital hizmet vergisi kanun teklifine ilişkin bir değerlendirme. Mali Hukuk Dergisi, 15 (178), 2223-2248.
- Çelener, B. (2019). Dijital ekonomiyi vergilendirme yolunda somut bir adım: dijital hizmet vergisinde Fransa örneği. Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 16 (2019/2), 31-54.
- Çelikkaya, A. (2021). Avrupa komisyonunun dijital hizmet vergisi önerisinin ekonomik analizi. International Journal of Public Finance, 6 (2), 176-192.
- Çetinkaya, M. B. ve Çelik, R. (2019). Bir dijital pazarlama stratejisi olarak etkileşimli reklamların etkinliği: deneysel bir çalışma. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 12 (18.UİK Özel Sayısı), 484-506.
- Deloitte, (2021). International tax Italy highlights 2021. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-tax-italyhighlights-2021.pdf>
- Demirhan, H. (2020). Dijital hizmet vergisinin dünyadaki uygulamaları ve Türkiye ile karşılaştırılmalı analizi. The Journal Of Social Science, 4 (7), 73-86.
- Dijital Hizmet Vergisi Genel Uygulama Tebliği, (2020). <https://www.mevzuat.gov.tr>
- Ekici, Ş. (2020). B2C elektronik ticarete sanal pazar yerinin hukuki durumu. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5 (8), 207-227.
- Enache, C. (2021). Spain determined to cash in on digital services tax. Tax Foundation. <https://taxfoundation.org/spain-digital-services-tax/>
- Ersöz, B. ve Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve bilişim teknolojilerinin çalışanlar üzerindeki etkileri. Bilişim Teknolojileri Online Dergisi, 11 (42), 170-179.
- European Commission, (2017a). Tallin digital summit. Estonia. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/node/3812/printable/pdf>
- European Commission, (2017b). Communication from the commission to the European parliament and the council. Brussels, 1-11.
- Ey, (2020). Italy's Digital services tax enters into force as of 1 january 2020. https://www.ey.com/en_gl/tax-alerts/ey-italys-digital-services-tax-enters-into-force-as-of-1%20january-2020
- Firat, M. (2020). Dijital hizmet vergisi üzerine bir değerlendirme. Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3 (1), 28-33.
- Giray, F. (2020). Küresel vergi sisteminin yeni politikası olarak dijitalleşme: AB ve Türkiye'de dijital hizmet vergisi. M. Kaya ve E. Öz (Editörler), Bilişim Çağında Vergi Hukuku içinde (s. 1-22), Bursa: Ekin Yayınevi.
- Güngör, M. (2020). Dijital hizmet vergisi. Danıştay Dergisi, 152, 257-294.
- Helander, F. (2010). Mobile display advertising and consumer privacy. Umea School Of Business, Master Thesis. Student Umea, Sweden.
- HM Treasury, (2018a). Digital service tax. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/752172/DST_web.pdf
- House of Common Library, (2023). Digital service tax. Commons Library Research Briefing, 1-116. https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP_8719/CBP-8719.pdf
- İTO, (2005). İnternet reklamcılığı e-reklam. İstanbul: Bilişim Teknolojileri ve E-ticaret Şubesi.
- Journal Officiel De La République Française, (2019). LOI n 2019-759 du 24 juillet 2019 portant création d'une taxe sur les services numériques et. République Française. <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000038811588/>
- Kara, M. C. (2022). Dijital ekonominin vergilendirilmesinde yeni rabata ve kar tahsisi kuralları. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (49), 291-308.
- Karabulut, Ş. (2020). Dijital çağın mali yansımaları: dijital hizmet vergisi. Maliye Dergisi, 178, 263-288.
- Kaya, Ö. M. (2020). Dijital hizmet vergisi ve Türkiye uygulaması. Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, (2), 447-478.
- Kayışkan, D. (2021). Dijital iş modelleri. M. A. Çakırer (Editör), Dijital Pazarlama içinde (s. 1-14), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kılıçer, E. ve Peker, İ. (2021). Dijital ekonomide vergilendirme. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kpmpg, (2022). Taxation of the digitalized economy. 1-154. <https://tax.kpmpg.us/content/dam/tax/en/pdfs/2022/digitalized->

economy-taxation-developments-summary.pdf

- Kurtulmuş, N. (1995). Post-endüstriyel ekonomilerde kitle üretimine bir alternatif: esnek uzmanlaşma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (40), 161-173.
- Lowry, S. (2019). Digital service taxes (DSTs): policy and economic analysis. Congressional Research Service, 1-31.
- Muhasebat Genel Müdürlüğü, (2025). 2025 Merkezi Yönetim Konsolide Bütçe İstatistikleri. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/3/2025/02/Merkezi-Yonetim-Butce-Gelirleri-Ay-Ici-Tahsilatları-Detay2.xls>
- Nellen, A. 2012. Internet taxation and principles of good tax policy. *Policy and Internet*, 4 (1), 1-21.
- OECD, (2011). OECD guide to measuring the information society 2011, OECD Publishing Paris, 1-206.
- OECD, (2015). Addressing the tax challenges of the digital economy – action: 1 2015 final report, OECD/G20 base erosion and profit shifting project, OECD Publishing Paris, 1-285.
- OECD, (2018). Tax challenges arising from digitalisation – interim report 2018, inclusive framework on BEPS, OECD/G20 base erosion and profit shifting project, OECD Publishing Paris, 1-213.
- Oğuz, H. (2014). Elektronik ortamda kişisel verilerin korunması, bazı ülke uygulamaları ve ülkemizdeki durum. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 1 (3), 1-38.
- Oğuz, N. S. ve Yıldız, H. E. (2023). Türkiye’de dijital hizmet vergisinin değerlendirilmesi. *Anadolu Economics*, 5 (2), 83-97.
- Ormanlı, O. (2012). Dijitalleşme ve Türk sineması. *The Turkish Online Journal of Design, Art And Communication*, 2 (2), 32-38.
- Pehlivan, O. (2008). *Kamu maliyesi*. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Spain Official State Gazette, (2020). The tax on certain digital services. https://sede.agenciatributaria.gob.es/static_files/sede/tema/normativa/otros_impuestos/law_4_2020-tax_on_certain_digital_services.pdf
- Şenyüz, D., Yüce, M. ve Gerçek, A. (2022). *Türk vergi sistemi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, (2022). Elektronik ticaret bilgi sistemi 2021 yılı verileri. <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/filemanagerdosyalar/2021%20yılı%20e-ticaret%20bülteni.pdf>
- Tosuner, M. ve Arıkan, Z. (2016). *Vergi usul hukuku*. İzmir: Maliye Bölümü Masaüstü Yayıncılık Birimi.
- Wade, M. (2015). Digital business transformation a conceptual framework. *Global Center For Digital Business Transformation*, 15, 1-15.
- Yavaşlar, F. (2020). Dijital hizmet vergisi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 377, 9-20.
- Yoruldu, M. (2019). Türkiye’de vergi kayıp ve kaçaklarının önlenmesinde meslek mensupları ve bağımsız denetçilerin etkinliği: İzmir ili örneği. İstanbul: Hiper Yayınevi.
- Yoruldu, M. (2020). Dijital vergilendirme ve dijital vergilendirme araçlarının Türkiye açısından incelenmesi. Ş. Karabalut (Editör), *Vergi Anlayışı ve Uygulamalarının Biçimsel ve Yapısal Karakterleri: Magna Carta’dan Günümüze Yaşanan Gelişmeler içinde* (s.225-239), İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Yoruldu, M. (2023). Türkiye’de dijital hizmet vergisi uygulaması ve vergilemede etkinlik açısından değerlendirilmesi. *Vergi Dünyası*, 42 (497), 31-45.

Dijital Göçebelerin Destinasyon Seçimi ve Ortak Çalışma Alanlarına Yönelik Görüşleri Üzerine Bir Araştırma

A Research on Digital Nomad's Opinions on Destination Selection and Co-Working Spaces

Fatma EBAN

Asist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Tourism Faculty, Department Of Recreation Management, Van, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-0222-7108 fatmaeban@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Eban, F. (2025). A Research on Digital Nomad's Opinions on Destination Selection and Co-Working Spaces. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 164-182

Eban, F. (2025). Dijital Göçebelerin Destinasyon Seçimi ve Ortak Çalışma Alanlarına Yönelik Görüşleri Üzerine Bir Araştırma. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 164-182

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: August 20, 2024/20 Ağustos 2024

Accepted/Kabul Tarihi: December 29, 2024/29 Aralık 2024

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 164-182

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatma Eban).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Teknolojik gelişmeler ve tüm Dünya'yı etkisi altına alan koronavirüs salgını insanların çalışma düzeni ve seyahat etme alışkanlıklarında değişikliklere neden olmuş ve dijital göçebe kavramını gündeme getirmiştir. Dijital göçebe kavramının temelinde, bireylerin dünyanın farklı bölgelerine seyahat ederken işlerini dijital olarak uzaktan yürütmeleri yer almaktadır. Kendilerine özgü yaşam ve iş tarzını dünyanın farklı çekicilik unsurlarına sahip turizm destinasyonlarında devam ettirmeye çalışan ve yeni bir turist profili olarak ifade edilen göçebelere yönelik bilgilerin turizm alanyazının da araştırılması gerekmektedir. Buradan hareketle araştırmanın amacını, dijital göçebelerin destinasyon seçimi ve ortak çalışma alanlarına yönelik görüşlerini belirlemek oluşturmaktadır. Araştırma verileri 10.06.2024–25.06.2024 tarihleri arasında 10 dijital göçebe ile telefon ve elektronik posta aracılığıyla toplanmıştır. Verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, dijital göçebelerin ucuz, sakin, sıcak, saat farkı fazla olmayan ve vize zorunluluğu bulunmayan destinasyonları seçtikleri belirlenmiştir. Yaşadıkları destinasyona olumlu etkilerinin bölge ekonomisine sağlanan katkı olduğu saptanmıştır. Göçebeler için ortak çalışma alanlarının gerekli materyallere sahip olması, güçlü internet altyapısı ve konumu önem arz etmektedir. İş yoğunluğu fazla olan göçebelerin kafe, sahil, otel gibi sakin alanlarda çalıştığı belirlenirken, yoğunluğu az olanların ortak çalışma alanlarında çalıştığı saptanmıştır. Ayrıca ortak çalışma alanlarının bireylerin yaratıcılığına katkı sağladığı ve sonraki seyahat rotasının belirlenmesine yardımcı olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital göçebelik, teknoloji, turizm, ortak çalışma alanı, destinasyon

Abstract

Technological advancements and the global impact of the coronavirus pandemic have led to changes in people's work patterns and travel habits, bringing the concept of digital nomadism to the forefront. At its core, digital nomadism involves individuals managing their work remotely while traveling to different parts of the world. This new tourist profile, characterized by a unique lifestyle and work style maintained in various attractive tourism destinations, necessitates research within the tourism literature. Accordingly, the aim of this study is to determine digital nomads' views on destination selection and co-working spaces. Data for the study were collected from 10 digital nomads via phone and email between June 10, 2024, and June 25, 2024. Descriptive analysis was used to analyze the data. The results of the analysis indicate that digital nomads prefer destinations that are inexpensive, peaceful, warm, have minimal time differences, and do not require visas. It was found that their positive impact on the destinations they inhabit includes contributions to the local economy. For digital nomads, the availability of necessary materials, a strong internet infrastructure, and the location of co-working spaces are of significant importance. Nomads with a high workload tend to work in quiet areas such as cafes, beaches, and hotels, while those with a lighter workload prefer co-working spaces. Additionally, it was discovered that co-working spaces contribute to individuals' creativity and assist in determining their next travel destination.

Keywords: Digital nomadism, technology, tourism, co-working space, destination

Giriş

[In the past, individuals led their lives within a limited area based on their surroundings. However, with the advancement of technological activities, dependency on time and space has gradually decreased, leading to revolutionary transformations in traditional business models. This shift has also altered travel habits, giving rise to a new tourist typology known as digital nomads (İli, 2023, p. 31). A digital nomad is a tourist who freely travels from one place to another, working with an internet-connected laptop in communal living or working spaces (Kocaman, 2022, p. 449). In recent years, digital nomadism has gained popularity, especially during the pandemic period, as individuals sought to travel freely while managing their work digitally from remote locations, eventually evolving into a lifestyle (İli & Büyükbaykal, 2023, p.71).

With the COVID-19 pandemic, remote working practices implemented across various sectors have become widespread globally. Although maintaining a remote work life can expose digital nomads to precarious working conditions, they are distinguished from seasonal workers primarily due to their higher socio-cultural levels. The socio-cultural level of nomads and their tendency to maintain their current living conditions are significant factors influencing destination selection (Bozdağan & Dağdelen, 2022, p. 272).

Upon choosing their destinations, digital nomads prioritize meeting their expectations for entertainment and lifestyle over work-related concerns (Thompson, 2018, p.3). It is anticipated that digital nomadism will transform into a lifestyle mobility trend, offering more individuals the opportunity to travel globally with the easing of visa restrictions. However, considering that digital nomads typically have high education and income levels, are young, and possess strong passports, it is evident that not everyone will be able to adapt to this lifestyle mobility (Bozdağan & Dağdelen, 2022, p. 293).

Conceptualized as a lifestyle where leisure, work, and free time intersect, digital nomadism presents a significant opportunity to mitigate the tourism sector's stagnation caused by COVID-19, boost tourist numbers, and invigorate the economy. Tourism, which constitutes a significant part of leisure activities and has become an effective lifestyle and cultural element in modern society, underscores the importance of countries devising policies to attract digital nomads and implementing measures to eliminate visa issues (Hacıoğlu, Gökdeniz & Dinç, 2017, p. 47).

While the use of information and communication technologies in tourism literature is a popular topic, the concept of digital nomads is relatively new in this field. Various co-working spaces around the world, with their touristic natural resources, are becoming popular spots for digital nomads. In this context, conducting studies on digital nomads in the literature is crucial for explaining this emerging remote work lifestyle (Kocaman, 2021, p. 801; Akin, 2021, p. 41). Therefore, this study aims to determine digital nomads' views on destination selection and co-working spaces. Additionally, the study evaluates information on the most preferred destinations by digital nomads in Turkey from the Nomad List database and measures their perceptions of these destinations. The study seeks to identify the reasons behind digital nomads' destination preferences, the advantages and disadvantages of being a digital nomad, the positive and negative impacts they have on destinations, and the factors they consider when choosing their living and working spaces. The findings will provide valuable insights into the relatively new concept of digital nomads in both domestic and international literature and guide future digital nomads.

1. Concept of Digital Nomadism

[First coined in a work by Makimoto and Manners in 1997, the term "digital nomad" refers to a cheerful and freelance generation Y individual who escapes the daily grind to travel and work from remote locations using a laptop (Chevtaea & Denizci Guillet, 2021, p. 1; Cook, 2023, p. 256). International literature refers to this concept as "digital settlers," meaning those who relocate to a new place (Kurt et al., 2013, p. 8). There are various definitions of digital nomadism in both international and national literature. Digital nomadism, a modern phenomenon emerging from mobility and digitization, is a networked information-communication society concept. Digital nomads are professionals who conduct their work digitally over the internet to enable a lifestyle of continuous travel and living abroad, primarily in Asia and Latin America (Chevtaea & Denizci Guillet, 2021, p. 1).

Richter and Richter (2020, p. 78) describe the digital nomad concept as the redefinition of work life by pursuing employment that allows for global travel, flexibility in working hours, and departure from traditional office environments. Mancinelli (2020, p. 1) describes digital nomads as individuals who, leveraging portable computing technology and widespread internet access, can work remotely from any location and use this freedom to explore the world. Digital nomadism represents a growing trend that questions existing forms of combining work and leisure and blurs the boundaries between mobility for work and tourism (Zerva, Huete & Perez, 2023, p. 15). Digital nomads reject the lifestyles, governments, companies, and traditions of settlers, focusing on balancing constant work and travel (Jiwasiddi et al., 2024, p. 1498-1499).

Vegana identifies digital nomads as typically individuals aged 20 to 35 from generation Y, who are mostly self-employed, entrepreneurs, or working in web development and design in the technology sector, and who seek new experiences through travel (Vegana, 2021, p. 1). Digital nomads usually prefer co-working spaces with fewer internet disruptions. In 2010, only 21,000 people globally worked in co-working spaces, while by 2019, this number had risen to 2.17 million. Scientists predict that by 2030, this number will exceed one billion (Chevtaeva & Denizci Guillet, 2021, p. 1).

Green (2020) emphasizes that to attract digital nomads to a destination, reasonable prices, adequate amenities, friendly communities, and various weekly events are important, alongside co-working spaces (Vegana, 2021, p. 2). As of 2020, 16 countries that recognized the tourism potential of digital nomads have supported tourism development by implementing digital nomad visas (Chevtaeva & Denizci Guillet, 2021, p. 1). A digital nomad visa serves as a special permit that allows individuals to live and work in a foreign country without applying for residency or citizenship (freakingnomads.com). Countries grant digital nomad visas to individuals with sufficient income to comfortably maintain their lifestyle, allowing them to easily access public services. Nomads are also exempt from local income taxes when renting accommodations or opening bank accounts. However, digital nomads choose new destinations as their living and working spaces not only because of easy visa access but also due to fundamental reasons (Ji, Kim & Kim, 2024, p. 2).

Digital nomads are increasingly turning to destinations with a slower pace of life and lower living costs as inflation rises and city rents increase. Specifically, countries with low food and rent costs are high on their preference list (www.airalo.com). Additionally, their choices are influenced by mild climates, the ease of obtaining long-term visas, various sports and wellness options, vibrant cultural life, nightlife, and proximity to nature. The digital nomad movement has both positive and negative impacts on destinations (Zhou et al., 2024, p. 2).

Host communities serve globally working digital nomads and benefit economically from their presence. This situation also increases the number of businesses and facilities catering specifically to the mobile lifestyle (Jiwasiddi, 2024, p. 1498-1499). However, businesses must aim to create a digital nomad-friendly image to ensure their economic sustainability. To this end, digital nomad destinations offer high-performance technological infrastructure and comprehensive entertainment services to ensure that nomads can comfortably carry out their work routines in co-working spaces (Zhou et al., 2024, p. 2). Despite their contributions to destinations, there are some criticisms from local communities regarding digital nomads. The influx of digital nomads from stronger economies to often poorer countries can lead to price increases and changes in the local population's purchasing behavior, prompting some to describe digital nomads on social media as the embodiment of liberal digital workers (Jiwasiddi, 2024, p.1498-1499).

In addition to the contributions of the digital nomad movement to destinations and businesses, it also affects individuals' psychological and social health. Remote work allows digital nomads to move more freely when choosing their homes and workplaces. Remote working increases employees' autonomy and enhances opportunities for social participation, quality of life, and job satisfaction. This is a crucial system for ensuring work opportunities for socially vulnerable individuals, such as women and the elderly (Ji, Kim & Kim, 2024, p. 3).

1.1. Literature Review

[The concept of digital nomadism is relatively new in both domestic and international literature. Most studies in this field focus conceptually on examining information in the Nomad List database (Kocaman, 2021; Kocaman, 2022; İli, 2023), identifying factors influencing destination choice, and measuring digital nomads' perceptions of destinations (Akin, 2021; Chevtaeva & Guillet, 2021; Jiwasiddi et al., 2024). Despite travel being an integral part of the digital nomad experience, there are limited studies examining the relationship between tourism and digital nomadism.

In their study, Chevtaeva and Guillet (2021) compare digital nomads with other tourist typologies. Their evaluations reveal that, unlike backpackers, digital nomads focus more on their work during their travels. Digital nomads select their travel destinations based on leisure interests, distinguishing them from business travelers.

Akin (2021) explores the term digital nomad through ethnographic methods, conducting face-to-face interviews with 14 digital nomads. The analyses indicate that nomads adopt freedom and experience as their life philosophy and perceive all their living spaces as enjoyable. Additionally, digital nomads view work as an activity done in their leisure time rather than an obligation.

Kocaman (2022) systematically reviews 16 studies from various databases to investigate the relationship between digital nomadism and tourism. The analyses categorize the relationships between variables into four themes: travel motivations of nomads, the role of communal living spaces, the digital nomad tourist profile, and the perception of work and leisure. These findings highlight the tourism potential of digital nomads.

Düzgün and Akin (2022) examine the concept of digital nomadism to determine whether it can be considered a new tourist typology. Their analysis compares the characteristics of digital nomads with other tourist typologies and finds no studies in domestic or international literature that treat digital nomadism as a tourist typology. They also provide information on the characteristics digital nomads should possess as a new tourist typology.

Gürbüz and Yılmaz (2023) use document analysis to investigate the relationship between digital nomads, leisure, and recreation within domestic and international literature. Their study finds that digital nomads prefer destinations where they can comfortably engage in recreational activities. They also consider factors such as quality of life, monthly salary, and internet access when choosing their destinations. Digital nomads participate in recreational activities such as hiking, fitness, yoga, swimming, cycling, surfing, diving, and climbing.

İli (2023) analyzes the comments of digital nomads about their preferred destinations in Turkey on the Nomad List website through content analysis. The study finds that nomads have positive opinions about İzmir and Istanbul. Although there are no comments about Adana and Konya on the website, these cities receive high ratings. Nomads have positive views on Turkey's tourist attractions and cuisine but rate the country negatively in terms of transportation, internet speed, safety, and traffic.

Jiwasiddi et al. (2024) investigate the perspectives of local communities toward digital nomads in popular destinations like Bali and Indonesia over the past decade. Their research addresses questions such as the impact of digital nomads on local communities and the differences between digital nomads and other visitor types. The study highlights the need for special strategies and policies for digital nomads, noting that nomads staying in an area for extended periods contribute significantly to the economy by spending on accommodation and various entertainment sectors.

1.2. Information on the Most Preferred Destinations by Digital Nomads in Turkey and Worldwide

To gather information on the most preferred destinations by digital nomads globally and in Turkey, the Nomad List platform was utilized. Launched in 2014 by Peter Levels, Nomad List is a social media platform where digital nomads share their travel experiences and is a crucial site for travel decision-making. Since its inception, the site has been visited by 132 million people from 190 countries, making it the most significant sharing network for digital nomads (Yılmaz & Gürbüz, 2022, p. 87). Through the comments shared on this platform, digital nomads guide new users and help them gain insights into different destinations. Today, many countries have their own Nomad List pages.

Below is a table presenting information on the top five destinations most visited by digital nomads worldwide.

Table 1. Findings on the Top 5 Most Visited Destinations by Digital Nomads Globally

Rank	Country	Monthly Average Cost of Living	Internet speed	Life quality score	Free wi-fi	Satisfaction	Entertainment	Monthly Income Level	Total Score
1	Tailand/Bangkok	\$1,419	86mbps	4/5	5/5	65%	4/5	\$493	4.37/5
2	Buenos Aires/Argentina	\$1,550	76mbps	4/5	3/5	57%	4/5	\$1,037	4.58/5
3	Kuala Lumpur/Malaysia	\$1,297	97mbps	3/5	4/5	86%	2/5	\$792	4.45/5
4	Tokyo/Japan	\$2,944	54mbps	4/5	2/5	100%	5/5	\$3,220	4.28/5
5	Mexico	\$2,034	70mbps	4/5	2/5	85%	4/5	\$704	4.25/5

Source: <https://nomadlist.com>.

Upon examining the table, it is evident that the top five destinations visited by digital nomads globally are Thailand, Buenos Aires, Kuala Lumpur, Tokyo, and Mexico City. Thailand receives high ratings from nomads for its average cost of living, internet speed, entertainment environment, monthly income level, satisfaction level, and quality of life score. For digital nomads who manage their work remotely, internet speed and free internet access are particularly important categories. Consequently, destinations with high internet speeds are preferred more.

Digital nomads select destinations where they can sustain their lives with their earned income. Therefore, it is important that the monthly income level corresponds to the cost of living. Tokyo has the highest monthly living cost among these destinations. However, despite the high average cost of living, the satisfaction level of nomads regarding this destination is 100%. The monthly income level of digital nomads in these five destinations ranges from \$493 to \$3,220. Considering the global economy and ongoing global issues, these figures can be deemed quite low. It is surprising that cities like Tokyo and Mexico City, often associated with the technology age, have low free internet access. The highest internet speeds are found in Kuala Lumpur and Thailand. The destination with the most vibrant entertainment and nightlife is Mexico.

Table 2. Findings on the Top 10 Most Visited Destinations by Digital Nomads in Turkey

Rank	Location	Monthly Average Cost of Living	Internet speed	Life quality score	Free in-city wi-fi access	Entertainment	Monthly Income Level	Fluency in English	Security	Total Score
1	Istanbul	\$1,620	31mbps	3/5	3/5	3/5	\$905	2/5	Good	3.51/5
2	Antalya	\$1,123	37mbps	3/5	2/5	5/5	\$905	2/5	Good	2.68/5
3	Adana	\$1,297	15mbps	3/5	4/5	4/5	\$905	2/5	Good	2.57/5
4	Izmir	\$1,168	66mbps	3/5	2/5	3/5	\$905	2/5	Good	2.46/5
5	Alanya	\$1,197	16mbps	3/5	4/5	3/5	\$905	2/5	Good	2.4/5
6	Ankara	\$1,288	16mbps	3/5	3/5	2/5	\$905	2/5	Good	2.4/5
7	Bursa	\$1,487	16mbps	3/5	2/5	3/5	\$905	2/5	Good	2.33/5
8	Bodrum	\$1,873	16mbps	3/5	2/5	2/5	\$905	2/5	Good	2.26/5
9	Gaziantep	\$1,907	15mbps	3/5	3/5	3/5	\$905	2/5	Good	2.26/5
10	Konya	\$1,212	15mbps	3/5	3/5	3/5	\$905	2/5	Good	2.19/5

Source: <https://nomadlist.com>.

Istanbul, which hosts millions of tourists annually, is the most preferred destination for digital nomads in Turkey, owing to its magnificent history and rich natural and cultural resources. According to the Nomad List platform, 75% of digital nomads visiting this destination are satisfied with their experience. Istanbul receives high ratings from digital nomads in categories such as average cost of living, internet speed, quality of life, entertainment, free Wi-Fi, safety, and monthly income level. Among the top 10 preferred destinations, Istanbul has the highest overall rating from digital nomads.

The cities with the highest average monthly living costs are Gaziantep, Bodrum, and Istanbul. In Gaziantep, one of Turkey's most important trade and industrial cities, the cost of living has increased significantly in recent years due to the rising number of Syrian immigrants. In cities like Bodrum and Gaziantep, the number of tourists creates inflationary pressure, raising the cost of living.

Countries do not have equal infrastructure conditions regarding internet access and speed. Therefore, if one works in a job with a heavy workload and weekly meetings, a strong internet connection is necessary. Compared to global destinations, the internet speed in Turkey's most preferred destinations is relatively low. Among the top 10 destinations, Izmir has the highest internet speed. The average monthly income level for digital nomads is \$905. It is noted that the level of English proficiency in the 10 cities is poor. Evaluations of comments on nightlife indicate that Adana receives the highest ratings. The safety factor is considered good in all cities].

2. Research Method

The aim of this research is to determine the opinions of digital nomads regarding destination selection and co-working spaces. Additionally, the study evaluates information on the most preferred destinations by digital nomads globally and in Turkey, using the Nomad List database, which is heavily utilized by digital nomads. The research is designed as a qualitative study. Qualitative research is described as a method that defines a process for solving problems in a holistic manner based on reality in a natural setting, where individual perceptions and occurrences are interpreted and questioned (İnanır, 2022, p. 219). In this study, the phenomenology approach, a qualitative research method, was used. Phenomenological research describes the subjective world of human experiences from an interpretive perspective (İnanır, 2022, p. 219).

A review of the literature on digital nomads reveals that most studies are in the form of reviews. However, studies involving direct interviews with digital nomads are quite limited. In this research, planned with a qualitative research design, the semi-

structured interview technique was used. In semi-structured interviews, the researcher develops research questions after reviewing the literature and flexibly directs additional questions to the interviewees during the interview (İnanır, 2022, p. 221). The interview form created for the research consists of two sections. In the first section, questions were asked to determine the demographic characteristics of digital nomads, such as their working areas, countries of residence, income levels, years of nomadism, and educational status. The second section contains seven open-ended questions aimed at uncovering the thoughts of digital nomads regarding their travel experiences. The research questions were developed using studies by İli (2023), Chevtava and Guillet (2021), Kocaman (2022), Yılmaz and Gürbüz (2022), and İli and Büyükbaykal (2023).

The research population consists of digital nomads. However, since it is not possible to reach the entire population, purposive sampling was used in the study. Purposive sampling allows for in-depth examination of cases believed to contain rich information, providing benefits in discovering and explaining events and phenomena (İli, 2023, p. 97). Therefore, a working group of 10 individuals with digital nomad experience was formed. Questions were sent to this group via email through the Nomad List platform, known as a digital nomad web page, and the nomads were informed about the research topic. Subsequently, interviews were conducted with the 10 individuals who responded positively between June 10, 2024, and June 25, 2024, via phone and email, with each interview lasting 20 minutes. The opinions of two field experts were sought in preparing the research questions. Permission was obtained from participants who agreed to the interview for audio recording. The audio recordings were first transcribed and then subjected to descriptive analysis.

The research seeks to answer the following questions:

- What are the criteria influencing destination selection for digital nomads?
- What are the motivations for digital nomads to travel?
- What are the positive and negative impacts of digital nomads on destinations?
- What are the advantages and disadvantages of being a digital nomad?
- What are the characteristics and qualities of the co-living spaces and co-living hotels preferred by digital nomads?
- Where do digital nomads typically work during their travels?
- How different is the co-working experience from independent travel and working online every day (in a café or at home)?].

2.1. Findings

This section provides detailed information on the basic demographic characteristics of digital nomads. Of the nomads, 3 are women and 7 are men. Examining their professions, it is found that 3 are social media content creators, 2 are tourism professionals, 1 is an architect, 1 is a teacher, 1 is an engineer, and 1 is a student. Regarding income levels, digital nomads have incomes ranging from \$1,500 to \$4,000. When asked if they travel alone, the majority indicated that they travel solo. Responses to the question of how long they have been digital nomads vary between 1 and 5 years.

Table 3: Demographic Information of Digital Nomads

Participant	Gender	Profession	Income Level	How long have you been a digital nomad?	Are you traveling alone or with a group?
P1	Female	Foreign language instructor and digital content producer	\$ 1,500	3 years	Alone
P2	Male	Engineer	\$ 2,000	1 years	With family
P3	Male	Digital content producer	\$ 2,000	2 years	Alone
P4	Male	Student	\$ 1,000	1 years	Alone
P5	Female	Architect	\$ 3,000	5 years	Alone
P6	Male	Social media producer	\$ 2,000	4 years	With family
P7	Male	English language instructor	\$ 2,000	3 years	Alone
P8	Female	Tourism professional	\$ 4,000	6 years	With family
P9	Male	Tourism professional	\$ 3,000	3 years	With family
P10	Male	Computer instructor	\$ 2,000	4 years	Alone

2. 2. Informative Insights on Digital Nomads' Destination Selection and Co-working Spaces

To gather data for this research, participants were asked questions regarding the destination and workspace preferences of digital nomads. In this context, participants were coded as P1, P2, P3, P4, P5, P6, P7, P8, P9, and P10 according to the order of the interviews. Below are the responses and interpretations obtained from the participants to the predetermined questions aimed at elucidating the research objective.

Findings on Factors Influencing Digital Nomads' Selection of Location and Accommodation Businesses

The aim of this research is to determine the opinions of digital nomads regarding destination selection and co-working spaces. To achieve this aim, the research first asked posed the question: **'What are the elements that influence digital nomads in their choice of location and accommodation businesses?'** The responses obtained from participants were evaluated in light of this inquiry. From the expressions articulated by the participants, several key factors emerged as the most emphasized considerations in the selection process. These include: "the low cost of living," "the warm climate of the country and ease of obtaining a visa," and "internet speed and accessibility." These findings highlight the critical elements that digital nomads prioritize when making decisions regarding their place of residence and accommodation options.

Some of the participant expressions regarding the criteria influencing digital nomads' selection of location and destination are provided below.

"I have been living as a digital nomad since the pandemic. There are many factors that I pay attention to when choosing a country or a place to stay. However, I think my essentials are that the country should be warm and affordable and that it should be a place I can go without visa requirements. Other factors probably come afterward. Most of the time, I choose my accommodation after I arrive. This is because the information written on social media accounts is often not accurate. Additionally, it is very important for me that the city is safe and that the internet speed is high." (P7)

"My priority, I believe, is to find a place that is inexpensive, warm and not overly popular. This is because I do not like crowded places. I prefer that the time difference with my home country is not too significant in order to facilitate communication with my family. As a woman, I choose accommodation facilities where incidents of harassment are minimal. Generally, I stay in budget-friendly locations. However, nature is one of the other important factors for me. Additionally, the availability and ease of transportation are also significant considerations." (P9)

"I examine the tax and visa conditions of the country I will be visiting. I do not prefer places with high taxes. For a location where I will be staying for an extended period, the comfort of the accommodation and the internet infrastructure are very important to me. In addition to these, the attitudes and behaviors of the local people towards foreigners influence the duration of my stay. Generally, I go to places where I can develop myself in relation to my field of work." (P4)

"Safety, warmth and affordability make travel easier. I also prefer places that do not require a visa." (P1)

"A destination that is cheap and warm for long-term travel." (P3)

"There are many factors in our destination choices. For example, I prefer places where I can live within my income and even save a little. There should be no internet issues because the internet is crucial for my work. I also need to consider the time difference with Turkey because I need to be online from 9 to 18 according to Turkish time. Hence, I first chose Southeast Asia. Currently, I am in Bali; I work from 14 to 23 according to Bali time, leaving the mornings free for exploring. The place should not be too touristic or too local. Touristic places are more expensive and noisy. I prefer places that are in between." (P5)

"I prefer cheap and quieter places where I can get my work done. As I work in social media, places with beautiful scenic views for photography are my top choices. Additionally, if I am staying for a long time, the accommodation should be clean and safe." (P10)

Upon evaluating these comments, it is generally observed that digital nomads prefer destinations with low living costs and warm climates. Although many countries now offer digital nomad visas, nomads still prefer visa-free countries for convenience. Some nomads prefer quieter destinations, while others choose places with vibrant nightlife. As most nomads are digital content creators, destinations with rich visual backgrounds are more attractive to them. Additionally, some participants select destinations considering the time difference between their home country and the destination country for their work. Safety and internet speed are also fundamental priorities for nomads planning to stay for a longer period. For nomads wishing to stay in one place for an extended period, the behaviors of the local population and the safety of the location are significant criteria in destination selection, while cleanliness and comfort are important factors in the choice of accommodation. These findings indicate that different elements are important for each nomad.

From the responses provided by participants to the research question, **'What are the factors influencing digital nomads' selection of location and accommodation businesses?'**, a content analysis yielded fifteen expressions. The researcher categorized these expressions into six categories (Table 4). The first category is named economic and legal factors, the second category is infrastructure factors, the third category is attractiveness factors, the fourth category is psychological factors, the fifth category is location-related factors, and the sixth category is accommodation-related factors.

Table 4. Categorization of Participant Expressions Regarding the Question 'What Are the Factors Influencing Digital Nomads' Selection of Location and Accommodation Businesses?'

	Used Statements	Σ_i	Σ_i (44)	%	% (100.0)
1). Economic and Legal Factors	(1.1) Low cost of living	6	14	42.85	31.8
	(1.2) Preference for locations without visa requirements	5		35.71	
	(1.3) Low tax rates	3		21.42	
2) Infrastructure Factors	(2.1) Internet speed and accessibility	5	8	62.5	18.1
	(2.2). Ease of transportation	3		37.5	
3) Attraction Factors	(3.1) Vibrant nightlife	2	10	20	22.7
	(3.2) Historical, natural, and cultural richness	1		10	
	3.3). Tranquility of the destination	2		20	
	(3.4). Warm climate of the country	5		50	
4) Psychological Factors	(4.1) Safety	2	4	50	9.09
	(4.2) Attitude of the local population	2		50	
5). Location-related Factors	(5.1) Minimal time difference among countries	3	3	100	6.8
6) Accommodation-related Factors	(6.1) Hygiene of the establishment	1	5	20	11.3
	(6.2) Abundance of accommodation options	2		40	
	(6.3) Comfort and convenience of coworking spaces	2		40	

The expressions consolidated under the first, second, and third categories represent the issues that participants emphasized the most. This is because economic and legal factors, attractiveness factors, and infrastructure factors are indeed essential components of the nomadic lifestyle. It has been decided to categorize the aspects of security and the behavior of the local population, which are significant for nomads, under the heading of psychological factors. The qualities that shared living and working spaces should possess have been grouped under the heading of accommodation-related factors. Under the heading of location-related factors, the importance of having a minimal time difference has been included.

Findings on the Travel Motivations of Digital Nomads

To understand the underlying reasons for the travel motivations of digital nomads, the responses obtained from participants were evaluated. From the expressions articulated by the participants, the following were identified as the most emphasized statements regarding the motivations of digital nomads: "desire to visit different places," "desire to meet new people," "desire to experience different cultures," "development of a professional network."

Some of the participant expressions regarding the travel motivations of digital nomads are provided below.

"My spouse and I have been traveling across Europe as digital nomads for approximately eight years. We decided to adopt a nomadic lifestyle in order to work at our desired times without being tied to a specific location. Of course, seeing different places, meeting new people, and experiencing various cultures were some of the motivating factors for us. As a nomad, I am able to pursue the work I want, and I have complete control over my work schedule. The ability to simultaneously experience both travel and work brings us great happiness." (P4)

"My primary motivation is to perform my work without being dependent on anyone. Additionally, earning money while exploring the most popular tourism destinations brings me joy. Having friends in every destination, visiting uncharted places, experiencing new lifestyles, and trying different foods significantly influence my travel." (P3)

"The primary motivation that drives me to travel is to showcase interesting places in the videos I create as a digital content producer, which will capture the attention of my audience. Additionally, meeting different individuals related to my field of work and learning about the experiences of those working in this area is one of my fundamental motivations." (P2)

“Actually, do digital nomads have a motivation to travel, or do those who want to travel become digital nomads? This needs to be discussed. For example, I used to earn more in my previous job but could not travel due to work. So, I switched to a job where I could work remotely. People like me often put traveling at the top of their life list. We want to see new people and new cultures.” (P7)

“The desire to discover new places and see different cultures.” (P5)

“Visiting new places and meeting new people.” (P10)

Upon evaluating the participants' responses, it is determined that the majority set out with the desire to experience different cultures and lifestyles. The inability of economically sufficient individuals to find time for travel due to intense work schedules is cited as a fundamental reason driving them to become digital nomads. Additionally, meeting new people and socializing are among the travel motivations for nomads. Learning different languages, tasting new foods, and visiting lesser-known destinations are some of the travel motivations for nomads. Some nomads have expressed that they travel with the aim of improving themselves in their field of work and establishing new professional connections.

From the responses provided by participants to the research question, ‘**What are the travel motivations of digital nomads?**’, a content analysis yielded ten expressions. The researcher categorized these expressions into two categories (Table 5). The first category is named social and cultural factors, and the second category is named work-related factors.

Table 5. Categorization of Participant Expressions Regarding the Travel Motivations of Digital Nomads

	Used Statements	Σ_i	Σ_i (26)	%	% (100.0)
1). Social and cultural factors	(1.1) Desire to visit different places	5	18	27.77	69.23
	(1.2) Desire to meet new people	4		22.22	
	(1.3) Desire to experience different cultures	4		22.22	
	(1.4) Desire to visit less popular locations	2		11.11	
	(1.5) Desire to learn different languages	2		11.11	
	(1.6) Desire to taste foods from other countries	1		5.56	
2). Work-related factors	(2.1). Diversification of work areas	2	8	25	30.77
	(2.2). Development of a professional network	3		37.5	
	(2.3). Establishing business connections by meeting other nomads	2		25	
	(2.4). Participation in seminars	1		12.5	

The expressions consolidated under the first category consist of statements related to the social and cultural factors that are significant in the travel motivations of nomads. Statements regarding diversification of work areas, developing a network, establishing professional connections by meeting other nomads, and participating in seminars have been grouped under the heading of work-related factors.

Findings on the Positive and Negative Impacts of Digital Nomads on Destinations

The responses obtained from participants regarding the question, ‘**What are the positive and negative impacts of digital nomads on destinations?**’ were evaluated. From the expressions articulated by the participants, the following were identified as the most emphasized statements regarding the positive and negative impacts of digital nomads on their destinations: ‘contribution to the economy,’ ‘offering new job opportunities,’ ‘increase in product prices,’ ‘disappearance of traditions and customs,’ ‘growing income disparity between locals and tourists,’ and ‘facilitation of visa processes.’

Participant statements regarding the positive and negative impacts of digital nomads on destinations are provided below.

“We often stay in hotels or guesthouses for extended periods in the countries we visit. We eat meals, shop, and all of these activities contribute to the local economy. This leads to an expansion of business opportunities. Sometimes, the places we visit are very popular and frequently frequented by other nomads. In such cases, countries incentivize us by either reducing taxes or issuing special visas for us. We frequently share our experiences from these locations, which makes both the businesses and the countries more attractive. However, sometimes the influx of people resulting from our shared experiences can lead to

environmental pollution.” (P3)

"I generally travel to inexpensive places. When I go to cheaper locations, after a while, prices increase due to my higher purchasing power. This can lead to conflicts between us and the local residents. However, of course, our expenditures contribute to the local economy. As a digital nomad, I earn significant amounts from the agreements I make in the places I visit, and I engage in luxury consumption. Additionally, since our work is internet-based, sometimes the accommodations lack sufficient facilities in this regard." (P1)

"In fact, our economic contribution to the destination is quite substantial. The local people are very envious of our free lifestyle. Beyond this, the significant influence of the local population by us can lead to the gradual forgetting of their traditions. For us, the comfort of workspaces, the speed of the internet, shared usage, and the availability of necessary materials for our work are crucial. Since we spend a large portion of our lives here, the number of co-working spaces is increasing day by day, along with the materials used and their quality. Both the number of hotels and other co-working spaces is increasing in response to demand. Countries facilitate the visa process for us. However, due to our presence, prices for products are rising, making it difficult for local residents to afford these items." (P5)

"Of course, accommodation fees can increase over time due to high demand in the places we visit." (P8)

"I do not think there are many negative aspects. After all, we bring money to the areas we visit, contributing to their development, albeit slightly. Some countries have even created visa types to attract digital nomads, like the digital nomad visa." (P4)

"The positive aspect is revitalizing the local economy. The negative is the gradual erosion of the local culture in the areas visited." (P10)

Evaluating the responses, it is understood that the negative impacts on the destination include price increases in products due to the demand created in the area. This regional inflation creates significant problems for the local population in purchasing goods and services. The damage to the local identity and values of the area is another negative impact. The contribution of nomads to the regional economy and local trade in the destinations they visit is identified as a positive impact. Some nomads have indicated that while their expenditures contribute to the economy, they also lead to environmental issues. It has been determined that the internet used by nomads to keep up with their work places pressure on the technological infrastructure of certain accommodation businesses. As a result, the increasing number of nomads each day suggests that there will be a rise in co-working spaces catering to this lifestyle.

In response to the research question, "What are the positive and negative impacts of digital nomads on destinations?" a content analysis of participant responses yielded fifteen statements. The researcher categorized these statements into two categories (Table 6). The first category is labeled positive effects, while the second category is labeled negative effects.

Table 6. Categorization of Participant Statements Regarding the Question: "What are the Positive and Negative Impacts of Digital Nomads on Destinations?"

	Used Statements	Σ_i	Σ_i (40)	%	% (100.0)
(1) Positive impacts	(1.1) Contribution to the economy	5	23	21.73	57.5
	(1.2) Promotion of the country	3		13.04	
	(1.3) Development of internet infrastructure	2		8.69	
	(1.4) Facilitation of visa processes	4		17.39	
	(1.5) Provision of new job opportunities	3		13.04	
	(1.6). Development of tourism	2		8.69	
	(1.7). Increase in accommodation business revenues	2		8.69	
	(1.8). Increased demand for coworking spaces	2		8.69	
(2) Negative impacts	(2.1) Increase in product prices	4	17	23.53	42.5
	(2.2) Erosion of traditions and customs	3		17.65	
	(2.3) Strain on internet infrastructure	1		5.88	
	(2.4) Growing income disparity between locals and tourists	3		17.65	
	(2.5) Increase in consumption activities	2		11.76	
	(2.6) Issues of overcrowding and noise	2		11.76	
	(2.7). Contribution to environmental pollution	2		11.76	

The statements combined under the first category are evaluated as positive impacts of digital nomads on destinations, including contributions to the economy, promotion of the country, provision of job opportunities in various fields, development of tourism, increased demand for co-working spaces, strengthening of internet infrastructure, and increased revenues for accommodation businesses. Under the negative category, expressions include the rise in product prices caused by the nomadic lifestyle, damage to cultural values, widening income gaps between tourists and local residents, and contributions to environmental pollution.

Findings on the Advantages and Disadvantages of Being a Digital Nomad

Responses from participants regarding the question, “**What are the advantages and disadvantages of being a digital nomad?**” have been evaluated. The statements highlighted by participants include “living independently,” “experiencing different cultures,” “working remotely,” “earning more money,” “being away from family,” “living in dependence on technology,” “longing for one’s own culture,” as well as “experiencing internet and infrastructure issues,” “difficulty in finding friends,” and “struggling with accommodation shortages.” These have been identified as the most emphasized expressions regarding the advantages and disadvantages of being a digital nomad.

To detail the experiences of digital nomads, they were asked, “**What are the advantages and disadvantages of being a digital nomad?**” Some of the responses are as follows:

“The phenomenon of digital nomadism presents numerous positive aspects. The ability to travel to various locations, meet new individuals, gain diverse perspectives, and work independently without external oversight constitutes a significant form of freedom. Through my collaborative endeavors, I have been able to generate substantial income. The experience of awakening in different places each day is invigorating. However, I believe that the most challenging aspect for me is finding suitable accommodation. Also, visa issues and longing for my culture are challenging me. Typically, I utilize platforms such as Airbnb, Facebook, and Booking.com for lodging. Nevertheless, I occasionally encounter situations where the quality and cleanliness of the accommodations do not meet expectations. Establishing trust with individuals in a new city requires time. Additionally, I deeply miss my family while being away from them.” (P1)

“Digital nomadism embodies my life philosophy. Over time, one learns to tolerate the negative aspects of an experience that is so deeply integrated into one’s identity. For me, the most advantageous aspect is the ability to save more money. I do not expend time and resources commuting to a workplace daily. However, during the initial years of my nomadic lifestyle, I faced significant challenges related to internet connectivity at my accommodations. Given that our work is entirely reliant on technology, internet disruptions adversely affected my workdays. Furthermore, the most challenging aspect remains being away from my family and loved ones. Nonetheless, the joy derived from exploring new locations and trying different cuisines greatly enhances my overall happiness.” (P4)

“The advantages of being a digital nomad include the ability to work remotely from various destinations around the world without being tethered to any particular location. I have a profound passion for my work, and the independence it affords me is the most gratifying aspect; it is delightful to experience places I have never seen before while performing my job. As a digital content creator, I also derive financial benefits from this work. However, a negative aspect is that I sometimes do not feel secure in the places I visit. The overwhelming crowds in certain cities and the negative incidents I witness can induce anxiety. Another disadvantage is missing your culture. Additionally, as we are our own bosses, I occasionally struggle with time management throughout the day, which can lead to tasks being completed at the last minute. This dependency on technology raises concerns for me regarding future implications. Furthermore, when I experience health issues, the high fees imposed by the host country on foreign nationals adversely affect me.” (P9)

“The happiness of waking up in any country or city you want, depending on your job’s flexibility. Being location-independent is a big advantage. Some people like order, though. The downside, in my opinion, is being away from your country, family, friends, food and having visa and internet issues. You really miss these things. If you are like me and are 10-15 hours away by plane, you cannot return quickly.” (P8)

“The positive is being able to earn money from anywhere. However, sometimes the places we stay are uncomfortable, and I struggle with internet issues, which are disadvantages.” (P10) “I do not think there is a negative side to being a digital nomad. The positive is living freely and not being tied to anyone.” (P7)

“I do not think there is a negative side to being a digital nomad. Since you stay in one place for a long time, you adapt to its culture, which makes living your own culture challenging. The positive is always being happy communicating with the locals.” (P3)

Evaluating the participants' comments, it is seen that the primary advantages of being a digital nomad are freedom, independent living, and the positive emotions derived from working and waking up remotely in the city of one's choice. Additionally, some participants consider earning money from different destinations another positive effect. According to the participants' responses, the disadvantages include missing family and loved ones, not experiencing their own culinary culture and values elsewhere, and having to work in uncomfortable places with limited internet access. It has been determined that digital nomads often struggle to find comfortable accommodations even through various platforms. Additionally, it has been identified that adapting to a different lifestyle takes some time, which can hinder nomads in forming friendships. Since digital nomads set their own working hours, they often face challenges in establishing a balance between work and personal life.

What are the advantages and disadvantages of being a digital nomad? From the responses provided by participants to this research question, a content analysis yielded twenty-three distinct statements. The researcher categorized these statements into two categories (Table 7). The first category is labeled as strengths, while the second category is labeled as weaknesses.

Table 7. Categorization of Participant Statements Regarding the Question: "What are the Advantages and Disadvantages of Being a Digital Nomad?"

	Used Statements	Σ_i	$\Sigma_i (60)$	%	% (100,0)
(1) Strengths	(1.1) Experiencing different cultures	3	26	11.54	43.33
	(1.2) Living independently	5		19.23	
	(1.3) Reduction of expenses	2		7.69	
	(1.4) Working remotely	4		15.38	
	(1.5) Strengthening communication with others	3		11.54	
	(1.6). Learning different languages	2		7.69	
	(1.7). Better time management	2		7.69	
	(1.8) Earning more money	3		11.54	
	(1.9) Gaining diverse perspectives	1		3.85	
	1.10. Acquiring different hobbies	1		3.85	
(2) Weaknesses	(2.1) Being away from family	4	34	11.76	56.67
	(2.2) Difficulty accessing healthcare services	3		8.82	
	(2.3) Living addicted to technology	3		8.82	
	(2.4) Having hard time making friends	3		8.82	
	(2.5) Difficulty finding accommodation	2		5.88	
	(2.6). Experiencing visa and tax issues	3		8.82	
	(2.7). Longing for one's own culture	4		11.76	
	(2.8). Facing internet and infrastructure problems	4		11.76	
	(2.9). Lack of comfort in accommodations	3		8.82	
	(2.10) Time zone differences	2		5.88	
	(2.11) Difficulty establishing a routine between work and real life	1		2.94	
	(2.12). Experiencing security concerns	1		2.94	
	(2.13). Increased stress	1		2.94	

Under the first category heading, there are statements regarding the strengths of being a digital nomad, which include experiencing different cultures, reduced expenses, learning new languages, effective time management, gaining diverse perspectives, meeting new people, living independently, and acquiring various hobbies. The second category comprises the weaknesses associated with digital nomadism, which include being away from family, difficulties in accessing healthcare services, living in dependence on technology, challenges in making friends, increased stress, and so forth.

To understand the preferences of digital nomads regarding remote work and co-living spaces, they were asked, "**What are the characteristics and qualities of the co-living spaces and co-living hotels preferred by digital nomads?**" Some of the responses are as follows:

"I believe that the most important factors for me are the availability of internet connectivity and the security of my technological devices. This is particularly relevant when staying in smaller locations, as these items can sometimes be stolen. Currently, I am in Marrakech. The hotel where I am staying does not have any internet issues; however, I previously stayed in Iran, where I encountered this problem and was unable to complete my work. The comfort of my accommodation is crucial for me, as the sheets used on the beds and the shampoos in the bathroom can adversely affect my health due to my chronic allergic issues." (P3)

"I generally stay in budget accommodations. However, there are times when countries can be quite expensive, which poses significant economic challenges for me. I typically choose to stay in places preferred by many individuals with whom I aim to expand my network. Since internet access is essential for my work, monthly internet packages can be prohibitively expensive in some countries. Occasionally, I wish to stay on islands; however, internet access can also be problematic there. Transportation to central locations may not be available when desired, or adverse weather conditions can arise." (P7)

"The first thing I pay attention to is finding a hotel close to all the necessary amenities. The comfort and cleanliness of the hotel are non-negotiable for me. I prefer accommodation types that offer shared access to the internet, as I do not wish to pay extra for internet access. Since I often work in cafes and spend a significant portion of my day there, it is important that the environment is quiet and not disruptive. As I work as a writer, I sometimes seek out places with rich library resources." (P9)

"I prefer spacious places and generally do not stay in very cheap places. I like to be alone and stay in central locations." (P4)

"Fast internet is the first priority. There should be a comfortable workspace. By workspace, I mean factors like a desk and chair, room temperature. Also, the cost is important. Some places charge \$20 a day. A reasonable fee should be \$5-10." (P10)

"Fast internet speed." (P2)

Upon evaluating the responses about remote work and co-living spaces, it is determined that digital nomads prefer more spacious, central, and affordable destinations. The preference for central locations is significantly influenced by the availability of fast internet access. Additionally, some participants emphasized the importance of basic materials in the working environment and room temperature. Co-working spaces provide materials such as chairs, desks, and printers, as well as tea, coffee, and various food and beverage services. Moreover, individuals pay attention to the comfort and convenience of these spaces. While some individuals prefer quieter and less expensive living hotels, for others, a crowded environment is essential for socializing. Some digital nomads have indicated that cleanliness is the most important factor in their choice of accommodation. Additionally, the safety of shared living spaces and their accessibility are other significant considerations. They prefer communal living environments where they can enhance their professional skills and establish new business connections.

To gather information about the working locations of digital nomads, they were asked, **"Where do digital nomads generally work during their travels?"** Some of the responses are as follows:

"My workspace, to be honest, frequently changes. Sometimes I work in a mountain cabin, at other times on a deserted island, but most often I work in cafes. If the place where I am staying has a workspace, I will work there as an exception. However, I generally find that working in locations with natural scenery motivates me more. In fact, I determine my workspace based on my earnings for that month. If I have budgeted for my own internet package, working in different environments enhances my creativity." (P6)

"I usually look for a cafe to conduct my daily tasks and meetings. However, I frequently change these venues. Some cafes can be quite costly, and I often find myself having to pay extra for internet access. The tranquility and cleanliness of the cafe are important to me. Beyond these factors, the development of the internet infrastructure is crucial, and the profile of future guests also influences my choice of cafe. When I feel stuck regarding work-related matters, I often visit coworking spaces to seek ideas. Meeting new people in these environments opens different doors for me." (P10)

"I decide based on my workload and mental state. If I want to work with other people like me that day, I go to co-working areas. But if I need to focus, I work in a quieter café or hotel room." (P5)

"In a café or hotel room. I give live lessons, so sometimes I can even work on the beach." (P8)

Evaluating the comments on digital nomads' working areas, it is observed that working locations vary depending on the workload. Those with heavier workloads work in quieter places. Some participants prefer co-working areas such as the beach, hotel, café, and natural living areas. Participants with lighter workloads work in co-working spaces.

To understand the differences between co-working and working independently, digital nomads were asked, **"How different is the co-working experience from independent travel and working online every day (in a café or at home)?"** Some of the responses are as follows:

“Unfortunately, there are no coworking spaces everywhere in the world. I choose coworking spaces based on my work requirements. If I do not want to be disturbed, I prefer not to use coworking spaces. Instead, I work alone in my hotel or room. If my work necessitates input from others, then I go to those spaces. I have been to such spaces once or twice. When I was there, the experience contributed to the development of my network and enhanced my productivity. Additionally, having fast internet helped me complete my tasks in a short amount of time.” (P9)

“Co-working spaces are more efficient for me. The services provided here and the individuals in the community offer me support regarding my work. The modern infrastructure in these spaces facilitates my development. Working alone in a cafe affects my working time and often leads to increased workload. Furthermore, there can be individuals in the cafe environment who do not show respect.” (P2)

“In co-working spaces, there are usually people like you. Even if they are from different professions, like graphic designers, video editors, or architects, you expand your network and hear ideas that you would not have thought of. You can quickly get answers on where to work or where to go next.” (P8)

“It can be very uncomfortable outside, due to noise or internet issues. Sometimes I need to finish an important job, and the place is not suitable, so working at home is always more comfortable.” (P7)

“In co-working spaces, since there are people like you, they do not disturb you while you work.” (P5)

“The co-working experience enhances creativity and helps expand one’s network.” (P3)

Upon evaluating the participants’ responses, it is evident that individuals in co-working spaces often provide creative ideas related to work for digital nomads. People in co-working spaces also assist in determining subsequent travel routes. Nomads who need to complete their work usually prefer working at home or in quieter areas. Considering the findings, it is clear that in co-working spaces, where individuals share similar experiences, everyone respects each other while working. It has been determined that coworking experiences contribute to the development of digital nomads’ professional networks and enhance their productivity. This is because individuals present in coworking spaces provide support to nomads regarding their work and assist in reducing their working hours. However, the responses indicate that digital nomads may not possess comprehensive knowledge about communal living and working spaces. The recent popularity of this lifestyle and the limited number of businesses catering to this sector have resulted in restricted perspectives among nomads on the subject.

Conclusion, Discussion, and Recommendations

The aim of this research was to determine the opinions of digital nomads regarding destination selection and co-working spaces. Additionally, the study aimed to evaluate information on the most preferred destinations by digital nomads globally and in Turkey, using the Nomad List database, which is heavily utilized by digital nomads.

Economic and legal factors, attractiveness factors and infrastructure factors are indeed important components in the destination selection of digital nomads. Upon evaluating the criteria influencing the destination selection of digital nomads, it was observed that cheaper, safer, and warmer regions are preferred. Safe destinations and places with lower living costs are always in demand. Digital nomads travel to various destinations around the world where they can live comfortably within their earnings. Kocaman (2021) and Taşdelen’s (2023) study supported our findings, indicating that economic suitability and the local population’s understanding and attitude towards nomads are significant criteria in destination selection. Additionally, the historical, cultural, and natural attraction factors of a destination, as well as the technological infrastructure of workspaces and accommodation facilities, are some of the key criteria in destination selection. The findings of İli (2023) regarding the significance of natural factors in destination choice support the results of our research. Our study highlights that digital nomads prefer locations where they do not encounter tax issues, distinguishing it from other studies. Creating a platform that meets the needs of digital nomads will provide an effective solution for selecting appropriate accommodations and destinations. Furthermore, for nomads who plan to stay in a destination for an extended period, the preference for shared accommodation spaces will contribute to reducing costs.

The research found that 70% of the nomads travel alone, highlighting the importance of safety in destination selection. Additionally, for the smooth progression of the remote working experience, which is fundamental to the concept of digital nomadism, nomads prefer regions without internet access issues. This finding is consistent with Yılmaz and Gürbüz’s (2022) study, which found that nomads choose countries with free Wi-Fi, low living costs, and a fast internet infrastructure. Furthermore, it was determined that nomads consider the time difference between their home country and the destination country to manage their work efficiently, as most conduct their business through companies based in their home country. Some nomads also prefer countries without visa restrictions. To avoid issues such as noise, high living costs, and crowds, nomads often choose less attractive places for living and working.

Upon examining the factors influencing hotel selection among nomads, it was found that they prefer quiet and affordable places. Participants emphasized the importance of cleanliness and security in facilities where they would stay for extended periods. "Upon examining the travel motivations of digital nomads, it was determined that social and cultural factors, as well as work-related factors, assume significant roles." Regarding travel motivations, the desire to see new places, meeting different people, desire to taste foods from other countries, and the general urge to travel were frequently mentioned. These findings support Thompson's (2021) study on the travel motivations of digital nomads coming to Thailand, which identified climate, local culture, and interaction with locals as key motivational factors. Another study by Wiranatha et al. (2020) identified strong internet infrastructure, local hospitality, proximity to airports, affordability, and destination popularity as important travel factors. Similarly, in the study conducted by Akin (2021), the acquisition of diverse experiences and the desire to live independently were among the primary motivations for travel. This finding aligns with our research, which aims to explore socio-cultural experiences. However, the travels undertaken by digital nomads to enhance their professional skills highlight a unique aspect of our study. Improving the quality of service in accommodation facilities, strengthening internet infrastructure, and implementing policies aimed at addressing tax issues for digital nomads will contribute to their motivation to travel.

Regarding the professions of digital nomads, the majority were found to be digital content creators. This is consistent with Hermann & Paris's (2020) study, which revealed that most nomads are engaged in content creation, web design, digital marketing, and social media management.

As part of this research, the positive and negative impacts of the digital nomad experience on destinations were examined. The stimulation of the local economy and the provision of income to the local population by nomads are considered positive effects. On the other hand, the negative impacts identified include rising product prices and damage to local values and culture. It has been found that the extensive use of the internet by digital nomads in destinations has detrimental effects on the technological infrastructure. Additionally, it has been determined that the increasing number of nomads has heightened the demand for coworking spaces. In a study conducted by Bozzi (2024), it was noted that some digital nomads pay rent and contribute to the economy by hiring new individuals. This finding is consistent with the results of our research. Furthermore, it is anticipated that the nomadic movement will contribute to the development of tourism post-pandemic. The study posits that, in addition to their contributions to the economy, digital nomads benefit from services such as internet access at their destinations without paying any taxes. Moreover, it is expected that the photographs taken by nomads in the countries they visit will contribute to the promotion of both the accommodation businesses and the countries themselves. Strengthening internet infrastructure and increasing the number of coworking spaces will contribute to the rising demand for these countries.

Upon examining the advantages and disadvantages of being a digital nomad, participants highlighted the freedom, independence, earning money from different regions, and communication with the local population as significant advantages. Some participants mentioned the comfort of living without being tied to a specific location. The disadvantages frequently mentioned were being away from family and loved ones, and a longing for one's own culture. It has also been concluded that digital nomads face difficulties in finding accommodation in the countries they visit and experience problems related to healthcare systems.

Additionally, nomads noted that easily adapting to local cultures can hinder the preservation of their own cultural values. Akin (2021) stated that the conveniences of digital nomadism are freedom and experience, while the challenges include loneliness, economic difficulties, environmental pressure, and lack of social security. Reichenberger (2018) identified the primary reason driving digital nomads as the freedom to work independently of location. At this point, countries can increase the number and comfort of accommodation facilities and make access to healthcare services more affordable.

The research also explored digital nomads' thoughts on co-living and co-working spaces. It was found that co-working spaces are generally chosen based on work intensity. Participants with less work intensity prefer co-working spaces, while those with higher work intensity prefer quieter, peaceful cafes and hotel rooms. Nomads do not want to face issues with computers, printers, and internet access in co-working spaces. Additionally, it is important for individuals using co-working spaces to respect the environment's rules. Co-working spaces enhance individuals' creativity and assist in determining future work areas and destination choices. Furthermore, other nomads in these spaces provide ideas related to work and help build networks. Comfort, spaciousness, and safety, along with the presence of air conditioning in very hot areas, are important for nomads. For accommodation, nomads prefer non-touristic, affordable places without internet issues. Putra and Agirachman (2016) emphasized that co-working spaces are important for digital nomads and should meet their expectations. Similarly, Chevtavaeva and Guillet (2021) found that co-living spaces enhance creativity and increase the number of digital nomads. In another study, Chevtavaeva (2021) identified the advantages of co-working spaces as getting ideas from others, meeting new people, providing a comfortable work environment, learning new things from others, and benefiting from local facilities. In Bozzi's (2024) study, it

was argued that coworking spaces helped digital nomads achieve a balance between work and leisure. These findings indicate that coworking spaces, which are unfortunately found in very few cities around the world, still do not meet the desired standards. Both public and local governments would benefit from providing training on the characteristics of coworking spaces, as they may lack this knowledge. Additionally, region-specific events that would attract the interest of digital nomads could be organized in coworking spaces.

This research uniquely found that co-working spaces contribute to individuals' creativity and help determine the next travel destination. Additionally, the importance of basic materials in co-working spaces and consideration of time differences in destination selection are unique aspects of this research. The findings also indicate that digital nomads' quick adaptation to the culture and values of the region can pose challenges in maintaining their local traditions. The finding that digital nomads travel for reasons such as self-improvement for work purposes and establishing connections with various companies and individuals also highlights the unique aspect of our research.

This research highlights the significance of understanding digital nomads' destination choices, travel motivations, positive and negative impacts on destinations, and co-working experiences, especially as the topic is expected to gain popularity in the coming years. Future research could explore the duration of stays, the main reasons driving individuals to become digital nomads, and the factors underlying solo travel. Additionally, the impact of nomads' consumption activities on environmental resources and their contribution to ecological footprints can also be investigated.

Research Ethics

Ethical approval for this research was granted by the Van Yüzüncü Yıl University Social and Humanities Publication Ethics Committee, based on decision number 2024/09-03, dated May 7, 2024.

Kaynakça | References

- Akın, M. (2021). Dijital göçebelik: deneyim ve özgürlük, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 41-52. <https://doi.org/10.30976/susead.799881>
- Bozdağın, M ve Dağdelen, E. (2022). Seyahat, çalışma ve boş zamanın kesişiminde yeni bir grup: dijital göçebeler, *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, 2(2), 270-297.
- Bozzi, A. (2024). Digital nomadism from the perspective of places and mobilities: a literature review. *European Transport Research Review*, 16(1), 1-15. DOI: 10.1186/s12544-024-00663-z.
- Chevtava, E. (2021). Coworking and coliving: The attraction for digital nomad tourists. In *Information and Communication Technologies in Tourism* (pp. 202-209). Springer, Cham.
- Chevtava, E., & Denizci-Guillet, B. (2021). Digital nomads' lifestyles and coworkation. *Journal of Destination Marketing & Management*, 21, 1-11. doi:10.1016/j.jdmm.2021.100633
- Cook, D. (2023). What is a digital nomad? Definition and taxonomy in the era of mainstream remote work, *World Leisure Journal*, 65(2), 256-275. <https://doi.org/10.1080/16078055.2023.2190608>.
- Düzgün, E. ve Akın, A. (2022). Yeni bir turist tipolojisi önerisi: Dijital göçebelik. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 596-612. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.1095735>.
- Hacıoğlu, N., Gökdeniz, A ve Dinç, Y. (2017). Boş zaman ve rekreasyon yönetimi, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Hermann, I., & Paris, C. M. (2020). Digital nomadism: the nexus of remote working and travel mobility. *Information Technology and Tourism*, 22(3), 329-334. <https://doi.org/10.1007/s40558-020-00188-w>.
<https://freakingnomads.com/digital-nomad-visa-countries/>
<https://nomadlist.com>
<https://www.airalo.com/blog/the-6-best-digital-nomad-destinations-of-2024#how-to-choose>
- İnanır, A. (2022). Turizmde Araştırma Yöntemi Nitel Araştırma. Akbaba, A., Lorcu, F ve Yılmaz, Y.(Ed.), Turizm ve bilimsel araştırma yöntemleri kitabı içinde (s. 218-239). Ankara: Detay Yayıncılık.
- İli, B., & Büyükbaykal, G. N. (2023). Yeni medya çağında dijital göçebelik: 21. yüzyılın gezginleri üzerine bir inceleme. *Akdeniz İletişim*, (41), 70-93. <https://doi.org/10.31123/akil.1300885>
- İli, N. (2023). Dijital göçebelerin Türkiye algısı, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 10(1), 30-56. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7783445>.
- Ji, Y.; Kim, S.-M.; Kim, Y.(2024). A Way to Attract Digital Nomads to Tourist Destinations in the New Normal Era. *Sustainability*, 16(6), 1-16. <https://doi.org/10.3390/su1606233>
- Jiwasiddi, A., Schlagwein, D., Cahalane, M., Cecez-Kecmanovic, D., Leong, C., & Ractham, P. (2024). Digital nomadism as a new part of the visitor economy: The case of the "digital nomad capital" Chiang Mai, Thailand. *Information Systems Journal*. 34, 1493-1535. <https://doi.org/10.1111/isj.12496>
- Kocaman, S. (2022). Turizmde dijital göçebe araştırmaları: sistematik literatür taraması, *Turizm Akademik Dergisi*, 9(29), 447-462.
- Kocaman, S. (2021). Nomadlist'de dijital göçebeler tarafından 2020'de en fazla tercih edilen destinasyonların destinasyon seçim kriterlerine göre kümelendirilmesi, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 799-815. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.739>.
- Kurt, A. Günüş, S ve Ersoy, M.(2013). Dijitalleşmede son durum: dijital yerli, dijital göçmen ve dijital göçebe. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 46 (1), 1-22. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001271.
- Mancinelli, F. (2020). Digital nomads: Freedom, responsibility and the neoliberal order. *Information Technology & Tourism*, 22(3), 417-437. DOI: 10.1007/s40558-020-00174-2.
- Putra, G. B. & Agirachman, F. A. (2016). Urban Coworking Space: Creative Tourism in Digital Nomads Perspective. In Proceedings of Arte-Polis 6 international conference (pp. 169-178).
- Reichenberger, I. (2018). Digital nomads – a quest for holistic freedom in work and leisure. *Annals of Leisure Research*, 21(3), 364-380. DOI: 10.1080/11745398.2017.1358098.
- Richter, S., & Richter, A. (2020). Digital nomads. *Business & Information Systems Engineering*, 62(1), 77-81. DOI: 10.1007/s12599-019-00615-1.
- Taşdelen, H. (2023). Dijital Göçebeler Perspektifinden Türkiye İmaj Algısına Yönelik Nitel Bir Çalışma. *Selçuk İletişim*, 16(2), 293-322. <https://doi.org/10.18094/josc.1286057>.
- Thompson, B. Y. (2018). Dijital nomads: Employment in the online gig economy. *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, 1, 1-26. DOI: 10.12893/gjcp.2018.1.11
- Thompson, B. Y. (2021). Laptops, Sunscreen, Surfboards, and Selfies: Travel, Tourism, and Leisure Practices of the Digital Nomads. In *Digital Nomads Living on the Margins: Remote-Working Laptop Entrepreneurs in the Gig Economy*. (Emerald Studies in Alternativity and Marginalization), Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 59-79. <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-545->

520211006.

- Vagena, A. (2021). Digital Nomads and Tourism Industry. *Academia Letters*, Article 765. <https://doi.org/10.20935/AL765>.
- Yılmaz, O., ve Güzel-Gürbüz, P. (2022). Dijital göçebelik ve Rekreasyon üzerine bir araştırma. *Ulusal Spor Bilimleri Dergisi*, 7(2), 82-93. <https://doi.org/10.30769/usbd.1377057>.
- Zerva, K., Huete, R ve Segovia-Pérez, M. (2023). Digital Nomad Tourism: The Experience of Living at the Destination, Remodelling Businesses for Sustainable Development, 2nd International Conference on Modern Trends in Business, Hospitality, and Tourism, Cluj Napoca, Romania, 2022, 15-26.
- Zhou, L., Buhalis, D., Fan, D. X., Ladkin, A., & Lian, X. (2024). Attracting digital nomads: Smart destination strategies, innovation and competitiveness. *Journal of Destination Marketing & Management*, 1-12. 31, 100850. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2023.100850>
- Wiranatha, A., Antara, M., Wiranatha, A., Piartrini, P., Pujaastawa I. & Suryawardani, G. A. (2020). Digital Nomads Tourism in Bali. *Journal of Development Economics and Finance*, 1(1), 1-16.

Etkilenme Zincirine Örnek Olarak *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* Tiyatroları

Romeo and Juliet, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* and *İçli Kız* plays as examples of the chain of influence

Can ŞAHİN

Asist. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Department of Turkish Language and Literature, Erzincan, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzincan, Türkiye
Orcid: 0000-0001-8038-9906 csahin@erzincan.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Şahin, C. (2025). *Romeo and Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* and *İçli Kız* plays as examples of the chain of influence. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 183-199

Şahin, C. (2025). Etkilenme Zincirine Örnek Olarak *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* Tiyatroları. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 183-199

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 28, 2024/28 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 16, 2025/16 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 183-199

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Can ŞAHİN).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışmada *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* tiyatroları karşılaştırmalı edebiyat bilimi yöntemleri çerçevesinde incelenmiştir. *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* arasındaki metinsel paralellikler araştırılarak metinler arası yakınlaşmaya temel oluşturulması amaçlanmıştır. Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kaza*, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Vuslat* ve Abdülhak Hamit'in *İçli Kız* oyunları Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* oyununun etkisi ile kaleme alınmıştır. Namık Kemal de bu oyununu Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* oyunu etkisi ile kaleme almıştır. Metinsel düzlemde yazardan yazara aktarılan bir etkileme zincirinin olduğu ve bir minör metnin başka metinler için majör metne dönüştüğü söylenebilir. Majör metne dönüşen *Zavallı Çocuk* oyunu, Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* oyununu konu, tema, izlek, karakterler, noktasında Türk tiyatrosuna aktaran taşıyıcı konumundadır. Çalışmanın asıl odak noktası *Romeo ve Juliet* ile *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* tiyatroları arasındaki benzerlik ve farklılıklar ile bunların nedenlerinin karşılaştırmalı edebiyat bilimi yöntemleri doğrultusunda ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler

Karşılaştırmalı edebiyat, *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat*, *İçli Kız*.

Abstract

In this study, the plays *Romeo and Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* and *İçli Kız* were examined within the framework of comparative literary science methods. It is aimed to establish a basis for intertextual rapprochement by investigating the textual parallels between *Romeo and Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* and *İçli Kız*. *Ecel-i Kaza* by Ebüzziya Tevfik, *Vuslat* by Recaizade Mahmut Ekrem and *İçli Kız* by Abdülhak Hamit were written under the influence of Namık Kemal's play *Zavallı Çocuk*. Namık Kemal also wrote this play with the influence of Shakespeare's *Romeo and Juliet*. It can be said that there is a chain of influence from author to author on the textual plane and that the minor text turns into a major text for other texts. The play *Zavallı Çocuk*, which has become a major text, is the carrier that transfers Shakespeare's *Romeo and Juliet* to Turkish theatre in terms of subject, theme, plot, characters. The main focus of the study is to reveal the similarities and differences between *Romeo and Juliet* and the plays *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* and *İçli Kız* and their reasons in line with the methods of comparative literature science.

Keywords

Comparative literature, *Romeo and Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat*, *İçli Kız*.

Giriş

Yazar açısından “etki”, “etkile(n)me”, “esinlenme”, “taklit”, “kopya”, “ödünc alma” ve “alımlama” kavramları farklı durumlara işaret etmektedir. Etki kavramı bir kişinin ya da nesnenin başka bir kişi ya da nesne üzerindeki tesiri, izlenimi veya gücü olarak ifade edilebilir. “Varlığı sayesinde bir eserin bir başka eser üzerinde sağladığı ince ve gizemli bir mekanizma” (Rousseau ve Pichois, 1994, s. 81) olan etkileme kişinin, kişiliğın aktarımıdır ve kişinin kendisi için en kıymetli şeyi bırakmasıdır (Bloom, 2016, s. 47-48). Edebî etki, bir edebî eserdeki konu, tema, izlek, düşünce, imge ya da tekniğın bilinçli ya da bilinçsiz olarak başka bir edebî esere aktarımıdır. Yazar açısından özellikle yetişme döneminde başka yazarların etkisinde kalması ya da olgunluk döneminde başka yazarları etkilemesi kaçınılmazdır. Edebî etkilenmenin en büyük doğrusu bunun direnilemeyen büyük bir endişe olmasıdır (Bloom, 2016, s. 14). Yazarlar arasındaki etkileşim, somut unsur olan edebî eserler üzerinden tespit edilebilir. Dolayısıyla bir edebî metnin başka edebî metinlerle ilişkilendirilmeden veya çok sayıda metinle ikili okumaya tabi tutulup içerdiği yabancı unsurları ortaya çıkartılmadan özgün tarafları anlaşılabilir. İster taşralı ister metropolit kökenlere sahip olsun, gerçekte, belli bir yazar ya da okurun her bir dünyanın eserlerinin farklı şekillerde iç içe geçtiği çeşitli aktarım ve alımlama ağları bulmaya girişmesi ve devralması kuvvetle muhtemeldir (Damroch, 2013, s. 14). En özgün yazar, şahsiyeti itibarıyla geçmiş nesillerin ortaya çıkardığı bir sonuç ve gelecekte yaşanacak hadiselerin bir araya getirdiği bir kişiliktir. O, çoğunluk itibarıyla kendisine mahsus olmayan unsurların toplamıdır (Lanson, 2017, s. 59). Önemli olan etkinin özümsemesi ve yeni bir kimlikle sunulmasıdır.

Edebiyat ya da sanat tarihine bakılacak olursa taklidin sanat eserlerinin üretilmesinde yaratıcı unsur olduğu görülür (Yuva, 2017, s. 66). Damroch’a (2013) göre kıyıda kalmış bir kültürden gelen yazar ikilemedir. Ülkesinde devam ettirecek çok az şeyi olan genç bir yazar ancak cazip yabancı modellere öykünerek büyüklüğe ulaşabilir (s. 10). Aydın’a (1999) göre bir edebiyat, yetersizliğının farkına vardığı dönemlerde sistemli olarak taklide başvurur (s. 89). Benzer şekilde Türk edebiyatında Batı edebiyatından özellikle de Fransız edebiyatından taklit yoluyla eserler meydana getirmek Servet-i Fünun dönemine kadar savunulmuş hatta teşvik edilmiştir. Orta Çağ ve Rönesans boyunca orijinal olarak değer verilen şey, yeni bir hikâyenin icat edilmesi değil, eski bir hikâyenin yaratıcı bir şekilde yeniden işlenmesiydi. Bu dönemde sanat çoğunlukla kolektif bir uğraş olarak görüldüğü için ilk söyleyenin ya da yazanın herhangi bir önemi olmazdı (Tosun, 2019, s. 193). Buna bağlı olarak hikâyeler birçok ülkeden yazarlar tarafından ele alınırken tekrarlanmış, genişletilmiş ve süslenmiştir. Sanat eserleri toplumun ortak malı olarak görüldüğü için yazarlar herhangi bir yasal mevzuat olmaksızın başka yazarlardan kopyalama suretiyle yeni bir yapıt ortaya çıkarabiliyorlardı (Aktulum, 2007, s. 105). Modern perspektiften bakıldığında, Avrupa’nın dört bir yanından yazarların yüzyıllar boyunca birlikte çalıştıkları görülmektedir. Dolayısıyla yeni ve özgün kabul edilen bir eser daha önce kaleme alınmış bir başka esere dayanır (Aktulum, 2007, s. 217).

Millî edebiyatlar arasındaki etkileşimi başlatanlar gönderici konumundaki yazar ya da edebî eserdir. Göndericinin etki ettiği taraf “alıcı”dır. Gönderici ile alıcı arasındaki alışverişin gerçekleşmesini sağlayan mekanizmalar kişi, grup ya da çevirilerdir (Tieghem, 2017, s. 91). Karşılaştırmalı edebiyat bilimi, aralarında alışverişin olduğu farklı ya da aynı ulus edebiyatına ait metinleri konu, fikir, anlatım ya da şekil bakımından inceleyerek metinlerin ortak, benzer ve farklı yönlerini ortaya koyar ve bunların nedenleri üzerine yorumlar getirir. Edebiyatlar arası ilişkiler incelenirken alışverişin nasıl gerçekleştiği, nelerin alınıp alınmadığı, bir düşünce/konu/tema/izlek/motif/tür ya da tekniğın diğer edebiyatta nasıl karşılandığı, nasıl geliştiği ve ne tür değişimler geçirdiği gibi hususlar üzerinde durulmaktadır (Kefeli, 2000, s. 14). Karşılaştırmalı edebiyat bilimi, bir yazarın hangi yazarlardan neleri aldığını, neleri yeni baştan meydana getirdiğini saptayarak yazarın kaleme aldığı yapıtla beraber neleri baştan keşfettiğini, ürettiğini, birleşimler yaptığını, yazının etkileşim dizgesini, metinlerin diyalektik gelişmesini takip etmeye çalışır (Sakallı, 2006, s. 173).

1. Dünya Kanonu Olarak Shakespeare

Shakespeare’i ‘açıklamayı’ hiçbir zaman başaramayacağız ve bu beyhude bir çaba (Sutherland, 2018, s. 62).

Eserleri Batı dünyasında İncil’den sonra en çok okunan (Aksoy, 2019, s. 3) Elizabeth dönemi İngiliz tiyatrosunun en önemli oyun yazarı Shakespeare’in yaşantısına dair bilgiler çok kısıtlıdır. Otuz sekiz oyun, yüz elli dört sone ve beş şiiri bulunan Shakespeare’i, Bloom (2016) “dünya kanonu” olarak nitelendirmekte ve Shakespeare’den günümüze etkili hiçbir yazarın onun tesirinden kaçamadığı tespitinde bulunmaktadır. Yazara göre bizi Shakespeare icat etmiştir ve bugün de sınırlarımızı hâlâ o belirliyor (s. 13-14). XVII. yüzyılın sonları itibarıyla Shakespeare’in eserleri neredeyse tüm Avrupa ülkelerinde çevrilmeye ve oynanmaya başlanmıştır (Dowden, 2009, s. 1-3). Goethe, İngiliz edebiyatının dünya edebiyatına katkısının öncelikle Shakespeare’de vücut bulduğunu söyler (Aytaç, 2019, s. 47). Shakespeare, ilk çıktığı andan başlamak üzere ölümünden sonraki

dört yüz yıla egemen olmuş ve evrensel bir edebiyat sanatı ortaya koymuştur (Bloom, 2016, s. 26).

Shakespeare'in oyunlarının genel özelliklerinin bilinmesi çalışmamıza konu olan diğer tiyatrolara etkileri ve kaynaklık ettiği unsurların tespiti noktasında önem arz etmektedir. Trajedi ve komediyi bir arada kullanma, üç birlik kuralına uymama, edebîlik sınırlarının dışına çıkma Shakespeare'in oyunlarının genel özelliğidir (Şener, 1997, s. 18). Shakespeare'in tragedyaalarının en önemli özelliği şiirsellik ve gerilim yaratan olay kurgusu ile yapı sağlamlığıdır. Shakespeare'in tragedyaalarında güçler dengelidir ve tiyatrodaki yer alan toplumsal güçlerin anatomisi yapılır, özeleştirisine gidilir (Şener, 1995, s. 65). Shakespeare, yazgılarını biçimlendirmede karakterlere aktif roller verir (Auerbach, 2019, s. 358). Olgunluk dönemi oyunlarında tragedya, kişilerin belirli kusurlarından veya zayıflıklarından doğar (Urgan, 2020, s. 247). Kahramanların tutkuları ve yanlıgıları sadece kendi yıkımlarını hazırlamakla kalmaz, yakın çevrelerinden başlamak üzere tüm toplumu etkiler (Şener, 2005, s. 80). Shakespeare tragedyasının kahramanı değerler karmaşası içindedir ve doğru seçim yapamadığı için yıkama uğrar; Shakespeare tragedyaalarının kahramanları aynı zamanda kurbandır (Şener, 2020, s. 28-29).

Romeo ve Juliet ve bu çalışmaya konu olan diğer tüm oyunlarda kahramanların ataerkil düzende haklarında verilen kararları değiştiremeyecekleri halde sonu meçhul amansız bir mücadeleye giriştikleri söylenebilir. Oyunların başkarakterleri Shakespeare'in oyunlarında olduğu gibi oyunun kurbandır.

2. Türk Tiyatrosunun Oluşumunda Önemli Bir Kaynak: Shakespeare

Shakespeare dünyayı, dünyanın onu etkilediğinden daha fazla etkilemiştir (Bloom, 2016, s. 14).

Türk edebiyatında belirli bir metne dayalı sahne tiyatrosunun ilk örnekleri Tanzimat döneminde verilmiştir. Tanzimat dönemi Türk tiyatrosu, geleneksel Türk tiyatrosunun geliştirilmiş bir türü veya dönüşümü değildir. Türk toplumu tiyatro ile doğrudan doğruya çeviriler, yabancı tiyatro toplulukları ve kumpanyalar aracılığıyla tanışmıştır. Tanpınar'a (2003) göre tiyatro, Müslüman-Doğu edebiyatlarının hakkında en az bilgi sahibi olduğu türdür. Ona göre Tanzimat döneminde edebiyatımıza giren tek edebî tür tiyatrodur. (s. 278)

Türk edebiyatında Shakespeare tercümeleri tiyatro faaliyetlerinin gelişmesi ile doğrudan ilişkilidir. Tanzimat döneminde yoğun olarak görülen Fransız etkisi karşısında farklı tek kaynak Shakespeare'dir (Kefeli, 2000, s.152). Türk toplumunda ilk kez Ermeni ve Rumların kendi dillerinde İstanbul'da sahnelediği oyunlar ile Shakespeare tanınmaya başlamıştır (Enginün, 2008, s. 23). Shakespeare'in Türkçe oynanan ilk oyunları *Romeo ve Juliet* ile *Othello*'dur.

Osmanlı Devleti'nde 1860-1893 tarihleri arasında yüz sekseni telif, doksan dördü çeviri olmak üzere toplam iki yüz yetmiş dört tiyatro kitabı yayınlanmıştır. Büyük çoğunluğu Fransız edebiyatından olmak üzere İngiliz edebiyatından yapılan sekiz çeviriden yedisi Shakespeare'e aittir (Enginün, 2008, s. 28). Tanzimat döneminde Shakespeare'den özet ve uyarılma şeklinde yapılan çeviriler şunlardır: *Sehv-i Mudhik*, *Sehv Komedyası*¹, *Romeo ve Juliet*, *Othello*, *Venedik Taciri*², *Antony and Cleopatra*, *Troilus ve Cressida*, *Kış Masalı*³, *Verona'nın İki Asilzadesi*⁴ ve *Cymbeline*'dir (Akkaya, 2019, s. 522). Shakespeare'in en fazla alâka uyandıran, tesiri Tanzimat devri oyunlarında doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak en çok hissedilen *Romeo ve Juliet* oyununun Boyacıyan tarafından yapılan çeviriye ait ön sözde Shakespeare'den "Garp edebiyatının kalbi denilse caizdir" şeklinde övgüyle söz edilir (Enginün, 2008, s. 67).

3. Namık Kemal'i Shakespeare'e Götüren Etkenler

Namık Kemal iptidai değil, ezeldir; yahut Homere gibi, Virgile gibi iptidaidir. Dante gibi, Shakespeare gibi, Hugo gibi Kemal de bir dâhidir. Edebiyatta yenilik eskilik yoktur, teselsül vardır ve dehaya bir edebiyat-ı müteselsile diyebiliriz. Abdülhak Hamit Tarhan.

Namık Kemal'in Avrupa'ya seyahat etmeden önce tiyatro ile alâkalı hemen hiçbir yazısına rastlanmaz. Yazarın tiyatro ile tanışıklığı Avrupa'da bulunduğu yıllara (1867-1870) denk gelir. Tiyatroyu diğer tüm edebî türlerden üstün bulan Namık Kemal, Avrupa'dan döndükten sonra yazdığı altı tiyatro ile en fazla eser verdiği tür tiyatrodur. Yazarın Avrupa'da Shakespeare'in eserlerini okuduğu ve izlediği oyunlar arasında Shakespeare'in tiyatrolarının olduğu söylenebilir. Namık Kemal, Paris ve

¹ *The Comedy of Errors*

² *The Merchant of Venice*

³ *The Winter's Tale*

⁴ *Two Gentlemen of Verona*

Londra'da bulunduğu dönemde tiyatronun toplum nezdindeki etkisini görmüş ve bu türün eğitici vasfından yararlanmak istemiştir. “Eğlendirirken öğretmek” işlevi olan tiyatro Namık Kemal’e fikirlerini yayma ve ideallerini nakletme vasıtası olmuştur:

Bir milletin kuvve-i nâtıkası edebiyat ise timsâl-i edebî nâtika-i zî-hayatı da tiyatrodur. Tiyatro fikrin hayalâtına vicdan, vicdanın ulviyetine cân, cânın hissiyatına lisan verir. (...) Tiyatro, cihânın ayıdır. (...) Tiyatro eğlencedir, fakat eğlencelerin en fâidelisidir. (...) Sair edebiyata nispet tiyatro, tasvire nispet zî-ruh gibidir (Namık Kemal, 2005, s. 45-47).

Eğlencelerin ise en edibânesi ve binâenaleyh en fâidelisi tiyatrodur. (...) Tiyatro edebiyatın en büyük kısmıdır. (...) Edebiyatta tiyatroya tekaddüm edebilecek bir kısım yoktur. (...) Kitabı göz, tiyatroyu vicdân görür. (...) Bir millet umûman ahlâk kitabı yazsa bir adamı pek kolay terbiye edemez. Bir edîb birkaç güzel tiyatro tertîb etse bir milletin umûmunu terbiye edebilir (Namık Kemal, 1873b, s. 1-2).

Namık Kemal’in mektupları üzerine yaptığımız okumalar yazarın Paris ve Londra’da bulunduğu yıllarda tiyatroya yoğun ilgi gösterdiğini belgelemektedir:

(...) Hele burada bir tiyatro var, hakikaten görülecek bir şey. Adeta hem ahlâk, hem de lisan için en büyük mekteptir. Birtakım oyunlar oynanıyor ki taştan yürekleri ağılatır (Tansel, 2013a, s. 119).

(...) Dokuz on saat evde oturmak mümkün değil, çaresiz tiyatroya falanlara çıkılıyor (Tansel, 2013a, s. 123).

(...) Buraya gel de gözlerin karı görsün; tiyatro görsün; Alimallah Victor Hugo’nun *Les Misérables* romanından çıkma bir dram oynuyorlar; dünyada böyle parlak şey olmaz (Tansel, 2013a, s. 159).

Namık Kemal, Türk toplumunda tiyatro kültürünü oluşturmak, seviyeli eserler sahneye koymak ve Batı tiyatrosundan çeviriler yapmak amacıyla kurulan “Osmanlı Tiyatrosunu İlerletmeye Çalışma Komitesi”nin kurucuları arasında yer alır. Tanpınar’a (2003) göre Namık Kemal’in beğendiği tiyatro yazarları Shakespeare, Corneille ve Victor Hugo’dur. Namık Kemal, İngiliz oyun yazarı Shakespeare’i Victor Hugo kanalıyla tanımıştır ve Hugo’nun *William Shakespeare* adlı eserini okumuştur (s. 378). Victor Hugo’nun oğlu François-Victor Hugo 1859 ile 1866 yılları arasında Shakespeare’in eserlerini on sekiz cilt hâlinde Fransızcaya aktarmıştır. Tanzimat döneminde bu külliyyatın bazı bölümleri Türkçeye tercüme edilmiştir (Akkaya, 2019, s. 136). Bu eserler İngilizce bilmeyen Namık Kemal’in Shakespeare’i tanımasına kaynaklık etmiştir: “Victor Hugo, bu gün edebiyatta dünyanın en büyük adamı olan Victor Hugo, Shakespeare’i oğluna terceme ettiriyor, mukaddime’sini kendi yazıyor; anda da Shakespeare’in oğlundan bahsediyor.” (Tansel, 2013c, s. 361)

Hayatı ve kim olduğu hakkında bugün bile belirsizliklerin olduğu, biyografi yazarlarının kesin bilgi vermekten kaçındığı Shakespeare hakkında Namık Kemal’in sahip olduğu detaylı bilgi dikkat çekicidir:

Shakespeare ise İngilizceden başka bir lisan bilmediği ve pek fakir bir aileden yetiştiğinden dolayı tahsili pek nâkis olduğu cihetlerle oyun yazmakta fitratın kendine mahsûs bir mevhibe-i kerâmisi olan fikr-i ihtirâdan başka bir hocaya hizmet etmemiştir (Namık Kemal, 2005, s. 54). (...) bir vakit mesela İngiltere’de fûnun-ı edebîye hakkıyla müdevven değilmiş, içlerinde Shakespeare gibi dünyaya misli pek nadir gelenlerden bir şair zuhur etmiş; fakat zamanında ancak birkaç edîb daha varmış. Şimdi fûnun-ı edebîye müdevvendir. Aralarında bir Shakespeare yok; lâkin birkaç bin müellif var! (Namık Kemal, 2005, s. 55).

Namık Kemal *İntibah* romanının ön sözünde insan doğasının tahliline önem veren ve kitapları çok sayıda baskı yapan yazarlar arasında Shakespeare’in adını da zikreder:

Shakespeare gibi Walter Scott gibi Schiller gibi, Lord Byron gibi, Victor Hugo gibi, Alfred de Musset gibi, her kitapları iki-üç yılda bir kere iki-üç yüz bin nüsha basılmakta olan eazım-ı üdebanın kendi lisanlarınınca ihtira ettikleri, ilerlettikleri tarz-ı hasdır (Namık Kemal, 2003, s. 34).

Namık Kemal, “Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara” başlıklı makalesinde Shakespeare’in *Julius Caesar* adlı eserinden bahseder: “İngiltere’nin Cromwell vekayiine yârdım eden esbattan biri de Shakespeare’in Kayser trajedisidir.” (Namık Kemal, 1872a, s. 2-3) “Tiyatro” başlıklı makalesinde Avrupa’nın en büyük yazarının Shakespeare olduğunu ve yalnızca türünde eserler verdiğini ifade eder: “Avrupa’da zuhur eden milyonlarca üdeba içinde İngiliz-i meşhur Shakespeare’den büyük şair gelmediğinde herkes müttefiktir. Shakespeare ise, yalnız tiyatro yazardı.” (Namık Kemal, 1873b, s. 1-2) Yazar, Sami Paşazade Sezayi’ye gönderdiği mektubunda Shakespeare’in *Hamlet* ve *Macbeth* tiyatrolarını kıyaslar: “Shakespeare’in *Hamlet*’i fevk’al-ede yazılmış tiyatrolardan biridir; fakat asarının en âlâsı değildir. Shakespeare’in kâffe-i asarına *Macbeth* namındaki tiyatrosu faik olduğu cumhur-ı üdeba indinde müttefikun-aleyhtir.” (Tansel, 2013b, s. 467)

Sanatçıların yabancı dil bilgilerinin yeterli olmadığı durumlarda çeviriler dil engelini kaldırarak yabancı kaynağa ulaşılmasına aracılık eder. Bunun bilincinde olan Namık Kemal de yabancı dillerden yapılacak çevirilerin Türk tiyatrosunun gelişmesine sunacağı katkıya dikkat çeker:

Fransa'da tiyatronun muallim-i evveli addolunan Corneille'in İspanyolcadan ve Almanya edebiyatının mucitlerinden Goethe'nin Fransızcadan oyun tercüme ettiğini düşündükçe bizim oyunlar sırf bizim asardan olsun demeye dilim varmıyor. (...) tiyatro tercümesinde o kadar büyük bir zarar da görmüyorum. Edebiyatın vatanı yoktur. Bir fikir eğer sahih ise bir lisanda edeceği tesiri diğer lisanda da tamamıyla icra eder. İngiltere, Almanya şairlerinin bu kadar eserleri Fransızcaya naklolunmuş, tiyatrolarda oynanıyor, yalnız tercümeden dolayı kuvvet-i belagati azalıyor, tiyatrocı olan letafet ve tesirine hiç halel gelmiyor (Namık Kemal, 1872a, s. 2-3).

Cromwell Ön Sözü'nün etkisi altında kaleme alınan aynı zamanda Türk romantizminin bildirgesi olarak kabul edilen *Mukaddime-i Celal* (Celâl Ön Sözü), Namık Kemal'in Shakespeare'den de geniş olarak bahsettiği önemli bir metindir. *Celâl Ön Sözü*'nün önemi, Shakespeare'in yazma tarzını savunurken aynı zamanda tiyatro hakkında derli toplu fikir vermesidir. (Tanpınar, 2003, s. 283) Bu ön sözde klasik tiyatroya karşı romantik dramı savunan Namık Kemal, fikirlerine dayanak olarak sürekli Shakespeare'i referans gösterir:

Shakespeare ise beyninin mâyesi cevher-i hurşîdden tamir olunmuş zannolunacak kadar parlak bir hayale, kalbinin toprağı yanardağlardan alınmış kıyas edilecek kadar ateşin bir vicdana malik olarak refâhiyet-i ömr ve bekâ-yı nâm ümitlerini de meslek-i münferit olarak ihtiyar ettiği tiyatro müellifliğine hasr eylediğinden, hâiz olduğu fikr-i hikmet ve kuvvet-i tabiatın kâffesini temâşâgâhlarda tecessüm ettirmekle uğraşa uğraşa misâli âlem-i hayal de bile nazarlara kolaylıkla ta'alluk edemeyecek bir cihan-ı edeb ihtira' eyledi (Namık Kemal, 2005, s. 55).

Namık Kemal, fikirlerinin kabul görmesi için adeta dünya tiyatrosunun en önemli yazarı kabul edilen Shakespeare'i arkasına alarak fikirlerinin tartışmaya açılmasının önüne geçer. Böyle yaparak yeni oluşmaya başlayan Türk tiyatrosunun da yol haritasını çizer:

Tasvîr ettiği ahlâk ve hissiyât ve agrâz ve efkâr o derece müte'addid ve tebyîn ettiği hikmet ve hakâik ve mülâhazât ve kavâid o merteye mütenevvi', nakş ettiği mehâsin ve ezvâk ve hâyâlat ve incizâbât o kadar mütelevvindir ki, Avrupa şairlerinden biri: 'Kudretin tabiat-ı külliyyeden sonra en ziyade mahsuldâr olan mahlûku Shakespeare'in tabiatıdır.' itrâsıyla o hârîka-i fitratın kemâlât-ı mevhubesine senâ-han-ı hayret olmuştur (Namık Kemal, 2005, s. 55).

Yazar, Shakespeare'in yazar olarak ne denli yetkin olduğundan, üç birlik kuralına uymamasından, trajedi ve komediyi birleştirerek dram tarzında yazmasından, hem manzum hem de nesir tarzını kullanmasından bahsettikten sonra Shakespeare'in tiyatrolarını manzum olarak kaleme alması hususuna değinir: "Yunan mesleğine göre umum facialar, Shakespeare yoluna göre böyle ciddi ve mühim oyunlar daima şiir ile yazılmaktadır. Shakespeare yolunda bile oyunu, nazım ve nesir ile mahlût yazmak yalnız Shakespeare'e mahsus olan hallerdendir."

Yazar, şiir ve Türkçede kullanılan vezinlerden bahisle tekrar Shakespeare'e döner: "Shakespeare oyunlarının en mühimlerinde bile nazım arasına nesir karıştırır. Hâlbuki tiyatrodâ onun istimal ettiği şiir, kafiyesiz olduğundan bittabi tanziminde nesre yakın suhulet olduğu gibi muhavere tarzına da adi söz kadar müsaidir" diyerek edebiyatımızda ilk defa olarak "blank verse"ten ismini zikretmeksizin bahseder. (Enginün, 2008, s. 132)

Namık Kemal, Shakespeare'in üç birlik kuralına uymayışının dünyaca benimsendiğini, klasik tiyatronun yerini romantik tiyatroya bıraktığını, Victor Hugo ile birlikte Fransız klasik tiyatro yazarlarının da Shakespeare tarzını takip ettiğini ifade eder. Klasik tiyatro devrinin kapanmasını Shakespeare'in oyun yazarlığının ve tarzının üstünlüğüne delil sayar: "Bizde tiyatronun zuhurundan beri görülen oyunlar bütün bütün Shakespeare yolunda yazılmış ve meslek ise dünyanın her tarafında olduğu gibi Osmanlılar içinde de lâyük olduğu rağbet ve makbuliyeti kazanmıştır." (Namık Kemal, 2005, s. 50)

İskender Beyzade Reşat Bey'e gönderdiği mektubunda "(...) Biraz sabret; sana bir Shakespeare göndereyim ki, görenler hayran olsun." (Tansel, 2013a, s. 185) demek suretiyle Shakespeare'i okuduğunu ve başka yazarlara da önerdiğini anlamaktayız. Menemenli Tahir'e yazdığı mektubunda Shakespeare'in şiir tanımını aktarır ve İngiltere'de ona ne denli değer verildiğinden bahseder:

(...) sana şiir ta'rifinde bence mübarek ve mukaddes olan ecill-i şuara Shakespeare Hazretleri'nin bir ibaresini terceme edeceğim. Dur bakayım, edebilir miyim? İngilizce bilmem; ibarenin Fransızca'sı hatırımdadır.

Tercemeyi andan edeceğim: Şiirde elfaz, musikide hanendeye benzer; fasih olmayan kelimeler, ma'nayı, çirkin sesli handeler kadar bozar. Herif bu lakırdısını söylediği zaman, yirmi bir yaşında bir kasab çocuğu imiş. San'atı da, tiyatroların kapısı önünde bargir sürücülüğü etmekten ibaret imiş; tarihçe müsbettir. Amma şimdi ne olmuş, İngiltere'de kava'id-i sarfiyye ve nahviyye yok; madem ki böyle demiş, böyledir diyorlar (Tansel, 2013c, s. 360).

Namık Kemal'in gazete yazıları, makaleleri, mektupları, eser ön sözleri incelendiğinde dönemi içinde Shakespeare'i iyi tanıyan ve ondan en fazla söz eden yazar olduğu söylenebilir. Bu yazılarında sadece Shakespeare'i ve sanat anlayışını tanıtmakla kalmaz onu modern Türk tiyatrosu için referans alır, dönemin yazarlarını onu okumaya ve onun tarzında yazmaya teşvik eder.

4. Majör Metin Olarak *Romeo ve Juliet*

Shakespeare'in 1591-1596 arasında yazdığı düşünülen ve beş perdelik ilk trajedisi olan *Romeo ve Juliet*, ailelerin nefreti karşısında sevginin gücüyle hareket eden ve gizlice evlenen iki genç aşkın mücadelesi üzerine kurgulanmıştır. Bu trajik aşk hikâyesinin kökleri folklor ve mitolojiye kadar götürülebilir. Oyun Doğu, Batı, Kuzey ve Güney'de birçok ulus edebiyatın halk hikâyelerinde yer alan ve bilinen bir aşk hikâyesini konu edinir (Nutku, 2021, s. 5). Verona kentinin asil ve zengin Montague ile Capulet aileleri arasında ezeli bir düşmanlık bulunmaktadır.

Verona prensi Escalus, kent huzurunu temin için kent barışını bozacak eylemleri sürgünle cezalandırma kararı almıştır. Capulet ailesi, kızları Juliet'i evlendirmeyi düşündükleri Paris'le kaynaşması amacıyla maskeli bir balo organize eder. Düşman Montague ailesinin ferdi olan Romeo, duygularına karşılık bulamadığı Rosaline'i görme ve onunla konuşup onu ikna etme amacıyla davet edilmediği bu baloya Mercutio ile birlikte katılır. Baloda Romeo ve Juliet'in ilk karşılaşması tutkulu bir aşka dönüşür ve birbirlerine aşklarının sonsuza kadar devam edeceğine dair söz verirler. Düşman Montague ailesinin bir ferdi olan Romeo'nun davetsiz olarak bu baloya katılmasını kendilerini aşağılama olarak algılayan Capulet ailesinin tez canlı ferdi Tybalt hesap sorma ve intikam alma hırsıyla kendini kurar. Rahip Lawrence, aileleri arasındaki ezeli düşmanlığa rağmen evlenmeye karar veren genç âşıkları ailelerin barışına vesile olacağı umuduyla gizlice evlendirir. Juliet'in kuzeni Tybalt'la sokakta karşılaşan Romeo, Juliet'in hatırına akraba olarak gördüğü Tybalt'ın hakaret, kıskırtma ve tahriklerini alttan alır. Bu sırada Romeo'nun beraberindeki arkadaşı Mercutio kılıcına davranınca Tybalt onu öldürür. Bunun üzerine kavga etmeye hiç niyeti olmayan Romeo bir anlık öfkeyle Tybalt'ı öldürür. Hadiselerden haberdar olan Prens, Romeo'yu Verona'dan sürer. Romeo, Mantua'ya kaçmadan önceki son geceyi Juliet'le geçirir. Romeo'nun Mantua'ya kaçtığı sabah, Juliet'in babası kızı ile aristokrat talibi Paris arasında görücü usulü bir evlilikte ısrar eder ve onu Perşembe gününe kadar evlenmezse evlatlıktan reddetmekle tehdit eder. Romeo'dan başkasıyla evlenmeyeceğini ve canına kıyacağını söyleyen Juliet'in sözleri karşısında kaygıya kapılan Rahip Lawrence bir plan yapar. Lawrence'ın planına göre Juliet, rahibin kendisi için hazırladığı ilacı içtikten sonra kırk iki saat boyunca uykuya dalacak, mezarda uyandıktan sonra Romeo'yla Mantua'ya kaçacaklar. Juliet, Lawrence'tan ölüm yanılması yaratacak ilacı alır ve öfkeli olan babasına sahte bir pişmanlık sunmak için eve döner. Rahip John, Rahip Lawrence'ın ölüm oyunundan haberdar etmek için sürgündeki Romeo'ya yazdığı mektubu veba salgınından dolayı Romeo'ya ulaştıramaz. Romeo, Juliet'in ölüm haberini alır almaz Eczacıdan zehir hazırlatır ve Verona'ya gelir. Romeo, elindeki levye ile Juliet'in mezarını kazdığı esnada Paris'le karşılaşır. Paris'in kendisine müdahale etmesi ve çıkan tartışma sonucunda Romeo, Paris'i levye ile öldürür ve önceden hazırladığı zehri Juliet'in mezarı başında içtikten sonra Juliet'in yanında can verir. Uyanan Juliet, Romeo'nun ölmüş olduğu zannıyla Romeo'yu öldüren zehirden ölmek için Romeo'yu dudaklarından öper; zehrin kalmadığını görünce Romeo'nun hançerini göğsüne saplayarak Romeo'nun cesedinin üzerine düşer. Ölen çocuklarının başında toplanan aileler Rahip Lawrence'ın gerçeği açıklaması ile genç âşıkların ölümüne aralarındaki düşmanlığın neden olduğunu anlar. Montague ve Capulet'ler ölen âşıkları kari-koca olarak defnedirler ve mezarlarının üzerine heykellerini dikerler; ailelerin pişmanlığı ile perde kapanır.

Shakespeare, yazdığı oyunlarda tarih, şiir, öykü ya da bir biyografi kitabında bir konuyu bulmuş ve onu kendi bakış açısına uyacak şekilde yeniden yaratmıştır. Shakespeare, oyunlarının olay örgüsünü nadiren icat etmiştir (Lee, 2014, s. 43). Bu, Shakespeare'in bir intihalci olduğu anlamına gelmez. Ortaçağ ve Rönesans'ın icat kavramı basit bir kopyalamadan ayırt edilmelidir. Yazarlardan, üzerinde çalıştıkları kaynakları yeniden şekillendirmeleri beklenirdi; böylece ortaya, üslubu ve etkisi bakımından yeni ve özgün bir metin çıkardı.

Romeo ve Juliet bir uyarlamadır; Shakespeare, bu epik trajedisine kaynak olarak "The Tragical History of Romeus and Juliet" adlı hafif popüler bir şiiri almıştır. Bu hikâye ilk olarak 1476 yılında Masuccio Salernitano tarafından İtalyanca olarak yazılmış ve sonraki yüz yıl boyunca İtalyan ve Fransız yazarlar tarafından birkaç kez yeniden yazılmıştır. Arthur Brooke tarafından 1562 yılında yayımlanan üç bin yirmi satır uzunluğundaki "The Tragical History of Romeus and Juliet" adlı şiir, karakterizasyon ve olay örgüsündeki benzerlik nedeniyle *Romeo ve Juliet* oyununun ana kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu şiir Elizabeth dönemi okurları arasında da çok popüler olmuş ve birçok kez yeniden basılmıştır.

“Romeus ve Juliet”, Brooke’un karakterler hakkındaki uzun ahlâki yorumlarıyla dolu dini ve didaktik bir şiirten *Romeo ve Juliet* romantik ve trajik bir oyundur. Shakespeare hiçbir karakteri hakkında ahlâki yargılarda bulunmazken; Brooke şiirinin ön sözünde karakterleri hakkında ahlâki yargılarda bulunur ve şiirini karakterlerinin okuyuculara örnek olması amacıyla yazdığını belirtir.

Karakterler açısından karşılaştıracak olursak Brooke’un şiirinde Benvolio görünmez ve Paris, Juliet’in Tybalt’ın ölümünden duyduğu üzüntüye bir çare olarak tanıtılır. Paris karakterini oyunun başından itibaren bir çatışma kaynağı olarak gösteren Shakespeare’in aksine Brooke, Paris’e karakter derinliği vermez. Shakespeare, Paris’i son perdenin de önemli karakteri haline getirir; Paris çiçeklerle Juliet’in mezarına gider ve Romeo ile karşılaşır. Bu sahne, ikilinin dövüşmesi ve Paris’in ölümüne aksiyonu yoğunlaştırır.

Shakespeare, oyuna yeni karakterler dâhil eder ve genel olarak tüm karakterlerini geliştirir. Benvolio’yu Romeus’un sadece arkadaşı olarak sunan ve geliştirmeyen Brooke’un aksine, Shakespeare, Benvolio’yu şiddetten kaçınmaya çalışan Romeo’nun arkadaşı ve akrabası olarak sunar. Şiirde Mercutio, Tybalt’la olan kavgada hiçbir rol oynamaz ve ölümünden söz edilmez. Mercutio karakteri tamamen Shakespeare’in icadıdır. Shakespeare, Tybalt’ın Romeo’yu baloda gördüğünde öfkelenmesini sağlar ayrıca Shakespeare, Tybalt’a Mercutio’yu öldürme ve bu cinayeti Romeo’nun Tybalt’a saldırmasını motive etmek için kullanır.

Juliet’in yaşı Brooke’ta on altı Shakespeare’de on dördür. Shakespeare, Juliet’in yaşını on dörde düşürmekle kalmamış, aynı zamanda bu karakteri aşk konusunda deneyimsiz ve şiirdeki karakterden daha masum ve kendine güvenen bir genç kız olarak karakterize etmiştir. Oyunun başlarında ailesine itaatkâr Juliet oyunun sonunda kendine güvenen, meydan okuyan, mücadele eden, tehlike ve tehditlere göğüs geren trajik bir kahramana dönüşür.

Brooke’un şiirinde olaylar dokuz ay sürer, Shakespeare’in oyununda ise olaylar beş güne (Pazardan Perşembe sabahına kadar) sıkıştırılmıştır. Aşk, Romeo ve Juliet’i birbirlerini gördükleri anda tamamen etkisi altına alır, tanışmaları ve evlenmeleri çok hızlı olur.

Şiir ile oyunun sonu da farklı bir tona sahiptir. Şiirde Hemşire, Romeus ve Juliet’in evliliğini gizlediği, Eczacı da Romeus’a yasaklanmış zehri sattığı için cezalandırılır: Hemşire sürgüne gönderilir, Eczacı asılır. Fakat oyunda Eczacı, Hemşire ve Lawrence’in cezalandırıldığına dair bir unsur bulunmamaktadır.

5. Minör Metin Olarak *Zavallı Çocuk*

Namık Kemal’in Magosa’da sürgündeyken kaleme aldığı *Zavallı Çocuk*, üç perdeden oluşan melodram tarzı bir trajedidir. Oyun ilk kez 1873’te sansür nedeniyle isimsiz olarak yayımlanır ve 1874 yılının Ocak ayında Gedikpaşa Tiyatrosu’nda sahnelenir. Yazınsal bir söylenin yeniden yazılmış biçimlerini incelerken yerli ve yabancı yazınları bir ana-metinsellik görüngüsünde ele almak söz konusudur (Aktulum, 2011, s. 247). *Zavallı Çocuk*, Namık Kemal’in *İbret* gazetesinde yer alan “Aile” ve “Görenek” başlıklı makalelerinde ortaya koyduğu anne, baba ve kız çocuklarının evlilikleri hakkındaki görüşlerinin sahneye aktarılmasıdır. Namık Kemal, annenin çocuk üstündeki evlendirme baskısından şu şekilde söz eder:

Hanımın da çocukluğunda bir sevgili bebeği varmış. Teehhülden sonra bebek gitmiş, yerine bir kız gelmiş. O da büyümüş, bebek nasıl hanımefendinin emrettiği yerde yatmağa mecbur ise kız da öylece hanımefendinin arzu ettiği beyin koynuna girmekte muztar olmuş, nihayet teverrüm etmiş. Bî çare kâh ettiğini ve kâh Hakk’ın mücazâtını düşünerek iki elini böğrüne koymuş, rahat döseğinin etrafını hazin hazin dolaşır durur (Namık Kemal, 1872b, s. 1-2).

Yazar, “Görenek” başlıklı makalesinde genç âşıkların gelenekçi kabuller nedeniyle zor durumda kaldıkları konusuna değinir: “Görenek tabiata galebe etmiş. Bir delikanlı ile bir kız birbirini seviyor. Arada meselâ kızın babası bey, delikanlının pederi ağa ünvanında bulunmak gibi bir arıza peyda oluyor. İki âşıkı birbirinden ayırıyor. Birçok memleketlerde bundan tevellüd etmedik fenalıklar kalmıyor.” (Namık Kemal, 1873a, s. 1-2) *Zavallı Çocuk*, on dokuzuncu yüzyıl edebî metinlerinde popüler bir konu olan anne babaların çocuklarını kendi çıkarlarını merkeze alarak evlendirmelerinin ne tür felaketlere yol açabileceği konusu üzerinedir. Devrin tiyatro eserlerine büyük tem olarak giren evlilik konusunda gençlerin duygularına yer verilmesi üzerinde durulduğu gibi, birçok eserde böyle hareket edilmediği zaman doğan kötü sonuçlardan da anne ve babalar suçlu gösterilir (Akı, 1974, s. 64-69). Oyunda geleneksel aile yapısı yaklaşımının gereği olarak çocukların gelecekleri ile alâkalı alacakları kararlarda anne ve babaların belirleyici olması ve böylesi bir yaklaşımın felâket ile neticelenebileceği konusu işlenir. Namık Kemal, bu oyununda romantik bir konuyu yine romantik bir üslupla kaleme almış ve aşkı izikleştirmiştir.

Oyun, on dördündeki Şefika ile on dokuzundaki tıp öğrencisi Ata’nın tutkulu aşkı etrafında ilerler. Oyunda aşkın zamana bağlı olarak ortaya çıkması ve gelişmesi söz konusu değildir. Birinci perdenin sonunda Şefika, Ata Bey’in kendisine ilgi

duyduğunu anlar. Oyunun birinci perdesinin üçüncü meclisinde Halil Bey'in geldiğini gören çocuklar ellerine bir dergi alırlar. Halil Bey, Ata Bey'den dergide yer alan "Muhabbet" başlıklı makaleyi okumasını ister. Bu makale Namık Kemal'in 1875 tarihli *Muharrir* dergisinin birinci sayısında yayınladığı aşk üzerine fikirlerini açıkladığı "Muhabbet" başlıklı makalesidir. Namık Kemal'e göre "Aşka maruz kalmış özne, bir yanıyla parçalanmanın eşiğine gelmiş, organik bütünlüğünü yitirmiş, sevdiğini kendi organlarından kıskanacak derecede kendini kaybetmiş hâldedir. Diğer yandan sevme hali, manevi bir yücelme, toplum ve kâinatla daha kuvvetli bir ilişki, hayatın her alanının ışıltandırılması olarak tecessüm eder." (Altuğ, 2011, s. 46) Belge'ye (2009) göre "ilk görüşte aşk", "aşkı için ölmek", burjuvazi öncesi aristokratik gelenekten gelme değerlerdir ve *Zavallı Çocuk*'taki aşk tanımı da romantiklerin Orta Çağ aristokratik geleneğinden aldığı aşktır (s. 328).

Namık Kemal'in muhabbet, sevgi, aşk üzerine fikirlerinin tiyatro metnine dâhil edilmesi tiyatroyu vasıta olarak kullandığının ve tiyatroyu düşüncelerini yayma noktasında araçsallaştırdığının göstergesidir. Bu makalede Namık Kemal, *Romeo ve Juliet*'in özetine yer vermiştir:

İbtisâr-ı edibânesini kalbin mestûr olan yerlerine îsâl etmekte oldukça büyük bir mahâret gösterdiği cihetle Avrupa erbâb-ı tedkikine göre dünyanın en büyük şairlerinden ma'dûd olan Shakespeare'in meşhur *Romeo ve Juliet* namıyla tertip ettiği oyununda birbirine hasm-ı câhid iki hânedân içinde perverde bir delikanlı ile bir kızın, nazar-ı vâhidede yekdiğerine hâsil ettikleri ibtilâ-yı fedâkârâneyi her türlü netâyic-i hakimâne ve şâ'iranesiyle beraber ma'raz-ı temâşâda cilve-sâz eylemesi, bu muhabbet-i nâgehânî hakikatini beyan içindir, zan olunur (Namık Kemal, 1875).

Bir yazarın yayınladığı makalesine kurmaca bir eserinde yer vermesi dönemi için oldukça yeni bir tekniktir. Yazar, "Muhabbet" başlıklı makalesiyle oyuna dâhil olur; oyun içinde bir başka oyuna gönderme yapar. Burada aynı şekilde bir tiyatro oyununda bir başka tiyatro oyununa anıştırma yapılması dönemi için bir başka yeniliktir. *Zavallı Çocuk* oyununda *Romeo ve Juliet* etkisine diğer destekleyici çıkarım ve somut deliller olmasa bile bu durum tek başına yeterlidir.

İkinci perdenin başlangıcında Tahire Hanım ile Halil Bey, Şefika'nın kendisine talip olan zengin bir paşa ile evlendirilmesi meselesini konuşmaktadır. Paşa'nın Halil Bey'in borçlarını üstlenmesi nedeniyle Tahire Hanım bu evliliğe olumlu bakmaktadır. Halil Bey, Şefika'nın gönlünün bir başkasında olduğunu hissetmektedir. Geleneksel aile yapısındaki saygının gereği olarak Şefika evlilik konusunu sadece annesiyle konuşur ve Ata'ya duyduğu hislerden bahsederek paşa ile olacak bir evliliği istemez. Annesinin zorlamaları karşısında Ata'dan gizlemek şartıyla paşa ile evlenmeye razı olur. Oyunun son perdesinde Şefika'nın Ata'ya olan aşkıdan verem hastalığına yakalandığı ve ileri safhada olan hastalığına karşı aile efradının çaresizliği gözler önüne serilir. Olanlardan habersiz bir şekilde amcası Halil Bey'in evine gelen Ata Bey olan biteni öğrenince Şefika'nın kavuşamamanın verdiği ıstırap neticesinde vereme yakalandığını anlar. Hemen reçeteye bir ilaç yazarak eczaneden temin edilmesini ister ve Şefika'nın yanında kalır. Reçetede ilaç aslında zehirdir. Ata Bey, Şefika'yla konuşur; ona sarılır; sonrasında zehri içer ve ölür.

Dramın doruk noktası zehir içme sahnesidir. Bu sahne Türk tiyatrosunun ilk açık intihar sahnesidir ve Ata, Türk edebiyatında intihar eden ilk tiptir (Tanpınar, s. 192-193). Aynı şekilde Türk edebiyatında vereme yakalanma hadisesinin ilk örneği *Zavallı Çocuk*'tur. Tanpınar (2003), *Zavallı Çocuk*'un Namık Kemal'in tiyatro yazarları üzerinde en fazla etki yapan eseri olduğunu ve "hissi edebiyat" a yol açtığını belirtir (s. 383). Tanpınar'a (2003) göre Namık Kemal'de Shakespeare'in "peşinden gitmeler, onun bazı sahnelerinin yakın taklitleri vardır. Zaten Namık Kemal'de içten bir hazırlanma, muayyen bir terbiye manasında tam bir tesir aramamalıdır. Onda daha ziyade beğendiği muharrirlere doğru âdetâ parça parça yaklaşmak isteyen noktalar vardır." (s. 387-388) Enginün (2008), Şefika'nın ilan-ı aşkı, konuşmalar, oyunun son sahnesi gibi unsurlarda Shakespeare etkisini arar (s. 137). Kısakürek'e (2008) göre "Namık Kemal, tiyatroyu ve Shakespeare'i, ameli çerçevede pek iyi anlamıştır." (s. 266)

Majör metin olarak aldığımız *Romeo ve Juliet* ve minör metin olarak aldığımız *Zavallı Çocuk* oyunları arasında yaptığımız ikili yakın okumada aşkın çok hızlı gelişmesi, gençlerin güçlerinin yetmeyeceği mücadeleden yenik çıkmaları, ailelerin inadı, gençlerin otorite karşısındaki pasif çırpınışları, evlilik konusunda geleneksel yapının sağlamlığı, gençlerin evlilik kararında söz haklarının olmaması, âşıkların ölümü göze almaları, zehir içme sahnesi, kavuşamamaları ve ölümleri gibi bir dizi ortaklık bulunmaktadır. Bu unsurlardan özellikle aşkına kavuşamamaktan dolayı zehir içmek, intihar etmek "yerleştirilmiş yabancı unsurlar"dır.

6. Minör Metnin Majör Metne Dönüşümü: *Ecel-i Kaza*, *Vuslat*, *İçli Kız*

Bu başlık altında *Romeo ve Juliet* etkisi ile kaleme alınan ve minör metin olan *Zavallı Çocuk*'un aynı dönemde kaleme alınan tiyatro oyunlarına nasıl kaynaklık ettiği ve majör metne dönüştüğü hususu üzerinde durulmuştur. *Zavallı Çocuk*, *Romeo ve Juliet*'ten etkilenme noktasında minör metinken; *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız*'a etkileri ve kaynaklık etmesi yönüyle majör metindir. Etkilenen yazarın diğer yazarlar için etkileyen yazar konumuna gelmesi, yazarların birbirlerini hangi yönlerden etkiledikleri, yazarların başka yazarlardan alımladıklarının kendi metinlerinde neye dönüştüğü gibi durumlar metinler

üzerinden ortaya konulmuştur.

6.1. *Ecel-i Kaza*

Ebüzziya Tevfik'in romantik dram özelliği gösteren ilk telif oyunu *Ecel-i Kaza*, altı perdelik bir dramdır. Gedik Paşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenen bu oyun Türk edebiyatının tenkidi yapılan ilk telif oyunu ve aynı zamanda saray dışında Türk seyircisine oynanan ilk oyundur. Dahası, hâsılatı "tiyatro sanatkârları yararına" olmak üzere sahnelenen ilk oyundur (Enginün, 1977, s. 422).

Oyun, birbirlerini ölesiye seven fakat aileleri arasındaki kan davası nedeniyle birleşemeyen, sonu ölümlü biten romantik bir aşkı konu edinir. Abdülhak Hamit Tarhan, *İçli Kız* piyesi için yazdığı bir yazıda, yayımlanan tiyatroların konu bakımından hemen hemen iki genç aşkın anne ya da babalarının engel olması nedeniyle kavuşamaları ve oyunların gençlerin ölümüyle neticelendirilmesinin gelenek hâline gelmesinden yakınır (Namık Kemal, 2008, s. 30).

Ebüzziya Tevfik'in kişiliğinin gelişmesinde Namık Kemal'in mühim etkileri vardır ve yazarın *Namık Kemal* adlı bir biyografi çalışması bulunmaktadır. Abdülhak Hamit, *Ecel-i Kaza*'nın Namık Kemal'den esinlenme ile yazıldığını ifade eder:

Ebüzziya merhumun *Ecel-i Kaza*'sı da Kemal'in Vatan yahut Silistre'siyle hem-zamandır. Bunu o zamanlar da Kemal'e isnat edenler oldu, ben sanıyorum ki *Ecel-i Kaza*, Kemal'in namıyla çıkmamış ise de ilhamıyla yazılmıştır (Tarhan, 1928).

Ebüzziya Tevfik, hiçbir tiyatronun tamamıyla yazarın fikirlerinden doğmadığını, onda başka yazarların tesiri olduğunu ve *Ecel-i Kaza*'nın bazı kısımlarının kendi icadı olmadığını ifade eder:

Ben de tecrübe yollu umumun nazar-ı mütâla'asına arz ettiğim şu âsâr-ı acizâneyi yazmıştım. Sâ'irlerinden farklı olmadığını bildiğim gibi onların basılmış olmasından cesâret bularak neşrini arzu eyledim emsali mevcûd olan zevzeklik memdûh olmasa da mecaz tutulur sanırım. Bu mukâddemat anlaşıldıktan sonra lütfen şurası der-hâtır buyurulsun ki hiçbir tiyatro ser-âpâ müellifin efkârı olmadığı gibi şu eser-i 'âcizane dahi tasavvurât-ı mahsusamın mi'yârı değildir (Ebüzziya Tevfik, 2010, s. 47-48).

O dönem *Diyoben*'de *Ecel-i Kaza* hakkında yayımlanan bir yazıda oyundan övgüyle söz edilir ve oyunun *Romeo ve Juliet*'le rekabet edebileceğine değinilir:

İşbu dramın cihet-i tasvîrine hiçbir kimsenin diyeceği olmadığı gibi sûret-i eş'ârı dahi doğrusu değil İstanbulca hatta Avrupaca bile kaleme alınan bu gibi âsârın en iyilerinden birisi denilecek kadar latîfdir. Hatta bu zemine gâyet yakın olarak İngiliz meşâhîr şu'râsından Shakespeare'in dahi *Romeo* ile *Jülyet* nâm bir oyunu vardır ki muharrir efendi letâfet-i kitâbette bu oyunla dahi rekâbet edebilmekte haklıdır (*Diyoben*, 23 Teşrîn-i Sâni 1288, No:167, s. 3).

Romeo ve Juliet'in kan davalı Montague ve Capulet ailelerine mensup *Romeo* ve *Juliet* gibi kan davalı ailelere mensup *Pertev* ve *Nimet* de birbirine tutkuyla âşıktır. Ancak zalimliği ve inatçılığıyla kan davasından vazgeçmeyen *Nimet*'in babası, kızını akrabası *Numân*'la evlendirmek istemektedir. *Numan* da *Nimet*'le evlenmeyi çok istemektedir. Erzurum eşrafından *Fazıl*'ın gayret ve tedbirleri ile *Numan*, *Nimet*'le *Pertev*'in aşkından haberdar olur. Memleket müftüsü ve hocası *Hulusi Bey*, *Romeo ve Juliet*'teki *Rahip Lawrence* gibi genç âşıkların kavuşmaları ve mutlulukları için çözüm yolları arar ve gizli planlarla onların birlikteliklerine aracı olur. *Hulusi Bey*'in telkinleri ile *Numan*, âşıkların arasından çekilmekle kalmaz, onların birleşmeleri için elinden gelen yardımı yapacağına dair söz verir:

Hulûsî: Çaresi... Çaresi... Oğlum bunun çaresi; *Pertev*, kızı kaçırmalı. Mâdem ki ikisi birbirini seviyor. Aklen naklen hakkıdır. İnsan hakkını güzellikle alamayınca zorla alır. Zarurî şeyleri Allah da 'afv eder. Vaki'a 'âdete muhâlif; lakin varsın bina'yı Allah yıkılacağına bir esassız 'adet bozulsun. (s. 65)

Hulusi Bey, *Fâzıl* ve *Numân*, ertesi günkü nikâha engel olmak ve *Nimet*'in *Pertev*'le kaçmasını temin için bir plan yaparlar. Durumu kabullenen anne *Şerefraz Hanım*, paşayı ikna etmeye çalışır fakat başaramaz. Bu arada *Nimet* babasına aşkını ve *Pertev*'i pervasızca savunur. *Nimet* tıpkı *Juliet* gibi aşkı için evdeki yegâne otorite olan babasını karşısına alması dönemin geleneksel kadın profilinin dışında bir duruştur. *Nimet* ile *Pertev* kaçmak için yapılan plan gereğince kararlaştırılan yer ve saatte buluşurlar. O esnada birtakım ayak sesleri ve gürültüler duyulur. Babasının adamlarının onları öldürmek için geldiğini zanneden *Nimet*, korku ve heyecana kapılarak ölür. Hâlbuki gelenler kaçmalarına yardım etmek isteyen *Numan Beylerdir*. *Nimet*'in öldüğünü gören *Pertev* de intihar eder:

Ni'met: İste isteme; sen bana onu söyle. Senin için ölürsem bir kerecik olsun mezarıma gelir ağlarsın a? Yok,

sade gell! Sakın ağlama! Eğer ağlarsan, ruhum da duyarsa bana mezarı cehennem edersin. Ben ölürsem kendimi beladan kurtarmak için öleceğim, seni belaya uğratmak için değil! (s. 57)

6.2. *Vuslat Yahut Süreksiz Sevinç*

Recaizade Mahmut Ekrem'in üçüncü oyunu olan *Vuslat yahut Süreksiz Sevinç* (1874) üç perdeden oluşan melodram tarzı bir oyundur. Recaizade Ekrem, bu oyununda evlilik kurumunun eleştirisi üzerinde durmuştur. *Vuslat, Zavallı Çocuk*'la benzer konu, olay örgüsü ve karakter yapısına sahiptir. Namık Kemal, *Vuslat* ile *Zavallı Çocuk* arasında bir benzerlik ilişkisi kurar ve Recaizade'nin *Zavallı Çocuk*'u taklit ettiğini ileri sürer: "(...) Ekrem, *Vuslat* namında bir oyun yazmış; birkaç nüsha göndermiş idi. Elimde bir dane kaldı; anı da okumak merakınca senden ziyade ve binaenaleyh müstahak olan Münib'e gönderdim; beraber okur da eğlenirsiniz. Bizim *Zavallı Çocuk*'u taklit yolunda bir şey... pek güzel yazılmış." (Tansel, 2013a, s. 371)

Küçük yaştaki *Vuslat*, İstanbul'un saygın ve tanınan ailelerinden Tefik Bey'in evine hizmetçi olarak verilmiştir. *Zavallı Çocuk*'ta akraba gençler bir arada büyümüş ve sonunda birbirlerine ölesiye âşık olmuşlardır; aynı şekilde *Vuslat*'ta da cariyeye *Vuslat* ile evin oğlu birlikte büyüüp sonunda birbirlerine âşık olmuşlardır. Oyunun başında *Vuslat*'a oğlu için görücü giden Lûtfiye Hanım, evin hanımı Naime Hanım ve Nayab Kalfa konuşmaktadır. Lûtfiye Hanım, *Vuslat*'ı bir düğünde gördüğünü ve onu oğluna alma isteğini ifade eder. Naime Hanım, görücü gelen kadına *Vuslat*'ın çok güzel okuyabildiğini göstermek için ondan bir kitap okumasını ister. *Vuslat* kendisine verilen kitaptan şu satırları okur: "Aşk bir histir bir hiss-i ulvîdir ki içinde bulunduğu kalbî bir anda bin türlü halecan ve ızdırap ile muzdarip bin türlü neşe ve telezzüzle mütelezziz etmek ona mahsustur" (s. 148-149). Namık Kemal'in de *Zavallı Çocuk*'ta aynı yöntemi izlediğini söyleyebiliriz. Şefika ile Atâ kitap okurlar ve neredeyse benzer ifadeler yer alır: "Âlemde bin türlü ihtiyaç, bin türlü meşakkat, bin türlü belâ, bin türlü acı, bin türlü illet, bin türlü ölüm hep insan içindir. (...) Hayatın bir lezzeti varsa yalnız muhabbettir. Muhabbet ne büyük lezzettir ki, insan cefasında da başka lezzet bulur." *Vuslat* ve Muhsin zaman ilerledikçe birbirlerine âşık olurlar ve buluştukları gecelerde *Zavallı Çocuk*'tan bölümler okurlar.

Muhsin: Şu kitabı... şu ufacak kitabı alı versene!...

Muhsin: (Kitabı biraz karıştırıp kapadıktan sonra) *Zavallı Çocuk*!! Ata! Ata! Sen zavallı mısın? Bilâkis!.. (s. 215)

Ekrem, *Zavallı Çocuk* göndermesiyle kahramanların akıbetlerinin nasıl olacağını okuyucu/izleyiciye önceden hissettirir. Naime Hanım, *Vuslat* için teklif edilen altı yüz altını cazip karşılar ve *Vuslat*'ı tanımadıkları kadına vermeye razı olur:

Nâyâb: Söyledi... Bir paşa karısı... Adını bilmiyorum. Ölmüş paşalardan biri... Adını da söyledi amma unuttum. Lakin mal çok! Para çok! Çok zengin hanım.

Naime Hanım: Ey kadın!.. Kıza ne isteyim? Elli bin istesem çok mu acaba? (s. 145)

Oyunun doruk noktası *Vuslat*'ın yanlış anlaşılmalardan sonucu ayrılması ve Girit'te yaşayan Mustafa Bey'e bin altın karşılığında satılmasıdır. *Vuslat*'la evlenmek isteyen Mustafa Bey, genç kızın Muhsin'e duyduğu aşktan verem hastalığına yakalandığına tanıklık eder.

Naime Hanım: Yine ateşler içinde... Yine dalgın yatıyor!! Ya Rabbi sen bilirsin, nedir benim başıma gelenler? (s. 209)

Muhsin de *Vuslat*'ın ayrılığından dolayı yataklara düşmüştür. Mustafa Bey, *Vuslat*'ın haline acır ve onu Muhsin'e kavuşturmak üzere İstanbul'a getirir. Bütün bu yaşananlar üzerine *Vuslat*'ı oğullarıyla evlendirmek istemeyen Naime Hanım ve Tefik Bey pişmanlıklarını dile getirirler ve *Vuslat*'ı aramaya koyulurlar. Oyun, iki genç âşığın ölüm döşeğinde kavuşmalarıyla sonlanır.

6.3. *İçli Kız*

Hele benim Shakespeare'im ile Fenelon'um Kemal ile Ekrem'dir ki o kalemler mürekkebin terbiyesine onların da himmetleri muntazamdır (Tansel, 2005, s. 132).

Namık Kemal, Abdülhak Hamit'in yeteneğini fark eden ve onu yönlendiren bir yazardır. Hamit de yazılarında Namık Kemal'i üstadı olarak anar. Hamit'in Kemal'e yazdığı mektuplardan edebî meseleler hakkında onun görüşlerine başvurmak ve kaleme aldığı eserlere dair fikirlerini öğrenmek istediği anlaşılmaktadır (Tansel, 2005, s. 22). Hamit, edebî kişiliğinin oluşmasından sonra da Kemal'in şiirlerine nazire yazmak, eserlerinde ondan alıntılar yapmak suretiyle Kemal'e olan hayranlığını ifade etmiştir. Yeni yazdığı manzumelerini Kemal'e göndermesi, onun tashihlerini hemen aynen kabulü, *Tarık* adlı meşhur eserinde Kemal'i hatırlatan birçok parçaların mevcudiyeti, bu tesirin kuvvetini ve devamını gösterir (Tansel, 2005, s. 147-148). Yazarın 1870'te

kaleme aldığı ve Namık Kemal'e de gönderdiği "N. Kemal Bey'in gazeline nazire" başlıklı şiiri, Hamit'in Kemal'in şiirleriyle alakasını ve onu taklitteki başarısını gösterir (Tansel, 2005, s. 151).

Abdülhak Hamit'in kaleme aldığı yaklaşık kırk eserden yirmi beşi tiyatro türündedir. *İçli Kız*, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* oyununa benzer hüznü bir aşkı konu edinir. Aile içinde gelişen sonu mutsuzlukla biten bu tür dram geleneğini ilk olarak Namık Kemal, *Zavallı Çocuk* oyunu ile başlatır. Daha çok "romantik dram" niteliğindeki bu oyunu *Vuslat* izler, arkasından Hamit, *İçli Kız*'ı yazar. (Parlatır 1997, s. 10). Hamit de bu oyununu konusu bakımından *Zavallı Çocuk*'a nazire kabul eder (Tansel, 2013a, s. 377). Yazar 1875'te yayınladığı *İçli Kız* oyununu *Zavallı Çocuk*'un benzerini ortaya koyma niyetiyle yazmıştır (Enginün, 1998, s. 11). Her iki oyun da işlediği konular ve oyunlarda yer alan şahıslar yönüyle benzerdir. Yazarın "(...) mevzuen az çok Zavallı Çocuk naziresi olan eserimde" (Tarhan, 1928, s. 18) ifadesi dikkat çekicidir.

Hamit, başka oyunlarında da Namık Kemal'in etkisinde kaldığını açıkça ifade eder:

Ateşböcekleri ile eğleniyordum; gün doğunca onlar görünmez oldular. Bilmem nereden ve nasıl bir nurani işaret bekliyordum; o işareti, Namık Kemal'in Vatan-yahud-Silistre'sinde gördüm. Onun ziyası altında yazdığım Macera-yı Aşk'ta, Kemal'in yalnız üslubunu taklide özenmiş, belki de kendim haberdar olmayarak, kuvve-i hissiyemin ma'rifeti ile o üslubun resmini almıştım (Tansel, 2013a, s. 376).

Namık Kemal'in, Hamit'e olan merakı yazarın *Macera-yı Aşk* ve *İçli Kız* adlı oyunları ile bu oyunların Rezaizade Mahmut'un kitaplarında ilanı ile başlar (Tansel, 2013a, s. 425). Namık Kemal'in *İçli Kız* oyunuyla ilgilenmesinin sebebi bu oyunun kendi üslubunu taklitte yazılmış olmasındandır (Tansel, 2005, s. 14). Namık Kemal, yazarın kendi oyunlarını taklit ettiğini kendisine hitaben yazdığı bir mektubunda açıkça ifade eder: "İçli Kız'ı, benim Zavallı Çocuk mu doğurdu? Duhter-i Hindu'yu, âlem-i hayalden, benim İslam Bey'in kılıcı mı iğtinam eyledi? Hangi eserin Kemal'in bir kitabetine taklittir? Amma yazdığımız şeyler bir imiş, ne yapalım, akıl için de tarik birdir." (Tansel, 2013b, s. 379)

İçli Kız oyununun iki baskısı vardır. Oyunun ikinci baskısında ilk baskısında yer alan *Zavallı Çocuk* ile *Vuslat* eserlerinin ve Şefika ile *Vuslat*'in adlarının geçtiği bölümler çıkartılmıştır. Hamit böylece *İçli Kız* oyununa tesir eden oyunları gizlemek istemiştir (Karaburgu, 2012, s. 78).

Abdülhak Hamit, Namık Kemal'in yönlendirmesi ile pek çok Batılı yazarı tanımıştır. Namık Kemal, Midilli'den Hamit'e yazdığı mektubunda "(...) Shakespeare'e niçin merakın yok? Anın bir muntazamca oyununu terceme veya adaptation suretiyle lisanımıza nakletmiş olsaydın, sanırım ki edebiyatımıza bir büyük hizmet etmiş olurdu." (Tansel, 2013b, s. 448) demek suretiyle onu Shakespeare'i okumaya yönlendirir. Namık Kemal, Hamit'e Shakespeare'den bahseder; onun oyunlarını okumasını, oyunlarından birini çevirmesini ya da uyarlamasını tavsiye eder. Hamit'in eserlerinde görülen Shakespeare etkisinin bu yönlendirmelerle alakalı olduğu söylenebilir (Tansel, 2013b, s. 447).

Beş fasıldan oluşan *İçli Kız* oyunu o dönemin zengin ailelerinden birine mensup Sabiha adında genç bir kız etrafında ilerler. Sabiha, bütün vaktini evde kitap okuyarak geçiren melankolik ve hissi bir kızdır. Küçük yaşta annesiz kalan Sabiha, babası, üvey annesi Raife Hanım ve hizmetçilerin olduğu büyük bir konakta yaşamaktadır. Konağa gelen bir kadının İzzet'in kaleme aldığı aşk mektubunu vermesi Sabiha'da İzzet'e karşı duygusal bir yaklaşma başlatır. *Romeo ve Juliet*'teki gibi aşkın ortaya çıkması, gelişmesi, olgunlaşması ve evlilik aşamasına gelmesi gibi süreçler zamansal değildir; çok hızlı yaşanır. Sabiha, İzzet'le odasında görüştüğü esnada babasının odaya girmesi üzerine korku ve mahcubiyetinden bayılır. Bu hadise sonrası Sabiha ile İzzet'in evlenmesini isteyen Mesut Efendi, İzzet'in babası Sadi Efendi'nin kendisine yakışacak bir düğün yapacak kadar borç para arayışı nedeniyle düğünü yapamaz.

Üvey anne Raife Hanım, Sabiha'nın mutsuzluğunu hatta ölümünü arzulamaktadır. Raife, Sabiha'nın düğününün bir türlü yapılamaması dolayısıyla üzülmekten istifade ederek Hekim Yorgi'den Sabiha'yı veremden öldürecek ilaçlar almasını sağlar. Üvey anne Raife, Sabiha'nın daha çok üzülmeye için İzzet'in resimlerini kendi resimleri ile fotomontaj yöntemiyle birleştirir ve aralarında aşk ilişkisi olduğunu ima ederek Sabiha'ya gösterir. Sabiha veremden ölmek üzeredir. İzzet de on sekiz aylık bekleme süresi boyunca aklını yitirme noktasına gelmiştir. Aradaki engellerin kısmi olarak kalkmasıyla alelacele evlendirilen İzzet ve Sabiha mutlu değillerdir. Oyunun son perdesi ölüm döşeğindeki Sabiha ve aklını yitirmiş bir şekilde etrafta dolaşan İzzet'in sayıklamalarıyla başlar. Henüz doğum yapmış olan Sabiha hastalık nedeniyle güç bela nefes almaktadır. Sabiha, dadısı ve hizmetçilerin yanında olduğu bir sırada ölür. İzzet Sabiha'nın ölmediğini söyleyerek kahkahalar atmaktadır. Mesut ve Sadi Efendi Sabiha'nın durumunu öğrenmek için Hekim Yorgi'yi çağırırlar. Hekim Yorgi Sabiha'nın öldüğünü söyler. Odaya örtüsü ile giren Raife, Mesut Efendi'nin sinirle başındaki örtüyü çekmesi ile ifşa olur. Yaşanan tüm kötülüklerin ardında Raife'nin olduğunun anlaşıldığı o esnada Sabiha'nın hizmetçisi Perengiz'in getirdiği başka bir doktor, Sabiha'yı muayene ederek onun henüz ölmediğini ve ilaçlarla sağlığına kavuşabileceğini ifade eder. Perengiz'in getirdiği doktorun Sabiha'ya öldürücü ilaçlar verildiğini söylemesiyle Hekim Yorgi'nin Raife'yle ilişkisi ifşa olur. Raife, tüm bu olanların ardından intikamını aldığını

söyleyerek ayrılmak isterken Ahmet Bey, Raife'ye ateş eder. Tabancanın sesiyle Sabiha ürküp kalkarken, Raife ölür.

Tansel'e (2005) göre Hamit'in *İçli Kız* oyunundaki üslubu Kemal'in üslubundan farksızdır. Bu eserini yazdığı dönemde henüz şahsiyetini bulamamış Hamit'i Kemal'in tesirinde kalan bir şairden ziyade bir Kemal mukallidi kabul etmek doğru olur (s. 147). Yazar, oyunun sonuna eklediği "İçli Kız Hakkında Bir Makale" başlıklı yazısında oyununun benzer oyunlardan farklılıklarını sıralar: Bu farklılıklar oyunun başkarakteri Sabiha'nın benzer oyunların aksine verem hastalığından ölmemesi, anne Raife'nin şefkatten uzak gösterilmesi ve olayların buna göre düzenlenmesidir:

Mütalaasına rağbetleriyle kesb-i mübahat ettiğim şu İçli Kız'ın dahi mevzuan bu risallere biraz müşabeheti olduğu münker değilse de bunda mücerret bir kızın helâkini müvellid olmak için validesinin Raife sıfatında ve teverrümüne müstaid olmak için kendisinin de Sabiha tabiatında bulunmak lazım geleceğini ilave etmek farkı vardır ki validinin sevda-yı şan, hırs-ı mansıb, heva-yı rifat, tama-ı servet gibi istidadat-ı nefsanıyye saikasıyla evladından ilelebet mehcuriyete kail olacak derecede zülümkarlık etmesini kendi zehabımca refte refte mugayir-i tabiat gördüğümünden ilave olunmuştur (Tarhan, 1998, s. 194).

7. Eserler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Okuma

Karşılaştırmalı edebiyat bilimi bağlamında incelediğimiz Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*, Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kaza*, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Vuslat* ve Abdülhak Hamit'in *İçli Kız* oyunları karşılaştırılabilir özellikler göstermektedir. Metin tipolojisi olarak beş eser de tiyatro eseridir. *Romeo ve Juliet* beş, *Zavallı Çocuk* üç, *Ecel-i Kaza* altı, *İçli Kız* beş ve *Vuslat* üç perdeden oluşmaktadır. Eserler trajedi türündendir ve romantizm akımı etkisi ile kaleme alınmıştır.

Namık Kemal'in "Zavallı Çocuk", Ebüzziya Tevfik'in "Ecel-i Kaza", Recaizade Ekrem'in "Vuslat" ve Abdülhak Hamit'in "İçli Kız" oyun isimleri adeta Romeo ile Juliet'in hazin sonlarına işaret etmektedir. İncelediğimiz tüm oyunlarda başkarakterleri yakın yaşlardadır. (Romeo on yedi, Juliet on dört; Ata Bey on dokuz, Şefika on dört, Vuslat on beş...) Başkarakter olarak çocuk yaştaki bireylerin seçilmesi ile hayat karşısında tecrübesiz olan ve kötülük yapma eğilimleri olmayan çocuk masumiyeti ve saflığının neticesi olarak felakete sürüklenmiş olmaları vurgulanır. Oyunların tamamında akıldan ziyade hisleri ile hareket eden gençlerin aşk karşısındaki savunmasız halleri sergilenmeye çalışılmıştır. Juliet, Şefika, Nimet, Vuslat ve Sabiha'nın ilan-ı aşk etmedeki rahatlıkları dikkat çekmektedir. Toplumda daha çok erkekten beklenen evlilik teklifi oyunların kadın başkarakterleri tarafından yapılır. *Romeo ve Juliet* oyununun genelinde Juliet'in sergilediği erkeğe has cesur duruşun aksine Romeo'nun davranışları erkek karakterden beklenmeyecek zayıflıktadır. Juliet on dört yaşını henüz bitirdiği halde kendi iradesiyle Romeo ile evlenme cesaretini gösterebilen ama yanlış anlaşılma nedeniyle olsa bile sonu ölüm olan bir kahramandır. Çünkü Juliet kadın olduğu halde toplumun değer yargılarını hiçe sayan, dahası bu değer yargılarına başkaldıran biridir. Romeo ve Juliet, aşkın temsil ettiği değerler uğruna her şeyi göze alır ve her şeyi yitirirler (Wells, 1995, s. 40). Aynı şekilde Şefika-Ata ilişkisinde aşkı ilk dile getiren Şefika'dır.

Çalışmaya konu olan tüm oyunların odağında aşk ilişkisi olduğu halde ikililerin beraberlikleri çok sınırlı tutulmuştur. Tüm oyunlarda kahramanların aşkları toplum ve aileleri tarafından destek görmemektedir. Yaşayacakları sıkıntının farkında olan kahramanlar aşklarını gözlerden uzak ve sadece iç dünyalarında yaşamaktadır. Capulet, Halil Bey, Mesut Efendi arasında bir benzeşim kurulabilir. Capulet, Juliet ile evlenmek isteyen Paris'e önce Juliet'in gönlünü yapmasını tavsiye eder, Halil Bey ve Mesut Efendi de kızlarını onların istediği biriyle evlendirmek ister. Oyunların kadın kahramanları Juliet, Şefika, Nimet, Vuslat ve Sabiha dış dünyadan izole bir yaşantıları vardır. Juliet anne, baba ve dadının olduğu bir evde, Şefika anne, baba ve cariyeye Tabende'nin olduğu bir evde, Nimet anne, baba, dadı, cariyeye ve uşakların olduğu bir evde, Vuslat sahipleri ve dadının olduğu bir evde, Sabiha baba, üvey anne ve hizmetçilerin olduğu bir evde yaşamaktadırlar. İncelenen tüm oyunlarda ailelerin kızları hakkında aldıkları evlilik kararları kızlara danışılmadan verilmiştir. Juliet, Şefika, Nimet, Vuslat ve Sabiha kendi gelecekleri hakkında verilen kararlar karşısında pasif ve etkisiz konumdadırlar. Soylu bir kişi olan Paris'in Juliet'e, zengin bir paşanın Şefika'ya, Nu'man Bey'in Nimet'e, Lütfiye Hanım'ın Vuslat'a talip olması aileler tarafından memnuniyetle karşılanır. Varlıklı Capulet ailesinin bakış açısına göre kızları talipliler arasından en iyisine verilmelidir. Buna göre Juliet, soylu Paris'le, Şefika, Halil Bey'in borçlarını üstlenen paşayla, Nimet, Nu'man'la, Vuslat kendisine altı yüz altın başlık veren Lütfiye Hanım'ın oğluya evlendirilmelidir. İncelediğimiz tüm oyunlarda ailelerin çıkarları doğrultusunda şekillenen bir evlilik anlayışı söz konusudur.

Juliet, Şefika, Nimet ve Vuslat'ın kendileri adına verilen evlilik kararına karşı çıkmaları boşunadır. Ailelerin kararı nettir. Oyunların kadın başkarakterleri Juliet, Şefika, Nimet, Vuslat ve Sabiha aldıkları ataerkil ve geleneksel terbiye gereği evlilik baskısına boyun eğmekte ve babalarının kararına itiraz edememektedir. Bu duruş, modern Batı kültürünün arzuya verdiği önem ve ayrıcalığı imler. O dönem Batılı düşünce arzuyu bireysel kimliğin derin bir ifadesi ve en az erkekler kadar kadınların da kişisel tatminlerinin merkezi olarak görmektedir. İngiltere'de XVI. yüzyılın sonlarına kadar, bireysel kimlik özerk değil bireyin sosyal

ve akrabalık bağlarına göre belirlenmiştir. Bir kadının kimliği neredeyse yalnızca erkek otoritesi ve medeni durumuyla ilişkili olarak düşünülmüştür. Kadınlar herhangi bir erkekten daha az özerk, arzulayan bir benliktir; iffetli, sessiz ve her şeyden önce itaatkâr olması beklenen bir kız evlat, eş ya da duldur. Eski kimlik biçimleri ile yeni arzu biçimleri, otorite ile özgürlük, ebeveyn iradesi ile romantik bireycilik arasındaki tarihsel bir çatışma durumu söz konusudur. *Romeo ve Juliet*'in aşkı, ölümleri dışında çözülemeyecek toplumsal bir sorundur, çünkü onlar yasal evliliğin geri döndürülemez olduğu bir çağda gizlice evlenmeye cesaret etmişlerdir. Babalara kızlarının evliliklerini düzenleme yetkisi veren geleneksel otoriteyi karşı karşıya getirdiği bir anlatı söz konusudur.

Romeo, *Juliet*'in ölüm haberi üzerine eczacıdan zehir satın alır. Aynı şekilde *Ata* da *Şefika*'nın yakalandığı verem hastalığı neticesinde son anlarını yaşadığını anladığı için eczaneden zehir hazırlatır. Bu oyunlarda önce erkek kahramanlar zehir içerek intihar ederler. Erkek kahramanların öldüğünü gören kadın kahramanlardan *Juliet* göğsüne hançer saplayarak hayatına son verir; *Şefika* da verem hastalığından ölür. Âşıkların ölümleri peş peşe gerçekleşir. Önce *Romeo* peşinden *Juliet* ölür; aynı şekilde önce *Ata* *Bey* peşinden *Şefika* ölür. İslam inancında intihar yasak olduğu halde *Zavallı Çocuk* oyununun erkek kahramanı *Ata* *Bey*'in intiharı *Romeo ve Juliet* etkisi ile açıklanabilir. Kavuşamayan âşıkların çözümünü ölümden görmeleri ve birbirlerine ölüm döşeğinde kavuşmaları hadiseleri de müşterektir. “Onları ölüme sürükleyen olaylar kendi hatalarından değil, ancak ailelerinin öteden beri düşman olmalarından kaynaklanır.” (Urgan, 2020, s. 246-247) *İçli Kız* haricindeki diğer tüm oyunlarda da itaat edilmesi gereken otoriteye karşı hayır demenin sonucu ölüm olmuştur. *Romeo ve Juliet* oyununun bu yaygın etkisi, eserin hem 1874 yılında *Gedikpaşa Tiyatrosu*'nda oynanmasına, hem 1884'teki *Boyacıyan*'ın çevirisine hem de 1876'da *Namık Kemal*'in ‘*Muhabet*’ başlıklı makalesinde *Romeo ve Juliet*'ten söz etmiş olmasına bağlanabilir (Enginün, 2008, s. 226).

Sonuç

Dünya edebiyatında yazarların birbirleriyle herhangi bir etkileşiminden bağımsız olarak varlık gösteren benzer konu, tema, motif ve izlekler bulunmaktadır: Birbirlerine ölümleriyle kavuşan genç âşık motifi gibi. Bu çalışmamızda kadın kahramanların istemedikleri bir evlilikle karşı karşıya kalmaları konusunun farklı yazarlar tarafından nasıl ele alındığı irdelenmiştir. Çalışmada *Romeo ve Juliet*, *Zavallı Çocuk*, *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* tiyatroları karşılaştırmalı edebiyat bilimi yöntemleri çerçevesinde okumaya tabi tutulmuştur. Bu eserlerin konu, olay örgüsü, tema, motif, izlek, tür, biçim, edebî akım, karakterler ve iletilen mesajlar noktasında bir kısım tematik ve kurgusal ortaklıkları bulunmaktadır. Bu çalışma için *Romeo ve Juliet* oyunu majör metin olarak alınmıştır. *Romeo ve Juliet*'le çalışmamıza konu olan tiyatrolardan her birinin diğerini icat ettiği ve diğeri tarafından icat edilmesine izin verdiği kendine has bir ilişki söz konusudur. Oyunlarda etkilenmenin farklı boyutlarıyla “daraltma” veya “genişletme” durumları söz konusudur.

Fransız ekolünde karşılaştırmalı edebiyat bilimi incelemeleri “etki araştırması” olarak “gönderici-taşıyıcı-alıcı” şeklinde üçlü bir mekanizma bağlamında biçimlendirilir. Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kaza*, *Recaizade Mahmut Ekrem*'in *Vuslat* ve *Abdülhak Hamit*'in *İçli Kız* oyunları *Namık Kemal*'in *Zavallı Çocuk* oyunu etkisi ile kaleme alınmıştır. *Namık Kemal* de bu oyununu *Shakespeare*'in *Romeo ve Juliet* oyunu etkisi ile kaleme almıştır. Gönderici, taşıyıcı ve alıcı seçilen metinlere göre değişir. Örneğin; *Shakespeare* ve *Namık Kemal* mukayesesinde *Namık Kemal* alıcı iken *Namık Kemal* ve *Recaizade Mahmut Ekrem* mukayesesinde *Namık Kemal* göndericidir. *Shakespeare* ve *Namık Kemal* arasındaki alıcı *Namık Kemal*; *Namık Kemal* ile *Recaizade Mahmut Ekrem* arasında alıcı *Recaizade Mahmut Ekrem*'dir. *Zavallı Çocuk*, *Romeo ve Juliet*'ten alımlama yolu ile dönüşüm geçiren eser iken *Ecel-i Kaza*, *Vuslat* ve *İçli Kız* tiyatrolarına kaynaklık eden eserdir. Burada alıcının göndericiye, etki sonucu oluşmuş metnin alınılan metne dönüştüğü bir etki zincirinden söz edilebilir. Benzer şekilde *Shakespeare*'in *Romeo ve Juliet* oyununa *Arthur Brooke*'un 1562'de yayınladığı “*The Tragical History of Romeus and Juliet*” başlıklı şiiri kaynaklık etmiştir. Bu durum “etkileme zinciri” olarak isimlendirdiğimiz zincirleme bir etkilenme durumuna işaret eder.

İncelememize konu olan tiyatro eserlerinden *Romeo ve Juliet* 1591-1596 yıllarında, *Zavallı Çocuk* 1872'te, *Ecel-i Kaza* 1872'de, *Vuslat* 1874'te ve *İçli Kız* 1875'te yayımlanmıştır. Bu tiyatro eserlerinde etki, taklit, esinlenmeye dayalı bir dizi tematik ve kurgusal ortaklıklar tespit edilmiştir. Anne ve babalarının birbirini seven gençlerin evlenmelerine karşı çıkmalarının nasıl felaketleri netice vereceği meselesi oyunların ortak temasıdır. *İçli Kız* dışındaki tüm oyunlarda başkarakterlerin birbirlerine kavuşma uğruna verdikleri mücadele onların ölümüyle neticelenmiştir. Oyunlar sadece tematik olarak değil kurgusal olarak da bir dizi benzerlikler gösterir. En başta türsel bir ortaklık söz konusudur. İncelenen tüm eserler tiyatro türündedir, yani aynı konu/tema/izle/motifler aynı edebî türle aktarılmıştır. Oyunlar, gençlerin birbirine âşık olmaları, evlenmek istemeleri, birtakım engellerin çıkması, gençlerin ölümü ve ailelerin pişmanlığı dizilişinde ilerler. Oyunların tümü aşk ve engel üzerine kurgulanmıştır. Oyunların kurgusunda engel olarak gösterilenler gençlerin anne babalarıdır.

Oyunların başkarakterlerinin en önemli benzerliği tüm erkek ve kadın başkarakterlerin çocuk yaşta olmaları ve dolayısıyla hayat karşısında tecrübesiz olmalarıdır. Özellikle kadın başkarakterlerin ev dışı sosyal hayatları yoktur. Ayrıca kadın karakterler

ataerkil sistem dâhilinde baba otoritesi karşısında pasif konumdadır. *İçli Kız* dışındaki tüm oyunlarda kadın karakterlerin kararlarına saygı duyulmaması, duygularının yok sayılması ve görmezden gelinmeleri durumu söz konusudur. Bu durum aynı zamanda baba-kız arasındaki sorunlu ilişkiyi ve iletişimsizliği ortaya koymaktadır. Evlilikleri ile alâkalı alınacak kararlarda onların görüşlerine başvurulmadığı gibi onlardan koşulsuz bir itaat beklenmektedir. Oyunların başkarakteri olan kadınlar ataerkil sistemde kendilerine biçilen rolün dışına çıkarak aşklarına sahip çıkma adına erkek karakterler kadar ve yer yer onlardan daha aktif bir direniş gösterir. Oyunlar farklı coğrafyalarda ve zamanlarda kaleme alınmış olsa da evlilik kararında anne baba belirleyicidir ve evlilik onların tercihleriyle şekillenmektedir. Juliet, Şefika, Nimet, Sabiha ve Vuslat bu yönüyle erkek karakterlere has bir kararlılık ve duruş sergilerler. İstemedikleri bir adamla evlenmektense ölümü göze almaları bunun en açık delilidir. Oyunların kurgusunda kaçma, intihar, verem hastalığına tutulma gibi benzer durumlar söz konusudur. *Romeo*, *Juliet*, *Ata Bey* ve *Pertev* oyunun sonunda intihar eder; *Zehra*, *Sabiha* ve *Vuslat* ise verem hastalığına yakalanır. Birbirine yakın tarihlerde kaleme alınan *Zavallı Çocuk* ve *Ecel-i Kaza* oyunlarında intihar eden karakterlerin varlığı hiç şüphesiz ki Batı edebiyatından gelme bir etkinin neticesidir. Türk edebiyatında intihar eden ilk karakter olarak kabul edilen *Ata Bey*'i *Pertev* karakteri takip eder. Sonuç olarak oyunlar *Sabiha* dışındaki tüm kadın başkarakterlerin ölümü ile neticelenir. Âşkların zorla evlendirilmeleri karşısında ortaya koydukları aktif direnişin neticesiz kalması onları bu acıklı sona sürükler. Tüm ümitlerin tükendiği noktada ölümü göze almaları oyunlardaki kırılma noktasıdır. Oyunların bu şekilde neticelenmesi ailelerin onlardan dolayı kendilerini suçlamalarını ve pişmanlıklarına kapı aralar.

Türk edebiyatında metne dayalı Batı tarzı sahne tiyatrosunun olmadığı, tiyatronun henüz gelişmeye başladığı bir dönemde kaynağını Batı'dan alan ve Batı örneğinde yazılan tiyatroların Batı etkisinde kalması doğaldır. Shakespeare'in o dönem Fransızcaya tercüme edilen eserleri vasıtasıyla Türk tiyatrosunda Shakespeare etkisi oluşmuştur. Tanzimat dönemi tiyatro yazarlarının Shakespeare'e gönüllü bir etkilenme içerisinde olduğu, tiyatro eserlerini ona yakınlaştırmakla bir nevi icazet alma içerisine girdikleri söylenebilir. Eserleri birbirine bağlayan nedensellik ilişkisini ortaya koyma adına Tanzimat döneminde Shakespeare'den yapılan tiyatro çevirileri, çalışma kapsamında incelediğimiz yazarların Shakespeare okumaları, Shakespeare'den bahsettikleri mektupları, gazete yazıları, teorik metinleri, seyahatleri gibi çok sayıda metin dışı parametre incelenmiştir. Namık Kemal'in Tanzimat döneminde tiyatro sanatının tekniği üzerine yazılar yazan, tiyatronun gelişmesi noktasında makaleler kaleme alan bir yazar olması dönemin diğer yazarlarının ondan etkilenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* tiyatrosu Namık Kemal tarafından *Zavallı Çocuk* tiyatrosu ile dolaşıma sokulmuş ve Tanzimat dönemi Türk tiyatrosuna kaynaklık etmiştir denilebilir. Namık Kemal bu yönüyle Tanzimat dönemi Türk tiyatrosunda hem alıcı hem de taşıyıcı konumdadır.

Kaynakça | References

- Altuğ, F. (2011). Muhabbet: Hayâlât-ı şâ'irâneneden 'âlem-i bahs ü münâzaraya idhâl. *Toplumsal Tarih*. 213, 44-49.
- Akı, N. (1974). *XIX. yüzyıl Türk tiyatrosunda devrin hayat ve insanı*. Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Akkaya, T. M. (2019). Tanzimat'tan 20. yüzyıl başına kadar (1839-1900) yeni Türk edebiyatında İngiliz dili ve İngilizce edebiyatın varlığı ve etkileri (Tez No: 565692) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi] Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Aksoy, N. (2019). Shakespeare biyografileri ve Shakespeare. *Karşılaştırmalı edebiyat yazıları*. M. Zengin, B. Zengin (Ed.) içinde Kriter Yayınevi.
- Aktulum, K. (2007). *Metinlerarası ilişkiler* (3. Baskı) Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2011). *Metinlerarasılık/göstergelerarasılık*. Kanguru Yayınları.
- Auerbach E. (2019). *Mimesis* (H. Belen, H. Ertürk, Çev.) İthaki Yayınları.
- Aydın, K. (1999). *Karşılaştırmalı edebiyat (günümüz postmodern bağlamda algılanışı)* Birey Yayıncılık.
- Aytaç, G. (2019). *Goethe ve dünya edebiyatı*. Hece Yayınları.
- Belge, M. (2009). Namık Kemal: Aşk ve evlilik üzerine. *Edebiyat Üstüne Yazılar* (3. Baskı) İletişim Yayınları. 323-329.
- Bloom, H. (2016). *Etkilenme endişesi*. (F. B. Aydar Çev.) Metis Yayınları.
- Damroch, D. (2013). *Dünya edebiyatı nedir?* (O. Köseoğlu, Çev.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Diyojen*, 23 Teşrin-i Sâni 1288 (5 Aralık 1872), No: 167.
- Dowden, E. (2009). *Shakespeare: A critical study of his mind and art*. Cambridge University Press.
- Ebuzziya Tevfik (2011). *Ecel-i Kazâ*. (Â. Gür, Haz.) (3. Baskı) Palet Yayınları.
- Enginün, İ. (1999). *Mukayeseli edebiyat*. Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2008). *Türkçede Shakespeare*. Dergâh Yayınları.
- Karaburgu, O. (2012). *Şairin sahneye düşen gölgesi Abdülhak Hamid Tarhan'ın tiyatroları üzerine bir inceleme*. Kesit Yayınları.
- Kefeli, E. (2000). *Karşılaştırmalı edebiyat incelemeleri*. Kitapevi Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2008). *Şahsı, eseri ve tesiriyle Namık Kemâl*. Büyük Doğu Yayınları.
- Lanson, G. (2017). *Edebiyat tarihinde usûl* (Y. Ş. Kılıçel, Çev.) Büyüyenay Yayınları.
- Lee, S. (2014). *Shakespeare* (N. Benzergil, Çev.) İlyay Yayınları.
- Namık Kemal (1872a). "Tiyatrodan bahseden arkadaşlara". *Hadika*. No: 33, 27 Kanun-ı evvel 1288/ 26 Şevval 1289 (27 Aralık 1872): 2-3.
- Namık Kemal (1872b). "Aile". *İbret*. No: 56. 18 Ramazan 1289/ 7 Teşrin-i sani 1288 (19 Kasım 1872): 1-2.
- Namık Kemal (1873a). "Görenek". *İbret*. No: 119. 20 Muharrem 1290/ 7 Mart 1289 (20 Mart 1873): 1-2.
- Namık Kemal (1873b). "Tiyatro". *İbret*. No: 127, 2 Safer 1290/19 Mart 1289 (1 Nisan 1873): 1-2.
- Namık Kemal (1875). *Muhabbet*. *Muharrir*. (18 Kasım 1875).
- Namık Kemal (2003). *İntibah* (K. Bek, Haz.) Bordo Siyah Yayınları.
- Namık Kemal (2005). *Celâleddin Harzemşah* (O. Öcal, Haz.) Akçağ Yayınları.
- Namık Kemal (2008). *Zavallı Çocuk*. (2. Baskı) Elips Kitap.
- Parlatır, İ. (1997). *Sunuş. Affe Anjelic. Recaî-zade M. Ekrem bütün eserleri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. 7-11.
- Recaizade Mahmud Ekrem (2001). *Bütün eserleri 1* (İ. Parlatır, N. Çetin, H. Sazyek, Haz.) Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Rousseau M. ve Pichois C. (1994). *Karşılaştırmalı edebiyat* (M. Yazgan, Çev.) Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sakallı, C. (2006). *Karşılaştırmalı yazın bilim ve yazıllararasılık/sanatlararasılık üzerine*. Seçkin Yayıncılık.

- Shakespeare, W. (2021). *Romeo ve Juliet*. (Ö. Nutku, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sutherland, J. (2018). *Edebiyatın kısa tarihi* (T. Göbekçin, Çev.) (2. Baskı). Alfa Yayınları
- Şener, S. (1995). *Dünden bugüne tiyatro düşüncesi*. Adam Yayıncılık.
- Şener, S. (2005). *Klasikten moderne tiyatro yazarının etik duyarlılığı*. *Erdem*, 15(44): 73-82.
- Şener, S. (2020). *Yaşamın kırılma noktasında dram sanatı* (6. Baskı) Dost Kitabevi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2003). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. Çağlayan Kitabevi.
- Tansel, F. A. (2005). *Hususi mektuplarına göre Namık Kemal ve Abdülhak Hamid*. Akçağ Yayınları.
- Tansel, F. A. (2013a). *Namık Kemal'in hususi mektupları I-IV* (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tarhan, A. H. (1988). *Abdülhak Hâmid Tarhan tiyatroları 1*. Dergâh Yayınları.
- Tieghem, P. V. (2017). *Mukayeseli edebiyat* (Y. Ş. Kılıçel, Çev.) Büyüyenay Yayınları.
- Tosun, N. (2019). *Edebiyat atlası*. Dedalus Kitap.
- Urgan, M. (2020). *İngiliz edebiyatı tarihi* (13. Baskı) Yapı Kredi Yayınları.
- Yuva, G. M. (2017). *Modern Türk edebiyatının Fransız kaynakları*. İletişim Yayınları.
- Wells, S. (1995). *Shakespeare, yazar ve eserleri*. (C. Sevgen, Çev.) Yapı Kredi Yayınları.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde İktisadi ve İdari Bilimler Alanında Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis of Articles Published in The Field of Economics and Administrative Sciences in Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute

Serhat TEĞİN

Öğr. Gör., Siirt University, Department of Accounting, Siirt, Türkiye
Öğr. Gör. Siirt Üniversitesi, Muhasebe Bölümü, Siirt, Türkiye
Orcid: 0009-0009-3850-9383 serhattegin@siirt.edu.tr

Melek KAYA

PhD Student, Van Yüzüncü Yıl University, Department of Business Administration, Van, Türkiye
Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2520-4790 kaya.450@hotmail.com.tr

Mehmet AYGÜN

Professor Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Business Administration, Van, Türkiye
Profesör Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2782-3093 maygun@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Teğın, S., Kaya, M. and Aygün, M.. (2025). Bibliometric Analysis of Articles Published in The Field of Economics and Administrative Sciences in Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 200-210

Teğın, S., Kaya, M. ve Aygün, M. (2025). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde İktisadi ve İdari Bilimler Alanında Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 200-210

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: April 14, 2024/14 Nisan 2024

Accepted/Kabul Tarihi: January 3, 2025/3 Ocak 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 200-210

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/lerl).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has three authors and their contributions are equal. Bu makale üç yazarlıdır ve yazarın katkı oranları eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, uluslararası hakemli bir dergi olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayınlanmış olan İktisadi ve İdari Bilimler alanındaki makalelerin bibliyometrik analizini yapmaktır. Çalışma, dergideki makalelerin sayısal ve niteliksel özelliklerini inceleyerek, derginin akademik etkisini ve önemini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada 2018-2024 yıllarında yayınlanmış 101 makale incelenmiştir. Çalışma amacı kapsamında; yayın yılına, unvanlara, yazar sayılarına, yazar cinsiyetlerine, çalışılan kuruma, kullanılan dile, alana, çalışma türüne, sayfa sayılarına ve kaynak sayısına göre inceleme yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda ilgili yıllarda ağırlıklı olarak işletme alanında çalışmaların yapıldığı, makalelerin çoğunlukla tek ve iki yazarlı, erkek yazarların çoğunlukta olduğu, makalelerin % 90'nın yazım dilinin Türkçe olduğu ve Doktor Öğretim Üyesi ünvanlı akademisyenlerin yayınlarının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra ilgili yıllarda yayınlanmış olan makalelerin ağırlıklı olarak ampirik olduğu, toplam 3979 kaynaktan yararlandığı ve makalelerin sayfa sayılarının da 11-20 ve 21-30 aralığında olduğu belirlenmiştir. En fazla yayın yapan yazarların çalıştıkları kurumlar arasında sırasıyla Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Düzce Üniversitesi ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi yer alırken, toplamda 47 kurum katkıda bulunmuştur. Ayrıca, bu analiz, gelecekteki araştırmacılara disiplin içindeki boşlukları belirleme ve potansiyel araştırma alanlarını tanımlama konusunda rehberlik edebilir. Bu çalışmanın sonuçları, derginin akademik katkısını ve etkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Bibliyometrik Analiz, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Abstract

The main purpose of this study is to conduct a bibliometric analysis of articles in the field of Economics and Administrative Sciences published in the Van Yüzüncü Yıl University Journal of Social Sciences, an international peer-reviewed journal. The analysis aims to evaluate the academic impact and significance of the journal by examining the quantitative and qualitative characteristics of the articles published in the journal. Additionally, this analysis can provide guidance for future researchers in identifying gaps within the discipline and defining potential research areas. The results of this study will contribute to a better understanding of the journal's academic contribution and impact. A total of 101 articles published between 2018 and 2024 were examined. Within the scope of the study's objectives, an analysis was conducted based on the publication year, titles, number of authors, genders of the authors, affiliated institutions, languages used, fields, types of studies, page numbers, and number of references. As a result of the analysis, it was found that predominantly studies in the field of Business Administration were conducted during the relevant years. The majority of articles were authored by one or two individuals, predominantly male. Approximately 90% of the articles were written in Turkish, and publications by academics holding the title of Assistant Professor were more prevalent. Additionally, it was observed that the majority of articles published during the relevant years were empirical studies, utilizing a total of 3979 references, and typically ranging between 11-20 and 21-30 pages in length. The institutions of the most prolific authors include Van Yüzüncü Yıl University, Manisa Celal Bayar University, Düzce University, and Mehmet Akif Ersoy University, respectively, with a total of 47 institutions contributing overall. Furthermore, this analysis may serve as a guide for future researchers in identifying gaps within the discipline and defining potential research areas. The findings of this study will contribute to a better understanding of the journal's academic impact and contribution.

Keywords

Keyword, Keyword, Keyword, Keyword, Keyword.

Giriş

Bilimsel araştırmaların sayısı ve çeşitliliği gün geçtikçe artmaktadır. Bu artış, bilgiye erişimi daha karmaşık hale getirmektedir. Araştırmacılar, akademisyenler ve karar vericiler, bilimsel alanlardaki gelişmeleri anlamak, takip etmek ve değerlendirmek için etkili araçlar aramaktadırlar. Bu noktada, bibliyometrik analiz, son yıllarda büyük ölçüde literatür analizi ve bilimsel iletişim üzerine odaklanan bir disiplin olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bibliyometrik analiz, günümüzde bilimsel iletişim, araştırma trendlerinin belirlenmesi, etkileşim ağlarının analizi gibi birçok alanda önemli katkılar sağlamakta ve geniş bir disiplinler arası alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Akgün ve Karataş, 2017, s. 21). Bibliyometrik analiz kavramının, gelişmesi ve yaygınlaşması konuya olan ilginin artmasında Alan Pritchard (1969)'ın önemli katkısının olduğu kabul edilmektedir. Pritchard (1969) bilim dünyasındaki bilgi akışı ve bilimsel literatürdeki gelişmeleri anlamak için matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin kullanılmasının önemini vurgulamış ve bunun neticesinde "bibliometrics" terimi, bilimsel iletişim ve etkileşimlerin sayısal analizini ifade eden bir terim olarak ortaya çıkmıştır.

Bibliyometrik analiz, bilimsel araştırmaların önemli bir ölçüsü olan yayınlanmış makalelerin nicel ve nitel analizini sağlayarak, bir konu veya alanın bilimsel üretkenliğini, yayın trendlerini, etkileşimleri ve çalışma alanlarını anlama amacı güder. Bu metodoloji, Alan Pritchard'ın vurguladığı üzere bilgi akışı ve bilimsel literatürdeki gelişmeleri matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle anlama çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu analiz türü genellikle kaynakların, dergilerin, yazarların ve kurumların performansını ölçmek, belirli bir konudaki literatürü incelemek veya disiplinler arası etkileşimleri anlamak için kullanılmaktadır (Zhang ve Glanzel 2017, s.1574). Bibliyometrik analizler sonucunda belirli bir alanla ilgili en sık başvuru alan kaynakları belirleme, literatürdeki gelişimi izleme ve disiplinlere özgü temel dergi koleksiyonlarını oluşturma imkânı sağlanmaktadır (Al ve Coştur, 2007, s.144). Bunun yanı sıra, bu analiz türü sayesinde belirli konularda uzmanlaşmış kurumlar ve yazarlar tespit edilerek, bilimsel iletişimde ve bilgi transferinde daha etkili stratejiler geliştirmek olanaklıdır (Özel ve Kozak, 2012, s. 717).

Son yıllarda farklı bilim dallarında Bibliyometrik Analiz ile yapılan çalışmaların sayısında ve konuya ilişkin ilgide çok büyük artışın olduğu görülmektedir. Özellikle İşletme alanında yaptığı bibliyometrik analiz çalışmalarıyla günümüzde bu alanın en önemli akademisyenlerinden biri olan Satish KUMAR'ın bu ilgi artışında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yazarın konuya ilişkin önemli sayıda çalışmaları mevcuttur.

İktisadi ve İdari Bilimler alanı, toplumun ekonomik ve yönetsel yapısını anlamak ve iyileştirmek için kritik öneme sahiptir. Bu nedenle, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin bu alandaki yayınları, yerel ve uluslararası düzeyde önemli bir referans noktasıdır. Bu analiz, derginin bu alandaki katkılarını ve alanın gelişimine olan etkisini anlamak için bir fırsat sunacaktır. Hakemli bir dergi olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ULAKBİM TR DİZİN, ERIH PLUS, MLA, EBSCO ve DOAJ veri tabanlarında taranmaktadır. Tarandığı veri tabanları son derece önemlidir. Yaptığımız incelemelere göre Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi özelinde İktisadi ve İdari Bilimler alanına yönelik bibliyometrik bir analizin yapılmadığı görülmektedir. Çalışma bu bağlamda özgün nitelik taşımaktadır. Çalışmada son beş yılı kapsayan 2018-2024 yılları arasında yayınlanmış 101 makale incelenmiştir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş takiben ikinci bölümde literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise ampirik uygulama sonuçları ve değerlendirmeye yer verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde ilk bibliyometrik çalışmaların Cole ve Eeales (1917) tarafından yapıldığı kabul edilmektedir (Dinç ve Cengiz, 2019). Özellikle 2000'li yılların başından itibaren konuya ilişkin önemli sayıda olduğu görülmektedir. Donthu vd (2021) Scopus veri tabanında iktisadi ve idari bilimler alanına ilişkin inceledikleri bibliyometrik analiz çalışmalarında 2005 yılında 170 olan sayının 2020 yılında 1950 olduğunu tespit etmişlerdir.

Bibliyometrik analiz çalışmalarının önemi ve artan popülerliğine paralel olarak Türkiye özelinde de çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Özinönü (1970) tarafından yapılan "Growth in Turkish Positive Basic Sciences" başlıklı makale konuya ilişkin ilk çalışma olarak kabul edilmektedir (Dinç ve Cengiz, 2019). İlk yıllarda daha çok fen bilimleri alanında yapılan bibliyometrik analiz çalışmaları günümüzde sosyal bilimler alanında daha fazla yapıldığı görülmektedir.

Türkiye'de iktisadi ve idari bilimler alanında yapılan bibliyometrik analiz çalışmalarının bir kısmı aşağıda dergileri itibariyle verilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1.

Bibliyometrik Analiz Yapılan Bazı Çalışmalar

Yazar/Yazarlar	Dergi
Polat vd (2013)	Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi
Hotamışlı ve Erem (2014)	Muhasebe ve Finansman Dergisi
Çetinkaya Bozkurt ve Çetin (2016)	Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi
Beşel ve Yardımcıoğlu (2017)	Maliye Dergisi
Erbaş vd (2017)	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Dergisi
Akgün ve Karataş (2017)	Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi
Şen vd (2017)	Muhasebe Dergileri
Özbek ve Badem (2018)	Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi
Temelli ve Karcıoğlu (2018)	Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi
Dinç ve Cengiz (2019)	Mali Çözüm Dergisi
Kayakıran ve Doğan (2019)	Maliye ve Finans Yazıları Dergisi
Çokışler (2019)	Uluslararası İlişkiler Dergisi
Yılmazel (2020)	Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi
Polat (2020)	Sosyoekonomi Dergisi
Aksoy (2020)	Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Yangın vd (2020)	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE Dergisi
Kırdar ve Benli (2020)	Sosyal Güvenlik Dergisi
Balı ve Dünder (2020)	Maliye ve Finans Yazıları Dergisi
Ceylan (2021)	Muhasebe Dergileri
Doğan ve Kılıçarslan (2021)	Sakarya İktisat Dergisi
Bayrakçoğlu (2021)	Uluslararası İşletme Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi
Karagöz (2021)	Yönetim ve Ekonomi Dergisi
Keçeli Erciyas (2022)	Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi
Kaya (2024)	Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi
Demirbilek Baykuş ve Yalçın (2024)	Muhasebe Tarihi Dergileri

1. Bulgular

Bu çalışmanın temel amacı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinde yayınlanmış olan İktisadi ve İdari Bilimler alanındaki makalelerin bibliyometrik analizini yapmaktır. Yayın hayatına 1999 yılında başlamış olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2018 yılından itibaren internet ortamında da yayınlanmaya başlamıştır. Çalışmada Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin İktisadi ve İdari Bilimler alanında 2018-2024 yılları arasında yedi yıllık sürede yayınlanmış, 28'i normal 4'ü özel olmak üzere 32 sayı ve bu sayılar içerisinde yer alan toplam 101 makale incelenmiştir.

Araştırmada bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenen makaleler yayın yılı, yazar sayısı, yazar unvanı, yazarların cinsiyeti, yazarların kurumları, yazarın kullandığı dil, çalışmanın alanı, çalışmanın türü, yapılan çalışmaların sayfa sayısı ve kullanılan kaynak sayılarına göre analiz değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen dönemde yayınlanan 101 makale, bibliyometrik bir analizle on bir farklı başlık altında gruplandırılarak incelenmiştir. Bu başlıklar, makalelerin yıllara göre sayısı, sayfa sayıları, türleri, yazım dilleri, konuları, kullanılan kaynaklar, yazarların unvanları, yazar sayıları, yazar cinsiyetleri ve yazarların bağlı olduğu kurumları içermektedir. Elde edilen bulgular, aşağıdaki tablolarda görselleştirilmiştir.

Tablo 2.

Yayın Yılına Göre Makaleler

Yıllar	Makale Sayısı	Yüzde
2018	16	16
2019	14	14
2020	16	16

2021	15	15
2022	11	11
2023	14	14
2024	15	15
Toplam	101	100

Tablo 2’de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinde 2018-2024 yılları arasında İktisadi ve İdari Bilimler ile ilgili yayınlanmış olan makale sayıları yer almaktadır. Tablo sonuçları incelendiğinde ilgili yıllarda toplam 101 makalenin yayınlandığını ve yıllar itibariyle makale sayılarının 11 ile 16 arasında değiştiği görülmektedir.

Tablo 3.

Unvanlarına Göre Yazarlar

Ünvan	Toplam	Yüzde
Profesör Doktor	21	12
Doçent Doktor	28	16
Doktor Öğretim Üyesi	65	37
Öğretim Görevlisi	18	10
Araştırma Görevlisi	9	5
Diğer	33	19
Toplam	174	100

Tablo 3’de yazarların unvan dağılımı yer almaktadır. Yazarların unvan dağılımı incelendiğinde, Profesör Doktor 21 (% 12), Doçent 28 (% 16), Doktor Öğretim Üyesi 65 (% 37), Öğretim Görevlisi 18 (%10), Araştırma Görevlisi 9 (% 5), ve Diğer Unvanların sayısı ise 33 (% 19) olduğu tespit edilmiştir. Diğer unvanlar olarak sınıflandırılanlar çoğunlukla lisansüstü öğrencilerdir. Sonuçlardan görüldüğü üzere dergiye en çok katkıyı % 37 oranı ile Doktor Öğretim Üyesi unvanlı, en az katkıyı % 5 oranı ile Araştırma Görevlisi unvanlı yazarlar vermiştir. Görüldüğü üzere en çok yayını 65 yayınlı Doktor Öğretim Üyesi ünvanında olan yazarlar yapmıştır. Nitekim literatür tarandığında çalışmadan elde edilen bulguyla tutarlı çalışmaların olduğu görülmektedir (Dinç ve Cengiz, 2019; İşseveroğlu, 2021; Karaaslanoğlu ve Şahin 2021). İşseveroğlu, (2021) çalışmalarında Dr. Öğretim Üyesi unvanına sahip yazarların en çok çalışmaya imza attığı görülmüştür. TR Dizin’de taranan ve uluslararası dergilerde yayın yapmanın akademik yükselmeler (Doçentlik) için önemli bir kriter olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Doktor Öğretim Üyesi unvanına sahip araştırmacıların sayısının yüksek olması beklenen bir durumdur.

Tablo 4.

Yazar Sayılarına Göre Makaleler

Yazar Sayısı	Toplam	Yüzde
Tek Yazarlı Makaleler	43	42
İki Yazarlı Makaleler	41	40
Üç Yazarlı Makaleler	15	15
Dört Yazarlı Makaleler	2	2
Toplam	101	100

Tablo 4’de yazar sayısına göre dağılıma bakıldığında, makalelerin önemli bir kısmının iki yazarlı ve tek yazarlı olduğu görülmektedir. Çalışmaların büyük bir kısmı ortak yazarlıkla gerçekleştirilmiş olup, bu durum alan içerisinde güçlü bir işbirliği düzeyinin mevcut olduğuna işaret etmektedir (Çavdar, 2021). Literatürde yapılan benzer çalışmaların yazar sayılarına göre yapılan incelemelerde elde edilen bulgular ile uyumlu olduğu, tek yazarlı ve iki yazarlı çalışmaların daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Akgün ve Karataş, 2017; Hotamışlı ve Erem, 2014; Karaaslanoğlu ve Şahin, 2021; Yorulmaz ve Kaya, 2021). Bunun sebebi ise Tek yazarlı makalelerde, araştırmacı çalışmanın her aşamasında kendi fikirlerini, metodolojilerini ve bulgularını tamamen kendi belirler. Özellikle teorik çalışmalar veya belirli bir konuda uzmanlık gerektiren araştırmalar, tek yazarlı makalelerle daha sık görülebilir. İki yazarlı makalelerde, araştırmacının daha geniş bir perspektiften ele alınması ve daha fazla uzmanlığın bir araya getirilmesinden dolayı tercih edilmektedir.

Tablo 5.

Makalelerin Yazarların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	Toplam	Yüzde
----------	--------	-------

Kadın	48	27
Erkek	130	73
Toplam	178	100

Tablo 5’de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’nde 2018-2023 yılları arasında İktisadi ve İdari Bilimler ile ilgili yayınlanmış olan makale yazarlarının cinsiyetlerine göre dağılımı verilmiştir. Tablo incelendiğinde 154 yazarın 113’u erkek (% 73), 41’inin ise kadın (% 27) olduğu görülmektedir.

Tablo 6.

Makalelerin Yazarların Çalıştıkları Kurumlara Göre Dağılımı

Kurum Adı	Yazar Sayısı
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	60
Manisa Celal Bayar Üniversitesi	9
Düzce Üniversitesi	7
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	6
Atatürk Üniversitesi	5
Kastamonu Üniversitesi	5
Selçuk Üniversitesi	5
Gümüşhane Üniversitesi	4
Mustafa Kemal Üniversitesi	3
Hakkari Üniversitesi	4
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	3
Marmara Üniversitesi	2
Kırıkkale Üniversitesi	2
Karadeniz Teknik Üniversitesi	2
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	2
Cumhuriyet Üniversitesi	2
Karabük Üniversitesi	2
Yaşar Üniversitesi	2
Iğdır Üniversitesi	2
Mersin Üniversitesi	2
Sarhad University	2
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	2
Sakarya Üniversitesi	2
Akdeniz Üniversitesi	2
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	1
Adıyaman Üniversitesi	1
Alanya Üniversitesi	1
Çankırı Karatekin Üniversitesi	1
İnönü Üniversitesi	1
Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi	1
Dicle Üniversitesi	1
Muş Alparslan Üniversitesi	1
Bayburt Üniversitesi	1
Can Tho University	1
Tarsus Üniversitesi	1
Kocaeli Üniversitesi	1
Harran Üniversitesi	1
İstanbul Üniversitesi	1
İstanbul Gedik Üniversitesi	1
İstanbul Aydın Üniversitesi	1
Mardin Artuklu Üniversitesi	1
Afyon Kocatepe Üniversitesi	1
Şırnak Üniversitesi	1
Gaziantep Üniversitesi	1
Bingöl Üniversitesi	1
İstanbul Medeniyet Üniversitesi	1
Kocaeli Üniversitesi	1
Munzur Üniversitesi	1

Malatya Turgut Özal Üniversitesi	1
Buner University	1
Uludağ Üniversitesi	1
Diğer	13
Toplam	179

Tablo 6'da yayınlanan makalelerin yazarlarının kurumlarına göre dağılımı gösterilmiştir. Ortak yazarlı makaleler, her bir yazarın kendi kurumunda gösterildiğinden makale sayısı 101 olmasına karşın, kurumlardaki toplam makale sayısı 160'dır. Buna göre dergiye katkıda bulunan kurum sıralamasında ilk sırayı 60 makale ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi almaktadır. En çok yayın veren kurumlara bakıldığında 13 makale ile diğer kurumlar ikinci sırada yer almaktadır. Manisa Celal Bayar Üniversitesi 9 makale ile üçüncü sırada yer almaktadır. Düzce Üniversitesi 7 makale ile dördüncü sırada, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi 6 makale ile beşinci sırada, Atatürk Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi ve Selçuk Üniversitesi 5'şer makale ile altıncı sırada yer almaktadır. Makalaların %66,49'nin Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi dışındaki üniversitelerde çalışan araştırmacılar tarafından üretilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Belli bir üniversiteye bağlı dergilerde yayınlanan çalışmaların yazarlarının bulunduğu kurumlar değerlendirildiğinde, derginin bağlı bulunduğu kurum dışındaki yazar menşelerinin ortalama %75 olduğu tespit edilmiştir (Polat vd., 2013; Çetinkaya Bozkurt ve Çetin, 2016). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ile iltisaklı olan Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi ortalamasının altında olsa da aradaki fark kabul edilebilir düzeydedir. Elde edilen sonuç itibarıyla Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisinin Türkiye içindeki diğer akademisyenler tarafından ulusal düzeyde kabul ve itibar edilen bir dergi olduğunu göstermektedir.

Tablo 7.

Kullanılan Yayın Diline Göre Makaleler

Makale Dili	Toplam	Yüzde
Türkçe	86	85
İngilizce	15	15
Toplam	101	100

Tablo 7'de yayınlanan makalelerin yazım diline göre dağılımı gösterilmiştir. Görüldüğü üzere makalelerin %85'nin Türkçe dilinde, %15'nin de İngilizce dilinde yazılmıştır. Türkiye içinde yayın yapan dergileri hedefleyen Bibliyometrik analiz yapan çalışmalar değerlendirildiğinde yayınlanmış çalışmaların %85'nin Türkçe dilinde yapıldığı tespit edilmiştir ve elde edilen bu bulgu Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi'nde yayınlanan benzer çalışmaların yayın dili dağılımı açısından uyumluluk göstermektedir (Dilek, 2020; Polat vd., 2013; Çetinkaya Bozkurt ve Çetin, 2016). İktisadi ve idari bilimler alanında yapılan araştırmalar genellikle yerel ve ulusal politika, ekonomi ve iş dünyası odaklıdır. Bu tür çalışmaların yerel bir odak noktasına sahip olması, Türkçe dilinde yazmayı tercih etmeye yol açtığı düşünülebilir.

Tablo 8.

Bilim Dallarına Göre Yayınlanan Makaleler

Alan	Toplam	Yüzde
İşletme	47	47
Kamu Yönetimi	19	19
İktisat	17	17
Uluslararası İlişkiler	10	10
Ekonometri	8	8
Toplam	101	100

Tablo 8'de Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde 2018-2024 yılları arasında iktisadi ve İdari Bilimler alt bilim dallarına göre yayınlanan makalelerin dağılımı yer almaktadır. Tablo sonuçları incelendiğinde ilgili yıllarda en çok çalışmanın 47 makale ile İşletme alanında olduğu daha sonra sırasıyla Kamu Yönetimi, İktisat, Uluslararası İlişkiler ve Ekonometri alanlarında olduğu görülmektedir. İşletme alanı, birçok sektörün ve endüstrinin doğrudan ilgi alanına girer. Bu nedenle, işletme konuları genellikle endüstri liderleri, şirketler ve yöneticiler tarafından yakından takip edilir. Bu ilgi, işletme alanındaki araştırmaların ve makalelerin sayısını artırabilir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde İşletme mezunları, idari hâkimlikten, banka görevlisine, mali müşavirliğe, finansal analistliğe, hemen her işi yapabildiklerinden çok tercih edilir

Tablo 9.

Çalışma Türüne Göre Makaleler

Çalışma Türü	Toplam	Yüzde
Teorik	33	38

Ampirik	53	62
Toplam	86	100

Tablo 9’da yayınlanan makalelerin çalışma türüne göre dağılımı incelendiğinde yayınlanan 86 makalenin 53’ü (%62) ampirik; 33 tanesinin ise (% 38) teorik çalışma olduğu tespit edilmiştir. Literatürde bibliyometrik analiz yapıp çalışmaları türüne göre ayırma giden tek bir çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmada teorik ve amprik çalışmaların oranları sırasıyla %40,2 ve %59,8 olduğu ifade edilmiştir (Dilek, 2020). Bu çalışmada incelenen makalelerin çalışma türüne göre elde edilen bulgular literatür ile uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Sosyal bilimlerde teorik çalışmalar bilimsel çalışmalarda yol gösterici olsa da, daha çok soyut kavramlardan oluştuğundan ampik çalışmalara göre daha az tercih edilmiştir.

Tablo 10.

Sayfa Sayıları

Sayfa Sayısı	Toplam	Yüzde
1-10	4	4
11-20	52	51
21-30	37	37
31 ve üzeri	8	8
Toplam	101	100

Tablo 10’da yayınlanan toplam 86 makalenin sayfa sayılarına göre dağılımı yer almaktadır. Tablo verileri incelendiğinde, en yaygın olan sayfa aralığının 21-30 sayfa olduğu görülmektedir. Bu, makalelerin genellikle orta uzunlukta olduğunu göstermektedir. Öte yandan, daha kısa (1-10 sayfa) ve daha uzun (31 ve üzeri sayfa) makalelerin ise daha düşük oranlarda olduğu anlaşılmaktadır. 11-20 aralığında 38 makale (%44), 21-30 sayfa aralığında 37 makale (%43), 1-10 aralığında 3 makale (%4), 31 ve üzeri aralığı ise 8 makale (%9) olduğu görülmektedir. Literatürdeki benzer çalışmalar incelendiğinde makalelerin ağırlıklı olarak 11-20 (%50) sayfa arasında olduğu, 21-30 sayfa aralığındaki çalışmaların ortalama %45 olduğu tespit edilmiştir (Alataş, 2022; Çarıkçı, 2019; Dinç ve Cengiz, 2019). Bu çalışmada incelenen makalelerin sayfa sayısına göre elde edilen bulgular literatür ile uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bilimsel makalelerin yayınlandığı birçok dergi, yayınlayacağı makaleler için belirli bir sayfa sınırı koymaktadır. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’nde yer alan makalelerin ise sabit bir sayfa sınırlandırmasına tabi tutulmaması farklı sayfa aralıklarında yayınlar ortaya koyduğunu göstermektedir.

Tablo 11.

Kullanılan Kaynak Dili Sayıları

Kaynak Türü	Toplam	Yüzde
Türkçe	2093	53
İngilizce	1886	47
Toplam	3979	100

Tablo 11’de yayınlanan toplam 101 makalenin kaynak sayıları yer almaktadır. Tablo verilerine göre 101 makale için toplamda 3979 kaynaktan faydalandığı görülmektedir. Toplam 3979 kaynak içinde Türkçe 2093 adet (% 53), İngilizce 1886 adet (% 47) kaynak kullanılmıştır. Literatürdeki benzer çalışmalar incelendiğinde kullanılan kaynakların %50,8’nin yabancı dil ve %49,2’sinin Türkçe olduğu anlaşılmıştır (Kayakıran ve Doğan, 2019; Çarıkçı, 2019; Balı ve Dündar, 2020; Ceylan, 2021; Alataş, 2022). Bu çalışmada incelenen makalelerin kaynak dili sayısına göre elde edilen bulgular İngilizce kaynaklara oranla Türkçe kaynaklardan daha fazla yararlandığı, literatürde ise Türkçe kaynaklara oranla İngilizce kaynaklardan daha fazla yararlandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’nde 2018-2024 yılları arasında yayınlanan İktisadi ve İdari Bilimler alanındaki 86 makaleyi bibliyometrik analiz yöntemiyle detaylı bir şekilde incelemiştir. Makaleler, yayın tarihleri, sayfa sayıları, türleri, yazım dilleri, konuları, kullanılan kaynaklar, yazarların unvanları, sayıları, cinsiyetleri ve bağlı oldukları kurumlar gibi on farklı başlık altında gruplandırılmış ve bu veriler üzerinden kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, yıllık olarak 11 ila 16 arasında değişen sayıda İktisadi ve İdari Birimler alanında makalenin yayınlandığı tespit edilmiştir. En fazla makalenin 2018 ve 2020 yıllarında olduğu, her iki yılda da 16 makalenin yayınlandığı tespit edilmiştir. En az makalenin ise 2022 yılında yayınlandığı görülmüştür. Bu durumun, diğer tüm yıllarda basılmış olan özel sayının 2022 yılında çıkarılmamış olmasından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir.

Yayınlanan makalelerin yazar sayısına göre dağılımı incelendiğinde, 43 makalenin tek yazarlı, 41 makalenin iki yazarlı, 15 makalenin üç yazarlı ve 2 makalenin dört yazarlı olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, yazarların tek yazarlı ve iki yazarlı olarak yayın yapmayı tercih ederek yazdıkları makalelerle dergiye katkı sağlamışlardır. Bunun nedeni ise tek yazarlı makalelerde, araştırmacılar tüm süreci kendi fikir ve yöntemleriyle yürütür, bu nedenle özellikle teorik veya uzmanlık gerektiren çalışmalarda daha yaygındır. İki yazarlı makaleler ise daha geniş bir bakış açısı ve birden fazla uzmanlığın birleşmesi nedeniyle tercih edilmektedir. Geniş kapsamlı çalışmalar, doğası gereği zaman alıcı ve birden fazla araştırmacının katılımını gerektiren araştırmalardır. Bu tür çalışmaların ve birden fazla araştırmacının bir araya geldiği akademik projelerin daha sınırlı sayıda olması doğal bir durumdur.

Yayınlanan makalelerin yazar ünvanları dağılımında, 21 Profesör, 28 Doçent, 65 Doktor Öğretim Üyesi, 18 Öğretim Görevlisi, 9 Araştırma Görevlisi, 33 çalışmanın akademik kadro dışındaki unvan sahiplerinin yapmış olduğu çalışma tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere en çok yayını 65 yayıncı Doktor Öğretim Üyesi ünvanında olan yazarlar yapmıştır. TR Dizin'de taranan dergilerde yayın yapmanın akademik yükselmeler (Doçentlik) için önemli bir kriter olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Doktor Öğretim Üyesi ünvanına sahip araştırmacıların sayısının yüksek olması beklenen bir durumdur. 2024 yılı itibarıyla değişen doçentlik kriterlerinde TR Dizin önemini artırılmasından dolayı gelecekte yayın sayısının, özellikle tek isimli çalışmaların artış göstereceği öngörülmektedir.

2018-2024 yılları arasında dergide yayınlanmış olan makalelerin %33,75'i Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde çalışan akademisyenlerin katkısıyla yapılmıştır. Çalışmaların %66,25'i Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi dışındaki akademisyenlerin katkısıyla yapılmıştır. Bu sonuç derginin ulusal anlamda tercih edilen dergi olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca derginin yalnızca belirli bir üniversiteye değil, geniş bir akademik topluluğa hitap ettiğini ve farklı kurumlardan gelen araştırmacılara da katkı sunma fırsatı sağladığını göstermektedir. Değişen doçentlik kriterlerinde en az üç yayının farklı dergilerde yayınlanması şartı getirilmiştir. Bu yeni kıstas dergideki yayınlanan çalışma sahibi araştırmacıların bağlı oldukları kurumların dağılımına olumlu ve çeşitliliği artırıcı yönde etki edeceği düşünülmektedir.

Yayınlanan makalelerin % 62'sinin ampirik, % 38'sinin ise teorik çalışmalardan oluştuğu görülmektedir. Yayınlanan makalelerin çoğunluğunun ampirik çalışmalardan oluştuğu, teorik çalışmaların ise daha sınırlı bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, araştırmaların genel eğiliminin uygulamalı verilere dayalı incelemelere yöneldiğini, ancak teorik katkıların da önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile dergide İktisadi ve İdari Bilimler alanındaki makalelerde ampirik çalışmalara daha ağırlık verildiği görülmektedir. İktisadi ve idari bilimler alanında yapılan araştırmaların birçoğu, işletmelerin, endüstrilerin ve ekonominin günlük operasyonlarına, karar alımlarına ve politika oluşturmaya nasıl etki edebileceğini anlamak için ampirik verilere dayanır. Bu nedenle, araştırmacılar, teorik çalışmalardan ziyade somut verilere dayalı sonuçlar üretmeyi tercih edebilirler. Yada Ampirik çalışmalar, genellikle yeni verilerin toplanması ve analiz edilmesiyle ilgili olduğundan, bu çalışmaların literatüre daha fazla yenilik ve katkı sağlayabileceği düşünülebilir. Bu da araştırmacıları ampirik çalışmalara yönlendirebilir.

Yayınlanmış makalelerde yerli kaynakların, yabancı kaynaklara oranla daha fazla kullanıldığı, makalelerin % 85 gibi önemli bir oranda Türkçe yazıldığı tespit edilmiştir. İktisadi ve idari bilimler alanında yapılan araştırmalar genellikle yerel ve ulusal politika, ekonomi ve iş dünyası odaklıdır. Bu tür çalışmaların yerel bir odak noktasına sahip olması, Türkçe dilinde yazma eğilimine yol açtığı düşünülmektedir. Ayrıca ampirik çalışmaların sonucunda elde edilen bulgular ağırlıklı olarak ulusal paydaşlara yönelik olmasından dolayı dil olarak Türkçe tercih edilmesi beklenen bir durumdur.

Elde edilen bulgular ve literatürde gözlemlenen veriler çalışma kapsamında incelenen tüm boyutlar çerçevesinde uyumlu olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinde yayınlanan çalışmaların Türkiye akademik çevresinin ortalamasında olduğu söylenilebilir.

Daha önce ifade edildiği gibi Bibliyometrik Analiz, son yıllarda araştırmacıların ilgi duyduğu ve farklı birçok bilim dalında önemli sayıda çalışmanın yapıldığı bir alan haline gelmiş bulunmaktadır. Yayın hayatına 1999 yılında başlamış uluslararası hakemli bir dergi niteliğinde olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ULAKBİM TR DİZİN, ERIH PLUS, MLA, EBSCO ve DOAJ gibi önemli veri tabanlarında taranmakta ve indekslenmektedir. Yaptığımız incelemelere göre Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi özelinde İktisadi ve İdari Bilimler alanına yönelik bibliyometrik bir analizin yapılmadığı görülmektedir. Çalışma bu bağlamda özgün nitelik taşımaktadır.

2018-2024 yıllarını kapsayan çalışma sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında; derginin düzenli olarak yayınlanması, ampirik çalışmaların ağırlıkta olması, yurtiçinde farklı üniversitelerden akademisyenlerin dergiye ilgi göstermesi ve kaynakçalarda yabancı kaynakların fazlalığı derginin olumlu yönleri olarak söylenebilir. Buna karşın, yabancı dille yazılmış olan makale sayısının düşük olması, derginin yurtdışında tanınırlığı noktasında bir eksiklik olarak görülebilir. Bu çerçevede, genişletilmiş İngilizce özetlere yer verilmesi veya dergi kurullarında yabancı akademisyenlere ağırlık verilmesi düşünülebilir.

Bu tür bir inceleme, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde İktisadi ve İdari Bilimler alanında yer alan yayınlara ilişkin nicel ve niteliksel özellikleri ortaya koyarak, derginin akademik etkisini ve önemini değerlendirebilir. Bunun yanı sıra, gelecekteki araştırmacılar için, alandaki eksiklikleri belirleme ve olası araştırma boşluklarını tanımlama konusunda yol gösterici nitelikte olabilir.

Kaynakça | References

- Akgün, M. ve Karataş, B. (2017). Muhasebe ve denetime bakış dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi (2000-2016), *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 17(52), 19-34. <https://doi.org/10.55322/mbbakis.1347270>
- Aksoy, G. (2020). Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi'nde işletme alanında yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi, *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 134-149. <https://doi.org/10.51177/kayusosder.830158>
- Al, U. ve Coştur, R. (2007). Türk Psikoloji Dergisi'nin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(2), 142-163.
- Alataş, A. (2022). Muhasebe Ve Finansman Dergisinde 2017-2021 yılları arasında yayımlanmış makalelerin bibliyometrik açıdan incelenmesi. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 8(23), 1-13.
- Balı, S. ve Dündar, D. (2020). Maliye ve Finans Yazıları Dergisi'nde yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi (2009-2018). *Maliye ve Finans Yazıları*, 113, 153-184. <https://doi.org/10.33203/mfy.602001>
- Bayrakcıoğlu, S. (2021). Uluslararası İşletme Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi'nde (IJBEMP) yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi (IJBEMP)*, 5(2), 698-715. <https://doi.org/10.55322/mbbakis.1296806>
- Beşel, F. ve Yardımcıoğlu, F. (2017). Maliye Dergisi'nin bibliyometrik analizi: 2007-2016 Dönemi, *Maliye Dergisi*, 172, 133-151. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.03.16>
- Ceylan, E. (2021). Muhasebe alanında yayınlanan seçilmiş beş dergide 2016-2020 yılları arasında denetim konusunda yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 91, 57-80. <https://doi.org/10.25095/mufad.899318>
- Çarıkçı, O., ve Yaman, B. (2019). Muhasebe-fınans öğrencileri üzerine yapılan araştırmaların bibliyometrik analizi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 359-381.
- Çavdar, E. (2021). Yeşil Lojistik: WoS verilerine dayalı bibliyometrik bir analiz (2000-2021). *Econder International Academic Journal*, 5(2), 359-374. <https://doi.org/10.35342/econder.1006218>
- Çetinkaya Bozkurt, Ö. ve Çetin, A. (2016). Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi'nin bibliyometrik analizi, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 11(2), 229-263.
- Çokişler, E. (2019). Uluslararası İlişkiler Dergisi'nin bibliyometrik analizi (2004-2017), *Uluslararası İlişkiler*, 16(64), 29-56. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.652899>
- Demirbilek Baykuş, Ş. ve Yalçın, N. (2024). Muhasebe tarihi dergilerinde yayınlanan çalışmalar üzerine karşılaştırmalı bir araştırma, *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 71, 167-186. <https://doi.org/10.55322/mbbakis.1314825>
- Dilek, S. (2020). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisinde 2015-2019 Arasında Yayınlanan İktisat Makalelerinin Bibliyometrik Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2529-2547. <https://doi.org/10.15869/itobiad.749276>
- Dinç, Ü. Y. ve Cengiz, S. (2019). Mali Çözüm Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Mali Çözüm Dergisi*, 29 (155), 33-54.
- Doğan, Y. ve Kılıçaslan, H. (2021). Sakarya İktisat Dergisi'nin bibliyometrik analizi, *Sakarya İktisat Dergisi*, 10(3), 226-239.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Erbaşı, A., Cabi, A., Gümrak, A. ve Hakses, H. (2017). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi'nin bibliyometrik analizi, *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 20(2), 206-214. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.356894>
- Hotamışlı, M. ve Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 63, 1-20. <https://doi.org/10.25095/mufad.396474>
- İşseveroğlu, G. (2021). Muhasebe mesleğinin geleceği boyutunda akademik yayınların bibliyometrik analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(25), 562-579. <https://doi.org/10.20990/kilisibfakademik.978918>
- Karagöz, K. (2021) Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin 26 yılı: Bibliyometrik bir inceleme, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 28(4), 775-796. <https://doi.org/10.18657/yonveek.1004424>
- Karaaslanoğlu, F., ve Şahin, E. T. (2021). 2014-2020 Yılları Arasında Muhasebe Ve Finansman Dergisi'nde Yayınlanan Makalelerin Bibliyometrik Profilinin İncelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 219-232.
- Kaya, G.A. (2024). Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi'nde 2017 – 2023 yılları arasındaki yayınlanan makalelerin bibliyometrik analiz ile incelenmesi, *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 71, 233-250. <https://doi.org/10.55322/mbbakis.1347270>
- Kayakıran, D. ve Doğan, S. (2019) Maliye ve Finans Yazıları Dergisi'nde yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi, *Ekonomi Maliye*

ve *İşletme Dergisi*, 2(2), 92-102.

- Keçeli Erciyas, S. (2022). Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *KAÜİİBFD*, 13(25), 497-523. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2022.021>
- Kırdar, E. ve Benli, A. (2020). Sosyal Güvenlik Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 10(1), 197-216. <https://doi.org/10.32331/sgd.753112>
- Özbek, C. Y. ve Badem, A. C. (2018). Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi'nde yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi (2008-2017) *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(2), 216-247. <https://doi.org/10.29067/muvu.361806>
- Polat, C., Sağlam, M. ve Tuğba, S. (2013). Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 273-288.
- Polat, S. (2020). Sosyoekonomi Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi: 2005-2019 Dönemi, *Sosyoekonomi*, 28(45), 281-300. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.03.16>
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*. 25. 348-349.
- Şen, İ. K., Hatunoğlu, Z. ve Terzi, S. (2017). Muhasebe araştırmalarında muhasebe eğitiminin yeri ve önemi: Muhasebe dergileri üzerinde bibliyometrik bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(1), 247-291.
- Temelli, F. ve Karcioğlu, R. (2018). Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi: 2010-2017 dönemi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 11(2), 248-268. <https://doi.org/10.29067/muvu.385057>
- Yangın, S., Çakmak, M. S., Topal, Ş. ve Acuner, H. Y. (2020). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 55-87. <https://doi.org/10.34086/rteusbe.718242>
- Yılmazel, Ö. (2019). Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 1-13.
- Yorulmaz, M., ve Kaya, S. (2021). Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makalelerin bibliyometrik ve içerik analizi. *Business Economics and Management Research Journal*, 4(2), 138-155.
- Zhang, L. ve Glänzel, W. (2017). A citation-based cross-disciplinary study on literature aging: Part I—The Synchronous Approach. *Scientometrics*, 111(3), 1573-1589.

Evaluation of Brexit and Migration Relation

Brexit ve Göç İlişkisinin Değerlendirilmesi

Didem ŞAHAL ÇELİK

Dokuz Eylül University European Studies PhD Program; Republic of Turkey Ministry of Internal Affairs, Migration Management, İzmir
Directorate of Migration Management, İzmir, Türkiye Dokuz Eylül Üniversitesi Avrupa Çalışmaları Doktora Programı;
T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi, İzmir Göç İdaresi Müdürlüğü, İzmir, Türkiye
Orcid : 0000-0002-6606-7983 didem.celik@goc.gov.tr

Gülçin GÜREŞÇİ

Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University European Studies Research and Application Center Deputy Director; İ.İ.B.F. Department of
Economics, İzmir, Türkiye
Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Avrupa Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdür Yardımcısı;
İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, İzmir, Türkiye
Orcid : 0000-0002-3761-8547 gulcin.guresci@deu.edu.tr

Ahmet OĞUZ

Assoc. Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar University, Kütahya Faculty of Applied Sciences, Department of Electronic Commerce and
Management, Kütahya, Türkiye
Doç.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Elektronik Ticaret ve Yönetimi Bölümü, Kütahya,
Türkiye
Orcid : 0000-0001-5291-2819 ahmet.oguz@dpu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Şahal Çelik, D., Güreşçi, G. and Oğuz, A. (2025). Evaluation of Brexit and migration relation. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 211-217

Şahal Çelik, D., Güreşçi, G. ve Oğuz, A. (2025). Brexit ve Göç İlişkisinin Değerlendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 211-217

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: January 27, 2025/27 Ocak 2025

Accepted/Kabul Tarihi: March 10, 2025/10 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 211-217

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/lerl).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has three authors and the contribution rate of the authors is equal./ Bu makale üç yazarlıdır ve yazarların katkı oranı eşittir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Birleşik Krallık, Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinde her zaman entegrasyon sürecine mesafeli durmuş ve daha izole politikalar izlemeyi tercih etmiştir. Üyelik sürecinde dahi Avrupa şüpheciliği hep arka planda var olmuştur. Avrupa şüpheciliği kavramı özellikle 2004 genişlemesi sonrasında Orta Avrupa ülkelerinden gelen göçle birlikte güçlenmeye başlamış, 2015 göç krizi sonrasında AB'nin yürüttüğü göç politikaları ile en üst seviyeye ulaşmış ve Brexit sürecine yol açmıştır. Bu çalışma, Birleşik Krallık'ın Brexit kararında göç politikalarının etkisini ve Brexit sonrasında Birleşik Krallık'ın nasıl bir göç politikası yürüttüğünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda; çalışma kapsamında öncelikle Birleşik Krallık'ın AB üyelik süreci, göç hareketleri ile Avrupa şüpheciliği kavramı arasındaki ilişki ve Brexit sürecinde göç argümanlarının nasıl kullanıldığı incelenecektir. Brexit öncesi ve sonrasında Birleşik Krallık'ın düzenli ve düzensiz göç hareketleri incelenerek, Brexit kampanyalarında vaat edilen göç politikalarının Brexit sonrası döneme nasıl yansıdığı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Göç, Brexit, Avrupa Birliği

Abstract

The United Kingdom has always been distant from the integration process in its relations with the European Union (EU) and has preferred to follow more isolated policies. Even in the membership process, Euroscepticism has always existed in the background. The concept of Euroscepticism started to get stronger with the immigration from Central European countries, especially after the 2004 enlargement, and it reached its highest level with the immigration policies carried out by the EU after the 2015 migration crisis, which led to the Brexit process. This study aims to reveal the effect of immigration policies on the decision to Brexit in the United Kingdom and what kind of immigration policy was carried out by the United Kingdom after Brexit. In this direction, within the scope of this study, first, the EU membership process of the United Kingdom, the relationship between migration movements and the concept of Euro-skepticism, and how immigration arguments are used in the Brexit process will be examined. By examining the UK's regular and irregular migration movements before and after Brexit, we will evaluate how the immigration policies promised in the Brexit campaigns are reflected in the post-Brexit period.

Keywords

Migration, Brexit, European Union

Introduction

Since the seeds of the European Union were sown, the United Kingdom has never considered itself geographically part of Continental Europe. It has positioned itself as an island nation neighboring Europe. The United Kingdom has also shown a different development from Continental Europe regarding historical processes and culture. In economic terms, the United Kingdom owned the most significant colonial empire, and its commercial relations with Continental Europe were not as developed as its trade with its colonies, mainly due to the Napoleonic blockade. In addition, the commercial privileges it applied to its former colonies after the Second World War shaped both the economic and political relations of the United Kingdom. However, the fact that the European Economic Community began to prove itself as a successful model in the 1960s pushed the United Kingdom, which did not want to be weak in the face of this organization economically and politically, to approach the Community.

The United Kingdom applied for membership in 1961 with the EFTA members Norway, Ireland, and Denmark, of which it was the founder. During the Cold War in 1962, the standoff between the three countries during the US offer to give Polaris nuclear weapons to the UK and France led to a further strain in de Gaulle's relations with the UK. The tensest period of the Cold War with the Cuban missile crisis that continued in the same years also supported Gaulle's statement that it would be a mistake to take a radical decision such as the accession of the United Kingdom at such a critical time. Consequently, in 1963, de Gaulle announced at a press conference that the United Kingdom was not qualified and ready for EEC membership, after which the other three EFTA countries withdrew their applications.

The United Kingdom, Denmark, Ireland, and Norway applied for EEC membership a second time in 1968. However, the devaluation of the British Pound in 1967 and the problems in the economy also formed the reason for Gaulle's new veto, and he

stated that the British economy still had a fragile structure and was not ready for the Community level. A new page was opened in France-United Kingdom relations with the replacement of de Gaulle by Georges Pompidou after the events of May 1968, supported by strikes in France about a year later. The negotiations, which officially started in June 1970, ended in January 1972, and the membership of the four candidate countries, acting together with the United Kingdom, to the EC was approved.

The United Kingdom, whose membership process officially started in 1973, has always been privileged. Within the scope of this special status, the United Kingdom maintained its privileged status until it left the membership by staying out of the Euro area, the Schengen Agreement that allows free movement within the EU and its related regulations, and many regulations and policies that are binding for EU members such as the EU area of freedom, security, and justice (Balkir, 2021: 212). The United Kingdom has also continued this approach in terms of immigration policies. When the EU's participation in migration policies within the scope of the integration process is evaluated in general, it is seen that the UK participates in the Union's policies regarding measures restricting migrants' access to Europe or securitization of migration. However, when it comes to border management, asylum, reception of refugees, family reunification, and rights of immigrants and third-country nationals, the UK tends to stay out of EU policies and regulate these areas with its national policies (Yildiz, 2021: 77). With this way they tried to protect from this environment.

1. Euroscepticism and Brexit

The UK was skeptical of European integration even before the accession process. Euroscepticism means opposition and criticism of the EU. Eurosceptics are opposed or are critical of the EU's methodologies. These people have some opinions on the EU policies (Mahr, 2023):

- Citizens of a nation feel that their government no longer has the power to control policy decisions,
- Citizens think that common government policies will cause economic hardship,
- Citizens think that there will be a rapid increase in immigration to the EU countries.

Reinforcing factors of Euroscepticism in the UK: the steps taken to strengthen the supranational powers of the European Union after the 1990s, the 2004 and 2007 enlargements of the Union, and the 2008 crisis affected the Union deeply. These factors also laid the groundwork for the United Kingdom to make the Brexit decision. In this context, one of the UK's most potent arguments in the Brexit process has been the EU's immigration policy. The UK's discomfort with the EU's immigration policies started with the migration movements from Central and Eastern European countries to the UK because of the 2004 and 2007 enlargement. The highest level of this discomfort is the migration crisis in 2015. The member states have raised different voices regarding this migration crisis. While radical right parties began to rise in Western European countries, such as Czechia and Hungary, Euroscepticism increased. It spread with immigration issues (Taggart and Szczerbiak, 2018: 1206). Moreover, this increased the tension.

In 2016, voices began to rise from the United Kingdom to leave the European Union membership, and it was decided to hold a referendum to measure the public's decision in this direction on 23 June 2016. In the interviews conducted by IPSOS with 1,592 adults aged 18 and over across Great Britain on 21-22 June 2016, 51% expressed the opinion of staying /49% left. The most important issues affecting decision-making during the referendum process were immigration and the economy (IPSOS, 2023). For this reason, the main argument of the campaigns carried out during the referendum process was based on the European Union's immigration policy and its adverse effects on the UK. Under this heading, the migration movements in the UK in the pre-Brexit period and how they were used in the campaigns carried out during the referendum process will be examined.

2. Migration Movements and Migrant Profile in the UK before the Brexit Referendum

The UK receives immigration from both European and non-European countries. While the turning point of migration movements from European countries was the 2004-2007 expansion, the turning point of migration movements from non-EU countries was the 2015 migration crisis.

According to the National Statistical Institute September 2016 data, there are approximately 596,000 immigrants in the UK, of whom 268,000 are citizens of EU member states, while 257,000 are from non-EU countries. Although approximately 13 percent of the British population is made up of immigrants, according to the Transatlantic Trends Survey (TEA) (2014), 55 percent of the British public thinks that immigrants in the country are "too many," while only 13 percent think that "few" immigrants. According to the Euro barometer conducted in 2016, the most important problems facing the UK in the British public are defined as immigration (38%), social security (26%), and terrorism (23%). According to the 2013 data of TEA, according to British public

opinion, immigrants mean more wealth in the economy-culture axis. While the majority thinks that immigrants contribute positively to the economy, the rate of those who think that immigrants have positive contributions and lump sums in terms of culture is close to each other. According to the findings of TEA (2014), 57 percent of Britons state that immigrants are a "burden on social services," and 47 percent say that they "take away their jobs," while the rate of those who think that immigrants are a source of employment in some business lines is 73 percent. Considering immigrants and their positive economic returns, 58 percent of the people state that immigrants create employment by opening new businesses. Migration has another perceived economic dimension. Three percent of Britons think they came to the UK to reunite with other family members, 6 percent to seek asylum, and another 6 percent to study, while 40 percent to come to England to benefit from social services and 46 percent to work. Considering these data, it is observed that the British have higher economic concerns about immigrants when compared to other EU countries (Sokullu, 2017: 2). This concern affected their decision precisely.

These economic concerns are thought to be caused by the excessive labor migration to Western European countries, especially after the 2004-2007 enlargements of the former Soviet bloc countries to the EU, because the newly arrived migrant workers were working for low wages, reducing the employment rate of the local people. It is seen that Poles are in the top rank among EU citizens living in the UK between January and December 2015. To evaluate the top 10 countries, Poland is followed by Ireland, Romania, Portugal, Italy, France, Lithuania, Spain, Germany, and Latvia. Although the Poles have a large majority by far, it should not be overlooked that those who come to England from Poland are generally blue-collar workers who come to work (Cenberci and Govdere, 2017: 1437). This affected the results.

Another turning point that changed the UK's perspective on migration and immigrants was the migration crisis, the Syrian refugee crisis in 2015. At this period, 1.8 million people came from mainly Syria (as well as Afghans, Nigerians, Pakistanis, Iraqis, and Eritreans) to request asylum. According to FRONTEX statistics, 1,822,177 people entered the EU illegally in 2015. It has been determined that these people are primarily Syrian, Afghan, and Iraqi nationals and have crossed to the EU via the Eastern Mediterranean, Central Mediterranean, and Western Balkan routes. In the 2015 refugee crisis, Turkey was seen as an important source and transit country for the EU (FRONTEX, 2017: 8). The EU has signed the 18 March Statement with Turkey, which undertakes to provide visa exemption to prevent migration towards it. A possible visa exemption for Turkey is one of the main arguments of the Brexit campaign. Furthermore, Merkel's choice to open borders for 1 million immigrants from Africa and Middle Eastern countries in 2015 was likewise affected by the consequences of the referendum. Developing Euroscepticism in the UK and the British sway is said to be the explanation for the UK's new way of dealing with regional integration (Akinyoola and Adewumi, 2020: 59). Instead of being part of regional integration, UK citizens thought that they could handle all the economic issues easily.

If we examine the Brexit effect of the 2015 migration crisis, at the time of the referendum, the United Kingdom did not open its doors to Syrian immigrants. The direct effects of Syrian immigrants (increased unemployment, security, and integration problems) were not seen in the country. However, the United Kingdom, which hosted 9 million immigrants as of 2015, experienced these effects with the immigrants it had previously accepted into its country. In addition, with the readmission agreement signed with the Republic of Turkey, Turkish passport holders are included in the scope of visa-free travel and the possibility of working and settling in the UK territory in case of full membership in the coming years frightened the people of the United Kingdom, and pro-secession politicians used this fear before the referendum has reached their goals (Cenberci and Govdere, 2017: 1439).

3. Migration Arguments Used in Brexit Referendum Campaigns

UK media excessively supported the "leave campaign," such as the Sun, Daily Telegraph, Daily Mail, Daily Mail, Star, Sunday Times, and Express. Some important people supported the leave campaign: Michael Gove, MP Boris Johnson, and MP Gisele Stuart (MacMahon, 2023). During the referendum campaigns in the pro-Brexit media organs, immigrants were frequently featured in the news, associating them with crime and expressing them with stereotypes. Immigrants' susceptibility to crime and the harms caused by migration were frequently used in the news. Immigrants are often referred to in the context of natural disasters or calamities: swamp, storm, invasion, raid, siege, terror, crisis, chaos, etc., referred to by words such as The Daily Mail, Sun, and Daily Express often resorted to stereotypes in their reporting. For example, they described Poles as plumbers or builders, Bulgarians as low-skilled, Albanians, Turks, and other Eastern European citizens as swindlers, criminals, gangsters, murderers, drug dealers, rapists, or terrorists. Focusing on Syrians, "leave" campaigners also argued that more "Muslims" would come to the country, which would result in more British women being raped and Turkey's entry into the EU in 2020. Another important aspect is that British national media strengthen Islam phobia and reinforce prejudices against Muslims by reinforcing the "Islam equals terrorism" equation that emerged in the aftermath of 9/11, the terrorist attacks carried out by ISIS.

Immigrants were declared as scapegoats in the media. In news and columns, immigrants have been portrayed as responsible for Britain's economic, social, and political problems; Immigrants, for example, have been criticized for overexploiting maternity services, creating a housing crisis, taking away British jobs, taking advantage of financial aid, lowering wages, undermining Britain's security and increasing crime across the country (Bianet, 2023). According to the Vote Leave and Take Control campaign, nearly 2 million people outside the EU came to the UK in ten years. An uncontrollable migration flow to the UK caused a security threat, affecting the efficiency of the UK's welfare program. He also claims that the courts of the European Union and legal regulations in the field of immigration and asylum prevent them from deporting immigrants who pose a security risk. Turkey's EU membership or visa exemption for Turkish citizens is also seen as an important economic and security threat in increasing migration to the UK (Why Vote Leave, 2023).

As a result, the UK held a referendum for its membership in the EU on 23 June 2016. 52% of UK citizens wanted to leave the EU. The UK informed the European Council, and on 30 January 2020, the EU ratified the Withdrawal Agreement, and the next day, the Agreement came into force. Thus, the transition period lasted until 31 December 2020. After 1 January 2021, the EU and the UK trade and cooperation agreement entered into force (EUR-LEX, 2023).

4. What Has Changed in The UK's Migration Data and Policies After Brexit?

In the statement made by the British Ministry of Interior, it was stated that with the end of the free movement application on 31 December 2020, citizens of EU and non-EU countries will be subject to the same immigration regulations from now on. The UK arranged to encourage a more qualified workforce in the next period. Accordingly, the Ministry of Interior asked companies to invest in their employees and automation technologies, reducing the share of "cheap labor" from Europe. Having a job offer by an approved sponsorship right is added to the criteria to be sought in immigration applications for EU citizens. Thus, by making sponsorship a criterion, coming to the UK to start your own business is blocked. Another effect of this situation is that it is difficult for unqualified personnel to come to the country. This leads to criticism that there will be a need for personnel in unqualified jobs.

However, the immigration policy, which the Ministry tried to solidify, failed in practice. The UK in a Changing Europe (UKICE), a think tank that researches UK-EU relations, "Immigration after Brexit: Where are we going?" published a report. According to this report, low immigration from EU countries in 2022 revealed a skilled worker shortage in many sectors. This year, the UK received the highest number of immigrants from outside the EU. On the other hand, the UK accepted the most significant number of asylum requests after the Second World War in the post-Brexit period. Having decided that only the asylum requests of those who came to the country legally would be evaluated, the UK accepted 437,000 people as asylum seekers after Brexit. The UK experienced a year 2022 in which irregular migration also increased. In 2022, when the number of irregular migrants reaching European countries approached 1 million, the number of people who reached England by crossing the English Channel by boat exceeded 46 thousand. It declares that it will send irregular immigrants entering the country to Rwanda, but those whose asylum request is accepted will not be able to obtain the rights of those who enter legally. The government aims to prevent illegal entry by boat crossing the English Channel. According to the report, while the number of asylum requests that have not yet been processed exceeded 132 thousand on 31 December 2022, this number is the highest in the last 20 years. In another 2022 survey, 46 percent of the respondents stated they were positive towards immigration, while 29 percent said they thought otherwise. Half of those surveyed said that immigrants had positive effects on the economy and culture, while 11 percent said that immigration was the biggest problem facing the country (Perspektif, 2023).

According to the data collected by the Organization for Economic Cooperation and Development and Eurostat, the number of people migrating from the UK to EU countries was 56,832 between 2008 and 2015, while it rose to 73,642 between 2016 and 2018; in other words, it increased by 30 percent. According to the research, there was a 500 percent increase in the number of citizens who immigrated from the UK to EU countries after Brexit. Thus, in 2019, surpassing the United Kingdom, Poland, Romania, Iraq, and Syria, it became the second country with the most German citizenship after Turkey. In this process, Spain was the EU country that received the most immigration from the United Kingdom. In the two years after Brexit, that number rose to 21,250. The second most British emigration country was France. Between 2008 and 2015, approximately 500 people registered for immigration annually, while this number increased to 5,000 in the two years following the referendum. While the number of Britons who obtained dual citizenship in Germany was 622 in 2015, this number increased to 14,600 in 2019. Three years after the referendum, 31,600 UK citizens acquired German citizenship. An additional 15,000 Britons are expected to become German citizens in 2020. Thus, half of the 120,000 Britons residing in Germany will become dual citizens by the end of the year. It is stated that the reason for this is the country's economic and political crisis (Arves, 2020).

In 2020, 2021, and 2022 (until June), the estimates suggest that EU net migration was negative (the EU nationals left > the EU nationals arrived). For instance, until June 2022, 13% of the total migrations to the UK were from British nationals, 21% were from other EU countries, and 66% were from non-EU countries. In 2022, around 277,000 non-EU nationals moved to the nation for formal study; 151,000 moved for work; 276,000 came for humanitarian reasons and family. It shows that formal study is the most common reason for immigration to the UK in 2022 (House of Common Library, 2023: 19). In 2023, 51% of visas were given to visitors, 21% were for formal students, 16% were for work (including dependents), 3% were for family, and 9% were for other reasons (including Ukrainians' condition). Their nationalities in that year were 345,494 Indians, 86,899 Chinese, 61,590 Turkish, and 58,894 South African (Gov.UK, 2023). There was a high increase in skilled-labor visas (up to 61% from the previous year), especially for Indians. Compared with the previous year, there is a 63% increase in Indian nationals. There are some people (22,648 people in 2023) whom the UK protects as refugees and alternative forms of resettlement. There were 75,492 asylum applications in 2023, which is 33% higher than the previous year. This number is also higher than the European Migration crisis (36,546 in 2016). The people came mainly from Afghanistan, Syria, Eritrea, and Sudan in 2022-2023 (Gov.UK, 2023).

Conclusion

For the UK, immigration has been one of the most influential arguments for both Euroscepticism and Brexit. The EU's immigration policies affected the decision of the UK citizens' decision because it increased discomfort. Citizens thought that there would be a rapid immigration increase. The UK's economic concerns on immigration issues were higher than those of the other EU countries. And especially after 2015, the Syrian refugee crisis increased this concern. Immigration, both from the EU countries and from outside the EU, has been shown as a burden on the social and economic system and a security problem in the campaigns of pro-Brexit supporters. One of the arguments that found the most support regarding immigrants during the Brexit process was that immigrants increased unemployment in the country by taking away British jobs. In parallel, the UK tightened its immigration policies immediately after Brexit and prioritized recruiting a qualified labor force by setting strict rules for labor migration. However, post-Brexit statistics and research results contradict the UK's pre-Brexit situation. After Brexit, the UK received more immigration and asylum requests, a more significant labor shortage, and the public's view of immigrants turned more positive.

References

- Akinyoola, (M). Adewumi, (E). (2020). Brexit, Migration Crisis and Sustainability of Integration in European Union. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*. 25 (2): 58-69.
- Arves, C. (2020). Brexit Sonrası Göç Dalgası: Ab Ülkelerine Göç Eden Britanya Vatandaşı Sayısı Yüzde 30 Oranında Arttı. *Medyascope*, <https://medyascope.tv/2020/08/04/brexit-sonrasi-goc-dalgasi-ab-ulkelerine-goc-eden-britanya-vatandasi-sayisi-yuzde-30-oraninda-artti/>, (15.06.2023).
- Balkır, C. (2021). Brexit: Ekonomik Çözülme veya Yeniden Dirilişin İlk Adımı. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 20 (Özel Sayı: Brexit):209-243.
- Bianet. Brexit Medyasının Ötekileri: Göçmenler, <https://m.bianet.org/bianet/print/221154-brexit-medyasinin-otekileri-gocmenler>, (15.06.2023).
- Çenberci, E. Gövdere B. (2017). Göç Krizinin, Brexit Kararına ve Avrupa Birliği'nin Geleceğine Muhtemel Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22(Göç Özel Sayısı): 1427-1442.
- EUR-LEX (2023). Brexit: EU-UK Relationship, <https://eur-lex.europa.eu/content/news/Brexit-UK-withdrawal-from-the-eu.html#4.EUDocs>, (15.06.2023).
- FRONTEX. (2017). Risk Analysis for 2017, https://FRONTEX.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2017.pdf, (15.06.2023).
- Gov.uk. (2023). Accredited Official Statistics: How Many People Come To The UK Each Year (Including Visitors)?<https://www.gov.uk/government/statistics/immigration-system-statistics-year-ending-march-2023/how-many-people-come-to-the-uk-each-year-including-visitors>, (15.06.2023).
- Gov.uk. (2023). Accredited Official Statistics: How Many People Do We Grant Protection To?, <https://www.gov.uk/government/statistics/immigration-system-statistics-year-ending-march-2023/how-many-people-do-we-grant-protection-to#asylum-applications>, (15.06.2023).
- House of Common Library. (2023). Migration Statistics, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06077/SN06077.pdf>, p.19, (15.06.2023).
- IPSOS. (2022). Ipsos EU Referendum Prediction Poll, <https://www.ipsos.com/en-uk/ipsos-eu-referendum-prediction-poll>,

(03.06.2023).

MacMahon, P. The Brexit Referendum Campaign, Brexit (An Irish Guide), <https://brexitlegal.ie/the-brexit-referendum-campaign/>, (15.06.2023).

Noda, O. S. (2018). London walling: Brexit And The Securitisation Of Migration In The United Kingdom. *Conjuntura Internacional*. 15(1): 1809-6182.

Perspektif. (2023). Halk, Artan Düzensiz Göçe Rağmen Göçmenlik Konusuna Olumlu Yaklaşıyor, <https://perspektif.eu/2023/03/09/birlesik-krallik-ta-halk-goc-konusuna-olumlu-yaklasiyor/>, (15.06.2023).

Mahr, n. (2023). Introduction to Euroscepticism. 24.12.2024. <https://study.com/academy/lesson/eurosceptic-perspective-history.html>

Sokullu, E.C. (2017). Göçmenler ve BREXIT. Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi.

Taggart, P.Szczerbiak, A. (2018). Putting Brexit Into Perspective: The Effect Of The Eurozone And Migration Crises And Brexit On Euroscepticism In European States, *Journal of European Public Policy*. 25(8):1194- 1214.

Why Vote Leave? http://www.voteleavetakecontrol.org/why_vote_leave.html, (15.06.2023).

Yıldız, A. (2021). Brexit, Göç ve Avrupa Bütünleşmesi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 20(Özel Sayı: Brexit): 69-94.

Microaggression Towards Mental Illness and Related Factors

Ruhsal Hastalıklara Yönelik Mikroagresyon ve İlişkili Faktörler

Özge SUKUT

Asist. Prof., İstanbul University-Cerrahpaşa, Florence Nightingale Nursing Faculty, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Florence Nightingale Hemşirelik Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Orcid: 0000-0001-6394-3346 ozge.sukut@iuc.edu.tr

Cemile Hürrem AYHAN

Asist. Prof., Van Yuzuncu Yil University, Department of Nursing, Van, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Hemşirelik Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6326-2177 hurremayhan@yyu.edu.tr

Fuat TANHAN

Prof. Dr., Van Yuzuncu Yil University, Department of Education Sciences, Van, Türkiye
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-1990-4988 fuattanhan@yyu.edu.tr

Hülya BİLGİN

Prof. Dr., İstanbul University-Cerrahpaşa, Florence Nightingale Nursing Faculty, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Florence Nightingale Hemşirelik Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Orcid: 0000-0001-7332-5568 hulya.bilgin@iuc.edu.tr

Mehmet Cihad AKTAŞ

Asist. Prof., Van Yuzuncu Yil University, Department of Nursing, Van, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Hemşirelik Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6529-9766 caktas@yyu.edu.tr

Kadriye ASLAN

Graduate students, Van Yuzuncu Yil University, Department of Psychiatric and Mental Health Nursing, Van, Türkiye
Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6920-893X akadriyeaslan265@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Sukut, O., Ayhan, C.H., Tanhan, F., Bilgin, H., Aktaş, M.C., Aslan, K. (2025). Microaggression Towards Mental Illness and Related Factors. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 218-230

Sukut, O., Ayhan, C.H., Tanhan, F., Bilgin, H., Aktaş, M.C., Aslan, K. (2025). *Ruhsal Hastalıklara Yönelik Mikroagresyon ve İlişkili Faktörler*. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 218-230

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: November 24, 2024/24 Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 4, 2025/4 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 218-230

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından

incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayınca: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sukut, O., Ayhan, C.H., Tanhan, F., Bilgin, H., Aktaş, M.C., Aslan, K.).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

Authors contributed equally to the paper/ Yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Abstract

Microaggressions against individuals with mental illness represent a pervasive form of discrimination that negatively impacts individuals' mental health and well-being. These microaggressions, defined as brief and commonplace verbal, behavioural, or environmental indignities, often convey derogatory messages to marginalized groups, including those with mental health issues. The subtle yet damaging nature of these interactions can lead to profound psychological consequences, including increased anxiety, depression, and social isolation. Understanding the societal and cultural contexts that shape these experiences is essential for developing effective interventions that address the unique needs of individuals with mental illness. In this context, this study, planned as a descriptive and cross-sectional research design, aimed to determine the levels of microaggression and the affecting factors towards individuals with mental illness in the general population. This cross-sectional study was conducted with 312 individuals using purposive sampling method over the age of 18 who were reached via an online questionnaire and agreed to participate in the study. Data were collected by sociodemographic data form, Religious Worldview Scale, Ethnocultural Empathy Scale, Microaggressions Towards Mental Illness Scale. As a result of the regression analysis, female gender, high economic status, and religious beliefs were found to be significant predictors of microaggression towards mental illnesses.

Keywords

Microaggression, mental health, empathic awareness, religious worldview, cultural differences.

Öz

Ruhsal hastalığı olan bireylere yönelik mikro saldırılar, bireylerin ruh sağlığını ve iyilik halini olumsuz etkileyen yaygın bir ayrımcılık biçimini temsil eder. Kısa ve sıradan sözlü, davranışsal veya çevresel aşağılamalar olarak tanımlanan bu mikro saldırılar, ruh sağlığı sorunları olan bireyler de dahil olmak üzere marjinal gruplara genellikle aşağılayıcı mesajlar iletir. Bu etkileşimlerin incelikli ancak zarar verici doğası, artan kaygı, depresyon ve sosyal izolasyon gibi derin psikolojik sonuçlara yol açabilir. Bu deneyimleri şekillendiren toplumsal ve kültürel bağlamları anlamak, ruhsal hastalığı olan bireylerin benzersiz ihtiyaçlarını ele alan etkili müdahaleler geliştirmek için esastır. Bu bağlamda tanımlayıcı ve kesitsel bir araştırma deseni olarak planlanan bu çalışma, genel toplumda ruhsal hastalığı olan bireylere yönelik mikro saldırganlık düzeylerini ve etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla yapılmıştır. Kesitsel tipteki bu çalışma, çevrimiçi anket yoluyla ulaşılan ve çalışmaya katılmayı kabul eden 18 yaş üstü 312 bireyle amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak yürütülmüştür. Veriler sosyodemografik veri formu, Dini Dünya Görüşü Ölçeği, Etno kültürel Empati Ölçeği, Ruhsal Hastalıklara Yönelik Mikro Saldırganlık Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Yapılan regresyon analizi sonucunda kadın cinsiyet, yüksek ekonomik durum ve dini inançların ruhsal hastalıklara yönelik mikroagresyonun önemli birer yordayıcısı olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler

Mikroagresyon, ruh sağlığı, empatik farkındalık, dini dünya görüşü, kültürel farklılıklar.

Introduction

Microaggressions against individuals with mental illness represent a pervasive form of discrimination that negatively impacts individuals' mental health and well-being. These microaggressions, defined as brief and commonplace verbal, behavioural, or environmental indignities, often convey derogatory messages to marginalized groups, including those with mental health issues (Barber et al., 2019). The literature indicates that microaggressions can manifest in various forms, including microinvalidations, assumptions of inferiority, and assumptions of dangerousness, which collectively contribute to a hostile environment for individuals with mental illness (Gonzales et al., 2015). The psychological consequences of such microaggressions are profound, leading to increased feelings of anxiety, depression, and social isolation among affected individuals (Sisselman-Borgia et al., 2021).

1. Literature Review

Research has shown that the endorsement of microaggressions towards individuals with mental health issues is often influenced by broader societal attitudes, including political views and socioeconomic factors. For instance, individuals with right-wing political beliefs and those from socioeconomically disadvantaged backgrounds are more likely to endorse microaggressions against people with mental health problems (Barber et al., 2019). This correlation suggests that microaggressions are not merely individual acts of prejudice but are embedded within larger societal structures that perpetuate stigma and discrimination against mental illness (O'Connor et al., 2018). Furthermore, the intersectionality of identity—where individuals may simultaneously belong to multiple marginalized groups—can exacerbate the experience of microaggressions, leading to compounded psychological distress (Park et al., 2023).

The role of cultural context in shaping the experience of microaggressions towards mental illness cannot be overlooked. In collectivist cultures, for example, the stigma associated with mental illness may be particularly pronounced, as individuals may feel a heightened sense of shame or responsibility towards their families and communities (Ma et al., 2022). This cultural dimension can complicate the recovery journey for individuals with mental illness, as they may face additional pressures to conform to societal expectations while grappling with their own mental health challenges (Park et al., 2023). Understanding these cultural nuances is essential for developing effective interventions that address the unique needs of diverse populations (Zoubaa et al., 2020).

The implications of microaggressions extend beyond individual experiences; they also have broader societal consequences. The normalization of microaggressions in everyday interactions can perpetuate stigma and reinforce negative stereotypes about mental illness, ultimately shaping public perceptions and policies related to mental health (Vaccaro et al., 2018). This societal dimension highlights the need for comprehensive strategies aimed at reducing microaggressions and promoting mental health awareness (Fong & Mak, 2022). Educational initiatives that raise awareness about the impact of microaggressions and foster empathy towards individuals with mental illness can play a vital role in mitigating these harmful behaviours (Conover & Israel, 2019).

Microaggressions towards individuals with mental illness represent a significant barrier to mental health and well-being. The subtle yet damaging nature of these interactions can lead to profound psychological consequences, including increased anxiety, depression, and social isolation. Studies examining microaggressions towards mental illnesses are limited in the literature. Microaggressions related to mental illness significantly affect individuals' perceptions of their mental health and willingness to engage with treatment (Gonzales 2022; Fong & Mak, 2022). Understanding the societal and cultural contexts that shape these experiences is essential for developing effective interventions that address the unique needs of individuals with mental illness. By fostering awareness and empathy, society can work towards reducing the prevalence of microaggressions and creating a more inclusive environment for all individuals, regardless of their mental health status. In conclusion, the literature underscores the significant negative impact of microaggressions on mental health, particularly among marginalized groups. The interplay of various forms of microaggressions—whether related to race, sexual orientation, or mental health status—creates a complex landscape of psychological distress that warrants further exploration. Addressing these subtle forms of discrimination is crucial for improving mental health outcomes and fostering a more inclusive society.

In this context, this study, planned as a descriptive and cross-sectional research design, aimed to determine the levels of microaggression and the affecting factors towards individuals with mental illness in the general population.

2. Methods

2.1. Design

This study was conducted in a descriptive and cross-sectional online survey was used to determine the levels of microaggression and the affecting factors towards individuals with mental illness in the general population.

Independent variables: Sociodemographic characteristics, ethnocultural empathy level, religious view level.

Dependent variable: The level of microaggression against mental illness.

2.2. Participants

The present study was conducted in March-June 2024 with 312 individuals who agreed to participate. The participants were recruited through purposive sampling, using an online survey distributed via social media. Individuals who saw the advertisement for the study, agreed to participate, and met the inclusion criteria formed the sample. Inclusion criteria as below: (1) being over 18 years old, (2) independence in individual decision-making, (3) having not diagnoses for mental illness. The exclusion criteria as below (1) being under 18 years of age and (2) being illiterate. An a priori power analysis was conducted using G*Power to determine the required sample size for detecting a medium effect size in a study. These results suggest that a total sample size of 280 participants is necessary to achieve a power of 0.95 for detecting the specified effect size with a significance level of 0.05. Considering a potential data loss of 20%, the adjusted total sample size required to maintain the desired power is approximately 350 participants. The sample consisted of individuals who responded to the online survey during the data collection period, saw the study advertisement, and met the inclusion criteria (n=312). The post hoc power analysis revealed that with a total sample size of 312 participants, the study achieves a power of approximately 0.97.

2.3. Measures

Data were collected by sociodemographic data form, Religious Worldview Scale, Ethnocultural Empathy Scale, Microaggressions Towards Mental Illness Scale.

2.3.1. Sociodemographic Data Form

The form, prepared by researchers in line with the literature, consists of a total of 13 questions such as the patient's gender, age, marital status, educational status, geographical region, living area, mother education status, father education status, knowing someone with a psychological disorder, and economic status.

2.3.2. Religious Worldview Scale (RWVs)

The scale was developed by Goplen and Plant (2015) to determine religious worldviews. The scale consists of 19 items answered on a 5-point Likert type (1-I completely disagree, 5-I completely agree). The Turkish validity and reliability of the scale was done by Kuşat and Bulut in 2016. The scale consists of 2 sub-dimensions: making sense of the afterlife and making sense of this world. As the score obtained from the scale increases, the effect of religion on the person's making sense of the world increases. In this study, the Cronbach alpha coefficient of the scale was found to be .79.

2.3.3. Scale of Ethnocultural Empathy (SEE)

It was developed by Wang et al. (2003) to determine the level of ethnocultural empathy in different ethnic groups (Wang et al., 2003). The Turkish validity and reliability study was conducted by Özdikmenli and Demir (2014). The original scale has 6 grades, and in the version used in Turkey, it was used as 5 grades, and its validity and reliability were tested. The original form of the scale consists of 31 items, and the Turkish version consists of 30 items and 3 sub-dimensions, respectively: 1. empathic feeling and expression, 2. empathic perspective taking and acceptance of cultural differences, and 3. empathic awareness. A total ethnocultural empathy score can be obtained from all items of the scale. Increasing scores indicate a higher level of ethnocultural empathy. In this study, the internal consistency coefficient of the scale was found to be .71.

2.3.4. Mental Illness Micro-Aggression Scale-Perpetrator Version (MIMS-P)

It was developed by Gonzales et al. (2015) to measure microaggression towards individuals with mental health disorders. The scale contains 17 items regarding microaggression attitudes towards individuals with mental illness. Each statement is rated from 1 to 4. The scale consists of 4 sub-dimensions, which are respectively: Protection, Inadequacy, Inferiority Assumption, Fear

of Mental Illness (Gonzales et al., 2015). The Turkish validity and reliability of the scale was made by Ertem and Karakaş (2022). As the total score obtained from the scale increases, microaggression attitude also increases (Ertem & Karakaş 2022). In this study, the internal consistency coefficient of the scale was found to be .84.

2.4. Data Analysis

The data were analysed using the IBM SPSS 29.0 programme (Statistical Package for the Social Sciences). Descriptive statistics were used for the Socio-demographic characteristics and the mean value of the participants' scales. Whether the participants' microaggression levels varied according to sociodemographic characteristics was tested using independent groups t test and One Way Anova test. Correlation and regression analyses were used to determine the relationship between the variables. A correlation criterion that is considered acceptable is set at more than 0.30 points. The test statistics for interpreting the correlation coefficients were performed successfully. Poor (0.00-0.20), Medium (0.21-0.40), Good (0.41-0.60), Very Good (0.61-0.80) and Excellent (0.81-1.00) are the available quality levels (Mukaka, 2012).

2.5. Data Collection

The data were collected based on self-reporting using an online questionnaire. Ethical approval was obtained from the ethics committee of the institution where the researcher worked (Date: 23.03.2024; Number:2024/17). When the online questionnaire for data collection was prepared, the participants were informed in accordance with Articles 6, 7, 8, 9 and 12 of the "Law on the Protection of Personal Data No. 6698" and the participants whose consent was obtained completed the questionnaire. On the first page of the questionnaire, the contact details of the researcher were provided so that participants who wished to ask questions or exchange views could do so. Due to the anonymous nature of the responses, participants could not withdraw their responses once the survey was completed. All participants with missing data were excluded from the study ($n = 12$), and all responses were screened for inconsistencies prior to analysis to minimize the risk of fraud. To prevent repeated responses, an account login requirement was introduced, and responses were limited to one response from the same account.

3. Results

3.1. Characteristics of Participants

The characteristics of the participants were shown in Table 1. 312 people over the age of 18 participated in the study. The mean age of the participants was 27.47 ± 6.88 (min:18-max:62). Of the participants, 66.7% were male and 75.3% lived in the Eastern Anatolia region. 64.1% had an associate degree or bachelor's degree. 85.6% lived in the city. 62.2% did not have acquaintances with mental disorders. The average score of the participants' religious worldviews was found to be 63.94 ± 9.56 (min:23-max:87). A minimum of 19 and a maximum of 95 points can be obtained from the Religious Worldviews scale. It can be said that the participants' religious beliefs are at a high level in making sense of life. In addition, the participants' ethnocultural empathy levels were found to be 93.50 ± 7.34 (min:65-max:117). A minimum of 30 and a maximum of 150 points can be obtained from the Ethnocultural Empathy Scale. It can be said that the participants' ethnocultural empathy levels are above average.

Table 1. Socio-demographic Characteristics of Participants

VARIABLES	M±SD	Min- Max
Age (Years)	27.47±6.88	18-62
	N/	%
Gender		
Male	208	66.7%
Female	104	33.3 %
Education Level		
Primary school/Secondary school	22	7.1 %
High school	51	16,3%
Associate degree/Undergraduate	200	64.1%
Postgraduate	39	12.5%
Geographical region you live in		
Eastern Anatolia	235	75.3%
Central Anatolia	3	1 %

Aegean	8	2.6 %
Southeast	32	10.3 %
Mediterranean	7	2.2 %
Black Sea	5	1.6%
Marmara	22	7.1%
Living area		
Urban	267	85.6%
Rural	45	14.4%
Mother Education		
Illiterate	143	45.8%
Primary school graduate	108	34.6%
Secondary school graduate	25	8%
High school graduate	23	7.4%
University graduate	13	4.2 %
Father Education		
Illiterate	48	15.4%
Primary school graduate	125	40.1%
Secondary school graduate	68	21.8%
High school graduate	38	12.2%
University graduate	33	10.6%
Marital status		
Married	77	24.7%
Single	195	62.5%
I have a partner	40	12.8 %
Economic situation		
Income less than expenses	98	31.4%
Income equal to expenses	168	53.8%
Income more than expenses	46	14.7%
Do you know anyone with a mental disorder?		
Yes	118	37.8%
No	194	62.2%
Scales		
	M±SD	Min- Max
Religious Worldview Scale	63.94±9.56	23-87
Ethnocultural Empathy Scale	93.50±7.34	65-117

M: Mean; SD: Standard Deviation.

3.2. The Level of Microaggression Towards Mental Illness of Participants

Table 2 show that the mean score of the mental illness microaggressions scale-perpetrator version (MIMS-P) of participants.

Table 2: The mean score of the MIMS-P of participants.

	Minimum	Maximum	Mean	SD
MIMS-P Total Score	1.00	3.76	2.49	.40
Protection	1.00	4.00	2.70	.52
Inadequacy	1.00	4.00	2.45	.53
Inferiority Assumption	1.00	4.00	2.34	.44
Fear of Mental Illness	1.00	4.00	2.42	.58

The mean score of the mental illness microaggressions scale-perpetrator version (MIMS-P) of participants was 2.49±.40. It can be said that the participants' micro aggressive attitudes towards mental illnesses are above average. While the participants' protection sub-dimension mean score (2.70±.52) is the highest, the inferiority assumption sub-dimension mean score (2.34±.44)

is the lowest.

3.3. Related Factors of the Microaggressions towards Mental Illness

According to the results of the analysis to examine whether the mental illness microaggression levels of the participants differ according to their individual characteristics shown in Table 3, it was observed that there was no significant difference between the gender, living area and geographical area of the participants and their mental illness microaggression levels.

The mean score of the protection subscale of MIMS-P of participants who high school graduate were observed higher as compared to participants who have undergraduate diploma ($F:4.277$; $p:.015$). In the other groups, there were no significant association the mean score of other subscales and MIMS-P total and education status. Moreover, the mean score of the inadequate subscale of the MIMS-P of married participants were found higher as compared to single and having relation ($F:4.043$; $p:.018$).

It was also found that the means score of the protection subscale of the MIMS-P was lower participants who income more than expenses compare to others ($F:4.566$, $p:.011$). The mean score of the inadequacy subscale of the MIMS-P of the participants who have relatives having mental illness lower than participants not having relatives having mental illness ($t: -2.285$; $p:.023$). Moreover, there were positively significant relationship found between religion levels of participants and the mental illness microaggression levels ($p<0.001$). Age of the participants was negatively correlated with the mean score of the fear of mental illness subscale of the MIMS-P. The level of ethnocultural empathy positively correlated to the mean score of the protection subscale of the MIMS-P and Total score of the MIMS-P.

Table 3: The Differentiation of the Mean Score of the MIMS-P According to the Socio Demographic Characteristics

	Protection	Inadequacy	Inferiority Assumption	Fear of Mental Illness	MIMS-P Total
Gender					
Female	2.77±.54	2.50±.54	2.41±.47	2.42±.61	2.54±.43
Male	2.67±.51	2.42±.53	2.31±.42	2.42±.56	2.46±.39
t/p	-1.570 .117	-1.301 .194	-1.907 .057	-.046 .964	-1.625 .105
Cohen d	.52	.53	.44	.58	.40
Education status					
Highschool ^a	2.86±.55	2.57±.57	2.42±.48	2.50±.61	2.60±.42
Undergraduate ^b	2.66±.49	2.41±.50	2.33±.42	2.43±.56	2.46±.38
Graduate ^c	2.62±.57	2.41±.61	2.28±.45	2.24±.56	2.40±.46
F/p	4.277 .015 a>b	2.414 .091	1.631 .197	2.563 .079	3.929 .021 a>b,c
(η^2)	.027	.015	.010	.016	.025
Marital status					
Married ^a	2.72±.54	2.59±.53	2.39±.46	2.37±.61	2.53±.44
Single ^b	2.72±.51	2.41±.49	2.33±.40	2.45±.53	2.49±.35
Having relation ^c	2.62±.56	2.33±.69	2.30±.58	2.38±.74	2.42±.55
F/p	.584 .558	4.043 .018 a>b,c	.688 .503	.728 .484	1.050 .351
(η^2)	.004	.026	.004	.005	.007
Economic status					
Income less than expenses ^a	2.75±.57	2.46±.52	2.37±.49	2.44±.58	2.51±.41
Income equal to expenses ^b	2.73±.48	2.46±.54	2.35±.42	2.44±.59	2.51±.39
Income more than expenses ^c	2.49±.52	2.36±.56	2.26±.43	2.34±.56	2.37±.40

F/p	4.566 .011 a>c; b>c	.616 .541	.886 .413	.599 .550	2.397 .093
(η ²)	.029	.004	.006	.004	.015
Geographical Area					
Other side Turkey	2.61±.49	2.35±.57	2.29±.45	2.44±.56	2.43±.39
Eastern Turkey	2.74±.53	2.48±.52	2.36±.44	2.42±.58	2.51±.41
t/p	-1.850 .065	-1.768 .078	-1.206 .229	.321 .748	-1.557 .120
Cohen d	.52	.53	.44	.58	.40
Living Area					
Urban	2.69±.51	2.46±.53	2.34±.44	2.42±.58	2.48±.40
Rural	2.78±.57	2.38±.58	2.38±.48	2.45±.56	2.51±.45
t/p	-1.009 .314	.911 .363	-.605 .546	-.396 .692	-.394 .694
Cohen d	.52	.53	.44	.58	.40
Having close someone with mental illness					
Yes	2.64±.59	2.36±.56	2.30±.45	2.40±.60	2.43±.45
No	2.74±.48	2.50±.51	2.37±.43	2.43±.56	2.52±.37
t/p	-1.493 .137	-2.285 .023	-1.367 .173	-.419 .676	-1.769 .078
Cohen d	.52	.53	.44	.58	.40
Age	r: -.032;	r: .090	r: -.001	r: -.119*	r: -.015
Religion	r: .397**	r: .415**	r: .303**	r: .263**	r: .443**
Ethnocultural empathy	r: .189**	r: .087	r: .031	r: .015	r: .113*

η²: Eta Squared, t: independent sample t test, F: One Way Anova, r: Pearson Correlation Coefficient

A forward stepwise linear regression was used to identify possible predictors of the microaggression against mental illness out of the following candidate variables: **age, marital status, gender, education status, economic status, having close someone with mental illness, the level of religion view and the level of ethnocultural empathy**. At each step, variables were added based on p-values, and the AIC was used to set a limit on the total number of variables included in the final model. (See in Table 4). In the first step the level of religious view was entered into model, resulting in a significant improvement (F_{1,310}=75.860; p<0.001). In the second step female gender was added leading to another significant enhancement (F_{2,309}=41.236; p<0.001). In the third step economic status was added leading to another significant enhancement (F_{3,308}= 29.811; p<0.001). The final model including the level of religious view, female gender and economic status demonstrated a strong fit accounting for a substantial proportion of a variance in the level of microaggression against mental illness (R²=.225; adjusted R²=.217).

Table 4. The Results of the Stepwise Multiple Regression Analysis

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	.443 ^a	.197	.194	6.23146	.197	75.860	1	310	<.001
2	.459 ^b	.210	.205	6.18821	.014	5.348	1	309	.021
3	.474 ^c	.225	.217	6.14007	.015	5.864	1	308	.016
a. Predictors: (Constant), The level of religious view									
b. Predictors: (Constant), The level of religious view, female gender									
c. Predictors: (Constant), The level of religious view, female gender, Economic status (Income more than expenses)									

Table 5: The Coefficients of Model

Model	B	Std. Error	β	t	Sig.	95%CI	F
-------	---	------------	---	---	------	-------	---

1	(Constant)	21.804	2.388		9.129	<.001	17.105-26.504	75.860
	The level of religious view	.322	.037	.443	8.710	<.001	.249-.394	
2	(Constant)	20.926	2.402		8.712	<.001	16.200-25.652	41.136
	The level of religious view	.326	.037	.450	8.886	<.001	.254-.399	
	Gender (female vs male)	1.721	.744	.117	2.313	.021	.257-3.186	
3	(Constant)	21.404	2.391		8.950	<.001	16.698-26.110	29.811
	The level of religious view	.323	.036	.445	8.859	<.001	.251-.395	
	Gender (female vs male)	1.983	.746	.135	2.657	.008	.515-3.452	
	Economic status (Income more than expenses)	-2.402	.992	-.123	-2.422	.016	-4.354--.450	

a. Dependent Variable: **MIMS-P**: Mental Illness Microaggression Scale-Perpetrator Form

4. Discussion

The current study of microaggressions towards mental illness within the general population of Turkey is of paramount importance, particularly in light of the increasing recognition of mental health issues and the stigma that often accompanies them. Microaggressions, defined as subtle, often unintentional, discriminatory comments or behaviours, can significantly impact individuals with mental health conditions, exacerbating feelings of isolation and distress. In Turkey, where cultural attitudes towards mental illness can be particularly stigmatizing, understanding the prevalence and nature of these microaggressions is critical for developing effective interventions and support systems.

In this study conducted with 312 participants, more than half of the participants were male and 75.3% lived in the Eastern Anatolia region. More than half of the participants (64.1%) had an associate degree or bachelor's degree, and the majority were single. According to the data of the Turkish Statistical Institute, the rate of individuals with an associate degree or bachelor's degree in the population aged 25 and over is 24.6% (Turkish Statistical Institute (TUIK), 2024). It is thought that the fact that participation in online studies is more common among people with a higher level of education has an impact on this result. It was determined that the participants' religious worldview score average was above average. As the score obtained from the scale increases, the effect of religion on the person's meaning of the world increases. It can be said that the participants' religious beliefs are at a high level in making sense of life. In addition, the participants' ethnocultural empathy levels are above average. Increasing scores indicate a high level of ethnocultural empathy. Similar to our findings, a study conducted at Linköping University in Sweden among a sample of 365 undergraduate students at the beginning and end of four health field master's programs (medicine, psychology, nursing, and social work) found high levels of ethnocultural empathy (Rasool et al., 2009). In a study conducted in Indonesia, participants who had interaction experiences with people from different backgrounds were found to have high levels of ethnocultural empathy. (Taufik, 2019). The study, which included 469 undergraduate students (353 females and 116 males) from a public university in Northern California, revealed that higher levels of ethnic identity and empathy were positively associated with higher levels of ethnocultural empathy (Haro, 2016). In our study, the vast majority of the participants were individuals living in the Eastern Anatolia region. Like many other countries in the world, Turkey, with its young and growing population, suffers from ethnic discrimination and prejudice. In addition to the majority ethnic group, the Turks, there are more than 20 million Kurds, Zazas, Arabs, Armenians, Circassians and other groups living in the country, making up a quarter of the total population (Ethnic Population Distribution; <http://ethnology.blogspot.com/>). It is thought that the fact that the majority of the individuals participating in the study were from the Eastern Anatolia Region and that the majority of the people living in the Eastern Anatolia Region had an ethnic minority identity such as Kurd or Alevi was effective in this result. Culture can affect the way people think and behave, and it suggests that individuals living in the same region will exhibit common behaviours.

The average score of the participants on the Mental Illness Microaggression Scale-Perpetrator Version (MIMS-P) is 2.49. As the total score obtained from the scale increases, the microaggressive attitude also increases. While the participants' protection sub-dimension mean score was the highest, the inferiority assumption sub-dimension mean score was the lowest. It is thought that the high protection sub-dimension mean score of the participants may be due to the society's belief that individuals with mental health disorders should be monitored and that they need help from the environment. In parallel with our study, Ertem & Karakaş (2022) found the MIMS-P mean score to be 2.40 in their MIMS-P validity and reliability study with nursing students (Ertem & Karakaş 2022). Gonzales et al. (2015) found the MIMS-P mean score to be 2.21 in their study, but Gonzales et al. found the highest value in the fear of mental illness sub-dimension and the lowest value in the inadequacy sub-dimension in the MIMS-P sub-dimensions (Gonzales et al., 2015). It is thought that the different results of the sub-dimensions in our study may be due to the study being conducted in a different culture and population. Participants who graduated from high school had higher MIMS-P scale mean scores compared to participants with other education levels. Studies have consistently shown that

individuals with lower levels of education tend to harbor more negative attitudes towards mental illness. For instance, Yuan et al. found that lower education levels were consistently linked to negative attitudes towards mental illness across various demographic factors, suggesting that education plays a critical role in shaping perceptions and reducing stigma (Yuan et al., 2016). Researches also indicated that individuals with lower levels of education tend to exhibit higher levels of stigma towards mental illness, which can manifest as discrimination in various settings including workplaces and educational institutions (Tumin et al., 2021; Zieger et al., 2016). This stigma can be attributed to a lack of mental health literacy, which is often correlated with educational attainment. Lower literacy rates can hinder individuals' ability to access and understand information about mental health, thereby perpetuating misconceptions and negative stereotypes (Lincoln et al., 2015; Girma et al., 2013).

In addition, the mean scores of the MIMS-P inadequacy subscale of married participants were found to be higher than those of single and coupled participants. Married participants tend to see individuals with mental health disorders as less inadequate. Research indicates that marital status can play a significant role in shaping attitudes towards mental illness. For instance, a study by Meng et al. found that single individuals often exhibited more positive attitudes towards mental disorders compared to their married counterparts, suggesting that marital status may influence perceptions of mental health (Meng et al., 2022). Marital status does appear to affect the microaggressions directed towards individuals with mental illness, although the relationship is complex and influenced by multiple factors. While some studies suggest that being married may correlate with more tolerant attitudes, others indicate that single individuals may be more accepting.

In the current study, participants with lower economic status tend to have more protective attitudes towards individuals with mental disorders. Research indicates that individuals from lower socioeconomic backgrounds often face increased stigma and microaggressions related to mental health. For instance, Barber et al. conducted a scoping review that highlighted a positive association between socioeconomic disadvantage and the endorsement of microaggressions towards people with mental health problems (Barber et al. 2019). This suggests that individuals in economically disadvantaged situations may be more likely to express negative attitudes and engage in microaggressive behaviours towards those with mental illness, potentially due to a lack of understanding or exposure to mental health issues. Conversely, the findings from Gür and Küçük indicate that individuals who perceive their economic status as good may exhibit more negative attitudes towards mental illness compared to those who view their economic status as poor or average (Gür & Küçük, 2016). This paradox suggests that economic security may lead to a sense of superiority or detachment from the struggles faced by those with mental health issues, fostering microaggressions. As the education and sociodemographic levels decrease, the approach towards these individuals may become more negative. It is known that individuals with lower economic levels, in particular, face mental illnesses more helplessly, see them as dangerous and have negative beliefs. However, it is known that individuals with middle economic levels have more positive attitudes and behaviours towards individuals with mental illnesses compared to individuals with higher economic levels (more fear and exclusion) (Baysal Doğanavşargil, 2013; Çam & Bilge, 2011; Çam & Bilge, 2013; Şen et al., 2003; Taşkın et al., 2002).

Participants with relatives who have mental illness have more positive attitudes towards mental illness. The mean score of the MIMS-P disability subscale was found to be higher in participants who did not have relatives with mental illness. In one study, individuals who were particularly familiar with individuals with mental health disorders through education or experience with family members and peers were less likely to endorse prejudicial attitudes toward individuals with mental health disorders, similar to our study (Corrigan et al., 2001). In a study examining microaggressions toward older individuals, it was found that those who committed microaggressions were not families but service providers and strangers (Geitzen et al., 2023). Individuals who have a longer history with individuals with mental illness (e.g. family members) may exhibit more positive attitudes due to knowledge of the illness and the ability to manage the problematic behaviours of the individual. In some studies, the 'perpetrators' of microaggressions toward individuals with mental illness were found to be largely family, friends, and healthcare professionals (Barber et al., 2019). Generally, when an individual is diagnosed with a mental illness, regardless of their characteristics, they are approached with prejudice and a tendency to exclude this individual from society may arise (Klaric & Lovric, 2017).

As the participants' ages increase, the MIMS-P scale fear of mental illness sub-dimension scores decrease. The endorsement of microaggressions is influenced by various demographic factors, including age. Conversely, research has demonstrated that younger individuals may exhibit different levels of awareness and sensitivity to microaggressions compared to older adults, potentially due to varying socialization experiences and exposure to discussions about mental health and discrimination (Barber et al., 2019). It is thought that fear of mental illnesses is affected by the level of knowledge and experiences, and therefore, higher levels of fear are experienced in young adults. As participants' religious belief levels increase, microaggression levels towards individuals with mental health disorders increase. The intersection of religion and microaggressions towards individuals with mental illness is a nuanced area of study that reveals how religious beliefs and practices can shape perceptions and treatment of mental health issues. The influence of conservative religious beliefs can exacerbate microaggressions against individuals with mental illness. For example, in communities where mental illness is viewed through a religious lens—often as

a result of sin or moral failing—individuals may face increased microaggressions from peers and family members (Sorrell et al., 2023). A study found that a significant portion of Qatari Muslim university students believed that mental illness is a punishment from God, reflecting a broader cultural narrative that associates mental health struggles with moral or spiritual shortcomings (Zolezzi et al., 2017). The research conducted among Muslims in 16 Arab countries that mental illness stigma was a modifiable individual factor that seems to strengthen the direct positive effect of religiosity on help-seeking attitudes (Fekih-Romdhane et al., 2023).

It was observed that as the participants' ethnocultural empathy levels increased, their protective attitudes towards individuals with mental health disorders also increased. The relationship between ethnocultural empathy and microaggressions towards individuals with mental illness is an important area of inquiry that highlights how cultural understanding and sensitivity can mitigate or exacerbate experiences of discrimination. Ethnocultural empathy, defined as the ability to empathize with individuals from different racial and ethnic backgrounds, plays a critical role in shaping attitudes and behaviours towards those with mental health challenges. Research indicates that higher levels of ethnocultural empathy can lead to a reduction in the endorsement of microaggressions. For instance, studies have shown that educational interventions aimed at increasing ethnocultural empathy among students can significantly decrease prejudicial attitudes and behaviours towards minority groups, including those with mental health issues (Lu et al., 2020). Moreover, the presence of ethnocultural empathy can serve as a protective factor against the negative impacts of microaggressions. Individuals who possess a strong sense of ethnocultural empathy are more likely to engage in supportive behaviours and less likely to perpetuate harmful stereotypes about mental illness (Rasoal et al., 2011).

As a result of the regression analysis, female gender, higher economic status and religious beliefs were found to be significant predictors of microaggression towards mental illnesses. Microaggressions, which are subtle, often unintentional discriminatory remarks or behaviours, can vary significantly based on the gender of both the perpetrator and the target, leading to distinct psychological outcomes for individuals affected by mental illness. A review of the literature has shown that endorsement of microaggressions against individuals with mental health issues is often influenced by broader societal attitudes, including political views and socioeconomic factors. For example, individuals with right-wing political beliefs and those from socioeconomically disadvantaged backgrounds are more likely to endorse microaggressions against individuals with mental health issues (Barber et al., 2019). This correlation suggests that microaggressions are not merely individual acts of prejudice, but are embedded in larger societal structures that perpetuate stigma and discrimination against mental illness (O'Connor et al., 2018).

As a result, negative attitudes and microaggressions toward mental illness are a significant barrier to recovery and social integration. The internalization of these negative attitudes can lead to reluctance to seek help or disclose their mental health condition, further isolating them from supportive networks (Follmer & Jones, 2017). The impact of microaggressions is particularly pronounced in settings where individuals are expected to receive care, such as mental health treatment programs, and may encounter microaggressions from both peers and professionals in these settings (Deres et al., 2020). Such experiences can undermine the therapeutic alliance and hinder effective treatment outcomes as individuals may feel judged or misunderstood by those who are supposed to provide support. Negative outcomes reported related to microaggression experiences include isolation, negative emotions, and poor treatment compliance (Gonzales et al., 2015). Additionally, the loss of social support reported in one study and the frequent occurrence of microaggressions in close relationships suggest that these experiences may contribute to the internalization of stigmatizing attitudes toward mental illness (Barber et al., 2019). The role of cultural context in shaping the experience of microaggressions related to mental illness cannot be ignored. For example, in collectivist cultures, the stigma associated with mental illness may be particularly pronounced, as individuals may feel greater shame or responsibility toward their families and communities (Ma et al., 2022). This cultural dimension can complicate the recovery journey of individuals with mental illness, as they may face additional pressures to conform to societal expectations while grappling with their own mental health issues (Park et al., 2023). Understanding these cultural nuances is important for developing effective interventions that address the unique needs of diverse populations (Zoubaa et al., 2020).

5. Conclusion

New research on microaggressions is important in determining the breadth and depth of the problem. When the existing literature is examined, new research on microaggressions mostly addresses issues such as race and gender, while very few studies have focused on individuals with mental health disorders. It is thought that some types of microaggressions are better represented in the literature than others. In this context, there is a need for more in-depth studies that examine microaggressions against mental illnesses from both the perspective of the victim and the perpetrator.

Understanding the social and cultural contexts that shape experiences of microaggressions for mental illness is essential to developing effective interventions that address the unique needs of individuals with mental illness. By promoting awareness and empathy, society can work to reduce the prevalence of microaggressions and create a more inclusive environment for all

individuals, regardless of their mental health status.

Given the fluid, ambiguous nature of microaggressions, supporting people with mental health issues to cope with these slights, put-downs, and insults may be critical to reducing the impact of microaggressions. Focusing on strategies that increase self-esteem in individuals with mental illness may reduce the negative impact of microaggressions. Furthermore, awareness and prevention programs for those who perpetrate microaggressions may reduce negative attitudes toward mental illness. Educational interventions that increase awareness of the impact of microaggressions and promote empathy toward individuals with mental illness may play a vital role in reducing these harmful behaviours.

5.1. Limitations of the Study

The current study fills an important gap in the literature by examining microaggression towards individuals with mental disorders in Turkey in terms of some sociodemographic characteristics, religious belief and ethnocultural empathy. However, the study has some limitations that need to be considered in future research. The generalizability of the results of this cross-sectional study is a limitation. There is a need for longitudinal studies to identify the long-term effects of microaggression towards mental illness on people with severe mental illness. Sample size of study is another limitation of the study. Qualitative study will help to understanding comprehensively the microaggression process both victims and perpetrators. Additionally, the results of the study based on self-report are known to have social desirability.

Kaynakça | References

- Barber, S., Gronholm, P., Ahuja, S., Rüsçh, N., & Thornicroft, G. (2019). Microaggressions towards people affected by mental health problems: a scoping review. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 29. <https://doi.org/10.1017/s2045796019000763>
- Baysal, G. Ö. D. (2013). Damgalanma ve ruh sağlığı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 22(2), 239-251.
- Çam, O., & Bilge, A. (2011, July). Türkiye'nin Batısında Yaşayan Halkın Ruhsal Hastalığa ve Hastalara Yönelik İnanç ve Tutumlarının Belirlenmesi. In *Yeni Symposium* (Vol. 49, No. 3).
- Çam, O., & Bilge, A. (2013). Türkiye'de ruhsal hastalığa/hastaya yönelik inanç, tutum ve damgalama süreci: Sistematik derleme. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(2), 91-101.
- Conover, K. & Israel, T. (2019). Microaggressions and social support among sexual minorities with physical disabilities. *Rehabilitation Psychology*, 64(2), 167-178. <https://doi.org/10.1037/rep0000250>
- Corrigan, P. W., Edwards, A. B., Green, A., Diwan, S. L., & Penn, D. L. (2001). Prejudice, social distance, and familiarity with mental illness. *Schizophrenia bulletin*, 27(2), 219-225.
- Deres, A. T., Bürkner, P. C., Klauke, B., & Buhlmann, U. (2020). The role of stigma during the course of inpatient psychotherapeutic treatment in a German sample. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 27(2), 239-248.
- Ertem, M. Y., & Karakaş, M. (2022). Validity and reliability study of the mental illness micro-aggression scale-perpetrator version. *Archives of psychiatric nursing*, 41, 234-240.
- Fekih-Romdhane, F., Daher-Nashif, S., Stambouli, M., Alhuwailah, A., Helmy, M., Shuwiekh, H. A. M., ... & Hallit, S. (2023). Mental illness stigma as a moderator in the relationship between religiosity and help-seeking attitudes among Muslims from 16 Arab countries. *BMC public health*, 23(1), 1671.
- Follmer, K. & Jones, K. (2017). Stereotype content and social distancing from employees with mental illness: the moderating roles of gender and social dominance orientation. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(9), 492-504. <https://doi.org/10.1111/jasp.12455>
- Fong, T. & Mak, W. (2022). The effects of internet-based storytelling programs (amazing adventure against stigma) in reducing mental illness stigma with mediation by interactivity and stigma content: randomized controlled trial. *Journal of Medical Internet Research*, 24(8), e37973. <https://doi.org/10.2196/37973>
- Girma, E., Tesfaye, M., Froeschl, G., Möller-Leimkühler, A. M., Müller, N., & Dehning, S. (2013). Public stigma against people with mental illness in the Gilgel Gibe Field Research Center (GGFRC) in Southwest Ethiopia. *PLoS one*, 8(12), e82116.
- Gonzales, L., Davidoff, K. C., DeLuca, J. S., & Yanos, P. T. (2015). The mental illness microaggressions scale-perpetrator version (MIMS-P): Reliability and validity. *Psychiatry Research*, 229(1-2), 120-125.
- Gonzales, L., Davidoff, K. C., Nadal, K. L., & Yanos, P. T. (2015). Microaggressions experienced by persons with mental illnesses: An exploratory study. *Psychiatric rehabilitation journal*, 38(3), 234.
- Gonzales, L., Kois, L. E., Chen, C., López-Aybar, L., McCullough, B., & McLaughlin, K. J. (2022). Reliability of the term "serious mental illness": A systematic review. *Psychiatric services*, 73(11), 1255-1262.
- Goplen, J., & Plant, E. A. (2015). A religious worldview: Protecting one's meaning system through religious prejudice. *Personality and*

Social Psychology Bulletin, 41(11), 1474-1487.

- Gür, K. & Küçük, L. (2016). Females' attitudes toward mental illness: a sample from rural istanbul, turkey. *Iranian Red Crescent Medical Journal*, 18(5). <https://doi.org/10.5812/ircmj.22267>
- Haro, J. (2016). The role of geographical and social context on ethnic identity and ethnocultural empathy (Doctoral dissertation, California State University, Sacramento).
- Kuşat, A., & Bulut, M. B. (2016). Dini dünya görüşleri ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2502-2509.
- Lincoln, A. K., Arford, T., Doran, M. V., Guyer, M., & Hopper, K. (2015). A preliminary examination of the meaning and effect of limited literacy in the lives of people with serious mental illness. *Journal of Community Psychology*, 43(3), 315-320.
- Lu, Y., Hill, C. E., Hancock, G. R., & Keum, B. T. (2020). The effectiveness of helping skills training for undergraduate students: changes in ethnocultural empathy. *Journal of Counseling Psychology*, 67(1), 14-24. <https://doi.org/10.1037/cou0000404>
- Ma, M., Shi, Z., Chen, Y., & Ma, X. (2022). Recovery journey of schizophrenic patients in chinese culture:a qualitative study of experiences.. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2125631/v1>
- Meng, N., Huang, X., Wang, J., Wang, M., & Wang, Y. (2022). The factors and outcomes of stigma toward mental disorders among medical and nursing students: a cross-sectional study. *BMC Psychiatry*, 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12888-022-03996-y>
- Mukaka, M. M. (2012). A guide to appropriate use of correlation coefficient in medical research. *Malawi medical journal*, 24(3), 69-71.
- O'Connor, L., Yanos, P., & Firmin, R. (2018). Correlates and moderators of stigma resistance among people with severe mental illness. *Psychiatry Research*, 270, 198-204. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.09.040>
- Özdikmenli-Demir, G., & Demir, S. (2014). Testing the psychometric properties of the scale of ethnocultural empathy in Turkey. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 47(1), 27-42.
- Park, J., Lee, E., Barker, K., Roberts, K., Tseng, Y., Elmer, J., ... & Tsen, J. (2023). Mental illness identity development and service utilization experiences among asian americans with mental illness: a qualitative study. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 46(1), 36-44. <https://doi.org/10.1037/prj0000557>
- Rasoal, C., Jungert, T., Hau, S., & Andersson, G. (2011). Development of a swedish version of the scale of ethnocultural empathy. *Psychology*, 02(06), 568-573. <https://doi.org/10.4236/psych.2011.26087>
- Rasoal, C., Jungert, T., Hau, S., Edvardsson Stiwne, E., & Andersson, G. (2009). Ethnocultural empathy among students in health care education. *Evaluation & the Health Professions*, 32(3), 300-313.
- Şen, F., Taşkın, E., Özmen, E., Ademir, Ö., & Demet, M. M. (2003). Türkiye'de kırsal bir bölgede yaşayan halkın depresyona ilişkin tutumları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 4(3), 133-143
- Sisselman-Borgia, A., Budescu, M., Torino, G., & Ramos, M. (2021). Mental health among black youth experiencing socioeconomic microaggressions. *The Journal of Contemporary Social Services*, 102(3), 300-315. <https://doi.org/10.1177/1044389420978135>
- Sorrell, S. A., Lefevor, G. T., & Berg, C. O. (2023). "like little knives, stabbing me": the impact of microaggressions on lgbtq+ teens and their parents in the church of jesus christ of latter-day saints. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 63(2), 213-239. <https://doi.org/10.1111/jssr.12882>
- Taşkın, E. O., Şen, F. S., Aydemir, Ö., Demet, M. M., Özmen, E., & İÇELLİ, İ. (2002). Türkiye'de Kırsal Bir Bölgede Yaşayan Halkın Şizofreniye İlişkin Tutumları. *Türk Psikiyatri Dergisi*.
- Taufik, T. (2019). Ethnocultural empathy in a pluralistic society: Inter-ethnic relationships of Javanese and Chinese children in Surakarta. *The Open Psychology Journal*, 12(1).
- Tumin, M., Rahman, M. M., & Jantan, Z. (2021). Effect Of Education On Stigma And Discrimination Towards Mental Illness: A Multivariate Analysis Of Covariance. *Malaysian Journal of Public Health Medicine*, 21(2), 329-337.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). 10 Eylül 2024, <https://www.tuik.gov.tr/>
- Vaccaro, J., Seda, J., & Yanos, P. (2018). Political attitudes as predictors of the multiple dimensions of mental health stigma. *International Journal of Social Psychiatry*, 64(5), 459-469. <https://doi.org/10.1177/0020764018776335>
- Wang, Y. W., Davidson, M. M., Yakushko, O. F., Savoy, H. B., Tan, J. A., & Bleier, J. K. (2003). The scale of ethnocultural empathy: Development, validation, and reliability. *Journal of counseling psychology*, 50(2), 221.
- Zieger, A., Mungee, A., Schomerus, G., Ta, T. M. T., Dettling, M., Angermeyer, M. C., & Hahn, E. (2016). Perceived stigma of mental illness: A comparison between two metropolitan cities in India. *Indian Journal of Psychiatry*, 58(4), 432-437.
- Zolezzi, M., Bensmail, N., Zahrah, F., Khaled, S. M., & El-Gaili, T. (2017). Stigma associated with mental illness: perspectives of university students in Qatar. *Neuropsychiatric disease and treatment*, 1221-1233.
- Zoubaa, S., Dure, S., & Yanos, P. (2020). Is there evidence for defensive projection? the impact of subclinical mental disorder and self-identification on endorsement of stigma. *Stigma and Health*, 5(4), 434-441. <https://doi.org/10.1037/sah0000217>

Orta Asya Şamanizminde Evrenin Tezahürü

Manifestation of the Universe in Central Asia Shamanism

Kübra Nur ENDER

Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye
Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0009-0003-0208-7197 enderkubra5512@gmail.com

Şengül DEMİREL

Associate Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-0174-6379 senguldemirel@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Ender, K. N. and Demirel, Ş. (2025). Manifestation of Universe in Central Asia Shamanism. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 231-243

Ender, K. N. ve Demirel, Ş. (2025). Orta Asya Şamanizmde Evrenin Tezahürü. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 231-243

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 6, 2024/6 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: January 6, 2025/6 Ocak 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 231-243

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Kübra Nur Ender/ Şengül Demirel).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has two authors and the contribution rate of each author is 50 % /Bu makale iki yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 50, yüzde 50'dir.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu makalede, Orta Asya Şamanizm'in evren görüşü, şaman davulu temel alınarak incelenmiştir. Şaman davulu, yalnızca bir ritüel enstrümanı değil, aynı zamanda şamanların evrene dair kozmolojik görüşlerinin somutlaştıran bir sembol olarak kabul edilmektedir. Davulun fiziksel yapısı, işlevi ve üzerindeki semboller, evrenin katmanlı yapısını ve şamanın bu yapıyla kurduğu ilişkiyi yansıtır. Şamanizm'in temelinde, evrenin üç katmandan oluştuğuna inanılır: "Gökyüzü" (tanrılar ve ruhların mekânı), "Yeryüzü" (insan yaşamının merkezi) ve "Yeraltı" (ataların ruhları ve bilinmeyenin diyarı). Şaman davulunun yüzeyi, genellikle yeryüzünü ve bu katmanların birleşim noktasını temsil eder. Çerçevesi ise, evrenin döngüsellikini, sürekli hareket eden bir zaman ve mekân anlayışını ifade eder. Davulun üzerindeki semboller, hayvan figürleri, yıldızlar veya ruhlar gibi öğeler, bu kozmik düzenin parçalarını simgeler. Şaman, davulun ritmik sesi aracılığıyla transa geçer ve ruhani bir yolculuğa çıkar. Bu yolculuk sırasında, davul sesi evrenin ritmini temsil eder ve şaman kozmik katmanlar arasında bir köprü görevi görür. Şaman davulunun sesinin, ruhlarla iletişim kurmada ve birey ya da toplum için denge sağlamada merkezi bir rol oynadığı, bilim insanlarınca vurgulanmaktadır. Bu çalışmada; şaman davulunun, bir mikro kozmos olarak evrenin işleyişini yansıttığı ve şamanların dünya görüşünü anlamak için bir anahtar olduğu sonucuna varılmıştır. Şaman davulunun evrenin tezahürünü ifade eden bir araç olarak hem fiziksel hem de metafiziksel bir anlam taşıdığı görüşü savunulmaktadır. Böylece, şaman davulu, hem doğanın hem de insanın evrendeki yerini bir bütünlük içinde kavramamızı sağlayan bir sembol olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şamanizm, Totem, Doğa, Şaman Davulu.

Abstract

In this article, the universe view of Central Asian Shamanism is examined through the shaman drum. The shaman's drum is seen not only as a ritual instrument, but also as a symbol embodying the shamans' cosmological understanding of the universe. The physical structure of the drum, its function and the symbols on it reflect the layered structure of the universe and the relationship that the shaman establishes with this structure. At the heart of shamanism, it is believed that the universe consists of three layers: the sky (the place of gods and spirits), the earth (the center of human life) and the underground (the ancestral spirits and the land of the unknown). The surface of the shaman's drum usually represents the earth and the junction point of these layers. Its framework, on the other hand, expresses the cyclicity of the universe, a constantly moving understanding of time and space. Elements on the drum, such as symbols, animal figures, stars or spirits, symbolize parts of this cosmic order. The shaman goes into a trance through the rhythmic sound of the drum and embarks on a spiritual journey. During this journey, the sound of drums decodes the rhythm of the universe and positions the shaman as a bridge between the cosmic layers. It has been emphasized that the sound of the shamanic drum plays a central role in communicating with spirits and maintaining balance for the individual or society. The article concludes that the shaman drum, as a microcosm, reflects the functioning of the universe and is a key to understanding the worldview of shamans. It has been argued that the shaman drum has both a physical and metaphysical meaning as a means of expressing the manifestation of the universe. Thus, the shaman's drum has been studied as a symbol that comprehends the place of both nature and man in the universe in integrity.

Keywords

Shamanism, Totem, Nature, Shaman Drum.

Giriş

İnsanoğlu, var olduğundan bu yana çevresini tanımaya, anlamlandırmaya ve ona uyum sağlamaya çalışmıştır. Doğayı anlamlandırma sürecinde, insanın bilgi birikimi ve zihinsel gelişimi yeterli olmadığında, karşılaştığı tabiat olayları karşısında merak, korku, hayranlık gibi duygular ağır basmıştır. Bu duygular, doğa olaylarının kişiselleştirilmesine ve bu olaylara insanüstü nitelikler atfedilmesine yol açmıştır. Böylece, doğa olaylarına hükmettiğine inanılan tanrılar ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, bu doğa tanrıları düzensiz bir inanç sistemine dayanırken, insanın karmaşık düşünebilme kapasitesinin gelişmesiyle bu inançlar sistematik hale gelmiştir. İnsan, yalnızca doğa olaylarını değil, kendi varoluşunu ve evrendeki yerini anlamlandırmak için de mitolojik ve dini kavramlar geliştirmiştir. Bu sürecin bir yansıması olarak, doğanın bir ruhu olduğu inancı şekillenmiştir. Her ağacın, kayanın, suyun ve hayvanın bir ruh taşıdığı inancı, birçok eski kültürde merkezi bir yer tutmuştur. Bu anlayış, doğa ile insan arasındaki ilişkinin mistik bir bağa dayandığını ortaya koymaktadır.

Doğa ruhlarına dayalı inançlar, dünya genelindeki birçok ilkel toplumun inanışlarının temelini oluştururken, zamanla ritüeller ve kurallar etrafında şekillenen sistematik dinlere dönüşmüştür. Bu dinler, sadece doğaya duyulan saygıyı değil, aynı zamanda insanın sosyal düzenini ve ahlaki yaşamını da yönlendiren kurallar bütünü haline gelmiştir. Dinlerin, içerdiği felsefi öğretiler ve sembollerle birlikte, uygulanması gereken ritüelleri barındırması bu sistematığın temel bir parçasıdır.

Eski Türk inançları bu bağlamda incelendiğinde, “Gök Tanrı” inancı doğa ve insan arasındaki bu mistik bağın güçlü bir örneğidir. Gök Tanrı, doğanın üstün gücünü ve evrensel düzeni temsil ederken, yer-su ruhları gibi inanışlar da doğanın her unsurunun kutsal kabul edildiğini gösterir. Türk mitolojisinde kurt figürünün kutsallığı, hayvanların da ilahi bir kimlik kazanabileceğini ortaya koyar. Bu durum, doğa ve insan ilişkisinin çok boyutlu olduğunu ve mitolojik anlatıların bu bağlamda birer köprü işlevi gördüğünü göstermektedir. Benzer şekilde, Şamanizm de doğa ruhlarına dayalı inanışların ve ritüellerin en çarpıcı temsilcilerinden biridir. Şamanist ritüeller, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde insan-doğa dengesini sağlamaya yöneliktir. Bu ritüeller, insanın doğa ile kurduğu ilişkiyi derinleştirirken, aynı zamanda modern dinlerin ritüel ve sembollerine de ilham kaynağı olmuştur.

Yukarıda bahsedilen insanlık tarihindeki bu dinamik süreç, İpek Yolu gibi kültürel temas noktalarında da kendini göstermiştir. Farklı toplumlar, birbiriyle etkileşim içinde olarak ritüel, mitoloji ve dini inanışlarını paylaşmış ve yapıyı zenginleştirmiştir. Bu, hem mitolojik hem de dinsel çeşitliliğin temel unsurlarından biri olmuştur. Buradan; insanlık tarihindeki inanç sistemlerini, doğa karşısındaki hayranlık, korku ve anlam arayışının şekillendirdiği sonucuna varabiliriz.

Mitolojilerden dinlere uzanan bu yolculuk; insanın zihinsel, sosyal ve kültürel evriminin en önemli unsurlarından biri olmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra en eski inanç sistemlerinden bir diğeri de “Totem” inancıdır.

İlkel toplumların çoğu farklı kavramlar kullanarak aynı inanç sistemine işaret etmektedir (Tanyu, 1983, s. 155-157). Türk toplumlarında da Şamanizm ile iç içe geçmiş bir totem inancı bulunur. Eski Türklerde, her klanın bir totemi vardır ve bu totem, klan üyeleri için kutsal kabul edilir. Klan üyeleri totemi ata sayar ve klanlar bağlı oldukları totem mensupları ile evlenemezler (ekzogami). Taş ve tahtadan yapılan totemlere “Şuringa” adı verilmektedir (Kafesoğlu, 1980, s. 16). Totem inancı Malezya, Avusturya ve Amerika yerli halklarında arasında da görülmektedir. Meşhur tarihçi Reşid’üd-din Câmî’üt-tevârih adlı eserinde 24 Oğuz boyunu sıralarken, her dört boyun ortak bir kuşu (ongon) olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu, 1980, s. 12-13). Ziya Gökalp kutsiyet verilen bu unsurlardan “ongun” olarak bahsetmektedir (Gökalp, 1976, s. 153).

Abdulkadir İnan ise bu etnografik bilgiyi şöyle açıklamaktadır; Altaylar’da “töz”, Yakutlarda “tangara”, Uranha’larda “eren”, Moğol ve Buryatlarda “ongon” olarak adlandırılan put-fetişler bulunmaktadır. Bunlar keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır ve bunların bir kısmını çocukların oynadığı bebeklere benzetmektedir (İnan, 1986, s. 42). Tözlerin atalarının ruhunu taşıdığına inanılır ve onlara kurban sunulur. Tüm Türk boylarının ortak hayvanı kurttur; kurt ata hayvanı olarak kutsaldır. Ancak bu benzerliklere rağmen totemizm inancına sahip toplumlarda, akrabalık mensup olunan toteme göre belirlenmektedir. Türklerde ise akrabalıkta kan bağı önemlidir. Bu inançların ekonomisine bakıldığında totemizm de avcılık ve devşirme hâkim iken Türk toplumlarında ise hayvan yetiştiriciliği ve konargöçer yaşam tarzı hâkimdir. (Kafesoğlu, 1980, s. 9-16).

Totem inancına mensup halkların yaşam ve ibadet tarzlarına bakıldığında ise kesin bir ifade ile Türklerin totemizmi benimsediklerini iddia etmek mümkün değildir. Eski Türklerdeki Totemizm uygulaması genel tanıma çok da uymamaktadır. Türklerin yaşam ve ibadet tarzlarına dair incelenen inanç sistemine ait bilgilerin pek çoğuna Çin kaynaklarında, Bengü Taş yazıtlarında ve muhtelif yazılı kaynaklarda rastlamaktayız. (Kalafat, 2004, s. 15). Türk inanışlarına ait en eski bilgiler de Çin kaynaklarında yer almaktadır. Çin tarihî kayıtlarına göre, Orta Asya Şamanizm’i Gök Tanrı, güneş, ay, yer, su, ateş ve atalar kültürlerinden ibaretti. (İnan, 1986, s. 186).

Şamanizm'in en belirgin özelliği tabiat ile toplumun bir bütün oluşturmasıdır. Şamanizm'in uygulayıcısı olarak görülen şaman, öteki dünyanın bu dünyadaki temsilcisi, tüm gizli bilgilerin kaynağıdır. Kutsal bilgileri veya insanların ruhlardan, ruhların insanlardan isteklerini ileten arabulucu görevini üstlenmektedir. Şamanizm birçok araştırmacı tarafından, tam anlamı ile din olarak sayılmasa da yayıldığı alanda ve dönemde dinin yerini almıştır. Ancak, genel olarak kabul görmüş en eski Türk inancı Gök Tanrı inancıdır. Şamanizm ise Gök Tanrı inancının bir uzantısı olan atalar kültü ve doğa varlıkları inanışıdır.

Göğün en üst katında oturan Göktengri'nin buyruğu altında bulunan ve tanrıdan daha alt katlarda yer alan birkaç oğlu ya da kızı vardır. Bunların sayıları kabilelere göre değişiklik göstermektedir. Genellikle yedi veya dokuz oğul ya da kızıdan bahsedilir. Şaman ise bunlar ile irtibat halindedir. Göktengri'nin oğulları veya kızlarının görevi, insanlara göz kulak olmak ve yardım etmektir. Tanrılar bazen, Buryatlar, Yakutlar ve Moğollarda daha kalabalık olarak aktarılmaktadır. Buryatlar 55 iyi ve 44 tane kötü tanrıdan söz edilmektedir. Bu tanrılar birbirleri ile sürekli savaş içindedir. Morfolojik bakımdan, bu inanç sistemi genel olarak Hint-Avrupa halklarının inancına yakındır. Büyük Gök Tanrısının yanında ona yardımcı tanrılar yer almaktadır. Dünyanın hangi çağı ve tarihinde olursa olsun, tamamen arı ve sadece bir millete özgü dinsel olgu bulma şansımız bulunmamaktadır (Eliade, 1999, s. 28).

Orta Asya'da önemli yere sahip olan Türk kavimleri, önemli ticaret yollarına da önemli derecede katkı sağlamışlardır. Bunun sonucunda ise hem milli kültürlerini ve inanışlarını uzak diyarlara taşımış, hem de uzaklardan gelen kültür öğelerini benimsemişlerdir. Çin'den başlayıp Batı'ya uzanan İpek Yolu ve Hindistan'dan Batı'ya uzanan Baharat Yolu bahsi geçen bilgi aktarımın kaynağıdır. Yani bu ticari yollar üzerinde sadece ipek, yeşim taşı, baharat, porselen, kehribar ve fildişi gibi değerli malların aktarımının yanında değerli inanç ve kültür unsurları da taşınmıştır (Demirel, 2017, s. 139-144).

Orta Asya Şamanizm'inde; şaman ve yardımcı ruhlar (iye) arasındaki bu irtibatın temel amacı, manevi enerjileri fiziksel dünyaya yönlendirerek şifa sağlamaktır. Bu yönüyle Şamanizm; etnografiden antropolojiye, halk bilimi ve psikolojiden tıbbı, edebiyattan güzel sanatlar ve felsefeye uzanan geniş bir disiplinler arası araştırma alanı oluşturmuş, son dönemde din tarihçilerinin de dikkatini çekmiştir.

Bu kadar geniş sahada incelenen Şamanizm, malzeme ve kaynak bakımından oldukça zengindir. Çalışmamızın hedefi, Şaman davulundaki çizimleri temel alarak Şamanizm'de evren ve dünyanın tezahürünü incelemek, yaradılış meselesine değinmek ve diğer inanç sistemleri ile nasıl etkileşime girdiğini irdelemektir.

Şamanizm inancında; ana karakter Şamandır. Her şey Şamana göre belirlenmektedir. Şaman sözcüğünün kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Avrupa'da yazılan eserlerde Şaman kelimesi Tunguzca kökenli olarak geçmektedir. (Radloff, 2012: 108). Burada vurgulanmak istenen Tunguz sihirbazlarıdır. (Radloff, 2012, s. 108). Bazı araştırmacılara göre ise kelimenin kökeni Moğolca veya Mançuca'dır (Radloff, 2012, s. 108). Sam kelimesinin Mançu ve Moğol dillerinde geçtiği ve bu sözcükten şaman kelimesinin türediği öne sürülmektedir. (Radloff, 2012, s. 108). Başka bir görüş ise Şamanizm'in Budizm kökenli olduğudur. Kelime kökeni ise Sanskritçe "srmana/çrmana" yani dilenci-keşiş veya Budist-keşiş anlamına gelen sözcükten türediği belirtilmektedir (Güngör, 2019, s. 325). Türk toplumları Şamanlarına "Kam (gam, ham)" olarak adlandırmaktadır. Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küerik, Soyon, Kumanlarda ve Uygurlarda da "kam" kelimesi kullanılmaktadır. Moğol, Buryat ve Kalmuklar erkek şamana "bö" veya "böge" adını kullanırken, Kırgızlar ve Kazaklarda "baksı, bakşı" isimleri kullanılmaktadır. Ayrıca kadın kamlar için Türkçe "od" yani ateş kelimesinden türeyen "utgan" veya "udagan" sözcüğünü kullanmışlardır. (Radloff, 2012, s. 112). Türk inancı üzerine inceleme yapan Ziya Gökalp, Türk Medeniyet Tarihi adlı eserinde belirttiğine göre Türk dininden "Toyonizm" veya "Nom" diye bahsetmektedir. Kâhin ve sihirbaza ise "Kam" denildiğine vurgu yapmaktadır (Gökalp, 1976, s. 40). Ancak Abdulkadir İnan, Ziya Gökalp'in toyonizm diye adlandırdığı inancın aslında bu gün ki Budizm olduğunu ve eski Türk inancının Şamanizm olduğunu açıklamaktadır (İnan, 1986: 187). Şamanizm, Ural-Altay halklarından olan Türk, Moğol, Tunguz gibi kuzey Asya halkları arasında yayılan inanış olarak görülmektedir (Radloff, 2012, s. 15). Radloff "Türklük ve Şamanlık" adlı çalışmasında da; Walter Ruben'nin konuyla ilgili bir görüşünü şu biçimde aktarmıştır: "Ruben, doğrudan doğruya Hind kaynaklarına dayanarak, Şamanizm'in daha Aryalılardan önce Orta Asya'dan gelen kültür dalgaları ile şimali Hindistan'a yayılmış olduğunu belirtmiştir" (Radloff, 2012, s. 109). Bu durumda; "şaman" kelimesinin Sanskrit bir kökten gelmiş olduğu iddiası zayıflamaktadır (Demirel, 2017, s. 139-144).

Şamanizm'in kökeni hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. A. Ohlarmarks, V. Priklonskiy, V. Troşçanskiy, V. Bogoras, V. Jochelson ve D. Zelenin'e göre Şamanlık kuzey kökenlidir (Bayat, 2006, s. 41). Bu görüşten yola çıkarak Şamanlık cezbe dayanmaktadır. Cezbin temelinde ise menelik (Yakut Türklerinde, Şamanlık yeteneği olan kişilerde görülen sinirsel hastalık) hastalığı yatmaktadır. Bir diğer görüşün temelinde Kara Şamanlık meselesi yatmaktadır. Şaman inancının ilk ortaya çıkış evresine Kara Şamanlık denilmektedir. Bu inanışa göre ilk Şamanlar kadınlardan oluşmaktadır. Yani Şamanizm'in temeli anaerkil bir toplum olduğuna işaret etmektedir (Bayat, 2006, s. 22-25). Bu konuda Atatürk'ün direktifi üzerine Yusuf Ziya

Yoktu Tanrının hiçbir, başında düşüncesi,

İnsanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi (Ögel, 1997, s. 76).

Şaman inancında evrenin katmanları ve ışık âleminin on yedinci katında Kayra Kan'ın bulunduğundan söz etmiştik. Buna göre, her tanrı semanın ayrı katlarında oturmaktadır.

Bir de yeryüzünde insanlarla birlikte bulunan ruhlar topluluğu vardır ve bunların da hanları bulunmaktadır. Hanlar, su kaynaklarında, dağın tepesinde, en yüksek ağaçta yaşarlar. Gücsüz olan insanoğlu, yer üstünde bulunan hanlar, ışık âleminde ve yer altında bulunan tanrılarla irtibata geçecek gücü kendinde bulamaz. Bunun için bir aracıya ihtiyaç duyar. Aracı olarak cennetteki atalarının ruhlarına başvurulur. Ancak herkes atalarla iletişim kuramaz ve her ataya yardım etme yetkisi verilmez. Bu beceri ancak Şamanlarda vardır. Şaman, ayin esnasında davulunun yardımı ile ataların ruhunu çağırabilmektedir. İnsanlar, hastalığın şifası, kader gibi konularda Şaman aracılığı ile Tanrılardan yardım ister ve isteklerinin gerçekleşmesi için onlara kurbanlar sunar. Kurbanlarını yukarı katta ve yeraltında yaşayan Tanrılara yollar. Yeraltı Tanrısı Erlik Han insanlara kötü ruhlar aracılığı ile hastalık bulaştırmaması için ona da kurbanlar yollanır. Erlik Han'ın yardımcılara Körmös, Etkar, Yaman Üsüt adları verilmektedir. Bunların görevi insanların dünyaya gelmesini engellemek ve onları yok etmektir. (Radloff, 2012, s. 16-34).

İnsanlar hayatları boyunca önemli bazı dönemlerden geçer; doğum da bu süreçlerden biridir. Bu geçiş, başka bir sürecin eşiği olarak kabul edilir. İnsanlar yaşadığı geçiş süreçlerini kutsamak ve bu dönemde savunmasız olduğu düşünülen kişiyi herhangi bir tehlikeden korumak için ritüel yaparlar (Işık; Öztürk, 2023, s. 445-456). Doğum esnasında bir insan daha dünyaya gelmesini diye Erlik Han, Körmöslerinden birini yollar. Körmös doğuma engel olmaya çalışır. Engel olamaz ise, hayatı boyunca doğan kişiyi izler. Göğün on altıncı katında oturan ve tüm varlıkların başında bulunan Tanrı Ülgen, bir çocuk doğacağı zaman, yardımcısı olan Yayıçilerden birini yollar. Yayıçi, hayat kuvveti olarak çocuğun dünyaya gelmesini sağlar. Hayatı boyunca insanı sağ omzunda Yayıçi, sol omzunda Körmös takip eder (Radloff, 2012, s. 28-29). Bu olay Hristiyan ve Müslüman inancındaki insanları sağ ve sol omzunda takip eden günah ve iyiliklerini not alan meleklerle benzerlik göstermektedir. İnsanlar bu olaylardan dolayı Erlik Han'ı kızdırmaktan çekinir. Yeryüzünde yaşayan insan karanlık ve ışık gibi zıt kuvvetlerin etkisinde kalmaktadır. Bu iki kuvvetin arasında insana yol gösteren Şamanlar vardır. Şamanlar ataların ruhuna kolaylıkla ulaşabilmektedir. Radloff, atalarının ruhuna kolayca ulaşmalarından dolayı Şamanlığın irsî olabileceği kanısına varmıştır. Şaman aileden olmalı ya da ruhların seçtiği kişi Şaman olabilmelidir.

Ruhlar tarafından seçilen kişiye Şaman hastalığı bulaştırılır veya ölen atasının ruhu Şaman adayının rüyasına girer. Bu olay Altay Türklerinde ruh basması olarak nitelendirilir. Seçilen kişi Şaman olabilmek için eğitilir. Aynı zamanda Şamanın davulu ve kıyafeti hazırlanır. Ancak eğitimini tamamladıktan sonra ayin yapabilmektedir. Şaman, kutsal bilgilerin aktarıcısıdır. Düğün, cenaze törenleri, kurban sunmak, fal bakarak gelecekte haber vermek, evi kötü ruhlardan temizlemek, kayıpları bulmak ve toy törenlerini yapmak gibi görevleri vardır.

Şamanın ayinleri yapabilmesinin en önemli parçası davuludur. Müzik, insanın yaşadığı her duyguyu en iyi ifade etmenin yoludur. İnsan sevincini müzikle anlatırken, en çarpıcı duygularını da matem tutarak haykırabilmektedir. Yakılan ağıtlar bunun bir örneğidir. Şaman ritüellerinde, sesin gücünden yararlanılmaktadır. Türklerde bir hayvanın kimliğine bürünme motifi Şamanizm'de sıkça rastlanan bir olaydır. Şamanlar zaman zaman bir "kuş" kimliğine bürünürler, ritüel esnasında Şaman bilincini kaybedip trans haline geçer böylece evrende yolculuk yapabilmektedir. Ayrıca Şamanların genelde toplum işlerine yardımcı olduğu gibi toplumdaki uzak yerlerde yaşadığı bilinmektedir. Ancak Hassan, bu konuyu, "Şaman iş bölümünün bir biçimine hayatıyet kazandırırken, kabile üyeliğinin olağan işlerini de sürdürür" diye açıklar (Hassan, 2015, s. 66). Buradan Şamanların aslında kabilenin diğer üyeleri gibi yaşamlarına devam ettiği sonucu çıkarılabilir.

Ayrıca her Şaman'ın şekline girdiği bir erk hayvanı vardır. Genelde büyük yani güçlü Şamanların eşleri kuşlardır. Daha çok kartal haline girer göğü dolaşırlardı. Göklerde dolaşır sonra da yere inerlerdi. Bir hayvanın kılığına girme olayına Anadolu'daki eski şairler "donuna girmek" şeklinde ifade etmektedirler. Ahmet Yesevî, "turna donuna", Hacı Bektaş Velî, "güvercin donuna", Abdal Musa ise "geyik donuna" bürünürlerdi. Anadolu'da yazılan hikâyelere göre Hacı Bektaş Velî güvercin donuna girip Anadolu'ya geldi.

Abdal Musa, Hacı Bektaş-ı Velî'nin Anadolu'ya gelişini şöyle anlatır:

"Güvercin donuyla Urum'a uçan, imamlar evinin kapısını açan!..." (Ögel, 1997, s. 110).

Gerçekte Anadolu'da anlatılan öykülerde Hacı Bektaş-ı Velî'nin bir güvercin olup uçarak Anadolu'ya geldiği anlatılır. Hacı Bektaş-ı Velî'nin büyük gücünü gören yerli dervişler onun gücünden korkmuşlardır.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin Anadolu'ya gelişiyle ilgili olarak şöyle bir anlatım bulunmaktadır: “Hacı Bektaş-ı Veli güvercin donuyla Anadolu'ya geldiğinde, Doğrul Baba bir doğan donuna girerek onu yakalamak ister. Bunu gören Hacı Bektaş-ı Veli silkinerek insan olur ve Doğrul Baba'nın boğazını sıkır. Doğrul Baba tehlikeyi görünce Hacı Bektaş-ı Veli'den aman diler. O da onun yoluna girer.

Burada anlatılan öykü yakın döneme ait bir öykü gibi gözükse de öykünün özü Orta Asya Türk efsanelerine dayanmaktadır. Doğrul Baba'nın adı “Tuğrul Kuşu”nun adından alınmıştır. Tuğrul kuşu Türklerin kutsal saydığı yırtıcı kuşlardan biridir.

Abdal Musa, Hacı Bektaş-ı Veli'nin güvercin donuna girmesini şöyle anlatır:

“Ali oldum, Adem oldum bahane,

Güvercin donunda geldim cihanel...” (Ögel, 1997, s. 110-111).

Bütün bu anlatımların kaynağı Orta Asya'ya, Türk efsanelerine kadar dayanmaktadır.

Bektaşî inancının temelinde Uygur “tükellik” nazariyesi vardır. Budizm inancında, dünya bir tekerlek olarak kabul edilmektedir. Ruhları, tekerleğin etrafında döndürürler.

Budizm'e göre ölen insan ruhu başka bir bedene geçer. Buda inancını benimseyen Uygurlarda insan ruhu cisimler etrafında gelişir. Önce bitkiler, hayvanlar arasında dolaşır. Ruhun olgunluk çağı insan bedenine bürünmesidir. Uygurlar bu gelişim sürecine tükellik adını vermektedir (Ögel, 1997, s. 85-87).

2. Şaman Dünya Görüşünün Yansıması: Davul

Şaman kültürünün temel parçası, ritüeller, yuğ töreni, toy töreni ve düğünlerdir. Şaman, bu törenlerde yardımcı ruhlara ulaşabilmek için müziğin ritminden yararlanır. Müzik, insan ruhunu ve duygularını yansıtan en iyi aracıdır. Yani Şaman toplumlarında müzik ve ritüel iç içedir. Müziğin çok önemli olduğu inanç sisteminin en özel objesi davuldur. Şaman, davulu olmadan ayin yapamaz. Davul, şaman için vazgeçilmez bir araçtır.

Davulun ritmi Şamanın işine yoğunlaşmasını sağlar. Davul, sadece müziğin ritmini yansıttığı için değil, davul üzerindeki resimler de önemlidir. Davulun üzerine çizilen resimler, Şaman felsefesini ve dünya görüşünü yansıtmaktadır. Çizilen resimler, atalardan gelecek nesillere aktarılmaktadır. Böylece bazı semboller kalıcılık kazanmıştır. Günümüzde davul olarak nitelendirdiğimiz objenin öncelikle tarihsel gelişimi incelenmelidir. Davul, farklı kültür ve toplumlarda farklı şekillerde adlandırılmaktadır.

Davul, Türk Şamanizm'inde “tüngür/dünür” olarak isimlendirilmektedir. Şaman inancını benimseyen diğer halklarda ise şu şekilde adlandırılmaktadır; Uryanhay Şamanlarında davul “tyüngür”, Buryatlar “hese”, Moğollar “bar, düngür”, Tuvalılar, “hengere, düngür ve donkyur”, Tülüetler “tünür ve çalu”, Yakutlar “tüngür, tünür/dünür” diye adlandırılmaktadır (Bayat, 2006, s. 194). Şorlarda Şaman, davul yapma emrini Mus-tağ (Buz-dağ) denilen dağdan alır (İnan,1986, s. 94). Şaman hayatı boyunca 3 ile 9 davul kullanmaktadır. Kaç tane davul değiştireceği ruhlar tarafından belirlenmektedir. Kullanacağı davul sayısına göre Şaman ömrünün ne kadar olacağını anlar ve Şaman, gerçekten ölür ya da dağlara, steplere çekilerek izini kaybettirir (Radloff, 2012, s. 129; İnan, 1986, s. 94).

Davul, Altay-Sayan halklarından olan Tülüetler, Kumandiler, Tobalar, Şorlar gibi bazı toplumlarda Şamanın eşi olarak da nitelendirilmektedir. Bu konuyu Bayat şöyle açıklar: Şorlarda açık bir şekilde davul Şamanın eşidir. Davulun yapımı bittikten sonra Şaman adayı düğün töreni ile davulunu almaya gider (Bayat, 2006, s. 196). Radloff'un anlatımı ile davul yapımında kullanılan materyaller şunlardır; üst kısmı maral derisinden yapılmaktadır. Kasnağı ise ağaçtan oluşmaktadır. Davulu ortadan ikiye ayıran bir değnek bulunmaktadır. Bazen bu değnek oyularak kol ve ayaklara benzer ekler yapılır ve insanı tasvir eden bir görünüme bürünür (Radloff, 2012, s. 36-37). Ancak Yakut efsanelerinde davul, Şaman'ın atı olarak nitelendirilir. Şamanın yaptığı ayinlerde transa geçtiği zaman davulu binek at olarak kullanır. Bu nedenle muhtemelen davulun at derisinden yapıldığı düşüncesi ortaya çıkabilir (Radloff, 2012, s. 131).

Şaman davulu çalmakla, evrende yolculuk yapmaktadır. Bunun sonucunda davul Şamanın atı olmak dışında, göğe çıkmak için kullandığı simgesel ağaca da benzetilmektedir. Davulun hangi ağaçtan yapılacağını seçimi; Samoyedlerde; Şaman baltasını alıp ormana girer gözleri kapalı rastgele bir ağaç seçer. Ertesi gün arkadaşı o ağaçtan davulun kasnağını çıkarır. Yakutlarda, üzerine yıldırım düşmüş ağaçtan kasnağın yapılması uygun bulunur. Altay bölgesindeki Şamanların çoğunluğu hangi ağaçtan yapılacağını ve ne şekilde yapılması gerektiğini ruhlardan öğrenir. Birçok Şaman toplumunda ise yapılan davula kurban sunulması üzerine kan damlatılır (Eliade, 1999, s. 202).

Eliade, davulun yapımı bittikten sonra canlandırma töreni yapıldığından bahseder ve bu olayı şöyle anlatır: Şaman, davulun üzerine içki döker (muhtemelen kırmızı) kasnak canlanır ve Şamanın ağzından kesilip alındığı ağacı anlatır. Bundan sonra Şaman deriyi sular ve bu defa o canlanır. Derinin sahibi hayvan, çocukluğunu anne babasını ve avcı tarafından vurulduğu ana kadar anlatır ve Şamana her işte yardımcı olacağına dair söz verir. Bu hayvan aslında yardımcı olacağı Şaman'ın mitsel atasıdır (Eliade, 1999, s. 201). Şamanizm'in önemli bir parçası olan davul, aslında Şamanın mensup olduğu kabilenin atalarının özelliğini taşır. Çünkü Şamanizm'in esasında doğanın ve ataların ruhu ile bir olmak vardır.

Böylece Şaman ve davulu uyum içerisinde zaman olgusunu ortadan kaldırır ve evrende yolculuk yapması kolaylaşır. Çünkü Şamanizm'in temelinde doğanın ve ataların ruhu ile bir olmak vardır.

3. Şaman Davulu Üzerindeki Simgeler

Şaman davulu üzerindeki figürler ya hayvan başlıdır ya da kimi zaman boynuzlu, basit bir insansı kafaya sahiptir. Hayvan başlı resim grupları ise kendi içinde ikiye ayrılır; Kuş başlı ve ayı başlı yaratıklar. Sibirya'da Tom nehri yakınındaki kayalarda, Okladmkov ve Martinov tarafından şaman olarak tanımlanan kuş başlı şematik figürler bulunmuştur.

Daha önce, davulun yapıldığı ağacın önemli olduğunu vurgulamıştık. Davul yapımında kullanılan ağaç ve cinsi toplumlara göre değişiklik gösterse de bunların hepsi "Hayat Ağacı"ni simgelemektedir.

Eski Türk toplumlarının benimsediği Şamanizm'e göre; dünyanın ve evrenin tezahürü Şaman davulu üzerindeki imgelerden anlaşılabilir. Hayat Ağacı, temel imgelerden biridir.

Eski Türklerin inancına göre, ruhların bulunduğu bir "Hayat Ağacı" vardır. Yeni biri dünyaya geldiğinde, bu ağaçtaki ruhlardan biri dünyaya inerek, o bedene yaşam verirdi. Ölenlerin ruhları da, yine bu "Hayat Ağacı"na dönerlerdi.

Altay Türk efsanelerine göre yeryüzünden gökyüzüne kadar çok büyük bir çam ağacı bulunuyordu. Göklere delip geçen bu ağacın tepesinde ise Tanrı Bay Ülgen otururdu (Radloff, 2012, s. 7). Şaman davullarında sözünü ettiğimiz "Gök Ağacı" motifinin resmedildiğini görürüz. Bu ağacın kökü yeryüzünden değil, göğün başladığı yerden başlamaktadır. Dokuz dalı olan bu ağacın bir yanında "Ay" bir yanında "Güneş" bulunurdu.

Güney Sibirya bölgesinde ise efsanelerde bazı farklılıklar olduğunu görürüz. Örneğin; dünyanın ortasında göklere uzanan demir bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde de yedi dallı bir kayın ağacı bulunmaktadır. Bazı efsanelerde ise dünyanın ortasında bir deniz vardır, ağaç bu denizden yükselmektedir.

Kayın ağacı Türk efsanelerinde önemli bir yer tutar. Türkler oklarını ve yay kılıflarını² günlük yaşamlarında kullandıkları araç-gereçlerini (yemek kapları, eyer, semer, çadır tepeleri vb) kayın ağacından yaparlardı.

"Anan olsun, yavrum," dedi

Dört kayının özsuğu

Bahadır oğlunun ağzına

Her gün damla damla aksın diye

Bir oluk yerleştirdi... (Çoruhlu, 2000, s. 113).

Ruhlar âlemiyle insanlar âlemi arasındaki geçişi sağlayan "Gök Kapısı"nın bekçisinin çift başlı kartal³ olduğuna daha önce değinmiştik. Göçebe bir yaşam biçimi benimseyen Türkler için Kutup Yıldızı çok önemlidir. Güneş battıktan sonra yönlerini bulmakta kendilerine yardımcı olan Kutup Yıldızı Türklerin ilgisini çekmiştir. Bilindiği gibi Kutup Yıldızı, hareket etmeyen tek yıldızdır ve çok parlaktır. Türklerin Kutup Yıldızı ile ilgili efsaneler yaratmasına şaşırılmamalıdır. Türklerin inancına göre "Tanrı, dünya ile yıldızları Kutup Yıldızı'na bağlamıştır." Buradan anlaşılacağı üzere tüm yıldızlar Kutup Yıldızı'nın etrafında dönmekteydiler. Bu düzenin bozulması, evrenin sonu demektir.

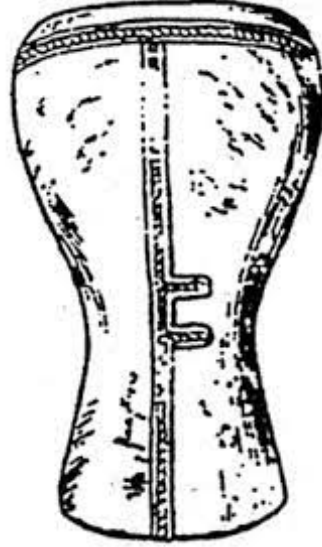
Göğün kapısını bekleyen "Çift başlı kartal"ın görevi; ruhların rastgele yeryüzüne inmesi; yeryüzündeki ruhların da kontrolsüz bir biçimde ruhlar âlemine geçmesini önlemektir.

Ayrıca davulun üst kısmında yedi renkli gökkuşağı tasviri bulunmaktadır. Gökkuşağının altında ise merdiven vardır (Bayat, 2006, s. 208). Merdiven, şamana ayin esnasında göğe yükselmesine yardımcı olur. Ayrıca davul üzerinde kutsal demirden yapılan

² Yayın etrafı kayın ağacı kabukları ile kaplanır. Böylece yay daha esnek bir hale gelir.

³ Anadolu Selçuklularında çok kullanılan "çift başlı kartal" motifine "Selçuklu Kartalı" da denir.

objeler de bulunmaktadır. Davul genelde yuvarlak biçimde tasarlanmaktadır. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda farklı şekillerde tasarlandığına da rastlanılır. Buna örnek olarak Pazırık Kurganında bulunan boynuzlu Şaman davulu verilebilir (Bayat, 2006, s. 171).

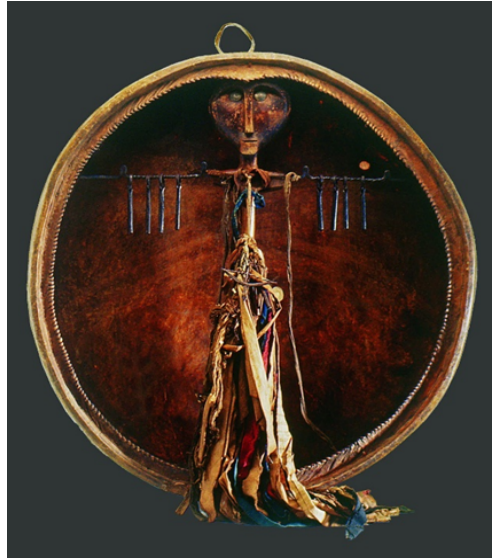

Görsel 1: Pazırık Kurganında Bulunan Boynuzlu Davul (Bayat, 2006, s. 171).

Altay-Sayan dağları civarında yaşayan halkların Şaman inancı benzerlik gösterdiği gibi, davul üzerine çizilen objelerde benzerlik göstermektedir. Tasarım olarak genelde bu davulların sağ tarafında güneş sol tarafında ay çizilir. Bu durumun tersi olarak Hakas Şamanlarının davulunda sağda ay, solda güneş yer almaktadır. Erlik ve Ülgen'in oğulları kızlarının resimleri bulunmaktadır. Kuş ve yılan resimleri de bulunmaktadır. Bazı Şaman davulunda insana benzer motiflerde bulunmaktadır.

Görsel 2: Altay Şaman Davulu (<https://www.soylentidergi.com/tanrilarin-aracisi-samanlarda-kiyafet-ve-esya-gelenekleri/>).

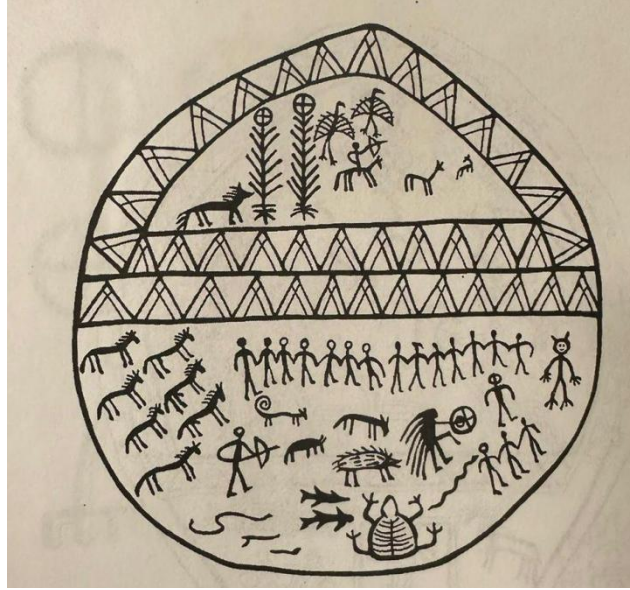
Görsel 3: Altay Şaman Davulu (<https://tengriticurkiye.blogspot.com/2016/08/saman-davulu.html>).

Davulu dikey olarak bölen sapa, “tokuş” denilmektedir. Ortadan geçen sap ise davulu eşit olmayan parçaya böler. Bu gök ve yeryüzünü simgeler. Yukarı kısımda kuşlar, gök kuşağı ve gökyüzü ruhlarını simgeleyen hayali ve mitolojik objeler yer alır. Aşağıda ise yeraltını simgeleyen kötü ruhlar tasvir edilir. Çizilen hayvanlar veya eli oklu insanlar genelde sağ tarafa doğru hareket etmektedir. Tasvir ve simgeler yönünden Altay, Şor, Teleüt, Hakas ve Telengi Kumandin davulları benzerlik gösterir.

Altay-Sayan davullarının üzerindeki sopalarda on iki tane “mars” adı verilen delikler bulunur. Bu delikler aracılığı ile Şaman yer altına ineceğine inanılır. Davulun alt kısmında yer alan kurbağa, koyunları korumaktadır. Yer altı dünyasını simgeleyen iki tane balık vardır. Biri kara diğeri ala renkli iki tane bekçi köpeği de yeraltında bulunur. Bunlar kötü ruhların geldiğini Şaman’a bildirir. Ayrıca Erlik Han’ın hizmetinde bulunan yedi insan ve yedi at davulun alt kısmındadır. Yılan da yeraltını simgeleyen objelerdendir. Davulun alt kısmında tasvir edilen tavşan ise Şaman’ın kullandığı malzemeleri koruyan ruha işaretidir. Evrenin yaratılış temasının en önemli unsuru ağaç davulun orta kısmında bulunur. Şaman bunu yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı âlemini birleştirmek için kullanır (Bayat, 2006, s. 194-210).

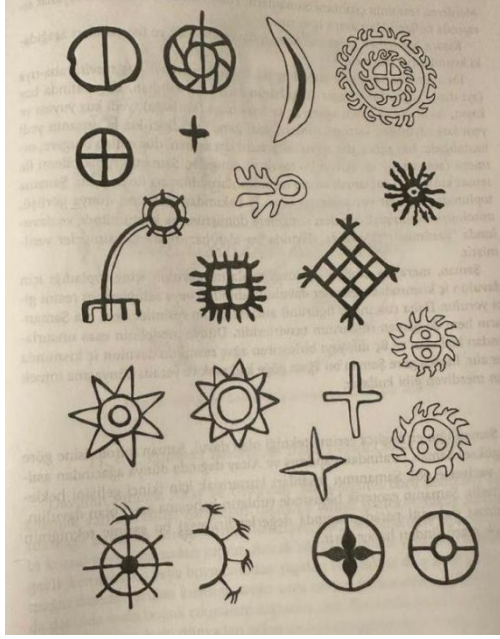
Görsel 4: Şaman davulu üzerinde tasvir edilen hayvanlar (Bozdemir, Özçelik, 2019, s. 109).

Görsel 5: Koçin Şaman davulu (Bayat, 2006, s. 207).

Görsel 6: Teleüt Şaman davulu (Bayat, 2006, s. 208).

Görsel 7: Şaman davulunda yer alan mitolojik semboller (Bayat, 2006, s. 209).

Sonuç

Şamanizm, insanlık tarihinin en eski inanç sistemlerinden biri olarak, doğa ile insan arasındaki derin bağları ve uyumu temel alır. Bu kadim inanç sistemi, yalnızca bireylerin manevi dünyalarını şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal denge ve uyumun korunmasında da önemli bir rol oynar. Şamanizm'in temelinde, evrenin ve dünyanın bir bütün olarak algılanması ve bu bütünlüğün korunması yatmaktadır.

Şamanizm'in evren tasavvuru, gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere üç ana katmandan oluşan bir sistem üzerine kuruludur. Bu katmanlar arasında Şaman, bir köprü görevi görür ve bu köprü aracılığıyla hem bireyler hem de topluluklar için rehberlik eder. Şamanlar, ruhsal boyutlar arasında geçiş yaparak, yalnızca fiziksel hastalıkların değil, aynı zamanda toplumsal sorunların çözümüne de katkıda bulunur. Onların rehberliği, liderlere ve kabilelere yol göstermek, tehlikelerden korumak ve doğayla uyum içinde bir yaşamı teşvik etmek gibi birçok alanda etkili olmuştur. Davul ise, Şamanizm'de bir ritüel aracı olmanın ötesinde, çok boyutlu bir anlam taşır. Bu enstrüman, Şaman'ın farklı boyutlara yolculuk yapmasına olanak sağlamakla kalmaz; aynı zamanda dünya tasavvurunun somut bir yansımasıdır. Üzerindeki semboller, yaratılış mitlerinden evrenin katmanlarına kadar uzanan bir hikâyeyi içinde barındırır. Şamanın davul aracılığıyla gerçekleştirdiği ritüeller, bireylerin ruhsal iyileşme süreçlerinden toplulukların sosyal dengelerine kadar geniş bir yelpazede etkili olmuştur.

Günümüz dünyasında, Şamanizm'in evren ve dünya tasavvuru, modern yaşamın hızla artan doğadan kopukluğunu dengeleyebilecek önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Doğayla uyum içinde yaşama felsefesi, çevresel sorunların çözümü için bir rehberlik aracı olarak değerlendirilebilir. Şamanizm, bireylerin yalnızca kendi iç dünyalarına değil, çevrelerindeki doğaya, diğer insanlara ve evrensel düzenin bir parçası olduklarına dair farkındalıklarını artıran bir perspektif sunar.

Bu bağlamda Şamanizm, geçmişin bir kalıntısı olarak görülme yerine, bugünkü çevresel, ruhsal ve toplumsal sorunlarla başa çıkmak için yol gösterici bir öğreti olarak değerlendirilebilir. Şamanlar tarafından uygulanan ritüeller ve kullanılan araçlar, insanların doğayla olan bağlarını güçlendirmelerine ve kendilerini evrenin bir parçası olarak hissetmelerine yardımcı olmaktadır.

Şamanizm'in doğa, evren ve insan arasındaki derin bağlantıları anlamaya yönelik mesajı, çağdaş toplumlar için bir rehber niteliği taşır. Bu kadim inanç sistemi, doğayla sürdürülebilir bir ilişki kurmanın ve insanlığın çevresiyle uyum içinde yaşamasının önemini hatırlatır. Şamanizm'in zengin kültürel geçmişi, yalnızca geçmişi anlamamıza değil, aynı zamanda geleceği daha bilinçli bir şekilde inşa etmemize de ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Şaman; ait olduğu toplumun, insanların fiziksel ve manevi hekimidir. Bilinmeyenleri bilen, yol göstericidir. Ruhlar âlemi ile bağlantı kurabilen ve atalardan haber getirendir. Şaman, bir toplumun manevi gücünün temelidir.

Kaynakça

- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. Ötüken Neşriyat.
- Bozdemir, O. ve Özçelik, H. (2019). Şamanist Ritüeller Kapsamında Şaman Davulunda Bulunan Sembollerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 102-116.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Anahtarı*. Kabcacı Yayınevi.
- Demirel, Ş. (2017). Şamanizm ve Budizm Arasındaki Paralellikler. *Akademik Hassasiyetler*, 4/8, 139-144.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (İ. Birkan, Çev.). İmge Kitapevi. (Orijinal eserin basım tarihi 2004).
- Emeç, G. (2019). Uygur Türklerinde Gök ve Gök Cisimleriyle İlgili Efsanelerin İncelenmesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 87-100.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları*. Milli Eğitim Basımevi.
- Güngör, H. (2019). Şamanizm. *İslam Ansiklopedisi*. C 38. Türkiye Diyanet Vakfı, 325-328.
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. Doğubatı.
- Hoppal, M. (2012). *Şamanlar ve Semboller*. (F. Sel, Çev.). Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 2010).
- Işık, H. ve Öztürk, V. E. (2013). İlk Türklerin Geçiş Dönemlerine Dair İnançlarının Günümüz Kuzey Batı Ankara'daki İzleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 445-456.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. TTK.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Türk Dini*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*. Yeditepe Yayınevi.
- Ögel, B. (1987). *Türk Mitolojisi I*. Milli Eğitim Basımevi.
- Radlof, W. (2012). *Türklük ve Şamanlık*. Örgün Yayınevi.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (A. Kazancıgil, Çev.). Kabcacı Yayınevi. (Orijinal eserin basım tarihi 1984).
- Tanyu, H. (1983). Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 155-157.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, TDK.
- Yörükan, Y. Z. (2005). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. Ötüken Neşriyat.

İnternet Kaynakları

- Şaman Davulu (2024, 11 Kasım). <https://www.soylentidergi.com/tanrilarin-aracisi-samanlarda-kiyafet-ve-esya-gelenekleri/>.
- Şaman Davulu (2024, 21 Kasım). <https://tengriciturkiye.blogspot.com/2016/08/saman-davulu.html>.

Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik İlişkisinin İncelenmesi

An Examination of the Relationship Between Physical Activity Levels and Occupational Burnout Among Physical Education and Sports Teachers

Savaş AYDIN

Asist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Sports Sciences, Van, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2224-3997 savasaydin@yyu.edu.tr

İsa AYDEMİR

Asist. Prof., Hakkari University, Faculty of Sports Sciences, Hakkari, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-2156-6236 isaaydemir@hakkari.edu.tr

Umut YILMAZ

Asist. Prof., Hakkari University, Faculty of Sports Sciences, Hakkari, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-2156-6236 isaaydemir@hakkari.edu.tr

Salih ÖNER

Assoc. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Sports Sciences, Van, Türkiye
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-2224-3997 savasaydin@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Aydın S., Aydemir İ., Yılmaz U. and Öner S. (2025). An Examination of the Relationship Between Physical Activity Levels and Occupational Burnout Among Physical Education and Sports Teachers. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 67, 244-254

Aydın S., Aydemir İ., Yılmaz U. and Öner S. (2025). Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenlerinin Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik İlişkisinin İncelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 244-254

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 27, 2024/27 Aralık 2024

Accepted/Kabul Tarihi: March 17, 2025/17 Mart 2025

Published/Yayın Tarihi: March 18, 2025/18 Mart 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 67

Pages/Sayfa: 244-254

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların

kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Aydın S., Aydemir İ., Yılmaz U., ve Öner S.).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

The authors contributed equally to the work. / Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışmanın amacı, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışma, öğretmenlerin fiziksel aktivite ve tükenmişlik durumlarını farklı demografik değişkenler açısından değerlendirerek, tükenmişlik düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nicel araştırma yöntemine dayalı tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini, Hakkari ilinde Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı devlet okullarında görev yapan 80 beden eğitimi ve spor öğretmeninden oluşmaktadır. Veriler, Kişisel Bilgi Formu, Uluslararası Fiziksel Aktivite Anketi (IPAQ) ve Maslach Tükenmişlik Envanteri-Eğitici Formu (MTE) kullanılarak toplanmış, SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Verilerin normal dağılım gösterdiği belirlendiği için analizlerde parametrik testler kullanılmıştır. Bulgular, öğretmenlerin fiziksel aktivite düzeylerinin düşük olduğunu ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin orta düzeyde seyrettiğini göstermiştir. Fiziksel aktivite düzeyi ile tükenmişliğin alt boyutlarından kişisel başarı arasında negatif yönlü bir ilişki saptanırken, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutları ile fiziksel aktivite düzeyi arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır ($P > 0.05$). Sonuç olarak, fiziksel aktivite düzeyinin artırılmasının, öğretmenlerin kişisel başarı algılarını olumlu yönde etkileyebileceği belirlenmiştir. Bu doğrultuda, öğretmenlerin fiziksel aktivite alışkanlıklarını artıracak programlar geliştirilmesi, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi önerilmektedir. Bu tür müdahaleler, mesleki tükenmişlik düzeylerinin azaltılmasına ve öğretmenlerin motivasyonlarının artırılmasına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler

Fiziksel Aktivite, Beden Eğitimi, Mesleki Tükenmişlik

Abstract

The purpose of this study is to explore the association between physical activity levels and occupational burnout among physical education and sports teachers. The study aims to assess physical activity and burnout in teachers by considering various demographic factors and to identify potential influences on their burnout levels. This research employs a quantitative research approach using a survey design. The sample consists of 80 physical education and sports teachers working in state schools under the Ministry of National Education in Hakkari province. Data were collected through a Personal Information Form, the International Physical Activity Questionnaire (IPAQ), and the Maslach Burnout Inventory-Educators Survey (MBI-ES). The SPSS program was utilized for analysis, and parametric tests were conducted after verifying that the data followed a normal distribution. The findings indicated that teachers demonstrated low levels of physical activity and moderate levels of occupational burnout. A negative correlation was identified between physical activity levels and the personal accomplishment dimension of burnout. However, no statistically significant relationship was observed between physical activity levels and the emotional exhaustion or depersonalization dimensions ($p > 0.05$). In conclusion, increasing physical activity levels could contribute positively to teachers' sense of personal accomplishment. To address this, it is recommended to implement programs that encourage physical activity, improve work conditions, and enhance social support systems. Such strategies may help reduce occupational burnout, boost motivation, and promote overall well-being among teachers.

Keywords

Physical Activity, Physical Education, Occupational Burnout.

Giriş

Beden eğitimi ve spor öğretmenleri, eğitim süreçlerinde önemli bir rol üstlenirler. Bu öğretmenler, öğrencilerin fiziksel sağlıklarını iyileştirmeyi, fiziksel aktiviteleri teşvik etmeyi ve spor kültürünü yaymayı amaçlayan bir görevi yerine getirirken, aynı zamanda fiziksel ve psikolojik anlamda da önemli bir yük taşımaktadırlar. Bu bağlamda, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin fizyolojik ve psikolojik sağlıkları, mesleki başarıları açısından kritik bir öneme sahiptir. Son yıllarda yapılan araştırmalar, beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeylerinin giderek arttığını ve bunun profesyonel performanslarını olumsuz etkilediğini göstermektedir (Öztürk, 2019; Yıldız, 2020). Beden eğitimi ve spor öğretmenleri, bireylerin sağlıklı yaşam alışkanlıkları kazanmalarında ve fiziksel aktiviteyi hayatlarının bir parçası haline getirmelerinde rehberlik eder. Ancak, fiziksel aktivitenin topluma kazandırılması gibi yoğun sorumluluklarla yüzleşen öğretmenler, zaman zaman tükenmişlik belirtileri gösterebilirler. Özellikle spor salonlarının yetersizliği ve açık hava koşulları gibi fiziksel faktörler, öğretmenlerin mesleki motivasyonunu olumsuz etkileyebilmektedir (Alçı, 2023).

Bu öğretmenler, eğitim sisteminin çeşitli baskıları ve çalışma şartları altında hem mesleki hem de bireysel anlamda tükenmişlik yaşama riski taşırlar (Karaaslan, Uslu ve Esen, 2020; Kırkbir ve Kul, 2023). Tükenmişlik; bireyde kişisel başarı, duyarsızlaşma ve duygusal tükenme hissinde azalma gibi belirtilerle ortaya çıkan bir durumdur (Yılmaz, Tonga ve Esentürk, 2020).

Tükenmişlik, özellikle yoğun insan etkileşimi gerektiren mesleklerde sıklıkla gözlemlenen bir durumdur (Baltas & Baltas, 1993). Mesleki tükenmişlik, işyerinde duygusal tükenme, depersonalizasyon ve kişisel başarıda azalma gibi unsurlarla tanımlanır (Maslach ve Jackson, 1981). Özellikle stresli ve yoğun iş yükü taşıyan beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin, bu tükenmişlik durumuna daha yatkın oldukları bilinmektedir. Beden eğitimi öğretmenlerinin işlerinin zorlukları, fiziksel ve psikolojik yükleri, mesleki tükenmişlik risklerini artırmaktadır (Karataş ve Yılmaz, 2018).

Ancak, mesleki tükenmişliği önlemeye yönelik en önemli faktörlerden biri de fiziksel aktivitedir. Düzenli fiziksel aktivite, bireylerin hem bedensel hem de zihinsel sağlıkları üzerinde olumlu etkiler yaratırken, stresle başa çıkmayı kolaylaştıran, ruh halini iyileştiren ve genel yaşam kalitesini artıran bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Çolak ve Aksoy, 2017). Bu noktada, beden eğitimi öğretmenleri hem mesleklerinin gerektirdiği fiziksel aktivite düzeyi hem de öğrencilerine örnek olma sorumluluğu açısından avantajlı gibi görünse de yoğun iş yükü ve ek sorumluluklar nedeniyle kendi fiziksel ve psikolojik sağlıklarını ihmal edebilmektedirler. Özellikle gerek veliler gerekse okul yönetimi tarafından yüklenen ek görevler, öğretmenlerin mesleki tükenmişliğin alt boyutlarından biri olan duyarsızlaşma hissinin artırabilir (Kırkbir ve Zengin, 2022). Bu nedenle, fiziksel aktivitenin tükenmişlik üzerindeki koruyucu etkisinin beden eğitimi öğretmenleri özelinde daha ayrıntılı olarak ele alınması gerekmektedir.

Maslach ve arkadaşları (2001), tükenmişliği kişisel başarı, duyarsızlaşma ve duygusal tükenme olmak üzere üç temel boyuttan oluşan bir sendrom olarak tanımlamaktadır. Bu unsurlar, çalışanların hem fiziksel hem de bilişsel kaynaklarının tükenmesine neden olabilir. Özellikle eğitim sektöründe, bu durum öğretmenlerin iş tatminini, motivasyonunu ve genel yaşam kalitesini olumsuz etkileyerek yaygın bir sorun haline gelmiştir. Eğitim sektöründe yaşanan tükenmişlik, öğretmenlerin öğrencilerle olan etkileşimlerini de zayıflatarak, mesleki performanslarında düşüşe neden olabilir.

Fiziksel aktivitenin, bireylerin hem sağlığına hem de iş doyumuna olumlu katkılar sağladığı yaygın olarak kabul edilmektedir (Şahin ve Taşkın, 2023; Taşkın ve Taşvuran Horata, 2024). Aktif spor yapan bireylerin yaşam doyumunu ve mesleki motivasyonlarının daha yüksek olduğu çeşitli çalışmalarla desteklenmiştir (Karaaslan, 2020). Ancak, bu olumlu etkiler, özellikle yoğun çalışma saatleri ve yetersiz koşullarla gölgelenebilir. Bazı çalışmalar, düzenli egzersizin öğretmenlerde stres seviyelerini azalttığını ve tükenmişlik belirtilerini hafiflettiğini belirtirken (Aktaş ve Dursun, 2021), diğer bazı araştırmalar, öğretmenlerin fiziksel aktivite yapmalarının mesleki tükenmişlik üzerindeki etkisinin karmaşık ve çok boyutlu olduğunu vurgulamaktadır (Tuncer, 2020). Bu nedenle, fiziksel aktivite ve mesleki tükenmişlik arasındaki karmaşık ilişkinin daha ayrıntılı incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu araştırma, beden eğitimi öğretmenlerinin fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi analiz ederek alanyazına değerli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Araştırma bulguları, bu meslek grubunun mesleki doyumunu artıracak stratejiler geliştirilmesine rehberlik edebilir. Özellikle beden eğitimi öğretmenlerinin motivasyonunu destekleyecek politikaların belirlenmesi ve mesleki tükenmişliği azaltmaya yönelik çözümler önermesi beklenmektedir (Alçı, 2023).

Beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeylerinin, onların öğrencilerine sundukları eğitim kalitesini doğrudan etkileyebileceği göz önünde bulundurulduğunda, bu konuda yapılacak çalışmalar büyük bir önem taşımaktadır. Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik seviyelerinin düşürülmesi, hem onların psikolojik ve fiziksel sağlıklarının korunması hem de öğrencilerine daha sağlıklı bir eğitim ortamı sunulması açısından gereklidir. Bu bağlamda, fiziksel aktivitenin bir çözüm önerisi olarak ele alınması, eğitim alanında olumlu etkiler yaratabilir.

1. Yöntem

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemine dayalı betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Betimsel tarama modeli, belirli bir evrendeki bireylerin çeşitli özelliklerini tanımlamayı ve mevcut durumu ortaya koymayı amaçlayan bir araştırma desenidir (Karasar, 2009). Bu araştırmada, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik durumları farklı değişkenler açısından analiz edilmiştir.

1.1. Araştırma Evren ve Örneklemi

Bu araştırmanın evrenini, Hakkari il merkezinde ve ilçelerde Millî Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı devlet okullarında görev yapan 168 beden eğitimi ve spor öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemi ise gönüllülük esasına göre belirlenmiş ve anketleri eksiksiz dolduran öğretmenlerden meydana gelmiştir. Çalışmaya toplam 80 erkek beden eğitimi ve spor öğretmeni katılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce, Hakkari Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 2024/216 numaralı oturum ile etik kurul onayı alınmıştır.

1.2. Veri Toplama Araçları

1.2.1. Kişisel Bilgi Formu

Katılımcılara ait tanımlayıcı ve mesleki bilgilerini toplamak amacıyla bir form oluşturulmuştur. Bu formda; yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, haftalık ders saati, görev yapılan kurum ve fiziksel aktivite alışkanlıklarına ilişkin değişkenler yer almaktadır.

1.2.2. Uluslararası Fiziksel Aktivite Anketi (IPAQ)

Katılımcıların fiziksel aktivite düzeylerini değerlendirmek amacıyla Uluslararası Fiziksel Aktivite Anketi (IPAQ) kullanılmıştır. Bu anket, bireylerin son bir hafta içinde gerçekleştirdiği fiziksel aktiviteleri (yoğun fiziksel aktiviteler, orta düzey aktiviteler ve yürüyüş) ölçmek için geliştirilmiş bir araçtır. IPAQ, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından önerilmekte olup, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçek, Craig ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilmiş, Türkiye'de ise Öztürk (2005) tarafından uyarlanmıştır. Katılımcıların fiziksel aktivite düzeyleri, haftalık MET (Metabolik Eşdeğer) değerleri hesaplanarak sınıflandırılmıştır.

1.2.3. Maslach Tükenmişlik Envanteri-Eğitici Formu (MTE)

Mesleki tükenmişlik düzeylerini değerlendirmek amacıyla Maslach Tükenmişlik Envanteri-Eğitici Formu (MBI-ES) kullanılmıştır. Bu envanter, Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilmiş ve Ergin (1992) tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçek; duygusal tükenme (9 madde), duyarsızlaşma (5 madde) ve kişisel başarı (8 madde) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Katılımcıların cevapları, Beşli Likert ölçeği üzerinden "Hiçbir Zaman" (1) ile "Her Zaman" (5) arasında derecelendirilmiştir.

1.3. Verilerin Analizi

Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla Kolmogorov-Smirnov testi uygulanmış ve $p < 0.05$ anlamlılık düzeyine göre verilerin normal dağılıma uygun olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda analizlerde parametrik testler kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler, SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde, demografik değişkenlerin dağılımını incelemek için frekans ve yüzde analizleri yapılmıştır. Katılımcıların fiziksel aktivite düzeyleri ve mesleki tükenmişlik alt boyutları için ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. İkili grup karşılaştırmalarında Independent Samples t-testi, çoklu grup karşılaştırmalarında ise Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için Korelasyon Analizi kullanılmıştır. Tüm istatistiksel testlerde anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir.

2. Bulgular

Tablo 1.

Çalışmada yer alan katılımcılara ait Beden Kitle İndeksi (BKI) Dağılımları

BKI	N	%	Ortalama	Standart Sapma
Normal	52	65		
Fazla Kilolu	28	35	1,35	0,47
Toplam	80	100		

Katılımcılara ait Beden Kitle İndeksi (BKI) bilgileri Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, katılımcıların 52'sinin (%65) normal BKI değerine sahip olduğu, 28'inin (%35) ise fazla kilolu olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2.

Çalışmada yer alan katılımcılara ait yaşların dağılımları

Yaş	N	%	Ortalama	Standart Sapma
20-26	28	35		
27-33	34	42,5		
34-40	16	20	1,90	0,80
41-47	2	2,5		
Toplam	80	100		

Tablo 2'de katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımları sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, en yüksek oran %42,5 ile 27-33 yaş grubu, en düşük oran ise %2,5 ile 41-47 yaş grubu olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3.

Çalışmada yer alan katılımcıların medeni durumlarına ilişkin dağılımları

Medeni Durum	N	%	Ortalama	Standart Sapma
Bekar	57	71,25		
Evli	23	28,75	1,28	0,45
Toplam	80	100		

Katılımcıların medeni durumlarına göre dağılımları tablo 3'te sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğunu %71,25 oranıyla bekarların oluşturduğu, %28,75 oranıyla evlilerin daha az bir grubu temsil ettiği görülmüştür.

Tablo 4.

Katılımcıların meslekte çalışma yıllarına göre dağılımları

Hizmet Yılı	N	%	Ortalama	Standart Sapma
1-5	51	63,75		
6-10	21	26,25		
11-15	4	5	1,51	0,81
16-20	4	5		
Toplam	80	100		

Katılımcıların hizmet sürelerine göre dağılımları Tablo 4'te gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde, en büyük grubun %63,75 oranıyla 1-5 yıl hizmet süresi olanlardan oluştuğu, en küçük grupların ise %5'er oranıyla 11-15 yıl ve 16-20 yıl hizmet süresi olanlardan oluştuğu tespit edilmiştir.

Tablo 5.

Çalışmada yer alan katılımcılara ait haftalık ders saati dağılımları

Haftalık Ders Saati	N	%	Ortalama	Standart Sapma
15-20	24	30		
21-29	38	47,5		
30 ve Üzeri	18	22,5	1,92	0,72
Toplam	80	100		

Katılımcıların haftalık ders saatlerine göre dağılımları Tablo 5'te sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, en büyük grubun %47,5 oranıyla 21-29 saat ders verenler, en küçük grubun ise %22,5 oranıyla 30 saat ve üzeri ders verenler olduğu görülmüştür.

Tablo 6.

Katılımcıların meslek geliri dağılımları

Meslek Geliri	N	%	Ortalama	Standart Sapma
Kısmen Yeterli	21	26,25		
Yeterli Değil	31	38,75	3,08	0,78
Hiç Yeterli Değil	28	35		
Toplam	80	100		

Katılımcıların meslek gelirine göre dağılımları Tablo 6'da gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde, en büyük grubun %38,75 oranıyla gelirlerini yeterli bulmayanlar olduğu, bunu %35 oranıyla gelirlerini hiç yeterli bulmayanların ve %26,25 oranıyla gelirlerini kısmen yeterli bulanların takip ettiği görülmüştür.

Tablo 7.

Çalışmada yer alan katılımcılara ait fiziksel aktivite düzeyleri

Fiziksel Aktivite Düzeyleri	N	%	Ortalama	Standart Sapma
İnaktif	2	2,5		
Minimal Aktif	75	93,75	2,01	0,25
Çok Aktif	3	3,75		
Toplam	80	100		

Katılımcıların fiziksel aktivite düzeylerine göre dağılımları Tablo 7'de sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, en büyük grubun %93,75 oranıyla minimal aktif bireylerden oluştuğu, bunu %3,75 oranıyla çok aktif bireylerin ve %2,5 oranıyla inaktif bireylerin takip ettiği görülmüştür.

Tablo 8.

Katılımcılara ait mesleki tükenmişlik düzeyi ölçeğinin alt boyutlarına ait puan ortalamaları

Mesleki Tükenmişlik Alt Boyutları	Ortalama	Standart Sapma
Duygusal Tükenme	19,35	4,42
Duyarsızlaşma	11,86	2,16
Kişisel Başarı	28,71	3,27

Katılımcıların Mesleki Tükenmişlik Düzeyi Ölçeği alt boyutlarına ilişkin ortalama puanları Tablo 8'de sunulmuştur. Buna göre, duygusal tükenme alt boyutunda ortalama puan 19,35, duyarsızlaşma alt boyutunda 11,86, kişisel başarı alt boyutunda ise 28,71 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 9.

Öğretmenlerin fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik düzeyleri alt boyutları arasındaki ilişki

Fiziksel Aktivite Düzeyleri	r	P
Duygusal Tükenme	0,13	0,22
Duyarsızlaşma	0,09	0,41
Kişisel Başarı	-0,09	0,38

Katılımcıların Mesleki Tükenmişlik Düzeyi Ölçeği'nin alt boyutları ve fiziksel aktivite düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında, duyarsızlaşma ve duygusal tükenme alt boyutlarının fiziksel aktiviteyle pozitif yönde bir ilişki gösterdiği ancak bu ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir ($p>0.05$). Kişisel başarı alt boyutunda fiziksel aktivite ile negatif bir ilişki gözlemlenmiş fakat bu ilişkinin de anlamlı olmadığı sonucuna varılmıştır ($p>0.05$).

Tablo 10.

Katılımcıların Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik Düzeyi Ölçeğinin Karşılaştırılması

Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik Alt Boyutları	N	Ortalama	Standart Sapma	F	P	
Duygusal Tükenme	İnaktif	2	16,50	2,12	2,16	0,12
	Minimal Aktif	75	19,24	4,39		
	Çok Aktif	3	24,00	3,61		
	Toplam	80	19,35	4,42		
Duyarsızlaşma	İnaktif	2	11,50	,71	0,46	0,62
	Minimal Aktif	75	11,83	2,15		
	Çok Aktif	3	13,00	1,73		
	Toplam	80	11,86	2,12		

Kişisel Başarı	İnaktif	2	27,50	2,12	1,28	0,28
	Minimal Aktif	75	28,85	3,15		
	Çok Aktif	3	26,00	5,29		
	Toplam	80	28,71	3,23		

Katılımcıların fiziksel aktivite düzeyleri ile Mesleki Tükenmişlik Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0.05$).

3. Tartışma

Araştırmamızda Hakkari' de görev yapan beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin fiziksel aktivite düzeyleri ve mesleki tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin farklı değişkenler açısından incelenmesini amaçlamıştır. Araştırma kapsamında, öğretmenlerin fiziksel aktivite ve mesleki tükenmişlik düzeyleri; beden kitle indeksi, yaş, medeni durum, hizmet süreleri, haftalık ders saatleri, meslek gelirleri ve görev yaptıkları okul türü değişkenlerine göre analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular mevcut literatürle karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda öneriler geliştirilmiştir.

Katılımcıların beden kitle indeksi değerlendirmesi, önemli bir kısmının sağlıklı bir vücut kompozisyonuna sahip olduğunu, ancak belirli bir grubun kilo kontrolü ve fiziksel aktivite alışkanlıkları açısından desteğe ihtiyacı duyduğunu ortaya koymaktadır. Yaş gruplarına bakıldığında, çoğunluğun genç yetişkinlerden oluştuğu, daha ileri yaş grubunda ise az sayıda temsil bulunduğu gözlemlenmiştir. Medeni durum açısından, katılımcılar arasında bekâr bireylerin daha yüksek bir orana sahip olduğu görülmüştür.

Hizmet süreleri açısından katılımcıların çoğu, meslek hayatlarının başlangıcında yer almakta ve bu grup mesleki tükenmişlik riskine karşı daha hassas bir profil çizmektedir. Daha uzun süre görev yapan bireylerin oranının düşük olması, deneyim arttıkça mesleki zorluklara uyum sağlanabileceği fikrini desteklemektedir. Katılımcıların haftalık ders yükleri incelendiğinde, çoğunluğun orta düzeyde bir ders saatine sahip olduğu, ancak daha ağır yüklerin de azımsanmayacak bir grubu etkilediği anlaşılmaktadır. Yüksek ders saatlerinin, öğretmenlerin motivasyon ve tükenmişlik düzeylerini etkileyebileceği değerlendirilebilir. Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeylerinin incelendiği çalışmada, mesleki kıdem arttıkça duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeylerinde artış gözlemlenmiştir. Bu durum, uzun süre hizmet veren öğretmenlerin meslek heyecanını kaybetmeleri, performans düşüklüğü yaşamaları ve benzer sorunlarla sürekli uğraşmaktan bıkkınlık duymaları ile açıklanabilir (Cemaloğlu ve Şahin, 2007). Başka bir çalışmada, haftalık girdikleri ders saati arttıkça öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeylerinin de arttığı belirlenmiştir. Bu durum, yüksek ders yükünün öğretmenlerin motivasyonunu düşürebileceğini ve tükenmişlik riskini artırabileceğini göstermektedir (Yetkin, Bulut ve Bulut, 2023).

Meslek gelirine yönelik bulgular, katılımcıların büyük bir kısmının gelirlerini yetersiz bulduğunu göstermektedir. Bu durum, maddi memnuniyetsizliğin mesleki doyum ve tükenmişlik üzerindeki etkisini incelemek için önemli bir bağlam sağlamaktadır. Katılımcıların fiziksel aktivite düzeyleri genel olarak düşük bir profile sahiptir.

Mesleki tükenmişlik düzeylerine bakıldığında, katılımcıların duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı boyutlarında orta seviyede tükenmişlik yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu durum, tükenmişlik unsurlarının öğretmenlerin iş yaşamında önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik arasındaki ilişki incelendiğinde, genel olarak belirgin bir bağlantı bulunmamıştır. Ancak, araştırmada fiziksel aktivitenin kişisel başarı algısını olumlu yönde etkileyebileceği gözlemlenmiştir (Tablo. 10). Bu, fiziksel aktivitenin teşvik edilmesinin, tükenmişlik belirtilerini azaltma ve bireylerin mesleki başarı algılarını artırma potansiyeline sahip olduğunu işaret etmektedir. Tükenmişlik, zamanla öğretmenin işine olan bağlılığını ve verimliliğini azaltarak, öğrencilerin eğitimine de olumsuz yansımaktadır. Bu bulgu, literatürdeki birçok çalışma ile paralellik göstermektedir (Maslach ve Jackson, 1981; Tuncer, 2020). Ancak araştırmamızda fiziksel aktivite düzeyleri ile mesleki tükenmişlik arasındaki ilişki incelendiğinde, genel olarak anlamlı fark bulunmamıştır.

Freitas ve arkadaşlarının (2014) Brezilya'da gerçekleştirdiği bir çalışmada, fiziksel aktivite programının anksiyete, depresyon, tükenmişlik ve mesleki stres düzeyleri üzerinde belirgin bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, mevcut araştırmadaki fiziksel aktivitenin tükenmişlik üzerindeki etkilerinin sınırlı olduğu sonucuyla benzerlik göstermektedir. Benzer şekilde, Aydın ve Kamuk (2021) tarafından yapılan bir çalışmada, hemşirelerde fiziksel aktivite düzeyinin düşük, tükenmişlik düzeylerinin ise yüksek olduğu bulunmuş ancak fiziksel aktivite ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Bu da mevcut çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Ancak Polat'ın (2014) emniyet mensupları üzerine yaptığı bir çalışmada, düzenli spor yapanların tükenmişlik düzeylerinde anlamlı bir azalma olduğu gözlemlenmiştir. Bu bulgu, mevcut araştırmanın bulgularıyla kısmen farklılık göstermektedir.

Yıldız ve arkadaşları (2015), ortaokul öğretmenleri üzerinde yaptıkları çalışmada, düzenli spor yapanların duygusal tükenme ve kişisel başarı alt boyutlarında spor yapmayanlara göre daha olumlu sonuçlar gösterdiğini ancak duyarsızlaşma boyutunda bir değişim olmadığını rapor etmiştir. Bu durum, mevcut çalışmada fiziksel aktivitenin kişisel başarı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu ancak diğer tükenmişlik alt boyutları üzerinde anlamlı bir değişiklik olmadığı bulgusuyla paralellik göstermektedir. Olson ve arkadaşlarının (2014) doktorlar üzerinde yaptığı bir çalışmada ise fiziksel aktivitenin tükenmişlik seviyesini düşürdüğü belirlenmiştir. Bu bulgu, mevcut çalışmanın genel sonuçlarıyla kısmen farklılık göstermektedir.

Ayrıca, Naczenski ve arkadaşlarının (2017) sistematik incelemesinde, fiziksel aktivitenin duygusal tükenmişlik ile negatif yönde ve orta düzeyde güçlü bir ilişki gösterdiği bulunmuştur. Bu sonuç, mevcut çalışmanın duygusal tükenme alt boyutunda anlamlı bir değişiklik tespit etmemesiyle çelişmektedir. Macilwrait ve Bennett'in (2018) tıp öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada, fiziksel aktivitenin tükenmişlik düzeylerini azalttığı ve ruhsal sağlığı olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir. Benzer şekilde, Lindwall ve arkadaşlarının (2014) boylamsal bir çalışması, fiziksel aktivitenin depresyon, anksiyete ve tükenmişlik gibi zihinsel sağlık sorunları üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, mevcut araştırmanın sonuçlarıyla tamamen örtüşmemektedir ancak fiziksel aktivitenin kişisel başarı üzerindeki olumlu etkisiyle uyum sağlamaktadır.

Bretland ve Thorsteinsson (2015), kardiyovasküler direnç egzersizlerinin bireylerin kendilerini daha iyi hissetmelerine, algılanan stresin azalmasına ve tükenmişlik üzerinde olumlu etkiler oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Beden eğitimi öğretmenlerinin yüksek fiziksel aktivite düzeyleri, onların genel psikolojik iyi oluş halleriyle de ilişkilidir. Fiziksel aktivitenin, öğretmenlerin stresle başa çıkma becerilerini geliştirdiği ve ruh sağlıklarını iyileştirdiği literatürde sıkça belirtilmektedir (Çolak ve Aksoy, 2017). Düzenli egzersiz yapmanın öğretmenlerde daha düşük stres ve daha yüksek mesleki tatmin ile ilişkili olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, öğretmenlerin işlerine olan bağlılıklarını ve motivasyonlarını artırarak, öğrencilerle daha etkili bir etkileşim kurmalarına olanak tanır. Ayrıca, egzersiz sonrasında katılımcıların kişisel başarı algılarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, mevcut çalışmanın kişisel başarı üzerindeki fiziksel aktivite etkisiyle uyumludur.

Bu bulgular ışığında, fiziksel aktivite ve tükenmişlik arasındaki ilişkinin bireylerin yaşam koşulları, çalışma ortamları ve meslek gruplarına göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Fiziksel aktivite, özellikle kişisel başarı algısını artırma ve ruh sağlığını destekleme açısından önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, tükenmişlik alt boyutlarını etkileyen diğer faktörlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Literatürdeki farklı sonuçlar, fiziksel aktivite müdahalelerinin daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ve farklı meslek gruplarındaki etkilerinin daha ayrıntılı araştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, fiziksel aktivitenin teşvik edilmesi, bireylerin tükenmişlik seviyelerini azaltmak ve genel mesleki tatminlerini artırmak için potansiyel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Sonuç olarak, katılımcıların büyük bir kısmının mesleklerinin erken dönemlerinde olduğu ve fiziksel aktivite düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Fiziksel aktivite ile mesleki tükenmişlik arasındaki ilişki genel olarak anlamlı bulunmasa da fiziksel aktivitenin kişisel başarı algısını olumlu yönde etkileyebileceği görülmüştür. Bu durum, fiziksel aktivitenin teşvik edilmesiyle mesleki tükenmişlik belirtilerinin hafifletilebileceği ve öğretmenlerin iş doyumunun artırılabilirliği fikrini desteklemektedir. Bu bağlamda, öğretmenlerin mesleki tükenmişliklerini azaltmak için fiziksel aktiviteye katılımlarını artıracak programların geliştirilmesi, maddi tatminlerini sağlayacak politikaların oluşturulması ve çalışma yüklerinin dengelenmesi önerilmektedir. Ayrıca, özellikle genç öğretmenlere yönelik sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, tükenmişlik ile mücadelede önemli bir adım olabilir. Bu sonuçlar, mesleki tükenmişlik konusundaki farkındalığı artırmak ve öğretmenlerin daha verimli bir şekilde çalışmalarını sağlamak için değerlendirilebilir. Çalışmanın sınırlılıkları arasında örneklemin sadece belirli bir bölgedeki beden eğitimi öğretmenleri ile sınırlı olması yer almaktadır. Gelecek araştırmalarda, daha geniş ve farklı bölgelerden öğretmenlerin katılımı ile sonuçların genellenebilirliği artırılabilir. Ayrıca, çalışmada yalnızca anket yöntemi kullanılmıştır; dolayısıyla nitel veri toplama yöntemlerinin (örneğin derinlemesine görüşmeler) de dahil edilmesi, daha kapsamlı bir değerlendirme sunabilir. Bundan sonraki araştırmalarda, beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeylerini etkileyen diğer faktörlerin (örneğin iş yerindeki destek, yönetsel faktörler) de incelenmesi, fiziksel aktivitenin yanı sıra bu faktörlerin de tükenmişlik üzerindeki etkilerini daha net bir şekilde ortaya koyabilir.

Kaynakça | References

- Algi, E. H. (2023). Beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki yeterliliklerinin iş doyumlarına etkisi (Tez No. 784721) [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Aydın, Y., ve Kamuk, Y. U. (2021). Hemşirelerin fiziksel aktivite düzeyleri ile yaşam kalitesi ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 88-105.
- Bretland, R. J., & Thorsteinsson, E. B. (2015). Reducing workplace burnout: The relative benefits of cardiovascular and resistance exercise. *PeerJ*, 9, 891. <https://doi.org/10.7717/peerj.891>.
- Cemaloğlu, N. ve Şahin, D. E. (2007). Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeylerinin farklı değişkenlere göre incelenmesi. *Kastamonu Education Journal*, 15(2), 463-484.
- Craig, C. L., Marshall, A. L., Sjöström, M., Bauman, A. E., Booth, M. L., Ainsworth, B. E. & Oja, P. (2003). International physical activity questionnaire: 12-country reliability and validity. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 35(8), 1381-1395. <https://doi.org/10.1249/01.MSS.0000078924.61453.FB>
- Çolak, İ. ve Aksoy, M. (2017). Fiziksel aktivitenin öğretmenlerin psikolojik sağlığı üzerindeki etkileri. *Psikolojik Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 134-145.
- Demir, F. (2019). Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin fiziksel aktivite ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. (Tez No. 784721). [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Ergin, C. (1992). Doktor ve hemşirelerde tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin uyarlanması. VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları El Kitabı (ss. 143-154). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Freitas, A. R., Carneseca, E. C., Paiva, C. E., & Paiva, B. S. (2014). Impact of a physical activity program on the anxiety, depression, occupational stress and burnout syndrome of nursing professionals. *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 22, 332-336. <https://doi.org/10.1590/0104-1169.3151.2449>
- Karaaslan, İ., Uslu, T., & Esen, S. (2020). Beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik, iş doyumunu ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Journal of Health and Sport Sciences*, 3(1), 7-13. <https://doi.org/10.5152/jhss.2020.806>
- Karasar, N. (2009). Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler, teknikler (19. baskı). Nobel Yayın Dağıtım.
- Karataş, F., ve Yılmaz, M. (2018). Beden eğitimi öğretmenlerinde tükenmişlik düzeyleri ve etmenleri. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 39(3), 257-268.
- Kırkibir, S. S., ve Kul, M. (2023). Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin tükenmişlik düzeyleri ile benlik saygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 6 (Özel Sayı 1), 1-13.
- Lindwall, M., Gerber, M., Jonsdottir, I. H., & Börjesson, M. (2014). The relationship of change in physical activity with change in depression, anxiety, and burnout: A longitudinal study of Swedish healthcare workers. *Health Psychology*, 33, 1309-1318. <https://doi.org/10.1037/a0033810>
- Macilwrait, P., & Bennett, D. (2018). Burnout and physical activity in medical students. *Irish Medical Journal*, 111(3), 707.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113. <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1986). Maslach burnout inventory manual (2. baskı). Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 397-422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- Naczenski, L. M., Vries, J. D., Hooff, M. L. M., & Kompier, M. A. J. (2017). Systematic review of the association between physical activity and burnout. *Journal of Occupational Health*, 59(6), 477-494. <https://doi.org/10.1539/joh.16-0265-RA>
- Olson, S. M., Odo, M., Duran, A. M., Pereira, A. G., & Mandel, J. H. (2014). Burnout and physical activity in Minnesota internal medicine resident physicians. *Journal of Graduate Medical Education*, 6(4), 669-674. <https://doi.org/10.4300/JGME-D-14-00125.1>
- Öztürk, M. (2005). Üniversitede eğitim-öğretim gören öğrencilerde uluslararası fiziksel aktivite anketinin geçerliliği ve güvenilirliği ve fiziksel aktivite düzeylerinin belirlenmesi (Tezno. 194366) [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi].
- Öztürk, A. (2019). Beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeyleri: Bir alan araştırması. *Fiziksel Aktivite ve Spor Dergisi*, 10(1), 41-52.
- Polat, R. (2014). Emniyet mensuplarının tükenmişlik düzeyleri ile fiziksel aktivite alışkanlıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Physical Education and Sport Sciences*, 6(2), 35-47.
- Şahin, A. ve Taşkın, E. (2023). Fiziksel aktivitenin sağlık üzerine etkileri. *Özgür Yayınları*.
- Taşkın, G., Taşvuran Horata, E. (2024). Masa başı çalışanların fiziksel aktivite düzeyine göre yaşam kalitesi, anksiyete ve iş doyumunun karşılaştırılması. *Selçuk Sağlık Dergisi*, 5(1), 1 - 14.
- Tuncer, S. (2020). Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik ve fiziksel aktivite düzeyleri üzerine bir inceleme. *Eğitim ve Sağlık Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 78-87.
- Yetkin, Ö., Bulut, İ., ve Bulut, A. (2023). Lise öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. *Bayburt Üniversitesi*

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, 6(11), 17-37.

Yıldız, M., Demir, B., ve Çelik, S. (2015). Ortaokul öğretmenlerinde fiziksel aktivite düzeyi ve tükenmişlik arasındaki ilişki. Eğitim ve Bilim Dergisi, 40(182), 257-268.

Yıldız, S. (2020). Beden eğitimi öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeylerinin belirlenmesi. Spor ve Eğitim Dergisi, 22(3), 185-197.